

Estd. June 1984

“ ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षण प्रसार - शिक्षणमहर्षी डॉ. बापुजी साळुंखे

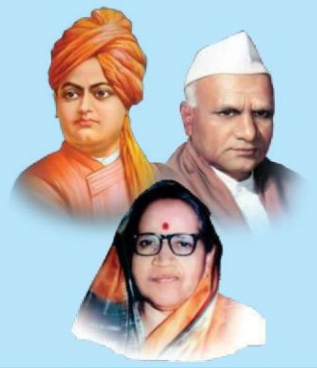
Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur's

ARTS AND COMMERCE COLLEGE, KADEPUR

Tal. Kadegaon, Dist. Sangli 415 305

Email: acc.kadepur@gmail.com Website: www.acckadepur.com

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

FOUNDER
Shikshanmaharshi
Dr. Bapuji Salunkhe
Dalitmitra, D.Litt.

PRESIDENT
Hon. Chandrakant (Dada) Patil
Minister of Higher & Tech. Education
Govt. of Maharashtra

EXECUTIVE PRESIDENT
Prin. Abhaykumar Salunkhe
M. A.

SECRETARY
Prin. Mrs. Shubhangi Gawade
M.Sc., B.Ed.

I/C PRINCIPAL
Mr. Bapurao B. Pawar
M.A., B.Ed., SET

Criteria No. 3 Research, Innovations and Extension

Key Indicator 3.3 Research Publication and Awards

Metric No. 3.3.1. Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC care list during the last five years

INDEX

- 1. Research Policies for Ethics and Plagiarism**
- 2. Research Papers Published in the Journal notified on UGC Care list**

Estd. June 1984

“ ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षण प्रसार” - शिक्षणमहर्षी डॉ. बापुजी साळुंखे

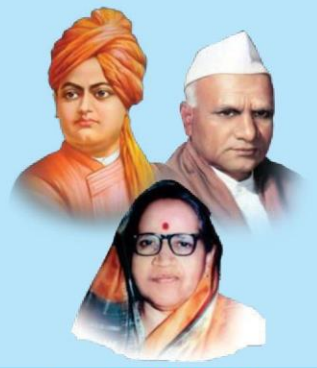
Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur's

ARTS AND COMMERCE COLLEGE, KADEPUR

Tal. Kadegaon, Dist. Sangli 415 305

Email: acc.kadepur@gmail.com Website: www.acckadepur.com

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

FOUNDER
Shikshanmaharshi
Dr. Bapuji Salunkhe
Dalitmitra, D.Litt.

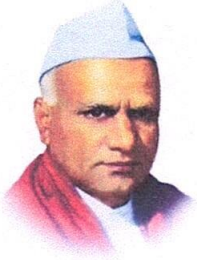
PRESIDENT
Hon. Chandrakant (Dada) Patil
Minister of Higher & Tech. Education
Govt. of Maharashtra

EXECUTIVE PRESIDENT
Prin. Abhaykumar Salunkhe
M. A.

SECRETARY
Prin. Mrs. Shubhangi Gawade
M.Sc., B.Ed.

I/C PRINCIPAL
Mr. Bapurao B. Pawar
M.A., B.Ed., SET

Research Policies for Ethics and Plagiarism

“Education for Knowledge, Science and Refined Culture” – Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe
Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur’s
Arts and Commerce College, Kadepur

Research Policies for Ethics and Plagiarism

The goals of this policy is to promote scientific research by providing the code of ethical practices for individual and collaborative work, and guidelines for author, patenting policies, human subjects care for life forms and environment.

1. It focuses on the disciplines that study norm and standards of conduct such as, Arts, Commerce etc. and distinguish between acceptable and unacceptable behavior that suit their particular aims and goals.
2. There should be honesty in collection of data, data analysis and interpretation, methods and procedures, results writing and publication status and other aspects of research where objectivity is expected or required which should not be affect the research which is be open to criticism and new ideas.
3. It should be done confident, sincerely and there should be consistency of thought and action.
4. A proper honor is given to patents, copyrights, and other forms of intellectual property. Do not use unpublished data, methods, or results without permission. Give proper acknowledgement or credit for all contributions to research.
5. Show proper respect and care for life forms when using them in research. Do not conduct unnecessary or poorly designed experiments, relevant laws and institutional and governmental policies
6. The research should not be in the form of misconduct or FFP i.e. "Fabrication, Falsification, or Plagiarism"
7. If any researcher is found to be guilty of plagiarism is liable for severe punishment.

Mr. B. B. Pawar
I/c. Principal
Arts & Commerce College
Kadepur, Tal. Kadegaon (Sangli)

Estd. June 1984

“ ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षण प्रसार - शिक्षणमहर्षी डॉ. बापुजी साळुंखे

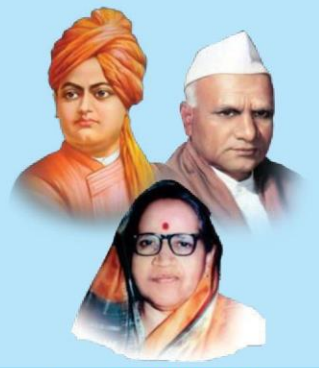
Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur's

ARTS AND COMMERCE COLLEGE, KADEPUR

Tal. Kadegaon, Dist. Sangli 415 305

Email: acc.kadepur@gmail.com Website: www.acckadepur.com

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

FOUNDER
Shikshanmaharshi
Dr. Bapuji Salunkhe
Dalitmitra, D.Litt.

PRESIDENT
Hon. Chandrakant (Dada) Patil
Minister of Higher & Tech. Education
Govt. of Maharashtra

EXECUTIVE PRESIDENT
Prin. Abhaykumar Salunkhe
M. A.

SECRETARY
Prin. Mrs. Shubhangi Gawade
M.Sc., B.Ed.

I/C PRINCIPAL
Mr. Bapurao B. Pawar
M.A., B.Ed., SET

Research Papers Published in the Journal notified on UGC Care list

Arts and Commerce College, Kadepur
Metric No. 3.3.1.

Research papers in the Journals notified on UGC Care list
2021-2022

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number
Historical Drought Events and farm Income	Dr.Satish Vyavahare	Economics	International journal of Advance and Applied Research	Nov-Dec2022	2347-7075
भारतीय राज्यघटना व राष्ट्रीय एकात्मता	Shri D.A.Pawar	political science	IDEAL	Aug.2022	2319-359x
नवकवितेचा सांस्कृतिक दृष्टीकोन	Shri B.B.Pawar	Marathi	IDEAL	Aug.2022	2319-359X
क्रांतीविरांगाना हींसाताईयांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील कार्य	Smt.S.B.Ingavale	History	Inter linalysisk research an	Jun-22	0976-0377
नव्वोदत्तरी ऐतिहासिक कादंबरीतील कर्तृत्ववान स्त्रियांचे चित्रण	Smt.V.P.Pawar	Marathi	Shivam Sanshodhan Patrika	Mar-22	2319-6025
क्रीडा क्षेत्रावरती महामारीमुळे झालेले परिणाम	Smt.A.M.Vhatkar	Physical Education	B.Aadhar	22-May	2278-9308
Pomegranate Cultivation in Jath Tahshil--A Geographical Analysis	Smt.S.N.Chavan	Geography	Akshar wangmay international research journal	Mar-22	2229-4929

PRINCIPAL
Arts & Commerce College,
Kadepur, Tal. Kadegaon, Dist. Sangli.

Arts and Commerce College, Kadepur
Metric No. 3.3.1.

Research papers in the Journals notified on UGC Care list
2020-2021

वराडी लोकगीते : संस्कृती आणि लोकशिक्षण (Scanning karne)	Smt.V.P.Pawar	Marathi	Shivam Sanshodhan Patrika	21-Jun	2319-6025
Crop Combination Pattern In satara District (Maharashtra): A Geographycal Analysis	Smt.S.N.Chavan	Geography	The Journal of Oriental Research Madras	21-Jun	022-3301
A Study of Awareness and attitude of colleges students towards environmental studies (A case study of arts and commerce college Nagthane tal.and Dist-Satara Maharashtra)	Smt.S.N.Chavan	Geography	Akshar Wangmay	Oct-21	2229-4929
संत साहित्यातील सामाजिक विचार	Shri B.B.Pawar	Marathi	Quarterly research journal	Mar-21	2277-5730
साहित्य आणि समाज	Shri B.B.Pawar	Marathi	Hi-Tech Research Analysis	Jul-21	2331-6671
क्रांतीविरांगना हौसाताई यांचे शेतकऱ्यांसाठी कार्य	Smt.S.B.Ingavale	History	Vision Research Review	May-21	2250-169x
महाराष्ट्रातील पदवीधर मतदार समस्या व आव्हाने	Shri D.A.Pawar	Political science	Vivek research journal online	June 2021	2581-8848

PRINCIPAL
Arts & Commerce College,
Kadepur, Tal. Kadegaon, Dist. Sangli

Arts and Commerce College, Kadepur
Metric No. 3.3.1.

Research papers in the Journals notified on UGC Care list
2019-2020

फुले, शाहू, आंबेडकरांचे श्री. योगदान: बहुजनांचे दीपस्तंभ	Shri B.B.Pawar	Marathi	studies in Indian place names	Mar-20	2394- 3114
मराठी कवितेतील स्त्रीवादी जाणीवा	Smt.V.P.Pawar	Marathi	Akshar wangmay international research journal	Mar-20	2229- 4929
ग्रामीण सामुदायिक विकास आणि नवीन सामाजिक समस्या	Smt.S.Y.Patil	Sociology	AJANTA	Mar-20	2277- 5730
Educational development of tribal population in India	Smt.S.N.Chavan	Geography	Aarhat multidisciplinary International education research journal (AMIERJ)	Feb-20	2278- 5655
Farmers Income and consumption Pattern in Drought Affected Blocks of western Maharashtra (India)	Dr.Satish Vyavahare	Economics	Journal of Shivaji University Kolhapur	Jan-june	0368- 4199
भारतातील वाढती लोकसंख्या -परिणाम	Smt.S.Y.Patil	Sociology	Aaushi international research journal	Jan-2020	2349- 638x
कहानी साहित्य में अभिव्यक्त समाज	Shri S.V.Dure	Hindi	Vidhyawarta	Jan-2020	2319- 9318

PRINCIPAL
Arts & Commerce College,
Kadepur, Tal. Kadegaon Dist. Sangli.

**Arts and Commerce College, Kadepur
Metric No. 3.3.1.**

**Research papers in the Journals notified on UGC Care list
2018-2019**

Inequality of Income and Consumption pattern of Farmers in Drought Prone Region of sangali and solapur Districts	Dr.Satish Vyavahare	Economics	Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)	Jan-19	2349-638x
The aspects of Buddhism in Lincoln in the Bardo	Shri.A.S.Dalvi	English	Sanskriti international multidisciplinary research journal	Jul-Aug-sep2019	2455-1511
Role of District credit plan in India an analysis	Smt.A.V.Sawant	Commerce	Research journey	Jan-19	2348-7143
शिक्षणमहर्षी परमपूज्य डॉ.बापूजी साळुंखे यांचे शैक्षणिक योगदान	Smt.S.B.Ingavale	History	Aaushi international research journal	Jan-19	2349-638x
मानवी अधिकारासाठी शिक्षण	Shri B.B.Pawar	Marathi	Research journey	Feb-19	2348-7143
महिला आणि सरकारचे बदलते धोरण	Smt.S.Y.Patil	Sociology	Research journey	Feb-19	2348-7143
संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनाचे ग्रंथालय उपयोजन	Smt.N.R.Thorat	Library science	Aaushi international research journal	Feb 19	2349-638x
संत गाडगेबाबांचे शिक्षणविषयक तत्वज्ञान -एक चिकित्सा	Shri R.P.Mahanwar	History	Research Journey	Feb-19	2348-7143
बखर एका खेड्याची अविस्मरणीय आत्मकथा	Shri.B.B.Pawar	Marathi	Vision Research Review	dec-2018-may2019	2250-169x
मराठवाड्यातील कादंबरी लेखनातून चित्रित होणारी ग्राम संस्कृती	Shri.B.B.Pawar	Marathi	Interlink Research Analysis	Jun-19	0976-0377
जागतिकीकरण लिंगभेदाची समस्या	Smt.S.Y. Patil	Sociology	Aaushi international research journal	Feb-19	2349-638X
भारतातील बालकामगार समस्या निर्मूलनासाठी कायदेशीर उपाय योजना	Smt.S.Y. Patil	Sociology	Aaushi international research journal	Mar-19	2349-638X

PRINCIPAL
 Arts & Commerce College,
 Kadepur, Tal. Kadegaon, Dist. Sangli

**Arts and Commerce College, Kadepur
Metric No. 3.3.1.**

**Research papers in the Journals notified on UGC Care list
2017-2018**

काळासुर्य आणि हॅट घालणारी बाई ,प्राचीन मिथकांना नवे स्त्रीवादी अर्थ देणारी कलाकृती	Shri B.B.Pawar	Marathi	Hi-Teah research journal Analysis	Aug- jan.2018	2231- 6671
Income and Consumption of Farmers in Drought Prone Region	Dr.Satish Vyavahare	Economics	Interdisciplinary International Conference Contemporary Issues and challenges in social sciences and Languages	Sep-18	2349- 638x
Farmers Asset -holding pattern in drought prone region in western Maharashtra	Dr.Satish Vyavahare	Economics	Indian Journal of Economics and Development	Oct-18	2320- 9836
An Analysis of Consumption Expenditure in India	Dr.Satish Vyavahare	Economics	European Academic Research	Jan-18	2286- 4822
शिरवळचा किल्ले शुभानमंगल इतिहास व सध्या स्थिती	Smt.S.B.Ingavale	History	Printing Area international multilingual research journal	Sep.-2017	2394- 5303
१९४२ ची चळवळ एक जन आंदोलन	Smt.S.B.Ingavale	History	Sanshodhan research booklet	Oct.- 2017	2278- 5914
श्री विश्वनाथ काशिनाथ वाघ यांचे जीवन व कार्य	Shri R.P.Mahanwar	History	Sanshodhan research booklet	Oct.- 2017	2278- 5914
लक्ष्मिकांत देशमुख यांचे सामाजिक कार्य	shri kumar Ingale	Marathi	Research journey	Oct.- 2017	2348- 7143
शिक्षणाचा मुलभूत हक्क धोरणे व सद्यस्थिती	Shri.D.A.Honmane	Economics	EIIRJ	18-Feb	2277- 8721
जागतिकी करणाचे भारतीय शेतीवरील परिणाम व उपाय योजना	Shri.D.A.Honmane	Economics	विद्यावार्ता	17-Sep	2319- 9318
A study of Measure crop productivity in Maharashtra	Prof. I. B. Ahire	Economics	विद्यावार्ता	17-Sep	2319- 9318

PRINCIPAL
 Arts & Commerce College,
 Kadepur, Tal. Kadegaon, Dist. Sangli

Arts and Commerce College, Kadepur
Metric No. 3.3.1.

Research papers in the Journals notified on UGC Care list
2021-2022

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number
Historical Drought Events and farm Income	Dr.Satish Vyavahare	Economics	International journal of Advance and Applied Research	Nov-Dec2022	2347-7075
भारतीय राज्यघटना व राष्ट्रीय एकात्मता	Shri D.A.Pawar	political science	IDEAL	Aug.2022	2319-359x
नवकवितेचा सांस्कृतिक दृष्टीकोन	Shri B.B.Pawar	Marathi	IDEAL	Aug.2022	2319-359X
क्रांतीविरांगाना हौसाताईयांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील कार्य	Smt.S.B.Ingavale	History	Inter linalysisk research an	Jun-22	0976-0377
नव्वोदत्तरी ऐतिहासिक कादंबरीतील कर्तृत्ववान स्त्रियांचे चित्रण	Smt.V.P.Pawar	Marathi	Shivam Sanshodhan Patrika	Mar-22	2319-6025
क्रीडा क्षेत्रावरती महामारीमुळे झालेले परिणाम	Smt.A.M.Vhatkar	Physical Education	B.Aadhar	22-May	2278-9308
Pomegranate Cultivation in Jath Tahshil--A Geographical Analysis	Smt.S.N.Chavan	Geography	Akshar wangmay international research journal	Mar-22	2229-4929

PRINCIPAL
Arts & Commerce College,
Kadepur, Tal. Kadegaon, Dist. Sangli.

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

**An International Multidisciplinary
Half Yearly Research Journal**

IDEAL

ISSN - 2319 - 359X

Volume - X, Issue - II, March - August - 2022

Impact Factor 2020 - 6.008 (www.sjifactor.com)

ISO 9001:2015 QMS
ISBN / ISSN

Is Hereby Awarding This Certificate To

प्रा. दिलीप आ. पवार

In Recognition of the Publication of the Paper Titled

भारतीय राज्यघटना व राष्ट्रीय एकात्मता

Ajanta Prakashan,

Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 9822620877 Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta6060@gmail.com, www.ajantapublishing.com

Editor : Vinay S. Hatole

**Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
(Journal No. 47026)**

**ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL**

IDEAL

**Volume - X, Issue - II,
March - August - 2022
English / Marathi Part - I**

**Impact Factor / Indexing
2020 - 6.008
www.sjifactor.com**

Ajanta Prakashan

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal "IDEAL". Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877 Ph. No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta6060@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

IDEAL - ISSN 2319 - 359X - Impact Factor - 6.008 (www.sjifactor.com)

EDITORIAL BOARD

Mehryar Adibpour
Faculty of Computing London
Metropolitan University,
Holloway Road, London.

Dr. Ashaf Fetoh Eata
College of Art's and Science,
Salmau Bin Abdul Aziz University, KAS

Dr. Altaf Husain Pandi
Dept. of Chemistry University
of Kashmir, Kashmir, India.

Dr. Ramdas S. Wanare
Associate Professor & Head Accounts & Applied Stat.
Vivekanand Art's Sardar Dalip Sing Commerce
& Science College Samarth Nagar, Aurangabad (M.S.)

Dr. Prashant M. Dolia
Dept. of Computer Science and Applications,
Bhavnagar University, India.

Dr. P. A. Koli
Professor & Head (Retd),
Dept. of Economics, Shivaji University,
Kolhapur - (M.S.) India.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean School for Environment Science,
Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar University
of Raebareilly, Lucknow- India.

Dr. Joyanta Barbora
Head Dept. of Sociology University of
Dibrugarh- India.

Dr. Jagdish R. Baheti
H.O.D., SNJB College of Pharmacy,
Neminagar, Chandwad, Nashik (M.S.) - India.

Prof. P. N. Gajjar
Head, Dept. of Physics,
University of School of Sciences,
Gujarat University, Ahmedabad- India.

Dr. Memon Ubed Mohd Yusuf
Asst. Prof. Dept. of Commerce,
Sir Sayyed College Aurangabad (M.S.) - India.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

❧ **CONTENTS OF ENGLISH PART - I** ❧

S. No.	Title & Author	Page No.
1	The Role of Exercise in Treating Obesity Dr. Madan B. Ingle	1-4
2	Effect of Yogasanas and Pranayam on the Physiological Variables of Senior Citizen during Covid-19 Pandemic Lockdown Dr. Pradeep H. Shende	5-8
3	A Study on Awareness of Soft Skills in Teacher Educators and Student Teachers M.U.K. Sudha Rani	9-14
4	A Study on the Effect of Reasoning Strategies on the Academic Achievement of IX Standard Students in Biology T. Lingaiah	15-21
5	Developing Creativity as an Employability Skill through ODL Dr. Rajendra Vadnere Dr. Anuradha Bhosale	22-29
6	Siderophore Producing Rhizobacteria Retarding <i>Macrophomina phaseolina</i> Growth S. G. Sangle U. P. Mogle	30-36
7	Basics of Open Access, Open Access Resources and Open-Source Tools Sangramsinh S. Pawar	37-41
8	Gopal Krishna Gokhale : Thoughts on Education Dr. Santosh Abhimanyu Jethithor	42-47
9	The Core Principles of Management for Business Management Dr. S. K. Rodde	48-51
10	Health, Welfare Provisions & Wages to Contract Employees - An Overview N. Rajashekar Rao	52-58
11	Sustainability and Innovations in Agriculture and Rural Development in India Dr. Sanjay B. Shinde	59-66

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
12	Indian Socio-Ethnic Sense and Sensibility in the Verses of Sarojini Naidu Prof. Dr. Vinodkumar Chaudhari	67-70
13	The Administration of the Chairperson on Chiang Mai Province in Thailand Mr. Worayuth Sathapanasuphakul Dr. Suhas Morale	71-76
14	Classroom Participation of Secondary School Students in Relation to their Perceived Parental Behaviour N. Rajashekar	77-84

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - I ❧

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	छत्रपती संभाजीराजे यांच्या विचारातील 'राज्यकर्ता' कुबेर भरत पांडुरंग	१-३
२	चरित्र व आत्मचरित्र : संकल्पना व स्वरूप-भेद डॉ. महेश सखाराम बावधनकर	४-९
३	महिला सबलीकरणात भारतीय संविधानाचे महत्त्व डॉ. एस. एम. विरंगणे	१०-१५
४	नवकवितेचा सांस्कृतिक दृष्टिकोन श्री. बापूराव भगवानराव पवार	१६-२४
५	राज्यस्तरीय कुस्ती स्पर्धेत सहभागी होणाऱ्या कुस्तीगीराच्या चिंतेचे अध्ययन डॉ. ष्रेखर शिरसाठ	२५-२८
६	भारतीय राज्यघटना व राष्ट्रीय एकामता प्रा. दिलीप आ. पवार	२९-३३

CONTENTS OF HINDI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	महिला सबलीकरण और वास्तवता संदीप महादेवराव हाडोले	१-५

६. भारतीय राज्यघटना व राष्ट्रीय एकात्मता

प्रा. दिलीप आ. पवार

राज्यशास्त्र विभाग, आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज कडेपूर, ता. कडेगाव, जि. सांगली.

प्रस्तावना

आपण भारतीय लोक भाषिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, जातीय आणि प्रादेशिक विविधता असून सुद्धा राष्ट्रीय एकात्मता राखण्यात यशस्वी ठरलो आहोत. ही संपूर्ण जगभर आपल्या देशाची ओळख आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात राष्ट्रबांधणीचे जे कार्य झाले ते राष्ट्रीय एकात्मतेचे प्रतीकच मानावे लागेल. स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी देशातील सर्व धर्माचे, जातीचे, भाषांचे, प्रांतांचे लोक राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेने जागृत झाले होते. त्यांची राष्ट्रीयत्वाची भावना प्रकर होती. राष्ट्राभिमान, राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रसेवा या भावनेने सारा देश एकात्म झाला होता. स्वातंत्र्यपूर्व काळात राष्ट्रीय ऐक्याची भावना भारतीय जनमानसात खोलवर रुजली होती. वास्तविक राष्ट्रीय एकात्मतेची प्रक्रिया प्रदीर्घ चालणारी प्रक्रिया आहे.

स्वातंत्र्या प्राप्ती नंतर भारतीय राज्यघटनेची निर्मिती करण्यात आली. राज्यघटनेनुसार भारत प्रजासत्ताक बनला. पण खऱ्या अर्थाने भारत प्रजासत्ताक लोकशाही राष्ट्र बनले आहे का? असा प्रश्न अनेक वेळा निर्माण होतो. कारण आज भारतीय समाज व्यवस्थेसमोर जातीयता, जमातवाद, प्रादेशिक वाद, भाषावाद, अंधश्रद्धा, उपासमार, दहशतवाद इत्यादी आव्हाने उभी राहिलेली आहे. भारतीय जनतेला स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या लोकशाही मूल्यांचा विसर पडलेला आहे आणि भारतीयांच्या संकुचित भावना संकुचित अस्मिता उफाळून वर आल्याने आणि धार्मिक, जातीय, भाषिक प्रादेशिक तणाव, संघर्ष उद्भवलेले आहेत. त्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेला तडा गेलेला आहे.

वास्तविक आम्ही राजकीय स्वातंत्र्य प्राप्त करण्यात यशस्वी झालो. परंतु आर्थिक आणि सामाजिक स्वातंत्र्य प्राप्त करण्यात कमी पडलो आहोत. स्वतःच्या, पक्षाच्या हितासाठी राजकीय नेते, बहुसंख्य राज्यकर्ते सत्ता आणि संपत्तीच्या मागे लागले आहेत. त्यांना राष्ट्रप्रेम, राष्ट्राभिमान आणि राष्ट्र सेवा यांचा विसर पडू लागला आहे. याचा अर्थ भारतात एकात्मता नाही असे मात्र म्हणता येणार नाही. पण राष्ट्रीय एकात्मता कमी झाली आहे. ती वृद्धिंगत करण्याची भूमिका प्रत्येक भारतीय नागरिकांची पार पाडली पाहिजे

अर्थ

युनिटीचा अर्थ असा की, कोणत्याही मुद्द्यावर कोणतेही मतभेद नसणे परंतु मतभेद असले तरी जर सर्व लोक देशाच्या हितासाठी एक सारखाच विचार करीत असतील, तर त्यास राष्ट्रीय ऐक्य असे

म्हणतात. जे स्वतःकडे प्रथम भारतीय नागरिक म्हणून पाहतात आणि नंतरच हिंदू, मुस्लिम शिख, पारसी,बौध्द किंवा अन्य धार्मिक, जातीय भावना ओळखतात. राष्ट्रीय एकात्मता होय.

देशाच्या नागरिकांमध्ये आपण सर्वजण एका राष्ट्राचे घटक आहोत अशी भावना निर्माण होणे म्हणजे राष्ट्रीय एकात्मता होय. आपण सर्व नागरिक एकच आहोत असे बोलण्यापेक्षा हे आपल्या वागण्यातून दिसणे म्हणजे राष्ट्रीय एकात्मता होय.

राष्ट्र-राज्य

राष्ट्रीय एकात्मते विषयी विचार करताना राष्ट्र व राज्य या दोन्ही संकल्पना समजून घेणे अत्यंत आवश्यक आहे. राष्ट्र या संकल्पनेत लोकांचे भावनिक ऐक्य अपेक्षित आहे. ते लोक विशिष्ट भूभागावर राहत असतील त्यांची स्वतःची शासन व्यवस्था असेल व ते सार्वभौम असतील तर त्याला राज्य म्हणता येईल. विशिष्ट अशा भूभागावर माणसांचा समूह भावनिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या एकत्र असतो तो समान ध्येयाने प्रेरित असेल, मूल्ये समांतर असतील ते एकमेकांच्या सुख-दुःखात सहभागी असतील त्याचबरोबर राष्ट्राचा इतिहास, परंपरा, संस्कृती यात समन्वय असेल तर ती एकात्मता होय.राष्ट्रीय एकात्मता आपोआप निर्माण होत नाही. ती जाणीवपूर्वक निर्माण करावी लागते.

राज्यघटनेची उद्देशपत्रिका

भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्यामध्ये राष्ट्रीय एकात्मतेचा स्पष्टपणे उल्लेख करण्यात आला आहे व त्या दृष्टीने एक प्रकारची वैचारिक, तात्विक मांडणी केलेली आहे. उद्देश पत्रिकेत भारतीय राज्याचे स्वरूप सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष प्रजासत्ताक गणराज्य असल्याचे स्पष्ट करण्यात आले आहे. उद्देश पत्रिकेवरून भारतीय राज्याची मुख्य उद्दिष्टे सुद्धा स्पष्ट करण्यात आली आहेत. न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव, व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्राची अखंडता व एकात्मता राखणे ही भारतीय राज्याची मुख्य उद्दिष्टे आहेत.

स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या तिन्ही तत्वांचा मेळ जेव्हा साधला जातो तेव्हा व्यक्तीची प्रतिष्ठा राखली जाते. देशाची एकता आणि एकात्मतेच्या रक्षण होते.प्रत्येक व्यक्तिला प्रतिष्ठा मिळावी. माणूस म्हणून जगता यावे. प्रत्येकाला मानवी वागणूक मिळावी. न्याय मिळावा. यासाठी भारतीय राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्वांमध्ये अनेक तरतुदी करण्यात आल्या आहेत.राष्ट्राचे ऐक्य आणि एकात्मता राखणारा बंधुभाव निर्माण करणे भारतीय राज्याचे उद्दिष्ट आहे.

न्याय

सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय या सर्व क्षेत्रात न्याय प्रस्थापित करणे भारतीय राज्याचे उद्दिष्ट आहे. व्यक्तिहित आणि समाजहिताचा मेळ म्हणजे न्याय होय. सामाजिक न्याय म्हणजे समाजात कोणताही भेदभाव न करणे आणि सर्वांना समान वागणूक होय. आर्थिक न्याय म्हणजे आर्थिक क्षेत्रात समान संधी आणि दर्जा देणे होय. राजकीय न्याय म्हणजे कायद्यापुढे सर्व समान, सर्वांना समान

राजकीय हक्क होय. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय न्याय भारतात प्रस्थापित व्हावा यासाठी मूलभूत हक्क, मार्गदर्शक तत्त्वे, सामाजिक क्षेत्रात भेदभाव न करणे, आर्थिक क्षेत्रात समान संधी व दर्जा उपलब्ध करून देणे, इत्यादी तरतुदी राज्यघटनेत करण्यात आल्या आहेत.

व्यक्ती स्वातंत्र्य

व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या उपभोगावर राष्ट्रीय एकात्मता अवलंबून असते. राष्ट्रीय एकात्मतेला पोषक वातावरण तयार करण्यासाठी, व्यक्तीच्या ठिकाणी असणाऱ्या सुप्त गुणांचा विकास होण्यासाठी भारतीय राज्य घटनेने प्रत्येक नागरिकाला स्वातंत्र्ये दिली आहेत. ही स्वातंत्र्ये अनिर्बंधित व अनमर्यादित स्वरूपात नागरिकांना दिलेले नाही. व्यापक समाजहित व देशहिताच्या दृष्टीने प्रत्येक स्वातंत्र्यावर ती मर्यादा घातल्या आहेत. भारताची अखंडता, एकात्मता, ऐक्य यांना बाधा निर्माण न करता व्यक्तीला स्वातंत्र्याचा उपभोग घेता येतो भाषण आणि विचार स्वातंत्र्य, एकत्र जमण्याचे स्वातंत्र्य, संस्था आणि संघटना स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य, संचार स्वातंत्र्य, स्थायी होण्याचे स्वातंत्र्य, कोणताही व्यवसाय व्यापार करण्याचे स्वातंत्र्य या स्वातंत्र्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेचे वातावरण तर निर्माण होईलच पण त्याचबरोबर नागरिकांमध्ये देशाबद्दल आपुलकी जिव्हाळा एकात्मता वाढीस लागेल.

समता

मानवनिर्मित विषमता दूर करण्याच्या दृष्टीने भारतीय राज्यघटनेमध्ये समतेचा हक्क देण्यात आला आहे. स्वातंत्र्य उपभोगण्यासाठी व विकासाची सर्वांना समान संधी उपलब्ध करून देणे हा त्यामागचा उद्देश आहे. समाजातील कोणत्याही व्यक्तीला विशेषाधिकार न देता सर्व व्यक्तींना कोणताही भेदभाव न करता विकासाची समान संधी उपलब्ध करून देण्यात आली आहे

बंधुता

राष्ट्राचे ऐक्य आणि एकात्मता राखणारा बंधुभाव निर्माण करणे भारतीय राज्याचे उद्दिष्ट आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या तिन्ही तत्त्वांचा मेळ साधला जातो तेव्हाच व्यक्तीची प्रतिष्ठा राखली जाते आणि देशाची एकता आणि एकात्मतेचे रक्षण होते. प्रत्येक व्यक्तीला प्रतिष्ठा मिळावी, माणूस म्हणून जगता यावे, प्रत्येकाला मानवी वागणूक मिळावी, न्याय मिळावा यासाठी अनेक तरतुदी राज्यघटनेत करण्यात आल्या आहेत.

मी प्रथम भारतीय नागरिक

भारतीय राज्यघटनेतील नागरिकत्वाची आहे. ती राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करण्यास अत्यंत उपयुक्त आहे. राष्ट्रीय एकात्मतेत फक्त घटनात्मक व कायदेशीर एकात्मता अपेक्षित नाही तर ती व्यक्तीची भावनिक मने जोडण्याची प्रक्रिया आहे. मी धर्माने, जातीने, भाषेने, वंशाने, रंगाने, पंथाने, वेशभूषेने जरी वेगळा असलो तरीही मी प्रथम भारतीय आहे. याची जाणीव व्यक्तीला सतत असणे राष्ट्रीय एकात्मतेच्या दृष्टीने आवश्यक आहे. अनेक वेळा राष्ट्रीय एकात्मतेला बाधा निर्माण करणाऱ्या घटना घडत

असतात. अशा वेळी देशातील सामाजिक कार्यकर्ते, विचारवंत, शिक्षण तज्ज्ञ हे खास प्रयत्न करून राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात. अशावेळी आपण सुद्धा मागे राहता कामा नये.

व्यक्ती जीवन जगत असताना तीन स्तरावर जगत असते. काही व्यक्ती केवळ मी चा विचार करून जगतात तर काही आम्ही म्हणून जीवन जगतात तर काही आमचं, आपण म्हणून जीवन जगतात. मी म्हणून जगणारी व्यक्ती केवळ स्वतःचाच विचार करते. स्वतःच्या स्वार्थासाठी स्वतःच्या प्रगतीसाठी ती धडपडत असते. दुसऱ्याचा विचार करत नाही. मला मिळाले म्हणजे संपले असा संकुचित दृष्टिकोन ठेवून समाधान ती मानत असते.

काही व्यक्ती मी मधून आम्ही मध्ये येतात. माझे कुटुंब, माझे नातलग, माझे जातवाले त्यांचा स्वार्थ साधला म्हणजे सर्व काही मिळाले त्यातच ते धन्य मानतात. या जाणिवेतून जाती-जातीत धर्मा-धर्मात संघर्ष होताना दिसतो.

काही व्यक्ती मी आणि आम्ही याच्या पुढे जाऊन आपण, आपलं आणि समाज यांच्याशी नाते जोडतात मी आम्ही बरोबरच समाजाचे ही भले झाले पाहिजे याचा सतत ते विचार करतात. केवळ स्वतःचा स्वार्थ साधून चालत नाही किंवा आपल्याच धर्मातील, जातीतील, कुटुंबातील व्यक्तींची प्रगती झाली पाहिजे असे नाही तर व्यापक असा एकत्रित समाज प्रगत झाला पाहिजे. संपूर्ण समाज प्रगत झाला तर त्यात माझी, कुटुंबाची आपोआपच प्रगती होईल असा दृष्टिकोन ठेवतात. हा दृष्टीकोण आपण सर्वांनीच बाळगायला पाहिजे. या दृष्टीने महात्मा फुले, महात्मा गांधी, डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर, संत गाडगेबाबा आशा अनेकांची या उदात्त ध्येयाने संपूर्ण आयुष्यभर समाजासाठी कार्य केले. सर्व भारतीयांनी समाजाच्या सुखात स्वतःचे सुख मांडले समाजाचे दुःख ते स्वतःचे दुःख आहे असे मांडले. तर राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण होण्यास मदत होते.

कर्तव्ये

नागरिकांमध्ये राष्ट्रीय ऐक्य निर्माण होण्यासाठी, सामाजिक जाणीव निर्माण होण्यासाठी व्यक्तीला स्वातंत्र्याबरोबरच कर्तव्यांचे पालन करणे अत्यंत आवश्यक आहे, कर्तव्य आचरणात आणून राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करता येते.

- भारतीय राज्यघटना राज्यघटनेची मुल्ये, राज्यघटनेने निर्माण केलेल्या संस्था, राष्ट्रध्वज, राष्ट्रगीत यांचा आदर केला पाहिजे, अभिमान बाळगला पाहिजे
- राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीतील विकसित झालेल्या उदात्त आदर्शांचे अनुकरण केले पाहिजे, त्यांची जोपासना केली पाहिजे
- भारताची सार्वभौम सत्ता, एकता व एकात्मता यांचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी प्रत्येक भारतीय नागरिकांची आहे,

- गरज पडेल तेव्हा देशाच्या संरक्षणासाठी आवश्यक ती सेवा देणे देशाच्या संरक्षणासाठी नागरिकांकडून वेगवेगळ्या स्वरूपाची मदत दिली पाहिजे
- धार्मिक, भाषिक व प्रादेशिक भेदभाव करता कामा नये आणि जनतेमध्ये सामंजस्य व बंधूभाव वाढीस लावला पाहिजे. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला बाधा आणणाऱ्या प्रथांचा त्याग केला पाहिजे.
- विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोन, मानवतावाद संशोधक बुद्धी व सुधारणावाद यांचा विकास करणे
- सार्वजनिक मालमत्तेचे रक्षण करणे आणि हिंसाचाराचा निश्चय करून त्याग करणे.
- वेगवेगळ्या क्षेत्रात राष्ट्राची प्रगती व्हावी यासाठी वैयक्तिक व सामूहिक प्रयत्नाने उच्च दर्जा प्राप्त करावा. मी ज्या क्षेत्रात काम करीत आहे. त्या क्षेत्रात मी असे काम करीन की, ज्यामुळे माझ्या राष्ट्राचे नाव अख्य जगात झाले पाहिजे. अशी तळमळ प्रत्येक नागरिकाला लागून राहिली पाहिजे

समारोप

भारतीय राज्यघटनेतील सर्व तरतुदींचे, तत्वांचे पालन काटेकोरपणे प्रत्येक भारतीयाने केले पाहिजे. आज राष्ट्रीय एकात्मतेची जाणीव करून देणारे प्रभावी सामूहिक नेतृत्व उदयाला येणे जरूरीचे आहे. भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय माझे बांधव आहेत. माझ्या देशावर माझे प्रेम आहे यासाठी सदैव नागरिकांना जागृत ठेवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. 'राष्ट्र म्हणजे मी आणि मी म्हणजे राष्ट्र' अशी एकात्मतेची भावना दृढ करण्यासाठी परिस्थिती निर्माण केली पाहिजे. सामाजिक सलोखा निर्माण करण्यासाठी आज मोठ्या प्रमाणात तरुणांनी खास प्रयत्न केले पाहिजेत. त्यासाठी नुसता तात्त्विक विचार मांडून घालणार नाही तर विचारांना कृतीची जोड द्यावी लागेल. तरच राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण होईल, टिकून राहिल.

संदर्भ

१. राष्ट्रीय एकात्मता, प्रा. तेज निवळीकर, प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभाग पुणे विद्यापीठ.
२. भारतीय शासन आणि राजकारण, प्रा. सुधाकर व कुलकर्णी, विद्याभारती प्रकाशन लातूर
३. भारतीय राज्यघटना विकास, स्वरूप आणि राजकारण, डॉ. शांताराम भोगले, विद्याभारती प्रकाशन लातूर
४. भारतीय शासन आणि राजकारण प्रा. बी.बी. पाटील, फडके प्रकाशन
५. भारतीय राजकीय व्यवस्था (INDIAN POLITICAL SYSTEM)
६. प्रा. चिं. ग. घांगरेकर, प्रा. पु. गो. कवठाळकर, दत्तसन्स जवाहरलाल नेहरू मार्ग सदर, नागपूर

**Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
(Journal No. 47026)**

**ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL**

IDEAL

**Volume -X, Issue - II,
March - August - 2022
English / Marathi Part - I**

**Impact Factor / Indexing
2020 - 6.008
www.sjifactor.com**

Ajanta Prakashan

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - X

Issue - II

March - August - 2022

English / Marathi Part - I

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal No. 47026

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING

2020 - 6.008

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	छत्रपती संभाजीराजे यांच्या विचारातील 'राज्यकर्ता' कुबेर भरत पांडुरंग	१-३
२	चरित्र व आत्मचरित्र : संकल्पना व स्वरूप-भेद डॉ. महेश सखाराम बावधनकर	४-९
३	महिला सबलीकरणात भारतीय संविधानाचे महत्त्व डॉ. एस. एस. बिरंगणे	१०-१५
४	नवकवितेचा सांस्कृतिक दृष्टिकोन श्री. बापूराव भगवानराव पवार	१६-२४
५	राज्यस्तरीय कुस्ती स्पर्धेत सहभागी होणाऱ्या कुस्तीगीराच्या चिंतेचे अध्ययन डॉ. शेखर शिरसाठ	२५-२८
६	भारतीय राज्यघटना व राष्ट्रीय एकात्मता प्रा. दिलीप आ. पवार	२९-३३
७	नाशिक जिल्ह्यातील शालेय खेळाडूंच्या पुनःप्राप्तीवर प्राणायामाचा होणारा परिणाम अभ्यासणे सुजित माधवराव मेघणे डॉ. कल्पना झरीकर	३४-३८
८	एकविसाव्या शतकातील लोकरंगभूमी - लोकनाट्य डॉ. चैनलाल एस. राणे	३९-४२
९	कोरोना काल एवं गलिच्छ बस्ती डॉ. रवि एन. साखरे	४३-४५
१०	जागतिकीकरण आणि शैक्षणिक क्षेत्राचा आढावा डॉ. कविता ठाकूर	४६-४९
११	ह. मो. मराठे यांच्या 'पक्षिणी' कथासंग्रहातील प्रतिमांचा विचार यशवंत तुकाराम सुरोशे	५०-५३
१२	दलित चळवळीतील डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान सुधाकर बोकेफोडे	५४-६०

४. नवकवितेचा सांस्कृतिक दृष्टिकोन

श्री. बापूराव भगवानराव पवार

मराठी विभागप्रमुख, आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, कडेपूर, जि. सांगली.

प्रस्तावना

कोणत्याही काळातील आणि कोणत्याही प्रकारच्या साहित्यावर त्या त्या काळाच्या संस्कृतीचा प्रभाव असतो. मराठी साहित्याची सुरुवात ही मुकुंदराजापासून झाली ती पुढे इंग्रजांच्या आगमनाच्या काळापर्यंत चा कालावधी हा मध्ययुगीन वाङ्मयाचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो. या कालखंडातील संस्कृती ही प्रामुख्याने वेगळ्या प्रकारची असल्याकारणाने या कालखंडामध्ये विशिष्ट प्रकारच्या साहित्यकृती निर्माण होत गेल्या. त्यानंतर पुढे १८१८ पासून इंग्रजी राजवटीला सुरुवात झाली तेथून पुढे १८८५ पर्यंतचा काळ हा अव्यल इंग्रजी कालखंड म्हणून ओळखला जातो. या कालखंडातील साहित्यावर इंग्रजी संस्कृतीचा मोठ्या प्रमाणावर प्रभाव पडलेला दिसतो. त्यानंतर पुढे ते १८८५ ते १९४५ पर्यंतचा कालखंड हा अर्वाचीन काळ म्हणून ओळखला जातो. या काळात इंग्रजी आणि मराठी अशा दोन वेगवेगळ्या संस्कृतीचे मिश्रण झालेले असल्याने संक्रमण अवस्थेततील संस्कृतीची छाप या काळातील साहित्यावर पडलेली आहे. साहित्याचे वेगवेगळे कालखंड तयार करण्यात आलेले आहेत या कालखंडात तयार करण्यामागे निश्चित अशा वेगवेगळ्या प्रकारच्या संस्कृतीचा प्रभाव असलेला दिसून येतो. त्यामुळे साहित्य निर्मितीवर संस्कृती हा प्रभाव टाकणारा महत्त्वाचा घटक मानला जातो.

१९४५ पासून नवसाहित्याच्या निर्मितीला सुरुवात झाली. नवसाहित्य निर्माण होण्याच्या अगोदरचे मराठी साहित्य हे प्रामुख्याने उपेक्षित, बहुजन, पीडित समाजाचे चित्रण करत नव्हते. म्हणजेच वास्तववादी चित्रणारेयजी कल्पनारम्य व रंजनवादी साहित्याची निर्मिती साहित्यिकांकडून होत होती. परिणामी मराठी साहित्य हे एका विशिष्ट वर्गाचे, जीवनाचे आणि एका विशिष्ट आकृतीबंधात अडकलेले साहित्य निर्माण होत होते. या सर्वांना छेद देण्याचे काम नवसाहित्याने केलेले आहे. या नवसाहित्यामध्ये कथा, कविता कादंबरी, नाटक असे विविध वाङ्मय प्रकार निर्माण झाले. यातील नव या नवसाहित्याचा विचार प्रामुख्याने येथे करायचा आहे.

नवकवितेच्या निर्मितीची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी

१९४५ नंतर मराठी साहित्यात जे नवसाहित्य निर्माण झाले त्यात नवकविता हा वाङ्मय प्रकारही विपुल प्रमाणात निर्माण झालेला आहे. या नवकवितेच्या निर्मितीच्या मुळाशी जी जागतिक आणि भारतातील सांस्कृतिक परिस्थिती पाहणे गरजेचे आहे कारण या सांस्कृतिक घटकाच्या परिणामातूनच पुढे नवकवितेची निर्मिती झालेली आहे.

१. जागतिक महायुद्ध

जगामध्ये दोन महायुद्ध झाले. ते म्हणजे पहिले महायुद्ध १९१४ ते १९१८ दरम्यान आणि दुसरे महायुद्ध १९३९ ते १९४५ दरम्यान हे. महायुद्धे जगातील साम्राज्यवादी आणि विस्तारवादी मनोवृत्तीतून जगावर लादली गेली. या दोन्ही महायुद्धात झालेली अपरिमित मनुष्यहानी जी कधीही भरून येण्यासारखी नाही. विशेषतः दुसऱ्या महायुद्धामध्ये जो हिरोशिमा आणि नागासाकी या दोन शहरांवर अनुबॉम्ब टाकण्यात आला आहे, त्यामुळे प्रचंड प्रमाणावर नरसंहार घडून आला. या महायुद्धाचे जगावर जे परिणाम झाले ते म्हणजे माणसांचा माणसावरचा विश्वास उडाला आणि माणूस वैज्ञानिक प्रगतीचा दुरुपयोग करून कसे माणसालाच हानीकारक होत आहे, हे ही या महायुद्धाने सिद्ध केले.

२. रशियन राज्यक्रांती

रशिया मध्ये १९१७ मध्ये कामगार वर्गाच्या सत्तेच्या स्थापनेसाठी जी क्रांती झाली त्या क्रांतीचे वैचारिक राजकीय व प्रत्यक्ष संघटनात्मक नेतृत्व लेनिन यांनी केले. आणि समाजवादाच्या उभारणीसाठी जगातील पहिल्या समाजवादी रचनेची यशस्वीपणे स्थापना केली. या रशियन राज्यक्रांतीनंतर जगाचा इतिहास आणि भूगोल देखील बदलून गेला. तसेच मार्क्स नंतर बदलत्या राजकीय परिस्थितीचा लावलेला अर्थही जगभरातील विचारवंतांच्या दृष्टीने महत्त्वाचा ठरला.

३. डार्विनचा उत्क्रांतिवादाचा सिद्धांत

जीवसृष्टीच्या उत्क्रांतीची कोडं चार्ल्स डार्विन यांनी उत्क्रांतिवादाचा सिद्धांत मांडून उलगडला. तर्कशुद्ध विचारांच्या आधारावर वैज्ञानिक संशोधनाचा पाया तयार करण्याचं महत्त्वाचं काम डार्विन यांनी केलं. डार्विनच्या या सिद्धांतामुळे धर्मविषयक रूढ केलेल्या कल्पनेतील फोलपणा पुराव्यासकट सिद्ध झाला.

४. सिग्मंड फ्राईडचे मानसशास्त्रीय संशोधन

सिग्मंड फ्राईड यांनी मानसशास्त्रामध्ये मूलभूत संशोधन करून सुप्त मन व जागृत मन असे मानवी मनाची दोन भाग असतात असे स्पष्ट केले. तसेच माणसाच्या मानसिक वाढीचे मनोवैज्ञानिक टप्पे मांडून माणसाच्या मनातील कामवासनेचा मनोव्यापारावरील प्रभाव स्पष्ट केला त्याच्या या विचारांमुळे माणसाकडे पाहण्याची नवी दृष्टी अभ्यासकांना मिळाली.

५. मार्क्सवादी विचारांचा प्रभाव

एकोणिसाव्या शतकातील समाजवादी विचारांना मूलगामी आणि शास्त्रीय बळ देण्याचे काम कार्ल मार्क्स यांनी केले. कामगार वर्गाच्या पुढाकाराने होणाऱ्या क्रांतीमुळे समाजरचनेत पायाभूत बदल घडवून न्याय, स्वातंत्र्य आणि समता या तत्वावर आधारित नवीन समाज उभा करता येईल असा आशावाद कार्ल मार्क्स यांनी आपल्या विचारातून जगाला दिला.

६. औद्योगिकीकरण

जगात औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाली त्यामुळे उत्पादन घेण्यासाठी मोठमोठ्या कारखान्याची निर्मिती झाली. या कारखान्यांमध्ये काम करण्यासाठी कामगार हवे होते त्यातून शहरीकरणाचा विकास झाला. आणि या विकासातून अनेक वेगवेगळ्या प्रकारच्या समस्या निर्माण झाल्या. या औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेतून भांडवलदार आणि कामगार असे दोन वर्गांची निर्मिती झाली. तसेच शहरीकरणामुळे शहरात कामगारांच्या मोठ्या प्रमाणात झोपड्या निर्माण झाल्या आणि यातून अनेकप्रकारच्या समस्या निर्माण झाल्या .

७. पाश्चात्य जगाची ओळख

इंग्लंड हे भारतात आपली वसाहत निर्माण करण्यासाठी आले होते हे खरे आहे. परंतु त्यांनी राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी का असेना परंतु भारतीय लोकांना काही प्रमाणामध्ये शिक्षण दिले. त्याचबरोबर या शिक्षणामुळे पाश्चात्य संस्कृतीची ही काही प्रमाणामध्ये भारतीयांना ओळख झाली. आणि त्यातून एक नवविचारांची प्रेरणा मिळाली हे नाकारता येत नाही. पाश्चात्य संस्कृती ही पूर्णता स्वीकारण्यास सारखी जरी नसली तरी परंतु त्यातील चांगल्या गोष्टींचा स्वीकार करून विचारवंतांनी आणि साहित्यिकांनी आपला समाज सुधारण्याचा प्रयत्न केला. यामध्ये राजाराम मोहन रॉय, दयानंद सरस्वती, महात्मा फुले यासारख्या अनेक सुधारकांनी भारतीय समाजात सुधारणा घडवून आणल्या. त्यामुळे पुढे या विचारातूनच नवीन विचार निर्माण झाले आणि नवसाहित्य साठी एक चांगली पार्श्वभूमी तयार झाली

८. शाहू महाराज, महात्मा ज्योतिबा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार

राजर्षी शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात सामाजिक समता प्रस्थापित करून तो विचार समाजात रुजविण्याचा महत्त्वाचा प्रयत्न केला, तसेच महात्मा फुले यांनीही लेखणीच्या माध्यमातून व प्रत्यक्ष कृती करून समाजामध्ये अनेक प्रकारच्या सुधारणा घडवून आणून नवीन विचार सर्वसामान्य माणसांना दिले. विशेषता समाजातील उपेक्षित, दुर्लक्षित, पीडित अशा सर्वच घटकांना आत्मभान देण्याचा प्रयत्न महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी केला. त्यानंतर पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलित समाजाला आत्मभान देऊन त्यांना स्वातंत्र्य, समता व बंधुता हे हक्क मिळण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले. या सर्वांचा परिणाम म्हणून नवीन पिढीला नवीन विचार करण्याची प्रेरणा मिळाली.

९. गांधी युगाचा प्रभाव

भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीत लाखो लोकांना शांततेच्या मार्गाने स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी प्रेरित केले. सत्य आणि अहिंसा हे दोन महत्त्वाचे तत्त्व त्यांनी जगाला दिले. त्यांनी वेगवेगळ्या चळवळी करून आणि शांतीच्या मार्गाने भारताला स्वातंत्र्य मिळवून दिले. एवढेच नाही तर जगातील विविध भागातील अन्यायाविरुद्ध लढणा-यांना गांधीजींपासून प्रेरणा मिळाली. त्याचबरोबर गांधीजींच्या

स्वतंत्र चळवळीच्या लढ्यांमध्ये सर्वसामान्य माणसाला बरोबरच स्त्रीयासुद्धा आंदोलनात सहभागी झालेल्या होत्या.

१०. भारतीय स्वातंत्र्य

१५ ऑगस्ट १९४७ ला भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. या स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतात सर्वच क्षेत्रांमध्ये प्रगती होण्यास सुरुवात झाली. विशेषतः स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शिक्षणाची दारे सर्वांसाठी खुली करण्यात आली. या काळात नवीन शिक्षण घेतलेले तरुण पिढी शिकून स्वतंत्रपणे विचार करू लागली. तसेच जगातील आजूबाजूला घडणाऱ्या घटनांचाही विचार ते करू लागले. त्यामुळे परिणामी नवीन वैचारिक क्रांती भारतामध्ये घडून आलेली दिसून येते. याचाच परिणाम म्हणून साहित्याच्या क्षेत्रामध्ये सुद्धा नवविचार निर्माण झालेले दिसून येतात.

१. समाजवाद

संपत्तीचे उत्पादन समाजाच्या मालकीचे ठेवून सर्वांना समान मानणारी व संपत्तीचे न्याय वितरण करून सर्वांना एकाच समान पातळीवर आणणारी विचार प्रणाली म्हणजे समाजवाद होय. या समाजवादाने समता व न्याय यावर आधारित नव्या समाजव्यवस्थेचा पुरस्कार करणारे विचार मांडले. या विचाराने व्यक्तीपेक्षा समाजहित महत्त्वाचे मानले. उत्पादन विभाजन आणि विनिमय यांची साधने जनतेच्या म्हणजे समाजाच्या मालकीची व्हावीत, प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या गुणांची जोपासना करण्याची समान संधी दिली जावी व त्यातून समाजाच्या उत्पादन शक्तीचा विकास व्हावा ही तत्त्वे समाजवादाने पुरस्कृत केली. दारिद्र्य आणि शोषण संपुष्टात आणून न्याय पातळीवर समाजाची पुनर्रचना करणे व मानवी जीवन सुखी आणि समृद्ध करणारे विचार या समाजवादाने मांडले. ही विचारप्रणाली स्वातंत्र्य समता व बंधुता या तत्त्वावर आधारलेली आहे. याचाही परिणाम जगभरातील सर्वसामान्य माणसावर झालेला दिसून येतो.

अशाप्रकारे वरील विविध जागतिक आणि भारतीय घटनांचा परिणामातून एक नवीन संस्कृती अस्तित्वात येऊ लागली. या नवीन संस्कृतीच्या प्रभावानेच भारतीय साहित्यिक प्रभावित झाले, आणि त्यातूनच पुढे नवीन विचार उदयास आले आणि या नवीन विचारातूनच नवकविता जन्मास आली.

नवकवितेचे स्वरूप

बा. सि. मर्डेकर आणि शरच्चंद्र मुक्तिबोध हे दोन कवी नवकाव्याचे प्रवर्तक मानले जातात. त्यामुळे नवकवितेच्या संदर्भामध्ये शरच्चंद्र मुक्तिबोध आणि बा सी मर्डेकर यांचे विचार पाहणे महत्त्वाचे ठरते.

नवकवितेचे स्वरूप लक्षात घेण्यासाठी शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांनी १९४९ मध्ये लिहिलेल्या 'नवी मळयट' या काव्य संग्रहाच्या प्रस्तावनेत मांडलेली भूमिका पाहणे महत्त्वाचे आहे. त्यांच्या मते, काव्यात नेमकेपणा दोन प्रकारे येऊ शकतो आशयात आणि अभिव्यक्तीच्या रीतीत. आशयातील बदल अभिव्यक्तीच्या अभिव्यक्तीच्या रीतीत बदल घडवितो. अभिव्यक्तीतील नवेपणा आशयाच्या नवेपणा शिवाय अशक्यच. ते

पुढे म्हणतात की, आपला समाज आज एका संक्रमणावस्थेतून जात आहे. देशातील विराट विपमतेमुळे एक प्रकारची सर्वभक्षी निराशा व विफलता सान्या भारतात घासू पाहत आहे. हा संक्रमण काळ अतिशय यातनादायी आहे. बदललेले समाजबंध, दुसरे महायुद्ध, त्यामुळे नष्ट झालेले युरोपियन जीवन, यंत्रामुळे होणारा मानवाचा नाश या गोष्टींचा नवकवीवर परिणाम झालेला आहे. कवींच्या उदात्त ध्येयाचा घुराडा, जीवनातील उणिवा, स्वप्नभंग या गोष्टी जाणवू लागल्या आहेत. सामाजिक जीवनातील अराजक, विसंगती, विद्रुपता, मानवी मूल्यांची हत्या, एका विराट यंत्र व्यवस्थेत उपकरण मात्र ठरलेला मानव हा सार्या सामाजिक वास्तवामुळे मिन्न व्यक्तिमत्वात, मिन्न प्रकारची द्वंद्व, मिन्न दिशेने मानसिक संघर्ष निर्माण झाले आहेत. आजचे वास्तव, आजच्या वास्तवाच्या गर्भातील समस्येच्या जीवनाचे उधाचे वास्तव हीच नवकवितेची आधारशिला होय. मुक्तियोध यांच्या मते नवकाव्यात दोन विचारसरणी आढळतात. एक व्यक्तिवाद, इहवादी आणि दुसरी समाजवादी, मानवतावादी म्हणजे एक निराशावादी तर दुसरी आशावादी. अशी नवकाव्याची निर्मिती झालेली आहे.

मर्ढेकर यांच्या मते प्रत्येक मनुष्याची मन म्हणजे एक गुप्त यालेकिल्ला असून, त्याच्या आत विलक्षण गुंतागुंतीच्या घडामोडी अखंड चालत असतात. त्याची बाहेरून काहीही कल्पना येत नाही. त्याचे कल्पनेने निदान करणे किंवा या तटबंदीत एखादी फट असेल तर त्यातून पाहणे, आणि आपले निरीक्षण करणे यात मोजके तसेच व्यक्तिगत किंवा समुदायाच्या जीवनात दिसती त्यानंतरही पाहताना मर्ढेकर मंत्रमुग्ध होतात कारण या स्थित्यंतरांचा व्याप अफाट आणि व्यवहार आंधळा अजब अखंड सुरु असतो व्यक्तीच्या आणि समूहाच्या जीवनाचे हे विलक्षण वाचन अनुभव यातून काही असे गोळा बनतो पाहणोची कड किंचित लालसर झाली शी भागते आणि मग मर्ढेकरांना लेखन करावेसे वाटते माणसाचे मन आणि व्यक्ती व व्यक्ती समूहाचे व्यवहार हा मर्ढेकरांच्या आस्थेचा विषय आहे.

वा. सि. मर्ढेकर

वा. सि. मर्ढेकर हे मराठी साहित्यामध्ये कवी, कादंबरीकार आणि समीक्षक म्हणून प्रसिद्ध आहेत. मर्ढेकरांचा पहिला कविता संग्रह 'शिशिरागम' १९३१ मध्ये प्रकाशित झाला. या संग्रहातील कविता ही प्रामुख्याने प्रेम, वंचितांची प्रेमातल्या नैराश्याची कविता आहे. सर्वसाधारणपणे या कवितेच्या माध्यमातून मर्ढेकर आपल्या वाटेला आलेला अनुभव स्वीकारून जगाकडे अलिप्त दृष्टीने पाहताना दिसतात. त्यानंतर पुढे पुढे मर्ढेकरांची १९४७ मध्ये 'काही कविता' आणि १९५१ मध्ये 'आणखी काही कविता' हे दोन कवितासंग्रह प्रकाशित झाले. या कवितांचे आकृतिबंध आणि यातून निर्माण होणाऱ्या जाणीवा दोन्ही गोष्टी स्वतंत्र्य होत्या. मर्ढेकरांच्या या दोन्ही कवितासंग्रहबद्दल वा. ल. कुलकर्णी यांनी लिहिलेल्या 'मर्ढेकर यांची कविता : काही विचार' या लेखात असे म्हटले आहे की, 'मर्ढेकरांची कविता ही आजच्या मराठी कवितेपेक्षा अधिक व्यक्तीनिष्ठ आहे, मर्ढेकरांची कविता ही अतिशय आत्मनिष्ठ आहे. विचार, भावना, शब्द, कल्पना इत्यादी

सर्वच काव्याच्या बाबतीत ती संपूर्णपणे मर्ढेकरांची आहे'. हे अगदी सार्थ आहे . मर्ढेकर यांच्या काही कविता पाहिल्यास आपणास त्यांच्या कवितांचा आशय व आकृतिबंध लक्षात येईल.

मी एक मुंगी, हा एक मुंगी,
तो एक मुंगी, तू एक मुंगी,
ही एक मुंगी, ती एक मुंगी,
पाच येथल्या, पाच फिरंगी;

किंवा

“प्रेमाचे लव्हाळे

सौंदर्य नव्हाळे

शोधु ?

आसपास

मुद्द्यांची रास”

किंवा

पृथ्वीची तिरडी । एरव्ही परडी,

फुलांनी भरली । जळो देवा, भली ॥

किंवा

मोले धाडी जो मराया । नाही आसू आणि माया ।

त्याची नेता बनवावे । आम्हा मॅढरास ठावे

किंवा

कास्ट झालेल्या हे मनी । जळी, स्थळी नि पाषाणी ।

सांगा पाहिला का-कधी । देव कुणी

किंवा

बडवीत टिर्या । अर्धपोटी किंवा ऑगळ देखावा । दाखवीत ।

दीक्षा मागे रोज । एवढासा पोर ।

आई ती लाचार । पाठीमागे

मर्ढेकरांच्या या कविता पाहिल्यानंतर आपणास लक्षात येते की, राजकीय सत्ता, तिथे वेठीला धरले धरले विज्ञान, मानवा विषयीची उदासीनता, स्वार्थ आणि व्यापारी वृत्ती, युद्धासारख्या भीषण घटना, देवा विषयीच्या कल्पना, अर्थशून्य व आशयहीन जीवनाचे चित्र मर्ढेकरांनी रेखाटले आहे. मर्ढेकरांनी या कविताची रचना अभंगासारखी केलेली आहे. यावरून त्यांना संताच्या काळाची परिस्थिती आणि आजच्या काळाची परिस्थिती किती बदललेली आहे हेही सूचित करायचे होते. त्याचबरोबर मर्ढेकरांनी आपल्या

कवितेचे विषय, कवितेच्या रचना, कवितेतील प्रतिमा तसेच कवितेची भाषा याविषयी रूढ असलेले सर्व संकेत मोडून काढले आहेत. या त्यांच्या लेखनामागे बदललेली सांस्कृतिक पार्श्वभूमी आहे. त्याचा परिणाम त्यांच्या काव्यामध्ये स्पष्टपणे जाणवतो.

शरच्चंद्र मुक्तिबोध

नवकाव्याचे जनक म्हणून जसे मर्ढेकरांना ओळखले जाते तसेच शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांनाही ओळखले जाते. त्यांनी 'नवी मळवाट' आणि 'यात्रिक' असे दोन कवितासंग्रह लिहिले. त्यांच्या काही कविता पाहिले तर आपणास त्यांच्या कवितेचे स्वरूप लक्षात येईल

नवी कविता

आज हृदयी धगधग करी नवा सविता
जळाया लागे प्राणपिंडाचा सखोल गाभा
कसा रोखू मी यातनांची ही प्रदीप्त आभा
किया

येत्या युगायुगातुनी दिसली बाळपाऊले हलती
कोटि तरंगांच्या हातांना जुळवुनि केले पुढती
मी निद्रिस्त सागरासम, हिमाचलासम उठूणी बसलो
मी दिसल्या रुधिरनद्या, भस्म भस्म मजभवती

किंवा

उया कोवळ्या लाल पानात रक्त नूतन
लाल रस तो सळाळून ये फळफळांच्या कातडीतून
सोनपिंगट गव्हाचा दर्या घेईल झोके मत झिंगून
कोटिकोटिशः शरीरातून, नाड्यामधून

नयनांतून, हृदयांतून धावू लागेल प्रकाशतत्त्व

यासारख्या कवितेतून शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांच्या काव्य लेखनाची कल्पना येते. त्यांच्या कविता मार्क्सवादावर आधारित, शोषणविरोधी, समतावादी, दास्यमुक्तीच्या पुरस्कार करणार्या आहेत. त्यांच्या कवितांमधून सर्वसामान्य माणसाची पीडा, व्यथा-वेदना, आक्रोश व्यक्त झालेला आहे. त्यांच्या कवितेतून मानवतेच्या भवितव्यावरही विश्वास व्यक्त झाला आहे. त्यांनी आपल्या कविता मुक्तछंदात लिहल्या आहेत.

विंदा करंदीकर

मर्ढेकरांच्या प्रभावं विंदा करंदीकर यांच्या कवितेवर असलेला दिसून येतो. त्यांच्या कवितेत प्रयोगशीलता व चिंतनशीलता आहे. करंदीकरांचे 'स्वेदगंगा', 'मृदगंध', 'धूपद', 'जातक', 'विरुपिका' हे

कवितासंग्रह प्रकाशित झाले. 'माझ्या मना वन दगड' या कवितेतून त्यांनी अन्नाशिवाय, कपड्याशिवाय, ज्ञानाशिवाय, मानाशिवाय जीवन जगणाऱ्यांना पाहून वाटणारी भीती व्यक्त केली आहे. असे असले तरी त्यांचा आशावाद कमी झालेला दिसत नाही.

लाल धूळ उडते आज ।

त्याच्यामागून येईल स्वार ।

ह्या दगडावर लावील धार

किंवा

पिळलेल्यांच्या पोटांमधल्या अग्नीची ही ज्वाला

पददलितांच्या डोळ्यांमधल्या क्रोधाची ही लाली

किंवा

जनतेच्या मुक्तीसाठी । अजून एक समर आहे

आणि जीचा आत्मा एक । ती जनता अमर आहे

करंदीकरांच्या या काव्यपंक्तीवरून असे लक्षात येते की, भांडवलशाही व्यवस्थेचा पाडाव करून नवी व्यवस्था अस्तित्वात येईल. त्याचबरोबर विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात ज्या राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय घडामोडी घडल्या त्याचे स्पष्ट परिणाम त्यांच्या कवितेवर झालेले दिसतात.

बा. सि. मर्ढेकर, शरदचंद्र मुक्तिबोध, विंदा करंदीकर याचबरोबर मंगेश पाडगावकर, वसंत बापट, सदानंद रेगे यांनीही नवी कविता लिहिलेली आहे. त्यामधून बदलत्या संस्कृतीचे चित्रण आलेले आहे. अशा प्रकारे १९४५ ते १९६५ च्या दरम्यान नवकविता अस्तित्वात आली आणि त्यामध्ये विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील जागतिक आणि भारतीय विविध घटनांमुळे मानवी सुख आणि प्रगती धोक्यात आली आहे, असे वाटल्याने अनेक लेखक अस्वस्थ झाले, त्यामुळे जगण्याचे संदर्भ बदलून गेले, म्हणून या कालखंडातील लेखकांना नवे भान आले. आणि त्यातून नवकविता जन्मास आलेली दिसते. कारण ज्या काळात या कविता निर्माण झाल्या त्या काळातील काव्य निर्मितीची प्रेरणा, प्रवृत्ती आणि संस्कृतिक परंपरा यांचा विचार करूनच या कवितांचे आकलन करता येते. या नवकवितेने नवनवीन शब्द आणि शैली, वेगवेगळ्या प्रतिमा आणि प्रतीके तसेच विविध मिथके आणि जाणीया ह्या निर्माण करण्याचे काम केले. या नव्या कवितेवर काही आरोप होत असले तरी त्या त्या काळातील संस्कृतीचे प्रतिनिधित्व ही कविता करते त्यामुळे नवकवितेचे महत्त्व कमी होत नाही.

निष्कर्ष

१. महायुद्धातील भीषण नरसंहाराचे चित्रण नवकवितेत आले .
२. यंत्रयुगाचे मानवी जीवनावर झालेले परिणाम नवकवितेने रेखाटले .
३. महानगरीय संवेदना नवकवितेने व्यक्त केल्या .

४. अर्थशून्य, अर्थहीन जीवनाचे चित्रण नवकवितेत आले .
५. वस्तुस्थितीचे ज्ञान व शरिरातील वासना यांच्यातील संघर्ष नवकवितेने टिपला .
६. मानवी मनाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न नवकवितेने केला .
७. मार्क्सवादी विचारधारेचा स्वीकार नवकवितेने केला.
८. समष्टीचे भान नवकवितेने ठेवले .
९. समतावादाचा पुरस्कार नवकवितेने केला.
१०. भांडवलशाही व साम्राज्यवादी शक्तीला नवकवितेने विरोध केला.
११. कष्टकरी व कामगार वर्गाला जागृत करण्याचे काम नवकवितेने केले.
१२. प्रतिमांचा उपयोग निव्वळ आलंकरणसाठी न करता वास्तव्याचे प्रगटीकरण करण्यासाठी प्रतिमांचा उपयोग करण्यावर भर नवकवितेने दिला.
१३. समाजात बदलु पाहणारी वैचारिक बैठक नवकवितेने निर्माण केली.
१४. नवकविते लेखन मुक्तछंदात झाले.

संदर्भ ग्रंथ

१. खडक आणि पाणी - गंगाधर गाडगीळ
२. मराठी कविता - निशिकांत ठकार
३. नववी मळवाट (प्रस्तावना) - शरच्चंद्र मुक्तिबोध
४. स्वातंत्र्योत्तर मराठी कविता - करोगल सुषमा
५. मराठी वाङ्मयातील नवीन प्रवाह - शरणकुमार लिंबाळे

ISSN 0976-0377

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

Editor In Chief
Dr. Balaji Kamble

*International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects*

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XXV, Vol. I Year - 13 (Half Yearly) (Jan. 2022 To June 2022)	CHIEF EDITOR	
Editorial Office : 'Gyandeept', R-9/139/6-A-1, Near Vishal School, LIC Colony, Pragati Nagar, Latur Dist. Latur - 415331. (Maharashtra), India.	Dr. Balaji G. Kamble Research Guide & Head, Dept. of Economics, Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Latur, Dist. Latur (M.S.) Mob. 09423346913, 9503814000	
Contact : 02382 - 241913 09423346913, 09637935252, 09503814000, 07276301000	EXECUTIVE EDITORS	
Website	Dr. Aloka Parasher Sen Professor, Dept. of History & Classics, University of Alberta, Edmonton, (CANADA).	Dr. Laxman Satya Professor, Dept. of History, Lokhevan University, Loheaven, PENNSYLVANIA (USA)
www.irasg.com	Dr. Rajendra Gawhale Head, Dept. of Economics, G. S. Mahavidyalaya, Khamgaon, Dist. Buldana (M.S.)	Dr. Nilam Chhangani Head, Dept. of Economics, S.K.N.G. Mahavidyalaya, Karanj Lad, Dist. Washim (M.S.)
E-mail : interlinkresearch@rediffmail.com visiongroup1994@gmail.com mbkamble2010@gmail.com drkamblebg@rediffmail.com	Dr. Huen Yen Dept. of Inter Cultural International Relation Central South University, Changsha City. (CHINA)	Bhujang R. Bobade Director, Manuscript Dept., Deccan Archeological and Cultural Research Institute, Meleket, Hyderabad. (A.P.)
Publisher : Jyotichandra Publication, Latur, Dist. Latur. -415331 (M.S.) India	DEPUTY-EDITORS	
Price: ₹ 200/-	Dr. Babasaheb Gore Principal Jamikes Mahavidyalaya Bansarola, Dist. Bead (M.S.)	Veera Prasad Dept. of Political Science, S.K. University, Anantpur, (A.P.)
	Dr. C.J. Kadam Head, Dept. of Physics Maharashtra Mahavidyalaya, Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)	Johrabhai B. Patel, Dept. of Hindi, S.P. Patel College, Simaliya (Gujrat)
	CO-EDITORS	
	Dr. R. D. Ganapure Head, Dept. of Economics, S. M. P. Mahavidyalaya, Murum, Dist. Osmanabad (M.S.)	Dr. Sambhaji E. Patil Dept. of Commerce, T. K. Kolekar Mahavidyalaya, Nasari, Dist. Kolhapur (M.S.)
	Ambuja N. Malkhedkar Dept. of Hindi Gulberga, Dist. Gulberga, (Karnataka State)	Dr. Shivanand M. Giri Dept. of Marathi, B.K. Deshmukh College, Chakur Dist. Latur.(M.S.)

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Bio-Diversity in India Dr. K. R. Kande	1
2	Bibliographic Database Management Systems Dr. Vikram Vithal Giri	6
3	Adaptation of Specific Training Program on the Johnson's Basketball Test Battery Dr. W Kenedi Singh	15
4	जयशंकर प्रसाद की काव्य कृतियों में नारी डॉ. बस्वराज धोतरे	23
5	क्रांतीविरांगना हौसाताई पाटील यांचे स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान शीला बाळसाहेब इंगवले	31
6	विदर्भातील दलितरत्न : श्री. किसन फागुजी बन्सोड डॉ. अरुण एन. फरपट	37
7	बहिणाबाई चौधरी यांचे साहित्य आणि तत्वज्ञान डॉ. माधुरी विनायक भटकर	43
8	मानवअधिकार आणि भारत : एक अवलोकन डॉ. अनिल रेडडी	52
9	मानवी हक्क आणि महिलांची वाटचाल एक दृष्टीक्षेप डॉ. सविता ज्ञानेश्वर कावरे	58

क्रांतीविरांगना हौसाताई पाटील यांचे स्वातंत्र्यलढयातील योगदान

शीला बाळसाहेब इंगवले

इतिहास विभाग,

आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज,

कडेपूर ता. कडेगाव, जि.सांगली

5

Research Paper - History

प्रस्तावना

भारताच्या स्वातंत्र्याला 75 वर्षे पूर्ण झाल्यानिमित्ताने यावर्षी आपण सर्व भारतीय 'आजादी का अमृत महोत्सव' साजरा करत आहोत. भारताचा स्वातंत्र्यलढा हा आपल्या भारतीयांच्या दृष्टीने खूप महत्त्वपूर्ण आहे. देशाला स्वातंत्र्य मिळण्यासाठी अनेकांनी आपापल्या पेशीने स्वतंत्रता चळवळीमध्ये भाग घेतला. वेगवेगळे मार्ग अपलांबले. यापैकी क्रांतिकारकांचा जो मार्ग होता तो अत्यंत धाडसी होता. देश प्रेमाने भरपलेले अनेक तरुण क्रांतिकारक म्हणून देशाच्या स्वतंत्रता चळवळीमध्ये ज्यावेळेस सहभागी होत त्यावेळेस घरावरती तुळशीपत्र ठेवूनच त्यांना या लढ्यात सहभागी व्हावे लागत होते. कारण, एकदा एखादे व्यक्तीने क्रांतिकारकाचा मार्ग स्वीकारल्यानंतर त्याचे जीवन तर खडतर होतच होते परंतु, त्याच्या कार्याच्या झाला ह्या त्याच्या कुटुंबीयांना सुद्धा सोसाव्या लागत होत्या. त्यामुळे हा मार्ग अत्यंत त्रासदायक असा होता. पण देशप्रेमापुढे आपले सर्वस्व त्याग करायची भावना मनामध्ये असलेले तरुण स्वच्छने स्वातंत्र्यलढ्याच्या अग्नीकुंडामध्ये उडी मारत होते. महाराष्ट्राचा विचार करायचा झाला तर स्वातंत्र्यलढ्यामध्ये महाराष्ट्र राज्य अग्रेसर होते. अनेक क्रांतिकारकांची परंपरा महाराष्ट्र राज्याला लाभली आहे. खास करून 1942 च्या चलेजाव चळवळी दरम्यान पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये स्थापन झालेले प्रतिसरकार हे ब्रिटिश शासनासाठी डोकेंदुखी ठरले होते. स्वयंभू नेतृत्व असणारे क्रांतिसिंह नाना पाटील हे प्रतिसरकारचे नेते होते. या प्रतिसरकारने इंग्लंड सरकारला जेरीस आणले होते. या प्रतिसरकार मध्ये काम करणाऱ्या अनेक तरुण क्रांतिकारकांच्या मध्ये महिलांचाही समावेश होता. स्वतः नाना पाटलांची मुलगी हौसाताई भगवानराव पाटील याही प्रतिसरकार मध्ये आणि त्या अंतर्गत येणाऱ्या तुफान सेनेमध्ये महिला आघाडी सांभाळण्याचं कार्य करत होत्या. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याच्या चळवळीमध्ये क्रांतीविरांगना हौसाताई पाटील यांचे कार्य अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. भारतीय स्वातंत्र्याच्या इतिहासामध्ये कर्तुत्ववान पित्याच्या पोटी कर्तुत्ववान मुलगा जन्मलाचे अनेक दाखले सापडतील. पण आपल्या पुरुषसत्ताक पद्धतीमध्ये कर्तुत्ववान पित्याचा वारसा तोही क्रांतिकार्यांचा धालवणाऱ्या तितकीच कर्तुत्ववान मुलगी असल्याचे

उदाहरण कदाचित एकमेव असावे, ते बापलेक म्हणजेच क्रांतिसिंह नाना पाटील व त्यांची मुलगी क्रांतिविरांगणा हीसाताई पाटील. 'क्रांतिविरांगणा' ही पदवी त्यांना वारश्याने मिळाली नाही तर, त्यांच्या स्वकर्तृत्वावर मिळाली आहे. यासाठी त्यांनी अनंत अडचणींचा धैर्याने, जिद्दीने, हुशारीने, दृढ निश्चयाने सामना केला आहे. त्यामुळेच लोकांनी त्यांना क्रांतीवीरांगणा ही सार्थ पदवी दिली.

उद्देश -

स्वातंत्रता चळवळीमध्ये सांगली सातारा जिल्ह्याचे योगदान मोठे आहे. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील सातारा जिल्ह्यात 1942 च्या चळवळीचा जोर मोठा होता. या काळात सातारा जिल्ह्यात प्रतिसरकार व तुफान सेना यांनी जनतेला स्वराज्याचे स्वप्न दाखवले. हे स्वप्न सत्यात उतरवण्यासाठी घडणुकांच्या, स्वतःच्या जीवाची तमा न बाळगणाऱ्या, निस्वार्थी क्रांतिकारकांपैकीच क्रांती वीरांगणा हीसाताई पाटील ह्या एक होत्या. मात्र इतिहासाने त्यांच्या कार्याची तितकीशी दखल घेतली नाही. स्वतंत्रता चळवळीमधील क्रांतीवीरांगणा हीसाताई भगवानराव पाटील यांच्या कार्यावर प्रकाश टाकून त्यांचे महत्त्व अधोरेखित करणे हा प्रस्तुत संशोधन पेपरचा उद्देश आहे.

बालपण -

क्रांतिसिंह नाना पाटील व अक्कुबाई पाटील या दांपत्याच्या पोटी हीसाताईचा जन्म 12 फेब्रुवारी 1927 ला त्यांच्या आजोळी दुर्बोळी येथे झाला.¹ त्यांच्या जन्मानंतर काहीच दिवसात क्रांतिसिंह ने तलाठ्याची नोकरी सोडून भारताच्या स्वातंत्र्यसंग्रामात भाग घेतला. त्यानंतर पोलिसांचा सिसेमिरा नाना पाटलांच्या मागे लागलाच पण ब्रिटिशांच्या वक्रदृष्टीतून त्यांचे कुटुंब ही सुटू शकले नाही. ब्रिटिशांनी नाना पाटलांच्या घर व जमिनीवर जप्ती आणली. पतीच्या काळजीने नाना पाटलांची पत्नी खंगू लागली. अशातच हीसाताईच्या पाठीवर झालेले आपल्या अल्पायुषी उरले. या सगळ्याचा परिणाम हीसाताईच्या आईच्या प्रकृतीवर होऊन हीसाताई तीन-चार वर्षांच्या असताना त्यांची आई या जगातून निघून गेली. यानंतर काही वर्षांतच चुलती, आजोबा, पणजी अशा एकापाठोपाठ एक कुटुंबीयांचा मृत्यू झाला. अडचणींचा डोंगर चढू बाजूने कोसळत होता. या कठीण प्रसंगी नाना पाटीलांना मात्र पोलिसांमुळे घरच्यांना भेटता येत नव्हते की त्यांचे सांत्वन करता येत नव्हते. मात्र घर, शेत जमीन जप्त झाल्यानंतर रोजगार करून उदरनिर्वाह करावा लागला. पोलिसांच्या भीतीने शेजारी - पाजारी ही फटकून वागत. दुकानदार मीठही देत नव्हता.² या सर्व परिस्थितीमुळे शिक्षण बंद पडले. (पुढे काही वर्षांनी स्वतः नाना पाटलांनी त्यांना लिहायला वाचायला शिकवले.) घरदार जप्त झाल्यामुळे लहानपणापासूनच अपार कष्ट अंगबळणी पडले. पण या सर्व प्रतिकूल परिस्थितीमधून त्यांची जडणघडण होऊन त्या खंबीर बनल्या. त्या लहान असताना संत गाडगेबाबा त्यांना व त्यांच्या आजोला भेटायला आले यावेळी धीर देताना त्यांनी म्हटले होते, तू वाघाची बच्ची आहेस वाघिणीसारखी रहा. वाघिणीसारखेच तुझेही नाव गाजले.³ हे शब्द त्यांनी पुढे सार्थ करून दाखवले.

विवाह -

हौसाताई पाटील यांचा विवाह 1940 साली सय्याच्या सांगली जिल्ह्यातील कडेगाव तालुक्यातील हणमंतवडिये गावचे स्वातंत्रता चळवळीतील कार्यकर्ते भगवानराव मोरे पाटील यांच्याशी झाला. वडिलान्नानाणेंच क्रांतिकार्यात सक्रिय सहभागी असणार्या पतीलाही पकडायला इंग्रज अधिकारी टपलेले होते. सासर माहेरची दोन्ही कुटुंबे स्वातंत्र्याच्या होमात घगघगत होती.पण हौसाताई डगमगणार्या नव्हत्या. कुटुंबाची जबाबदारी पेलताना त्यांनीही पतीच्या खांद्याला खांदा लावून स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतला.४

स्वातंत्र्य लढ्यातील सहभाग -

स्वातंत्र्य लढ्याशी संबंधित सासर - माहेर असणार्या हौसाताईंचा आल्या परिस्थितीशी धर्याने सामना करण्याचा पिंड होता. घरातील कर्त पुरुष पकडले गेल्यानंतर घरातील स्त्रियांना घोर दैत त्या घर व शेतातील पडेल ती कामे करत होत्या. स्वातंत्र्यासाठी समर्पणाची भावना, स्वातंत्र्य ओढ त्यांच्या स्फातच होती. हौसाताई म्हणजे क्रांतिसिंह नाना पाटलांसारख्या घगघगत्या सूर्यातून निघालेली ज्वाला होती. या ज्वालाने स्वातंत्र्यलढ्यात सक्रिय प्रवेश केला तेव्हा ती पाच महिन्यांची गरोदर होती. स्वातंत्र्यलढ्यात त्यांची सुरुवात गुप्ताहेर म्हणून झाली. इतिहास अभ्यासक श्रीमंत कोकाटे त्यांचा उल्लेख हौसकका म्हणजे स्वातंत्र्यलढ्यातील बहिर्जी नाईक होत्या असा करतात.

वांगी चा डाग बंगला जाळला

1942 च्या चळवळीत सातारा जिल्ह्यात प्रतिसरकारची स्थापना झाली. ब्रिटिशांवर जरब बसवण्यासाठी या प्रतिसरकारने वांगी (सध्या तालुका कडेगाव, जिल्हा सांगली) येथील डाग बंगला जाळण्याचे ठरवले. यावेळी पाच महिन्यांची गरोदर असणाऱ्या हौसाताई व कुंभारगावचे प्रतिसरकार मध्ये शेलार मामा म्हणून प्रसिद्ध असणारे कृष्णा साळुंखे यांनी बाप लेकीचे सौंग घेतले आणि सात-आठ किलोमीटर पायी चालत जाऊन वांगी येथे डाग बंगल्याच्या परिसरामध्ये थांबले.यावेळी पोलिसांनी हटकले असता पोलिसांना आमची गाडी येईपर्यंतच थांबतो, अशी भूतथाप दिली. यानंतर दिवसभर गाडीची वाट बघत दोघे तेथेच थांबले. यावेळी पोलिसांशी गप्प मारत , पोलिसांना बोलण्यात गुंतवून, डाग बंगला व त्याच्या सुरक्षिततेसाठी असणारे पोलीस, इत्यारे यांची माहिती मिळवली. व संध्याकाळी ते तेथून गाडीचा काहीतरी घोटाळा झाला असेल त्यामुळे गाडी आली नाही असे सांगून तेथून निघाले. पौष महिना सुरु असल्याने प्रचंड गारठा होता. त्यापासून बचावासाठी दोघांनी स्नानानुभूतीत जळत असलेल्या थितेची शेकोटी करून त्याची ऊब घेतली. दुसऱ्याच दिवशी या दोघांकडून आलेल्या माहितीच्या आधारे प्रति सरकारच्या क्रांतिकारकांनी वांगीचा डाग बंगला जाळला.

भवानीनगर स्टेशन वरील प्रसंग -

हौसाताई देशप्रेमाने किती भरवल्या होत्या याची साक्ष देणारा हा प्रसंग आहे. सात दिवसांची ओली बाळंतीप असणार्या हौसाताईने बाळापेक्षा, मातृत्वपेक्षा संघटनेच्या कार्याला महत्त्व दिले. संघटनेच्या

निरोपानुसार शेलार मामा, घुळ्याचे डॉक्टर उत्तमराव पाटील, पान्याचे भगवानराव सूर्यवंशी व हीसाबाई यांनी सासरे भाऊ,सून अशी सांगे घेतली.* व आधीपासून टेहळणी करून केलेल्या काटेकोर नियोजनानुसार गाडी यायध्या अर्धा तास आधी भवानी नगरच्या रेल्वे स्टेशनवर सासरा - सुनेचे भांडण व मारहाण असा देखावा उभा केला. यावेळी स्टेशनवर रायफलीच्या संरक्षणासाठी असणाऱ्या दोघा पोलिसांना (यावेळी इतर पोलीस जेवायला गेले होते.) भांडणे सोडवण्यासाठी म्हणून बोलवून आणले. त्याच वेळी रेल्वे गाडी आली. क्रांतिकारकांनी चपळाईने सर्व रायफल्स पोल्यात मरून ते पोते त्याच रेल्वेने पळवले. तरीसुद्धा हा कट क्रांतिकारकांनी रचला होता हे पोलिसांच्या लक्षात आले नाही. अन् शस्त्रलुटीची मोहीम फत्ते झाली.* याच शास्त्रांचा पुढे क्रांतिकार्यासाठी वापर झाला.

सुर्ली घाटात टपाल गाडी लुटली -

कराड -

विटा रस्त्यावरील सुर्ली घाटात टपालगाडी लुटण्याच्या घाडसी कामगिरीमध्ये हीसाताई पाटलांना विश्वासाने सामील करून घेण्यात आले. यामध्ये त्यांचे पती भगवानराव पाटील, शेलार मामा, कुंडलचे कॅप्टन रामभाऊ पवार इत्यादींबाही समावेश होता. सुर्ली घाटाच्या माध्यावरून तळातील चित्र स्पष्ट दिसत होते. यावेळी लेकीला सासरी सोडायला निघाल्याचा बहाणा करून गाडीत पोलिसी संरक्षण नसल्याची खात्री करून शेलार मामा व हीसाताई गाडीत बसले. त्यांनी घाटावरून टे हाळणी करणार्या क्रांतिकारकांना इशारा केला. गाडी घाटावर येतात तिची लूट करण्यात आली या पैशालून क्रांतिकारी पळवळीला बळ मिळाले.

तुफान सेनेसाठी शस्त्रे -

क्रांतिसिंह नाना पाटलांनी प्रति सरकार अंतर्गत स्थापन केलेल्या तुफान सेनेला शस्त्रांची गरज होती. त्यासाठी गोव्यावरून शस्त्रे आणण्याचे ठरले. या कामी पुन्हा एकदा हीसाताईवर विश्वास दाखवण्यात आला. जी.डी. बापू लाड व हीसाताई या दोघांनी मिळून गोव्याहून शस्त्रे घेऊन परतत असताना पोलिसांचा सिसेमिरा चुकवण्यासाठी अनोळखी वाट व जंगले पार करत मोहीम फत्ते केली.*

बाळ जोशीची सुटका -

प्रति सरकारचे कार्यकर्ते गोविंद उर्फ बाळ जोशी हे संघटनेसाठी शास्त्रास्त्रे आणायला गोव्याला गेले असता पकडले गेले होते. त्यांना पणजीतील तुरुंगात भेटून प्रतिसरकारच्या कार्यकर्त्यांचा निरोप त्यांच्यापर्यंत पोहोचवायचा होता.* यासाठी जी. डी. बापू लाड व हीसाताई पणजीला गेले. हीसाताईनी बाळ जोशीची बहीण बनून भेट घेत केसांच्या अंबाड्यात लपवलेली, सुटकेची योजना लिहिलेली चिट्ठी त्यांना दिली. बाळ जोशी तुरुंगातून पळाले मात्र पोलिसांच्या नजरेत आलेल्या हीसाताईंना पणजीतून बाहेर पडणे अवघड झाले.यावेळी पोलिसांपासून वाचण्यासाठी मध्यरात्री मांडवी नदी पोहून पार केली व जळवांचा भयंकर त्रास असलेले जंगल पार करून आठ दिवसांनी वेळगायला व तेथून रेल्वेने घरी

पोहोचल्या. काही दिवसांनी तुरुंगातून पळालेले बाळ जोशीही सुखरूप पोहोचले.

बंदूक चालवण्याचे प्रशिक्षण –

गोव्याहून परतल्यानंतर प्रतिसरकार मार्फत हीसाताईना स्वस्वभावासाठी बंदूक चालवण्याचे प्रशिक्षण दिले गेले. त्यांच्यासोबत प्रतिसरकारच्या तुफान सेनेत कार्यरत असणाऱ्या विजयाताई लाड, माई मांजरेकर, इंदुमती पाटणकर, राजूताई विरनाळे यांनाही हे प्रशिक्षण देण्यात आले होते.

स्वतंत्रता चळवळीनंतर चे कार्य –

देशाला स्वतंत्र मिळाल्यानंतर हैदराबाद मुक्तिसंग्राम, गोवा मुक्तिसंग्राम, संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ यात त्यांचा सक्रिय सहभाग होता. याचबरोबर स्वातंत्र्योत्तर काळात रोजगार, पाणी, चारा, महागाई, शेतकरी व कामगार हित या प्रश्नांसाठी त्या लढल्या. तुरुंगवासाचे प्रसंगही त्यांच्या नशिबी आले. या सर्व प्रसंगांमधून त्यांच्यातील शूरता, पराक्रम, लढाऊबाणा, हिम्मत कणखरपणा निर्भीडपणा दिसून आला. सरकारच्या धोरणांवर नाराजी व्यक्त करताना त्या म्हणायच्या स्वराज्य आणि सुराज्य यासाठी आमचे लढाई होती. मात्र ते स्वराज्य आले नाही आणि सुराज्य ही आले नाही.”

हीसाताईचा मृत्यू व विचारांचा वारसा –

क्रांतीवीरगणा हीसाताई पाटील म्हणजे घगघगते अग्नीकुंड. क्रांतिसिंहांच्या सत्यशोधक विचारांचे बाळकडू त्यांच्या नसानसात निडले आहे. अंधश्रद्धेला त्यांनी कधीही थारा दिला नाही. व दुसऱ्यांनाही अंधश्रद्धेपासून परावृत्त केले. आज त्यांच्यासोबत त्यांच्या वारसांनी त्यांच्या विचारांचा वारसा पुढे चालू ठेवला आहे. साथी राहणी व उच्च विचारसरणी, सामाजिक बांधिलकी, सत्य व प्रामाणिकपणा यांची कात धरणे, कोणताही अहंकार बडेजाव न बाळगणे. हे गुण त्यांच्या वारसांमध्येही दिसतात. हीसाताईना मरणोत्तर देहादानाची इच्छा आहे.” यामधून त्यांच्या थोर विचारसरणीची प्रचीती येते.

हीसाताईना मिळालेले पुरस्कार –

हीसाताईना महाराष्ट्र शासनाचे श्वातंत्र्य सैनिक सन्मानपत्र 31 मार्च 1994 ला तत्कालीन मुख्यमंत्री शरद पवार यांच्या हस्ते मिळाले. 19 फेब्रुवारी 2009 ला माननीय राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील यांच्या हस्ते सत्कार झाला याशिवाय, हुतात्मा बाफेकर बंधू पुरस्कार पिंपरी-विंध्यवड येथे हस्ते केंद्र सुदर्शन 2005, क्रांती प्रतिष्ठान सातारा पुरस्कार 2008, क्रांती मित्र पुरस्कार 2006 दैनिक लोकमत स्वतंत्र सेनानी गौरव 2008, स्वातंत्र्यसैनिक नारायणराव माने सन्मान पुरस्कार – हस्ते कल्पनाराजे भोसले प्रा. डॉ. आ. ह. साळुंखे 2009, स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदानाबद्दल गौरव पुरस्कार 2010, महाराष्ट्र राज्य निर्मिती सुवर्णमहोत्सवी वर्ष निमित्ताने गौरव पुरस्कार ठाणे येथे – हस्ते मा. उध्दव ठाकरे व मा. नाम. एकनाथ शिंदे 2010, संयुक्त महाराष्ट्रातील निर्मिती लढ्यातील योगदानाबद्दल गौरव पुरस्कार- क्रांतिसिंह नाना पाटील लोकविद्यापीठ, विटा. 2010, हनुमान ज्येष्ठ नागरिक संघ, हणमंतवडिये – हणमंतवडिये भुषण पुरस्कार 2011, शिवाजी विद्यापीठाचा स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान बद्दल गौरव 2012, स्वा. सै. भाई

गंगाराम गुजर पुरस्कारहस्ते आम. बाळासाहेब पाटील व डॉ. गुजर 2012, जनमान्य पुरस्कार 2014, रायबाग(कर्नाटक) जिजाऊ पुरस्कार 2019, क्रांतिवीरगणा विशेष सन्मान 2018, रणबहादुर महाराजा दत्ताजीराव शिंदे पुरस्कार हस्ते – मा. शशिकांत शिंदे २०१८ शिक्षण महर्षी बापूजी साळुंखे पुरस्कार 2019 विजय दिवस समारोह समिती कराड विद्यमाने आदर्श माता पुरस्कार २०१६ इत्यादी असंख्य पुरस्कार त्यांना मिळाले आहेत.

निष्कर्ष –

स्वतंत्र लढ्यातील स्त्री क्रांतिकारक म्हणून हीसताईचे योगदान महत्वपूर्ण आहे.खरंतर स्वातंत्र्य लढ्यात हीसा ताईनी दिलेल्या योगदानाची दखल उशिराच घेतली गेली. इतकेच नाही तर ज्या प्रमाणात दाखल घ्यायला हवी होती, त्याप्रमाणात घेतली नाही, असे खेदाने म्हणावे लागेल. विशेष म्हणजे स्वतंत्र्यलढात सक्रिय सहभागी राहून आयुष्याच्या आखरेपर्यंत जनहितासाठी त्या आपल्या वडिलांप्रमाणे झटल्या. आपल्या आयुष्यभराच्या कार्याने क्रांतीवीरांगणा ही लोकांनी दिलेली बिरुदावली त्यांनी सार्थ केली.

संदर्भ सूची :-

- 1) गायधनी संतोष यशवंत (संपादक), क्रांतीवीरांगणा हीसाताई भगवानराव पाटील, सत्यशोधक पब्लिकेशन नाशिक, प्रथम आवृत्ती 2017, पान नं.4
- 2) क्रांतीवीरांगणा हीसाताई भगवानराव पाटील यांची ल्वनज्जन्डम पीपल्स अर्काईव्ह ऑफ रुरल इंडिया अर्थात पारी वरील प्रत्यक्ष मुलाखत
- 3) गायधनी संतोष यशवंत (संपादक), क्रांतीवीरांगणा हीसाताई भगवानराव पाटील, सत्यशोधक पब्लिकेशन नाशिक, प्रथम आवृत्ती 2017, पान नं.7
- 4) गायधनी संतोष यशवंत (संपादक), क्रांतीवीरांगणा हीसाताई भगवानराव पाटील, सत्यशोधक पब्लिकेशन नाशिक, प्रथम आवृत्ती 2017, पान नं.7
- 5) पाटील दमयंती (शब्दांकन), गुज रागिणीच...क्रांतिसिंहाच्या लेकीच, हीसाताई पाटील, मी क्रांती मी संघर्ष, संस्कृती प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती 2020 पान नं. 44
- 6) गुगल वरील प्राजक्ता टेकळे यांचा बी.बी.सी.मराठीसाठी लेख दि.3 ऑगस्ट 2018.
- 7) पाटील दमयंती (शब्दांकन), गुज रागिणीच...क्रांतिसिंहाच्या लेकीच, हीसाताई पाटील, मी क्रांती मी संघर्ष, संस्कृती प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती 2020 पान नं. 56
- 8) गायधनी संतोष यशवंत (संपादक), क्रांतीवीरांगणा हीसाताई भगवानराव पाटील, सत्यशोधक पब्लिकेशन नाशिक, प्रथम आवृत्ती 2017, पान नं. 21
- 9) दै.सरकारनामा, 15 ऑगस्ट 2019
- 10) क्रांतीवीरांगणा हीसाताई भगवानराव पाटील यांचे पुत्र अॅड सुभाष पाटील यांची प्रत्यक्ष मुलाखत (दि. 20 ऑगस्ट 2019)

शिवाजी विद्यपीठ वराठी विद्या संघाने निघडडडडडड

शिविम संशोधन पत्रिका

(Peer Reviewed Indexed Research Journal) ISSN No. 2319-6601

(विद्यपीठ अन्डन आणन नवी विडी मान्यता अ. नं. १४१४५)

वर्ष अकरावे : अंक एकोणतिसावा । जानेवारी-फेब्रुवारी-मार्च २०२२

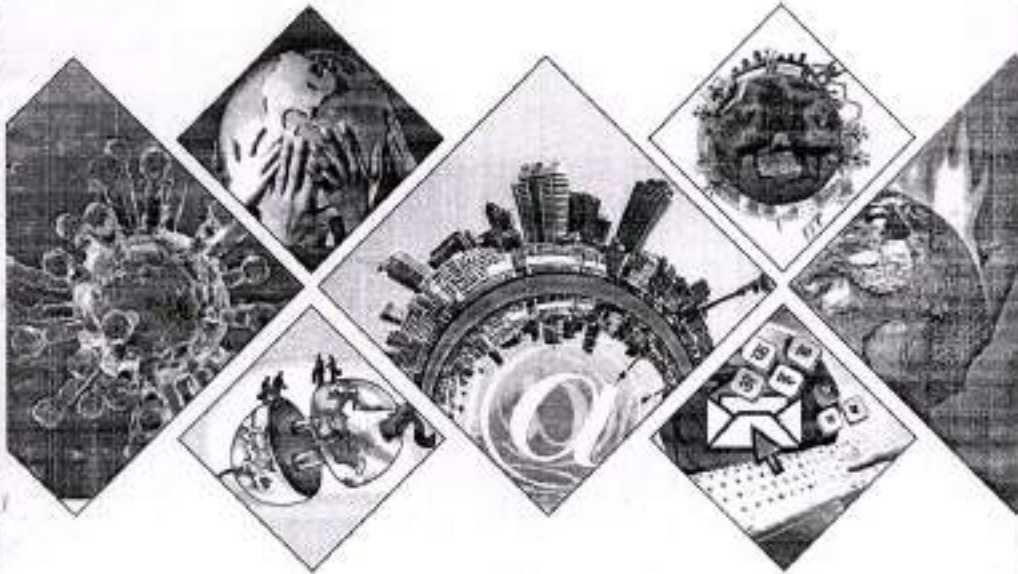

महाराष्ट्र शासन आदर्श शिक्षण संस्था पुरस्कार प्राप्त
श्री प्रिन्स शिवाजी मराठा बोर्डिंग हाऊस, कोल्हापूर संचलित

न्यू कॉलेज, कोल्हापूर

Reaccredited By NAAC Grade 'A+'

१९९० नंतरची मराठी कादंबरी

अंतरंग

संपादकीय...	प्रा. गुंडोपंत पाटील	२
१. खांदेपालटाचा काळ	अनिल गवळी	७
२. १९९० नंतरच्या कादंबरीतील स्त्रीवादी विचार	डॉ. नीता र. तोरणे	१३
३. नव्वदोत्तरी मराठी कादंबरीतील कामगार वर्गाचे चित्रण	डॉ. मोहन लोंढे	२२
४. नव्वदोत्तरी मराठी कादंबरीतील कृषीजीवन	डॉ. अशोक शिंदे	३१
५. दलित कादंबरीतील स्त्रीव्यक्तिरेखांचा मनोवैज्ञानिक अभ्यास	डॉ. सुनिता गोरख रोकडे	३८
६. जागतिकीकरण आणि १९९० नंतरची मराठी कादंबरी	प्रा. डॉ. शिवाजी महादेव होडगे	४४
७. स्त्रीलिखित मराठी कादंबरीतील स्त्रीप्रतिमा	डॉ. नीला गिरीश जोशी	४९
८. १९९० नंतरची मराठी कादंबरी	प्रा. बापूराव पांडुरंग खडके	५६
९. १९९० नंतरच्या मराठी कादंबरीतील विस्थापितांचे चित्रण	प्रा. अविनाश भोरे	६३
१०. १९९० नंतरच्या मराठी लेखिकांच्या कादंबरीतील अविष्कारतंत्र	प्रा. माधवी सुरेंद्र पवार	७१
११. १९९० नंतरच्या कादंबरीतील स्त्री व्यक्तिरेखांचा मनोवैज्ञानिक अभ्यास	सौ. आश्लेषा सचिन कुंभार	७७
१२. नवदोत्तरी. ऐतिहासिक कादंबरीतील कर्तृत्ववान स्त्रियांचे चित्रण	डॉ. विजया प्रशांत पवार	८२
१३. १९९० नंतरच्या कादंबरीतील पर्यावरणीय संवेदन	डॉ. अरुण शिंदे	८७
१४. नव्वदोत्तर मराठी लघुकादंबरी : संकल्पना आणि स्वरूप	प्रा. गुंडोपंत पाटील	९३
१५. १९९० नंतरची मराठी विज्ञान कादंबरी	प्रविणसिंह बहादूरसिंह शिलेदार	९९
१६. १९९० नंतरची मराठी ग्रामीण कादंबरीतील बदललेले समाज जीवन	डॉ. शहाजी ज.पाटील	१०६
१७. नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीतील परिवर्तन	डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे	११०
१८. चरित्रात्मक कादंबरी संकल्पना आणि स्वरूप	प्रो.डॉ. रमेश पांडुरंग पोळ	११५
१९. १९९० नंतरची मुस्लीम लेखकांची मराठी कादंबरी	डॉ. आर. के. शानेदिवाण	११९
२०. '१९९० नंतरच्या स्त्रियांच्या कादंबरीतील स्त्रीवादी जाणीवा'	डॉ. प्राजक्ता प्रल्हादराव निकम	१२६
२१. जागतिकीकरण आणि आदिवासी साहित्य	प्रा. श्रीमती नंदा नामदेव मोळे	१३१
२२. नव्वदोत्तरी भिन्न भाषिक कादंबऱ्यांचा तौलनिक अभ्यास	प्रा. जयश्री सुरेश बाबर	१३७
२३. नव्वदोत्तरी आदिवासी साहित्यातील नायकप्रधान कादंबरी	डॉ. कृष्णा महादू भवारी	१४२
२४. मराठी ग्रामीण कादंबरीवरील जागतिकीकरणाचा प्रभाव	श्री. लक्ष्मण धुंदा उमवणे	१४७
२५. नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कादंबरी	प्रा. बाळासो आण्णा सुतार	१५२
२६. नव्वदोत्तरी महानगरीय मराठी कादंबरी	डॉ. अक्षय किशोर घोरपडे	१५९
२७. नव्वदोत्तरी मराठी ई - कादंबरीची बदलती डिजिटल दुनिया	डॉ. अनंता मच्छिंद्र कस्तुरे	१६४
२८. नव्वदोत्तर मराठी कादंबरीचे स्वरूप आणि आशय	श्री. रविंद्र भगवान पाटील	१७०
२९. नव्वदोत्तरी कादंबरीतील स्त्रीवाद :		

नवदोत्तरी ऐतिहासिक कादंबरीतील कर्तृत्ववान स्त्रियांचे चित्रण

डॉ. विजया प्रशांत पवार

आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, कडेपूर

१९९० नंतरच्या कादंबरीचा विचार करता या काळात कादंबरी विश्व अधिक समृद्ध झालेले दिसते. कादंबरीची रचना, तंत्र, आशय, विषय यामध्ये बदल झालेले दिसतात. सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक क्षेत्रात मूलभूत बदल होत असल्याने अनेक नवी आव्हाने, नवीन समस्या समाजापुढे उभ्या राहत आहेत. त्याचा वेध आजची कादंबरी घेताना दिसतेच. पण इतिहासासी नाते सांगणारी आपली संस्कृती आपल्या प्रेरक इतिहासाला विसरू शकत नाही. त्यामुळे त्याला कोणीच दृष्टीआड करू शकत नाही. मग साहित्यिक याला अपवाद कसा असेल? म्हणूनच १९९० नंतरही ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या आहेत. त्यातही कर्तृत्ववान स्त्रियांचे चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्या अधिक लिहिलेल्या दिसतात. त्यातून कर्तृत्ववान स्त्रियांचे यथोचित दर्शन घडले आहे.

उद्दिष्टे :

- १) ऐतिहासिक कादंबरी लेखनामागील लेखकांची भूमिका समजून घेणे.
- २) ऐतिहासिक कादंबरीमधून ऐतिहासिक काळातील कर्तृत्ववान स्त्रियांच्या कार्याचा वेध घेणे.
- ३) ऐतिहासिक कादंबऱ्यातून आलेले कर्तृत्ववान स्त्रियांचे चित्रण व वास्तव चरित्र यांची तुलना करणे.
- ३) ऐतिहासिक कादंबऱ्यातील कर्तृत्ववान स्त्रियांच्या चित्रणातून मिळणाऱ्या प्रेरणेचा विचार करणे.
- ४) ऐतिहासिक कादंबरीतील 'व्यक्ती एक आविष्कार अनेक' हा प्रकार अभ्यासणे.
- ५) ऐतिहासिक कादंबरीची रचना, मांडणी अभ्यासणे.

ऐतिहासिक कादंबरी

मराठी साहित्यात ऐतिहासिक कादंबऱ्या नेहमीच लोकप्रिय ठरल्या आहेत. कारण ऐतिहासिक कालखंड हा मराठ्यांच्या दृष्टीने वैभवाचा, स्वतंत्र अस्मितेचा कालखंड होता. आजही त्या कालखंडातील व्यक्तींना त्यांच्या कार्याला समाजमनात अनन्यसाधारण स्थान आहे. त्यामुळेच या व्यक्तिमत्त्वावर लिहिल्या गेलेल्या कादंबऱ्यांना मराठी कादंबरीत वेगळे स्थान आहे. या कादंबऱ्या जनसामान्यांमध्ये अधिक लोकप्रिय झालेल्या दिसतात. पण तरी या कादंबऱ्यांचा समीक्षणाच्या पातळीवर विचार करताना त्यामध्ये काही कमतरता जाणवते. समीक्षक डॉ. रवींद्र ठाकूर म्हणतात, मराठीतील ऐतिहासिक कादंबरी गतकालीन वास्तवाचा शोध घेण्याऐवजी इतिहासाचा नाममात्र आधार घेऊन आपल्याला पाहिजे तसा कल्पनेचा इमला रचताना दिसते. तथापि या कादंबऱ्यांनी कादंबरी साहित्याला समृद्धता प्राप्त करून दिली आहे असेही ते म्हणतात.

ऐतिहासिक कादंबरीकारांची भूमिका :

लेखक कादंबरीकार इतिहासाकडे वळतात ते केवळ एक विषय म्हणून नव्हे, तर त्याही पलीकडे जाऊन श्रेष्ठ स्त्री-पुरुषांचा, त्यांच्या जीवनाचा सर्वांना परिचय व्हावा यादृष्टीने जे-जे

आदर्शवात आहे त्याचे दर्शन सर्वांना व्हावे, हा उद्देश त्या पाठीमागे असतो. बहुतांश कादंबरीकार लेखनाकडे वळतात ते आपल्या आवडत्या व्यक्तिमत्त्वाविषयी असलेल्या आस्थेमुळे, प्रेमांमुळे. कधीकधी आवड म्हणूनही या विषयाकडे वळतात. पण एखाद्या व्यक्तीचे चित्रण करताना त्यामध्ये तटस्थता असेल तरच ते चित्रण अधिक चांगले होऊ शकेल. कांही ऐतिहासिक कादंबरीकडे वळतात ते कृतज्ञतेच्या भावनेने. समाजातील ही व्यक्तिमत्त्वे आपल्या समाजाचा एक महत्त्वाचा भाग असतात, ते आपला प्रेरक भूतकाळ असतात. तेव्हा अशा लोकांविषयी कृतज्ञ राहणे हे आपले कर्तव्यच आहे याच आदरयुक्त भावनेतून लेखक या कादंबरी लेखनाकडे वळतात.

या प्रकारच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिणाऱ्या लेखकांमध्ये बहुतांशी स्त्री लेखिका दिसतात. त्यामध्ये नयनतारा देसाई, संजीवनी खेर, मृणालिनी देसाई, विजया जहागिरदार, यशोदाबाई भट, शांता जोशी, सुशीला खेडेकर, नलिनी सहस्रबुद्धे वगैरेंचा उल्लेख करता येईल. तर लेखकांमध्ये गो.म. दळवी, मदन पाटील, ह. ना. आपटे, भीमराव कुलकर्णी, ना. के. बेहरे वगैरेंचा उल्लेख करता येईल.

कर्तृत्ववान शब्दाची संकल्पना :

साधारणतः स्वतःच्या, सानिध्यातील लोकांचा, समाजाचा आणि संस्कृतीचा उत्कर्ष साधणाऱ्या व्यक्तीला आपण कर्तृत्ववान असे संबोधतो. मुळात कर्तृत्व म्हणजे वेगळे आणि वैशिष्ट्यपूर्ण कार्य होय. ऐतिहासिक काळाशिवाय वेदकाळ, पौराणिक काळ, सामाजिक व राजकीय क्षेत्रे या सर्वांमध्येच अनेक कर्तृत्ववान स्त्रियांनी महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे. अशा विविध क्षेत्रातील स्त्रियांवर मोठ्या प्रमाणावर कादंबरी लेखन झाले आहे.

ऐतिहासिक काळातील कर्तृत्ववान स्त्रिया :

स्त्रियांच्या कर्तृत्वाचा आलेख पाहता अनेक क्षेत्रात, अनेक स्त्रियांनी आपले कर्तृत्व दाखवले आहे. आपल्या कौशल्याच्या, बुद्धिमत्तेच्या जोरावर आपले अस्तित्व सिद्ध केले आहे. ऐतिहासिक काळातील स्त्रियांमध्ये प्रमुखाने राजमाता जिजाऊ, महाराणी ताराबाई, येसूबाई, अहिल्याबाई होळकर, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, महाराणी सईबाई वगैरे स्त्रियांचा समावेश होतो. ऐतिहासिक काळातील स्त्रियांच्या या विविध गुणांचे, त्यांच्या कार्यांचे चित्रण या ऐतिहासिक कादंबरीतून झालेले दिसते.

ऐतिहासिक कादंबरीतील स्त्रियांचे चित्रण :

गो. मे. दळवी यांची 'राजमाता जिजाबाई' ही कादंबरी १९९१ साली प्रकाशित झाली. या कादंबरीमध्ये त्यांनी इतिहासातील एका आदर्श आणि कर्तृत्वसंपन्न व्यक्तिमत्त्वाचा परिचय करून दिला आहे. लेखकाला जिजाबाईच्या व्यक्तिमत्त्वाबद्दल असीम आदर आहे. त्यांच्या थोरवीची लेखकाला कल्पना आहे म्हणूनच लेखक सुरुवातीलाच म्हणतो, मातोश्रींच्या उत्तुंग व्यक्तिमत्त्वाला झेलण्याची ताकद माझ्या लेखणीत आहे असे मला वाटत नाही. मानवी कर्तृत्वाला मर्यादा आहेत. पण महाराजांचे आभाळाइतके भव्य आणि त्यांना घडवणाऱ्या मातेच्या महत्त्वाकांक्षेचे आणि वैचारिक आवाक्याचे शब्दचित्र उमटणे अशक्यप्राय गोष्ट. तसे करावयास धजणे म्हणजे आकाशाला गवसणी घालतो म्हणण्यासारखे वेडेपणाचे होय. असे असले तरी लेखकाने प्रस्तुत कादंबरीत जिजाबाईचे व्यक्तिमत्व, एका कर्तृत्ववान मातेचे दर्शन घडवले आहे. या कादंबरीतील त्यांचे निवेदन आत्मकथना सारखे आहे. या कादंबरीचे लेखन आत्मकथना सारखे असल्यामुळे जिजाऊंच्या तोंडी असलेले बरेच उदार अतिशय प्रेरणादायी वाटतात. मराठ्यांचे स्वतंत्र राज्य स्थापन झाले पाहिजे हा विचार जिजाऊंच्या

मनात नेहमीच येत होता. कादंबरीत एके ठिकाणी आपल्या मनातील भाव व्यक्त करताना त्या आपल्या गर्भात असणाऱ्या आपल्या बाळास उद्देशून म्हणतात, 'बाळा आमचे जीवाचीही काहिली फक्त तुम्हालाच कळले असेल. ही आमुची तडफड जाणणे. बाळा, तुमचे इतुके जवळ आमचे दुसरे कोणी नाही. या सारेचा बदला घेण्याचे सामर्थ्य तुमच्यात येवो इतकेच मागणे. आता बाळा तुम्ही अवतारी पुरुष घडलेविना या अवनी पापातून आमची सुटका नाही. तुम्ही जल्दीने जन्म घ्या. कादंबरीतील हे उद्गार परिणामकारक वाटतात.

लेखक मदन पाटील यांची 'जिजाऊसाहेब' ही कादंबरी २००७ साली प्रसिद्ध झाली. लेखक मदन पाटील यांची ही एक दीर्घ कादंबरी आहे. 'जिजाबाई' हे लेखकाचे सर्वात आवडते व्यक्तिमत्व आहे. जिजाबाईचे विचार येथे ठायीठायी व्यक्त झालेले दिसतात. लेखक मदन पाटील यांनी आपल्या उत्कृष्ट लेखनशैलीने कादंबरीत जिवंतपणा आणला आहे. कादंबरीतील संवाद, भाषा, वर्णन शैली सुयोग्य आहे. त्यामुळे कादंबरी मोठी असली तरी ती वाचनीय आहे. ज्या काळात जिजाऊंसारख्या महिलेने स्वराज्य विचाराचे जागरण लोकात केलं. तो काळ आणि परिस्थिती ध्यानात घेतली की जिजाऊंप्रती असणारा आदर द्विगुणित होतो, असे लेखकाचे मत आहे. प्रस्तुत कादंबरीमध्ये जिजाबाईचे कर्तृत्व उजळून निघते. या कादंबरीमध्ये मदन पाटील यांनी दोन काल्पनिक पात्रे निर्माण केली आहेत. कादंबरीची परिणामकारकता वाढवण्यासाठी यामध्ये नियती आणि इतिहास पुरुष या दोन पात्रांच्या माध्यमातून कादंबरीमध्ये रंगत आणली आहे. या विस्तृत कादंबरीतील अनेक संवाद अतिशय प्रेरणादायी वाटतात.

प्रत्येक लेखकाची स्वतःची अशी एक शैली असते. या ऐतिहासिक कादंबरी लेखनाबाबत लेखक बालशंकर देशपांडे म्हणतात, 'इतिहासकालीन घटना व्यक्ती त्यांचे स्वभाव विशेष तत्कालीन वातावरण जसेच्या तसे वाचकांसमोर उभे करताना घ्यावे लागते. आपल्या निर्मितीक्षम प्रतिभेचे सहाय्य घ्यावे लागते. त्याशिवाय कादंबरीची परिणामकारकता साधता येत नाही.

लेखिका सुशीला खेडेकर यांची 'शिवस्नुषा' ही कादंबरी १९९२ मध्ये प्रकाशित झाली. इतिहासातील कर्तृत्ववान स्त्रियांमध्ये महाराणी येसूबाई यांचे ही चरित्र महत्त्वाचे मानले जाते. प्रस्तुत कादंबरी दीर्घ असल्याने अनेक घटना प्रसंगाचे वर्णन विस्तृतपणे आलेले आहे. जिजाऊंच्या सहवासातील येसू, संभाजी पत्नी येसूबाई, शिवराय आणि येसूबाई, मोघली कैदेतील येसूबाई आणि माता येसूबाई अशा विविध भूमिका प्रस्तुत कादंबरी मधून आलेल्या दिसतात. एकूणच येसूबाईच्या व्यक्तिमत्त्वाचा परामर्श घेणारी ही कादंबरी अतिशय सुंदर आहे.

येसूबाई यांच्या जीवनावर अशीच एक सुंदर कादंबरी लेखिका नयनतारा देसाई यांनी लिहिली आहे. त्यांची 'जिद्दीने राज्य रक्षिले' ही कादंबरी २००८ साली प्रकाशित झाली. प्रस्तुत कादंबरीमध्ये नयनतारा देसाई यांनी तत्कालीन घटना प्रसंगाचे वर्णन यथोचित केले आहे. कुठेही पाल्हाळीक वर्णन इथे दिसत नाहीत. येसूबाईंनी स्वराज्याबाबत कोणते कार्य केले आहे. त्याबाबतीतील महत्त्वाच्या घटनांना येथे प्राधान्य दिलेले दिसते. अशा या कादंबरीच्या तुलनेत 'जिद्दीने राज्य रक्षिले' ही कादंबरी लहान आहे. पण यातून येसूबाईंच्या व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन अधिक चांगल्या प्रकारे होते. या दोन्ही कादंबरीतून येसूबाईंच्या जीवनाचे यथायोग्य दर्शन घडते. एकूणच मराठ्यांच्या इतिहासातील येसूबाई यांचे कार्य अलौकिक आहे, इतिहासकारांनीही तिचा गौरव केलेला आहे. लेखक वा. सी. बेंद्रे 'छत्रपती संभाजी महाराज' या ग्रंथात म्हणतात, वीरस्नुषा, वीरकन्या, वीरपत्नी, वीरमाता म्हणून येसूबाईंचे कार्यकर्तृत्व फार थोर आहे. सम्राट औरंगजेबानेही तिच्या कार्यकर्तृत्वाचा गौरव करावा

इतकी ती राजकारण कुशल स्त्री होऊन गेली.

इतिहासातील आणखीन एक महत्वाचे व्यक्तिमत्व म्हणजे महाराणी ताराबाई होय. लेखक अनंत तिबिले यांनी ताराबाईंच्या जीवनावर 'भद्रकाली' नावाची कादंबरी लिहिली आहे. अगदी अलीकडे म्हणजे २०१२ साली ही कादंबरी प्रकाशित झाली आहे. या कादंबरीबाबत बोलताना लेखक म्हणतात. ही कादंबरी लिहिणे ही त्यांची स्वयंप्रेरणा नव्हती. लेखक स्वतःच या कादंबरीचे श्रेय त्यांचे काका व्ही.टी.पाटील यांना देतात. ज्यांनी हयातभर ताराबाई वर श्रद्धा ठेवली. लेखक अनंत तिबिले म्हणतात, एक भारतीय या नात्याने महाराणी ताराबाई सारख्या तेजस्वी भारतीय नारीच्या कर्तृत्वाचा आलेख मांडणे हे माझ परम कर्तव्य असे मी स्वतःला तीन - तीनदा बजावलं आणि मग पुज्य काकाजी यांच्या मार्गदर्शनाखाली अभ्यास आणि लेखन यांना सुरुवात केली.

चरित्रकार प्रा. जयसिंगराव पवार ताराबाईंबद्दल म्हणतात, 'ताराबाईंनी दिव्यावर पतंग उडी मारतो त्याप्रमाणे आत्मयज्ञ केला नाही. औरंगजेबाशी एकच निर्णायक लढाई न देता त्यांनी त्यांच्या मृत्यूपर्यंत त्यांच्याशी गनिमी काव्याचे युद्ध चालवले आणि शेवटी त्यास अगतिक करून टाकले. ज्या महाराष्ट्राला गुलाम करण्यास औरंगजेब धावून आला होता, त्याच महाराष्ट्राच्या मातीने त्यास याच भूमीत गाडून टाकावे, हा आमच्या इतिहासातील महान विजय आहे. हेच ताराबाईंचे कर्तृत्व कादंबरीतून चित्रित झाले आहे. असले तरी घटना प्रसंग अधिक रंजक करण्यासाठी, प्रभाव निर्माण करण्यासाठी लेखकाने काल्पनिकतेचा आधार घेतला आहे. एकूणच 'भद्रकाली' ही कादंबरी ताराबाईंच्या कर्तृत्वावर प्रकाश टाकणारी कादंबरी म्हणून महत्वाची वाटते.

लेखिका विजया जहागीरदार यांनी इतिहासातील प्रसिद्ध व्यक्तिमत्व अहिल्याबाई होळकर यांच्यावर 'कर्मयोगिनी' नावाची कादंबरी लिहिली. लेखिका विजया जहागीरदार देखील त्यांच्या कार्याने अत्यंत प्रभावित झालेल्या दिसतात. कारण अहिल्याबाईंच्या कार्याचा आलेख जेव्हा त्यांनी पाहिला तेव्हा अहिल्याबाईंचे असामान्यत्व त्यांच्या लक्षात आले. त्यांनी केलेले कार्य अद्वितीय आहेच पण त्यांनी भोगलेला संघर्ष हाही तितकाच मोठा आहे. त्यामुळे या व्यक्तिमत्त्वाला त्यांच्या कार्याला पुन्हा समाजासमोर आणण्यासाठी एक आदर्श व्यक्तिमत्त्वाची ओळख करून देण्यासाठी या कादंबरी लेखनाचा प्रपंच लेखिकेने मांडला आहे.

अहिल्याबाईंचे गुणवर्णन करताना लेखिका लिहितात, त्यांचे अपार शहाणपण, दूरदृष्टी, ज्ञानलालसा, हिशेबातील समूळ पारंगतता, त्यांची असामान्य तडप, तेज, खंबीरता, प्रजावत्सलता, न्यायदान, आत्मविश्वास, पुरुषार्थ, रणकौशल्य, संरक्षण व्यवस्था, रणनीती निपुणता, राज्यकारभाराचे कौशल्य, स्वाभिमानपर दुःखकातर असणारं त्यांचं हळवं मन, श्रीमंताच्या गादीशी असणारी अपार निष्ठा, जिद्द, कर्तव्य कठोरता, बाणेदार वृत्ती, उच्च चारित्र्य, साधी राहणी, कल्याणकारी वृत्ती. असे किती गुण सांगावे असा प्रश्न लेखिकेला पडतो. प्रस्तुत कादंबरी लेखिकेने ललित अंगाने लिहिली आहे. लेखिका स्वतः म्हणते की ललित अंगाने कादंबरीचे लेखन करणे ही कादंबरीची गरज आहे. मात्र तरीही मूळच्या कथानकाला कुठेही धक्का पोहोचू न देता लेखिकेने हे कादंबरी लेखन केले आहे.

याशिवाय भा.द.खेर यांनी झाशीची राणी लक्ष्मीबाई यांच्या जीवनावर 'समरसौदामिनी' नावाची कादंबरी लिहिली आहे. लेखक आपल्या मनोगतात म्हणतात, वीर पुरुषांनाही जो पराक्रम दाखवता आला नसता तो या वीर महिलेनं अल्पवयात अल्पावधीत गाजवला. इंग्रज इतिहासकारांचे नेत्रही तीच्या या वीर तेजाने दिपून गेले. भावी पिढ्यानी तिच्या पराक्रमाचे पोवाडे गायले. कित्येक

प्रतिभावंत कवींनी तिच्या या अलौकिक पराक्रमावर कवने रचली. नेताजी सुभाष चंद्र बोस यांच्या आज्ञाद हिंद सेनेत तिच्या नावानं एक महिला सेनापथक उभारल गेलं. अशा तऱ्हेनं तिच्या पराक्रमाचा शिल्प चिरंजीव बनलं अमर झालं. या लघु कादंबरीत लेखकाने राणीच्या बालपणापासून ते आयुष्याच्या अखेरपर्यंत धावता आढावा घेतला आहे. कादंबरीची भाषा साधी, सरळ आहे. कादंबरी म्हणून अतिरंजित वर्णने फारशी कुठे आढळत नाहीत. तशी ही कादंबरी म्हणजे एक दीर्घ कथाच आहे. कादंबरीची वैशिष्ट्ये आणि इतिहासातील वास्तव या दोन्ही गोष्टींची सांगड येथे घालण्याचा प्रयत्न झालेला दिसतो.

ऐतिहासिक काळ हा महाराष्ट्राच्या दृष्टीने तर वैभवशाली काळ होता. या काळातील ही स्त्री व्यक्तिमत्त्वे त्यांच्या कार्याने व त्यांच्यातील असामान्य गुणांमुळे समाजमनात रुजलेली दिसतात. या त्यांच्या कार्याचे प्रतिबिंब प्रस्तुत सर्व कादंबऱ्यात पडलेले दिसते. काही वेळा मात्र अधिक परिणामकारकता साधण्यासाठी कादंबरीकारांनी वास्तवतेबरोबरच काल्पनिकतेचाही आधार घेतलेला दिसतो.

समारोप

१९९० नंतरची ऐतिहासिक कादंबरी इतिहासातील प्रभावी व्यक्तिमत्त्वावर प्रकाश टाकताना दिसते. बदलत्या सामाजिक परिस्थितीत नव्या पिढीला गरज आहे ती आदर्श पाहण्याची, तो आदर्श जपण्याची आणि त्यातून बोध घेऊन आपले वर्तमान अधिक प्रभावी करण्याची. हे सर्व या कादंबरीच्या माध्यमातून होताना दिसते.

निष्कर्ष

- १) मराठी राज्याची स्थापना, त्याचे संगोपन आणि संवर्धन करणे यात स्त्रियांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे
- २) ऐतिहासिक कादंबरीकार कधी श्रेष्ठ स्त्री - पुरुषांचा परिचय करून देणे, कधी कृतज्ञ भावनेने, कधी आस्थेमुळे तर कधी प्रेरणा घेण्याच्या उद्देशाने या लेखनाकडे वळलेले दिसतात.
- ३) एकाच व्यक्तीचे चित्रण वेगवेगळ्या कादंबरीतून होताना त्याची रचना बदललेली दिसते.
- ४) ऐतिहासिक कादंबरी मध्ये वास्तवतेबरोबरच कल्पिताचाही आधार घेतलेला दिसतो.
- ५) १९९० नंतरही ऐतिहासिक कादंबरी मोठ्या प्रमाणात लिहिली गेलेली आहे.

संदर्भग्रंथ

- १) दळवी गो. मे., 'जिजाऊ' पारख प्रकाशन, बेळगाव. प्रथमावृत्ती, डिसें. १९९१
- २) पाटील मदन, 'जिजाऊसाहेब', श्री स्वामी पब्लिकेशन प्रा. लि. पुणे. प्रथमावृत्ती, २००७
- ३) खेडेकर सुशीला, 'शिवस्नुषा', उन्मेष प्रकाशन, पुणे. प्रथमावृत्ती १९९२.
- ४) देसाई नयनतारा, 'जिद्दीने राज्य रक्षिले', मधुराज पब्लिकेशन, पुणे. प्रथमावृत्ती २००८
- ५) तिबिले अनंत, 'भद्रकाली', रिया पब्लिकेशन, कोल्हापूर, द्वितीय आवृत्ती २०१२.
- ६) खेर भा. द., 'समरसौदामिनी', विहंग प्रकाशन, पुणे. चौथी आवृत्ती २०११
- ७) जहागीरदार विजया, 'कर्मयोगिनी', मेहता पब्लिकेशन, हाऊस पुणे. तृतीय आवृत्ती २००४
- ८) देवधर विद्या, डोंगरे विनया, 'स्त्री साहित्याचा मागोवा', खंड २ इ.स. १९५१ ते २००० (कादंबरी) साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळ, पुणे. प्रथमावृत्ती २००२
- ९) देशपांडे बालशंकर, 'कादंबरी: विवेचन आणि विश्लेषण', स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे. प्रथमावृत्ती १९९८.

वि
शु
जी
सा
:
(E
तत्
'अ
मा
तु
सम
सम
सम
वि
कर
आ
करं
झा
शो
मा
मा
संप
झा
आ
नुक
गा
वी

(SJIF) Impact Factor-8.575
ISSUE No- (CCCXVIII) 348

ISSN-2278-9308

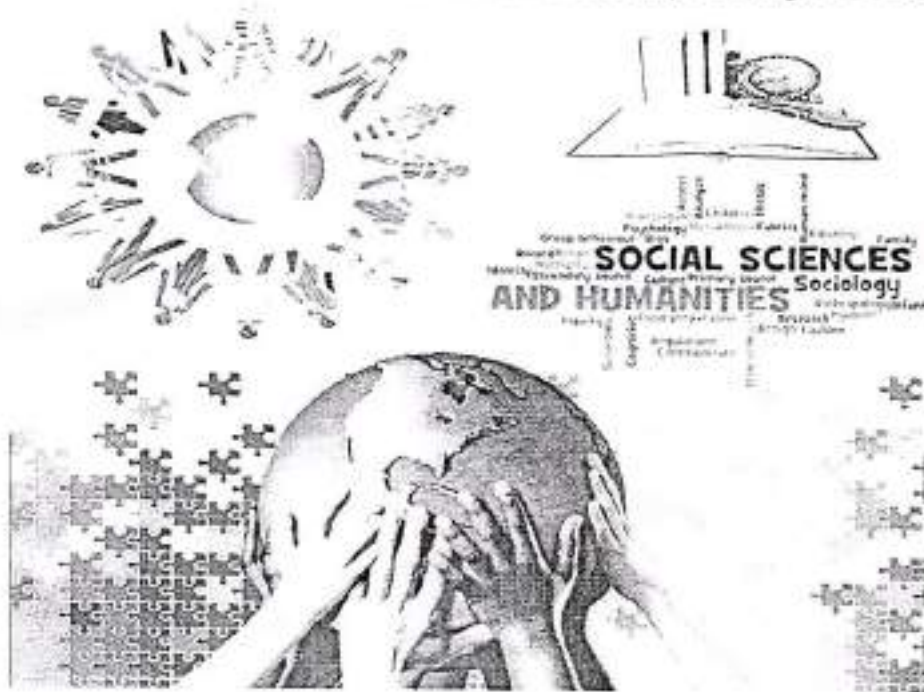
B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

May -2022

'Role of Social Sciences in Contemporary Society'

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Prof. Sujata Awati
Editor

The New Miraj Education Society's
Kanya Mahavidyalaya, Miraj

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal

May -2022

ISSUE No- (CCCXLIX) 348 -B

**Sciences, Social Sciences, Commerce,
Education, Language & Law**

Prof. Virag.S.Gawande

Chief Editor

Director

Aadhar Social Research &. Development Training Institute, Amravati.

Prof. Sujata Awati

Editor

The New Miraj Education Society's

Kanya Mahavidyalaya, Miraj

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

41	स्त्री उध्दारक राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज	प्रा.रमेश शंकर माने	150
42	लिंगभाव, समाज आणि महिलांचा बदलता दर्जा	डॉ.सोनटक्के रमेश शंकरराव	154
43	ग्रामीण आणि शहरी विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन संपादनक घटकांचा तुलनात्मक अभ्यास	श्री.रामेश्वर दगडोबा वाघ	157
44	समकालीन समाजात सामाजिक शाखांची भुमिका	प्राचार्य. श्रीमती. आर.एल.निर्मळे	165
45	भारतातील ग्रामीण विकासात कृषी प्रक्रिया उद्योगांची भुमिका आणि कामगिरी	श्री. रोहिणि वि. देशपांडे, डॉ. अनिल कुमार कृ. वावरे	169
46	भारताच्या विकासासाठी Digital Marketing चे योगदान	रोहित भिमराव कुंभारकर	176
47	कृषी आणि शाश्वत विकास	प्रा.एस्. एच्. हेरवाडे	180
48	समाजाच्या मूल्यनिष्ठ जडणघडणीत माहितीचा योगदान	डॉ. सागर अशोक पाटील	185
49	ग्रंथालय शाखातील माहितीचे स्रोत/साधने	साईचरण व्यंकटेश पेंडकर	191
50	महात्मा गांधीची अहिंसा – आत्मिक शक्ती	डॉ. सी. संगिता संपत पाटील	194
51	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि ग्रामीण विकास (Dr. Babasaheb Ambedkar and Rural Development)	प्रा. सतिश अजित कांबळे	197
52	लोकराजा छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज - सामाजिक व राजकीय विचार.	सी. सविता रोहित कुंभारकर	201
53	राजर्षी शाहू महाराज आणि त्यांचे बहुजन उद्धार कार्य	शहाखुश फारुख शेख	206
54	सद्यकालीन भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षे मंदर्भात भारताचे परराष्ट्र धोरणाचा चिकित्सक अभ्यास	प्रा.डॉ.टी.एम.पाटील	209
55	भारतीय समाजाच्या लिंगभावविषयक दृष्टीकोन	प्रा.डॉ.तनश्री भिमराव कुंभारकर	213
56	छत्रपती शाहू महाराजांचे शिक्षण विषयक कार्य	डॉ. उर्मिला क्षीरसागर	217
57	सोशल मिडीया आणि समाज	सहा. प्राध्या. उर्मिला अनिल पाटील	222
58	पंतप्रधान उज्वला नॅस योजना : एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण	प्रा.व्ही.एन.कांबळे	225
59	कोल्हापूर जिल्ह्यातील पिकपद्धतीतील बदलांचा परिणाम: एक अभ्यास	कु. वनिता देवगोंडा पाटील	229
60	क्रीडा क्षेत्रावरती महामारीमुळे झालेले दुष्परिणाम	सहा प्रा व्हटकर अनिता मधुकर ,प्रा डॉ कलवल्ले गोविंद केरबा	235

क्रीडा क्षेत्रावरती महामारीमुळे झालेले दुष्परिणाम

सहा प्रा व्हटकर अनिता मधुकर

शारीरिक शिक्षण संचालक
आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज कडेपूर
ता.कडेगांव जि.सांगली

प्रा डॉ कलवले गोविंद केरबा

शारीरिक शिक्षण संचालक
कर्मयोगी तुळशीराम पन्ना महाविद्यालय,
हडोलती ता.अहमदपूर, जि. लातूर

प्रस्तावना.

२२ मार्च २०२० Covid-19 च्या प्रादुर्भावामुळे देशभर जाहिर झालेले पहिले १५ दिवसांचे लॉकडाऊन सगळे कसे जिथल्या तिथे ठप्प झालेले होते. पर्यटन स्थळे, सार्वजनिक ठिकाणे, शाळा, महाविद्यालयअगदी मंदिरांना देखील कूलपे लावण्यात आली होती. लोकांना देखिल परामध्येच स्तर्क राहण्यास सांगितले गेले होते. १५ दिवसांचे लॉकडाऊन लोकांना त्यावेळी येणाऱ्यासंकटाची चाहूलही नव्हती. पुढे पुढे १५ दिवस माणता माणता आणखी १५ दिवस १ महिना ३ महिने मग जवळपास दीड वर्ष (१२ वर्ष ६ महिने) हे पुढे असं चालू राहिले होते. या लॉकडाऊनमुळे लोकांची अवस्था पिंजऱ्यात राहण्याच्या प्राण्यांच्या सारखी झाली होती. काय ते फक्त जिवनावश्यक वस्तुसाठी थोड्याथोड्या प्रमाणात लॉकडाऊनमध्ये शिक्षीलना आणली गेली.

Covid-19 हा एक संसर्गजन्य आजार आघातक भारतात नव्हे तर पुर्ण जगात प्रवेश करतो आणि पुर्ण जग ठप्प करून सोडतो. ही अशी महामारी ठरली की त्यामुळे लोकांना त्या आजारामुळे कमी पण त्या आजाराच्या भितीमुळे जास्त लोकांना आपले प्राण गमवावे लागले. या परिस्थिती मध्ये लोकांना व्यायामावरती, योगावरती जास्त भर द्यावा असे प्रसारमाध्यमांमधून सांगितले होते. पण प्रत्यक्षात मैदाने, जलतरण तलाव या ठिकाणी लोकांना जाण्यास मनाई होती. घरात बसून शुध्द हवा कुटून मिळणार, पहाटे व्यायामासाठी फिरायला जाणारे, सायकलींग करणारे लाखो लोक घरामध्ये बंदीस्थ होते. शेजारच्या घरात तर दुरच पण त्याच्याशी बोलायला ही घाबरत होते. आहे त्या परिस्थितीत राहण्याची लोकांनी जणू स्वतःला सवयच लावून घेतली होती. यामध्ये लहान मुलांची मानसिकता तर खूप बिघडलेली दिसून येते. याचा परिणाम सध्याच्या काळातही जाणवत आहे. लहान मुलांना या काळात मनोरंजनाचे साधन म्हणून फक्त टिक्की व मोबाईल एवढेच हाती देण्यात आले होते. त्यानच आणि विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान नको म्हणून ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीचा वापर लहाना पासून मोठ्या विद्यार्थ्यांपर्यंत मोबाईलद्वाराच देण्यात आले. त्यामुळे आतः सध्या सर्वच मुलांना मोबाईलचा अतिप्रमाणात वापर करण्याची सवय लागली आहे. अभ्यासाची आवड किंवा शाळा महाविद्यालयात जाऊन शिक्षण घेण्याची आवड/ईच्छा त्यांना राहिलेली दिसत नाही. त्यामुळे वर्गातील विद्यार्थ्यांच्या मजल्येमध्ये अतिशय घट झालेली पहावयास मिळत आहे.

या महामारीमुळे लोकांचे जिवन हैगन करून टाकले होते. उपजिवीकेसाठी चालू असणारा छोटा-मोटा व्यवसाय ही या लॉकडाऊन मुळे बंद पडला होता. लोकांच्याकडे जगण्यासाठी गुटपुंज्या पैश्यामध्ये आपला उदरनिर्वाह चालवावा लागला होता. लोकांना एकमेकांशी प्रत्यक्ष संपर्क साधता येत नव्हता. रहदारीचे, दळणवळणाचे मार्ग ही ठप्प झाले होते. या सर्व घटनांमुळे लोकांची सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, दैनंदिन जीवणाची सर्वच कोंडी झाली होती. या जवळपास २ वर्षांच्या काळात घडलेल्या घडामोडीमध्ये भारत देश आर्थिक गोष्टींमध्ये १० वर्ष पाठीमागे गेला आहे असे म्हटले जात आहे.

व्याख्या.

महामारी : "एखाद्या संसर्गजन्य विषाणुमुळे जगातील लोकांचे प्राण मोठ्या प्रमाणात धोक्यात येतात. लोकांचे मृत्यूचे प्रमाण खूप मोठ्या प्रमाणात असते त्यास महामारी असे म्हणतात."

भारतामध्ये आलेले साधिवे/महामारीचे रोग

१७२० - प्लेग

१८२० - हैजा

१९२० - फ्लू

२०२० - कोरोना

Covid-19 : "Covid-19 हा कोरोनाच्या विषाणूपासून होणारा रोग आहे. हे मानवामध्ये साध्या सर्दीबरोबरच तीव्र स्वरूपाच्या श्वसनासंबंधी मध्य पूर्व श्वसन व तीक्ष्ण श्वसन अशी एकाचवेळी विशिष्ट विकृती दर्शविणारी लक्षणे असणारे आजार निर्माण करतात."

"काही विशिष्ट कारणामुळे किंवा साधीच्या रोगामुळे संपूर्ण देशभर, जगभर देशाच्या काही भागात मोठ्या प्रमाणात लोकांची संख्या मृत्युमुखी पडते त्यास महामारी असे म्हणतात."

क्रीडा क्षेत्रावरती महामारीचा झालेला परिणाम

यासर्व घटनाक्रमाने क्रीडा क्षेत्रालाही आपले बलिदान द्यावे लागले आहे. सर्व मैदाने बंद, जलतरण तळाचे बंद, जिम बंद, व्यायामशाळा बंद, पहाटे फिरायला जाण्यास, पळण्यास जाण्यास, सायकलिंग करण्यास मनाई, अशा परिस्थिती मध्ये खेळाडूंनी आपला व्यायाम तरी कसा करायचा किंवा आपल्या खेळाचा परफॉर्मन्स तरी कसा टिकवायचा यासर्व गोष्टींचा वाईट परिणाम झालेला दिसून येतो. शैक्षणिक वर्ष २०२०-२१ हे पूर्ण वर्ष लॉकडाऊन ऑनलाईन शिक्षण प्रणाली प्रमाणे घेण्यात आले. शिक्षण, टेस्ट, परिक्षा हे सर्व ऑनलाईन झाले होते. फक्त पुस्तकी ज्ञान दिले गेले होते. पण शाळा महाविद्यालयात पुस्तकी ज्ञानासोबत मैदानावरती होणाऱ्या खेळ अॅक्टिविटी ही महत्वाच्या आहेत हे कदाचित कोणाच्या लक्षात आले नसावे. दरवर्षी शाळा, महाविद्यालयानुन शासन मान्य खेळाच्या शालेय खेळ (school game) व ऑल इंडिया, खेले इंडिया या स्पर्धा घेतल्या जातात. पण साल २०२०-२१ ला त्या स्पर्धा पार पाडल्या गेल्या नाहीत. अगदी जिल्हा स्तरापासून ते राष्ट्रीय स्तरपर्यंत या स्पर्धा घेतल्या जातात. या मध्ये विभागापासून पुढे राष्ट्रीय स्तरपर्यंत प्राविण्य प्राप्त करणाऱ्या खेळाडूला १०वी व १२वी च्या बोर्ड मार्क्स मध्ये खेळाचे चाढीव गुण मिळतात ते मिळविता आलेय नाही. शैक्षणिक वर्ष २०२१-२२ याही वर्षी हीच अवस्था असल्याचे दिसते. महाविद्यालयाची ही हीच अवस्था झाली होती. तैथंही विद्यापीठ आंतरगत कोणत्याच स्पर्धा पार पाडल्या गेल्या नाहीत. त्यामुळे जी मुले नोकरीच्यासाठी खेळकोट्यातून प्रयत्न करणार होती. त्याची संधी हुकली. हजारो खेळाडूंचे या महामारीमुळे नुकसान झाले आहे.

लॉकडाऊन मध्ये जेव्हा हळू हळू थोड्या प्रमाणात शितीलता करण्याचा प्रयत्न शासनाने केला या मध्ये एक गोष्ट मनाला अतिशय दुखावणारी वाटली. ती म्हणजे या महामारीतून वाचण्यासाठी 'व्यायाम व योगा' यावरती भर द्या असं सांगणाऱ्यांनी प्रथमता मैदाने खुली न करता दारूची दुकाने सर्वात प्रथम खुली केली. तेव्हा व्यायामामुळे शरीर व मन तंदुरुस्त होईल प्राणवायूची मात्रा वाढेल याकडे लक्ष दिले गेले नाही.

२०२० मध्ये होणारी सर्व जगाने लक्षवेधनारी ऑलिम्पिक (टोकियो) स्पर्धा ही देखिल पुढे ढकलण्यात आली. २०२१ मध्ये या स्पर्धा शितीलीकरणामध्ये पार पाडल्या गेल्या पण त्या स्पर्धेसाठी असणारी लोकांची उपस्थिती किंवा प्रत्येक स्पर्धकाचा खेळाचा परफॉर्मन्स यामध्ये नक्कीच घट झालेली जाणवते. या स्पर्धेसाठी भाग घेणाऱ्या स्पर्धकांची संख्याही काही ना काही कारणाने घटलेली दिसते. मग ते कोणी स्वतः स्पर्धक कोरोना बाधित झाला म्हणून असेल किंवा त्याच्या घराचा कोणी सदस्य कोरोना बाधित झाला म्हणून त्यालाही १४ दिवस होम कॉरटाईन काब लागले म्हणून असेल. उदाहरण दाखल सांगायचे तर भारताला या ऑलिम्पिक मध्ये पुरूष भालाफेक मध्ये सुवर्ण पदक मिळाले. निरज चोप्रा याने ८७.५८ मिटर भाला फेकत हे सुवर्णपदक भारताच्या नावावर केले. या गोष्टीचा मला अभिमान आहे, पण निरज चोप्राने टाकलेला ८७.५८ मिटर भाला त्याच्याही पेक्षा लांब फेकणारे स्पर्धक जे ९० मिटर पेक्षा ही जास्त लांब भाला फेकू शकत होते. या स्पर्धेसाठी पात्र झाले होते मात्र ताचाच कारणाने ते या स्पर्धेमध्ये सहभागी होवू शकले नाहीत.

आज हीच परिस्थिती महाविद्यालयानील खेळाडूंची ही आहे जवळपास दिड वर्ष मैदाने बंद, सराव बंद त्यामुळे शैक्षणिक वर्ष २०२१-२२ महाविद्यालयीन खेळाडूंची किंवा संघाची स्पर्धेमध्ये असणा-या संख्ये मध्ये व त्यांच्या खेळ कार्यामध्ये खूपच घट झालेली जाणवत आहे. ही घट भरून काढण्यासाठी त्यांना आता जास्त श्रम द्यावे लागणार आहेत.

झालेले परिणाम

चांगला - असा एकच परिणाम म्हणजे जे लोक व्यायामाला महत्त्व देत नव्हते ते जीवाच्या भितीने व्यायामाकडे व योगा कडे वळले.

वाईट परिणाम:

१. लोकाची सामाजिक, अर्थिक, औद्योगिक स्थिती पूर्ण खालावली.
२. खेळाडूंच्या व्यायामात, खेळ यशवान मान्यता न राहिल्याने खेळ कार्यमान पूर्ण खालावले.
३. खेळाडूंना पुन्हा नव्याने सुरवात करावी लागत असल्याने जावन श्रम करावे लागणार आहेत.
४. मागिल वर्षी शालेय खेळ किंवा विद्यापीठ अंतर्गत होणाऱ्या स्पर्धा न झाल्याने जे खेळाडू प्रावीण्य प्राप्त करू शकले असते त्यांची संधी गेली आहे.

निष्कर्ष:

या महामारी मुळे कोड्याशेबावगती खूप गंभीर परिणाम झालेला दिसून येत आहे. ऑलिम्पिक स्पर्धेमध्ये खेळाडूंनी पदक प्राप्त करावे, देशाचे नाव लौकिक करावे अशी सर्वांचीच अपेक्षा असते. पण त्यांच्या खेळ परफॉर्मंस वरती या महामारीचा खूप वाईट परिणाम होईल अशी भिती ही वाटते. कारण शालेय स्तरावरच्या घेण्यात येणाऱ्या स्पर्धा या ही पार पडल्या नाहीत, विद्यापीठ अंतर्गत होणाऱ्या स्पर्धा यामध्ये स्पर्धकांची संख्या व त्यांच्या परफॉर्मंस यामध्ये कमालाची घट जाणवते.

RNI MAHAR.

36829-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal

UGC-CARE LISTED

Special Issue-V, Volume-I

Current Scenario in Languages, Social Sciences, and its
Impact on Social Development

March 2022

Chief Editor:
Dr. Nanasahb Suryawanshi

Executive Editor:
Prof. Dr. D. S. Tikate
Principal
Deshbhakta Sambhajirao Garad
Mahavidyalaya, Mohol (Solapur),

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal
UGC CARE LISTED JOURNAL

March-2022

Special Issue-V, Volume-I

On

***Current Scenario in Languages, Social Sciences, and its
Impact on Social Development***

Chief Editor

Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Pratik Prakashan, Pranav, Rukmenagar, Thodga Road Ahmedpur,
Dist. Latur, -433515, Maharashtra

Executive Editor

Prof. Dr. D. S. Tikate

Principal

Deshbhakta Sambhajirao Garad Mahavidyalaya, Mohol (Solapur), Maharashtra

Co-Editor

Prof. Dr. S. M. Mulani

Prof. Dr. N. J. Patil

Dr. D. G. Shinde

Shri. A. B. Banate

Dr. V. R. Pawar

Published by- Pratik Prakashan

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors Price:Rs.1000/-

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1.	The Study Of Status Of Workers In The Sagereshwar Sahkari Soot Girni Ltd.(Kadegaon) Mr. S.A. Gaikwad, Dr.B.S.Jadhav	1-4
2	A Study of Bank Accounts Holders of Female Population in Scheduled Commercial Banks in India Prin. Dr. Pratibha S. Gaikwad	5-7
3	Impact of Climate Change on Agriculture in Western Satara District - An Analysis Of Farmer Awareness And Knowledge Dr. Pravin Ramchandra Jadhav, Dr. Hanumant Sadashiv Sanap, Dr. Basavaraj Machhindra Mali	8-10
4	Comparative Study of Scheduled Casts and Scheduled Tribes Sex-Ratio in India& Maharashtra (1961 to2011) Dr. Sunil Ambrushi Gond	11-14
5	Food and Drink in the Short Stories of R. K. Narayan's Malgudi Days. Dr. Arjun Mashal, Mr. Thorat Tanaji Bharat	15-17
6	Impact of Agricultural Development on Natural Vegetation In Shirala Tahsil: A Geographical Study Dr. U. N. Suryawanshi	18-23
7	Ecological Sustenance and Rewilding: A Dystopian Reading of H.G. Wells The Time Machine Mr. Georgin M.T.	24-26
8	Dalit Women's Labor: Issues of Caste, Gender, Dignity and Human Rights Mr. Mane Sanjay Rajaram, Dr. Yadav Prashant Patangrao	27-29
9	Hierarchical Distribution of Health Care System in Satara District: A Geographical Analysis Mr. Santosh Prakash Patil	30-33
10	A study of various leadership styles among B. Ed Teacher trainees of B. Ed colleges in Mumbai region. Mr. Ramshankar Varma	34-36
11	Area And Production Of Sugarcane Crop In Maharashtra With Special Reference To Satara District Mrs. NilamShankar Desai, Dr. H. Y. Karande	37-41
12	An Analytical Study of The 'National Green Tribunal Act 2010' In Upholding Environmental Sustainability. Dr. Umesh S. Aswar	42-44
13	Critical Review Of Relationship Between Income Inequality And Healthy Environment Nitin D. Ade	45-48
14	Study of Thane Creek Pollution Caused By Various Sources Of Pollution Dr. Suresh J. Phule, Gosavi Nandkumar Manohar	49-51
15	Current Challenges Facing Indian Democracy: Some Solutions Nandkishor Nanasahab Ugale	52-53
16	The Performance of Digitalization in The Indian Banking System in 2021 Mr. Rupesh Anil Kumbharkar, Dr.Bhagawan Shankar Salunkhe	54-57
17	The Impact of Information Technology on Modern Accounting System Mr. Gunge Balasaheb Ananda	58-60
18	Human Rights of Senior Citizens: A Social Perspective Dr. Vasant K. More	61-63
19	Spatio-temporal Change detection in Beach Morphology: a Case Study of 'Devbag-Karli Recurve-Beach-Spit' along South Konkan of Maharashtra Dr. D. H. Pawar, Sapana B. Lavate	64-68
20	Gis-Based Spatio-Temporal Rainfall Variability – A special Emphasis On The Indo-Gangetic Plains, India Juveli Raut, Dr. H. N. Singh, Dr. H. N. Rede, Dr. M. V. Suryawanshi	69-74
21	Delineation of Crop Combination Region In Man River Basin Dr. B.M.Mali, Dr. A.A. Phate	75-77
22	Gandhian Philosophy And Promotion Of Human Rights In India Dr. Milind Shivaaji Desai	78-80
23	Evaluation of the Social movement in post-independence India Dr. Bhimashankar Madhusudan Dahalake	81-82
24	A Study Of Agricultural Wages In India Dr. S. G. Gavade,	83-88

25	An Study On The Effectiveness Of Bicycle Utilization On Explosiveness Power Of Secondary School Students Praveena A, Dr. Appanna M Gasti	89-92
26	Trade Secrets – Unrecognized Aspect of Intellectual Property Rights Shreepriya Thakkar, Ruchi Tiwari	93-96
27	Employee Empowerment: A Research Review Kevale Malati Ashok, Prof. Dr. V. S. Dhekale	97-100
28	During the Covid-19 period lockdown reduced environmental problems Dr. Ankush Sahebrao Doke	101-102
29	Punishment, Forgiveness and Divine Justice in Shashi Tharoor's Short story -The Temple Thief Savita Sadanand Jadhav	103-104
30	Geographical Study of Land Subdivision In Rural Settlements In Kinwat Tehsil Of Nanded District. Dr. Prakash Kashinathrao Morkhande	105-107
31	A Study of Challenges of Distribution Expansion of Parle FMCG Products in SMK Corporation Dr. Avadhut Bhaupatil Nawale	108-110
32	A Scope Of Alternative Dispute Resolution Methods In Matrimonial Disputes Kiranben G Solanki	111-115
33	A Study on Destructive Favouritism and Related Deviated Practices In The Schools Affecting Quality Education Robit Mathew, Dr. Jagannath K. Dange	116-119
34	Tehsil wise Rural Density of Sc Population in South Konkan of Maharashtra Shri. Abhijeet A. Dhulgude, Dr. Meena B. Potdar	120-122
35	Geographical Study Of Demographic Characteristics Of Dange Tribal In-Migrants In Kolhapur City (Maharashtra) Dr. Ashish S. Jadhav	123-127
36	Water Estimation of the Indapur Tahsil Gajanan Dhobale	128-135
37	Levels of Agricultural Development in Satara District Mr. R. S. Chaure, Dr. H. Y. Karande	136-138
38	An Overview of Agricultural Sustainability In Satara District Of Maharashtra Using Indexing Approach. Digvijay R. Patil	139-146
39	A Study on Problems Of Scheduled Caste Entrepreneurs In Kolhapur City Mr. Rahul Uttam Bansode, Miss. Archana Tanaji Dabholakar	147-155
40	'The Spice Of Life In Conflict'— A Peregrination Tracing Life's Conundrum and The Repercussion Of The Scars Of Childhood In Adult Relationship as Seen in Toni Morrison's Jazz Dr. S. Jenefa Kiruba Malar	156-158
41	Empowerment of Transgender Community and Government Policies Ms. Vidya Vasant Bhosale, Dr. Manohar Vaswani	159-161
42	Mapping and Assessment of Changing Vegetation Cover in Pune Division (Maharashtra) Ms. Gayatri Aniket Pawar.	162-165
43	Gloria Naylor's The Men of Brewster Place: A Stereoscopic Analysis of 'His' story Dr.K.Valli	166-168
44	Spatio-Temporal Assessment of Rainfall Variation in Nanded District Akash P. Shewane, Kishor B. Shinde, Dr. Parag A. Khadke	169-172
45	Socialist Transformation of Agriculture In China: A Model For Equal Distribution Of Agriculture Land Lt. Dr.Rajshekhar K. Nilole	173-175
46	Modern water Conservation Methods Dr. Sandeep R. Pathrikar	176-179
47	Impact of COVID 19 on Agricultural Women Laborers' In Ambajogai Dr. Rama Achyut Pande	180-181
48	Multiculturalism: A New Dimension In Zadie Smith's Novel 'White Teeth'. Miss. Bhagyashri Narayan Shelake	182-183
49	A Comparative Analysis of service Areas of Agro Service Centers in Chopda tahsil Dr. Ramesh V. Bhole	184-186
50	Spatio-Temporal Study of Agricultural Development in Satara District Dr. Sudhakar Koli, Dr. Anilkumar Wavare	187-191

51	The Critical Study of Agricultural Productivity in Solapur District Dr. R. B. Gavkare	192-197
52	The Critical Study Growth of Population in Solapur District Dr. B.T. Nikam	198-203
53	A Study On Area And Production Of Sugarcane Crop In India Mr. Sohel Rafik Mujawar, Dr. S. M. Bhosale	204-207
54	A Roadways Towards Sustainable Urbanisation In India's AmritKal Miss Pradnaya V. Deshpande	208-211
55	Literacy Pattern Of Kolhapur District: A Geographical Analysis Prof. (Dr.) N. J. Patil	212-214
56	The Study Of Sagarshwar Temple As A Religious Tourist Centre In Sangli District Shri R. M. Kamble, Dr. S. M. Kamble	215-217
57	Conflict of Tradition and Modernity in Shashi Deshpande's Novel Dark Holds No Terror Mr. Nanasaheb Uddav Varkad	218-219
58	Shashi Deshpande's Dark Holds No Terror: A Feminist Reading Dr. Dhanaji Nagane	220-222
59	A journey of Responsible tourism to Sustainable tourism – A case study Asst. Prof. Dr. Gaikwad Archana	223-225
60	Impact Of Irrigation On Chief Cash Crop Cropping Pattern In Kolhapur District R.B. Kapare, Principal Dr. R. B. Bansode	226-234
61	The Study of Cultivators And Cattles In Satara District Dr. Arjun Shivaji Wagh, Dr. Lingade V. B.	235-238
62	Comparison Between Traditional Banking And Online Banking Mahalakshmi.N	239-242
63	Social Structure Of Political System Dr. Ashok Bheemasha	243-245
64	Major Problems Of Women In Indian Society Maheshwari Siddaram Channappagol	246-249
65	Determinants of Voting Behaviour of People in Indian Political System- A Literature Review K. V. Manjunatha	250-258
66	Challenges And Problems Faced By Rural Sportsman. Dr. Deepak S. Patil-Dange	259-260
67	Agro-Tourism : A Geographical Study In Maharashtra Dr. Gaikwad D. S.	261-263
68	Pomegranate Cultivation In Jath Tahasil: A Geographical Analysis Ms. Chavan Swati Namdev, Dr. R. V. Hajare	264-267

Pomegranate Cultivation In Jath Tahasil: A Geographical Analysis

Ms. Chavan Swati Namdev¹ Dr. R. V. Hajare²

¹Research Student Dept. of Geography, Shivaji University Kolhapur

²Assistant Professor, Department of Geography, Elphinstone College, Mumbai

Introduction:

In India agriculture is back-bone of Indian economy which accounts one fourth of the national income and provides lot of employment near about 60 per cent of working population, and still Indian agriculture gamble with the monsoon as inadequate water resources irrigate about 40 per cent area. The Indian agriculture is depending upon the south-west monsoon, which is erratic behavior, causes high fluctuation in agricultural pattern and production.

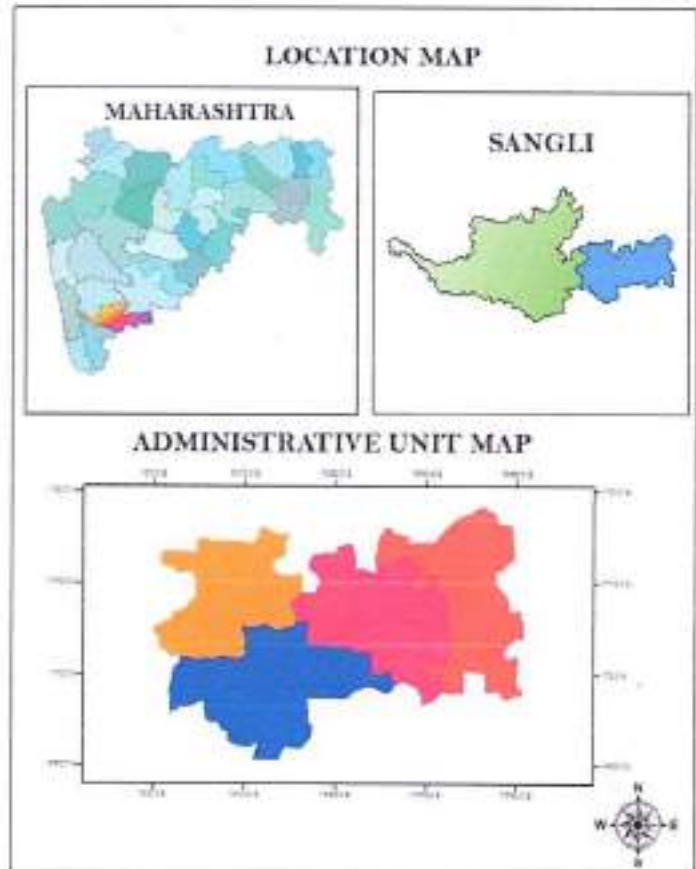
Horticulture is the branch of agricultural geography in which fruits, vegetables, flowers and ornaments are grown. Today horticulture sector provided highest income to Indian economy i.e. it generate employment opportunities, and rises the standard of living, bring higher income to the rural life. These crops are more profitable than many other crops, and they helps in maintaining the ecological balance. Hence fruit growing is of special value in the process of industrialization in the country.

Horticulture sector contributes over 24.5 percent of agriculture (GDP) over 10 per cent of the total agriculture export and is supporting more than 19 per cent of the labor force of the country. India is the second largest producer of fruits in the world after china. In India, 3.73million hectares area grown over fruits and its annual production of 46.6 million tons. (National Horticulture Board, 2008) Fruit farming means cultivation of fruit crops.

Study Region:

The study region selected for present investigation is Jath tehsil in Sangli district of south Maharashtra plateau. The region is known as core of the drought prone area. Jath is located between 16° 52' N to 17° 19' N latitudes and 75° E to 75° 41' E longitudes. The study region occupying an area of 2258.28 sq.km. (871.93 sq. mile) and supporting 239000 population and 29 persons/square kilometer (75 / sq. mile) density.

Pomegranate cultivation has emerged as a successful enterprise and best possible alternative for the utilization of available land and water resources in drought prone area.

Objective:

The main objective of the paper is to find out and analyze the pomegranate cultivation in study region.

Research Methodology:

The primary and secondary data have been collected from different sources. The primary data collected through interviews, observation techniques and discussion method. Secondary data collected from published and unpublished reports of government and nongovernment organization. The thasil is considered as a real unit of investigation. Agricultural land use information on cadastral map, land record and field notes are also used for the study.

Analysis:

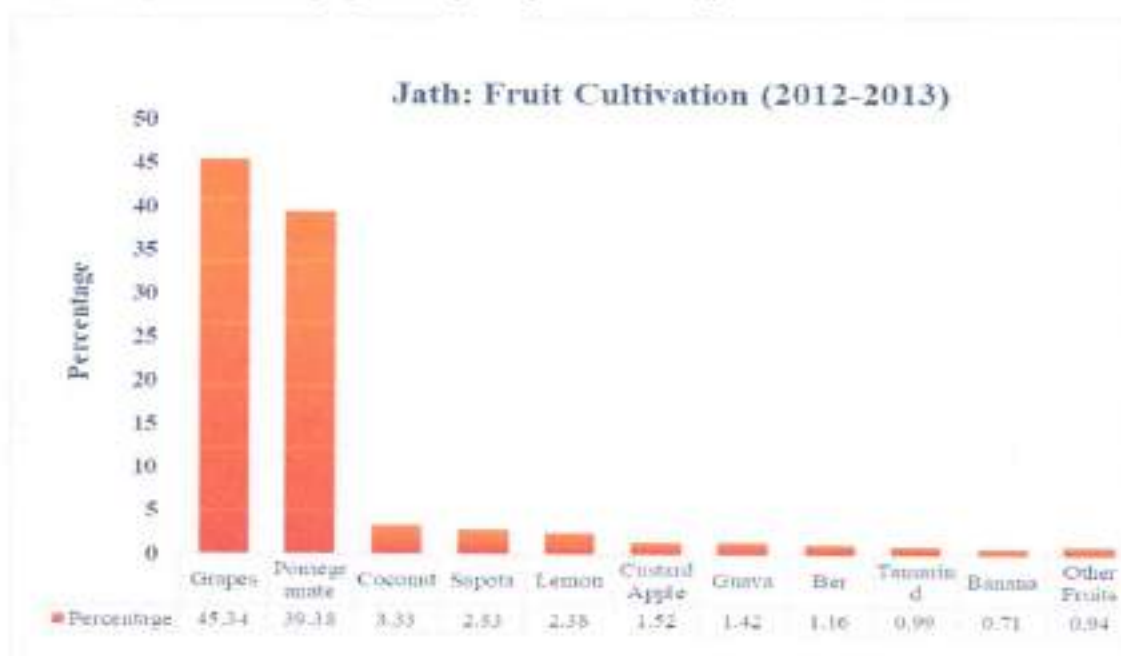
The study region is core of drought prone area where average annual rainfall is 449.5mm presently. Physiography is the gift from god for the cultivation of pomegranate. Hilly and undulating topography, hot and dry climate, poor loamy soil, limited irrigation facilities are suitable conditions for pomegranate cultivation although it thrives well on comparatively diverse condition where other fruits fail to flourish. Many supportive measures have been take on government level to boost the morale of the farmers in order to increase production to the maximum level of its benefits. At present drought prone area of Sangli district especially in Jath tehsil has attained significant position in respect of fruit production.

Area Under Fruit Cultivation in Jath Tehsil (2012-2013)

Sr. No.	Fruit Name	Area (In Hector)	Percentage
1	Grapes	4085.39	45.34
2	Pomegranate	3548.41	39.38
3	Coconut	300.07	03.33
4	Sapota	254.84	02.83
5	Lemon	214.07	02.38
6	Custard Apple	137.43	01.52
7	Guava	128.01	01.42
8	Beer	104.36	01.16
9	Tamarind	88.88	00.99
10	Banana	64.24	00.71
11	Other Fruits	84.65	00.94
Total		9010.35	100.00

Source: Agriculture Department of Sangli District

According to the statistical data in the year 2012-13 (as shown in the table) the largest area is acquired under grape cultivation (4085.39 hectare) and it is 45.34 percent. In the year 2012-13 in Jath *tehsil* the total area under fruit cultivation is of 9010.35 hectare. The area under banana fruit cultivation is of 64.24 hectare. This is smallest (0.71 percent) compare to another fruits. Maximum area is acquired for grape fruit and then under pomegranate fruit cultivation. Out of total area under fruit cultivation in Jath *tehsil* 3548.41 hectare area i.e. 39.38 percent area is comes under pomegranate cultivation. After that chronologically the crops are: coconut = 300.37 hectare (3.33 percent) sapota = 254.84 hectare (2.83 percent), lemon = 214.07 hectare (2.38 percent) custard apple = 137.43 hectare (1.52 percent), guava = 128.0 hectare, beer = 104.37 hectare (1.16 percent), tamarind = 88.88 hectare (0.99 percent) and banana = 64.24 hectare (0.71 percent). The other fruits has area as 84.65 hectare and is acquired 0.94 percent out of total area. All this shows that Jath *tehsil* has largely produces the fruits of grape and pomegranate. The tabular data shows that the growing area under grapes and pomegranates is larger than other fruits.

Conclusion:

- Socio-economic and technological factors affect the cropping pattern of any area but natural factor is dominant.
- Most part of Jath *tehsil* falls in drought prone area which affects the pomegranate cultivation.
- Generally the Grapes are the major fruit crops in study region but pomegranate cultivation increases day to day.
- Pomegranate cultivation are impact on socioeconomic status in study region.

- Available potentials for pomegranate cultivation in study region.
- High per cent of the cultivated land is under irrigation by means of canal, wells and tube wells. Specifically jowar is a dominant crop.

References:

1. Aher, M. B. (1989): Economics of Grape Cultivation in Niphad Taluka, Unpublished Ph. D. thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur.
2. Bhatia S.S. (1965); pattern of crop concentration and diversification of India, economic Geography, Vol.41, No 1.
3. Bose and Mitra (Ed.) (1990): Fruits:Tropical and Subtropical, Naya Prakashan, 206, Bidhansarani, Calcutta, P. 619.
4. Changole, V. B. (1984): Geonomics of orange cultivation in vidarbha Region, unpublished Ph.D. thesis, submitted to Nagpur University, Nagpur.
5. Hajare, R. V. (2007): A study of Fruit Farming in Maharashtra Plateau unpublished Ph.D. thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur.
6. Jugale, V. B. (2004): Horticulture Economy of Maharashtra, Shruti Publication Jaipur 302005.
7. Patil, S. L. (1988): A Study of changing cropping pattern with special reference to horticulture in Sangola taluka, M.Phil dissertation submitted to Shivaji University, Kolhapur.
8. Pawar, C. T. and Phule, B. R. (2000): Growth of Pomegranate Cultivation in drought prone area of Maharashtra: A Micro Level Analysis, India Geographical Journal, Chennai, Vol. 72(2), Pp. 147-151.
9. Phule B. R. (2002): Pomegranate Cultivation in Solapur District: A Geographical Analysis Unpublished Ph.D. thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur.
10. Pujari, A. G. (1993): Progress and Prospects for Development of Pomegranate and Ber in Solapur district, Unpublished Ph.D. thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur.
11. Rajmane, K. D. (1966): Economics of Introduction of Grape Cultivation in Sangli District unpublished Ph.D. thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur, Pp. 93, 120, 137, 167, and 168.

Chief Editor

Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Pratik Prakashan, 'Pranav', Rukmenagar, Thodga Road Ahmedpur,
Dist. Latur, -433515, Maharashtra

Executive Editor

Prof. Dr. D. S. Tikate

Principal

Deshbhakta Sambhajirao Garad Mahavidyalaya, Mohol
(Solapur), Maharashtra

Co-Editor

Prof. Dr. S. M. Mulani

Prof. Dr. N. J. Patil

Dr. D. G. Shinde

Shri. A. B. Banate

Address

'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

RN12141111111111

36829-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal

UGC-CARE LISTED

Special Issue, Volume-1

Sustainable Development and Environmental Issues

October 2021

Chief Editor:
Dr. Nanasahab Suryawaashi

Executive Editor:
Dr. Y. M. Chavan
I/C Principal
Sahakarbhushan S. K. Patil College,
Kurundwad

Co-Editor:
Prof. R. S. Kadam

Address

'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

National Institute of Education, Kurundwad

Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad

(NAAC Accreditation 'B+' Grade)

At/Post-Kurundwad, Tal- Shirol Dist- Kolhapur 416106 India (MS), India

organized by

One Day Interdisciplinary International e-Conference

On

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND ENVIRONMENTAL ISSUES

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Ms.

Swati Namdev Chavan

(Shriji University Kolhapur (MH))

has participated in One Day Interdisciplinary International e-Conference on

"Sustainable Development and Environmental Issues" organized by the Department of Geography and IQAC Cell of Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad on 4th October 2021, in Virtual mode.

He/She has presented a research paper entitled

A study of Awareness & Attitude of college students towards Environmental Studies (A case study of Arts & Commerce College Nagthane Tal. & Dist. Satara Maharashtra)

Convener
Prof. R. S. Kudam
Head Dept. of Geography
Vice Principal / IQAC Coordinator

Organizing Secretary
Dr. Y. M. Chavan
I/C Principal
Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad

Issue of Certificate-04/10/2020

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal
UGC CARE LISTED JOURNAL

October 2021

Special Issue, Volume-I

On

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND ENVIRONMENTAL ISSUES

Chief Editor

Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Pratik Prakashan, 'Pranav, Rukmenagar, Thodga Road Ahmedpur,
Dist. Latur, -433515, Maharashtra

Executive Editor

Dr. Y. M. Chavan

I/C Principal

Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad.

Co-Editor

Prof. R. S. Kadam

Head Dept. of Geography

Vice Principal / IQAC Coordinator

Editorial Board

Assi. Prof. S. B. Dongle

Assi. Prof. Y. B. Badame

Assi. Prof. P. A. Hulwan

Assi. Prof. D. T. Hujare

Assi. Prof. A. V. Patole

Published by- Dr. Y. M. Chavan, I/C Principal, Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad.

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors Price:Rs.1000/-

23	Spatial Distribution of Market Centres in Solapur District, Maharashtra S. A. Bansode, Dr. T. N. Lokhande	79-83
24	The Impact of Covid-19 on Economics Activity: Evidence from Agriculture Sector Dr. Chandrakant P. Kamble.	84-86
25	Morphometric Analysis of Sinuosity Index of Panchganga River, Maharashtra, India M. V. Managave, Dr. M. V. Suryawanshi	87-90
26	Geographical study of population Characteristics of Jalgaon District Dr. Rahul D. Ingale	91-93
27	Role of Public Distribution System to Ensure Food Security among the Tribal Population in Satpuda Region of Jalgaon district Dr. Prakash D. Patil, Dr. Arvind A. Badgujar	94-96
28	Child labor in India - Challenges and Opportunities Dr. Sharath A M, Prof. S.N Yogish	97-101
29	Study of Year Wise Dam Construction and its Catchment area"- Vidharbh Region Dr. Jayendra . C. Wasnik	102-104
30	Disinvestment a need of Banking Sector Arjun S Chaudhary, Prof. Dr. S V Shinde	105-107
31	A study of Perception about cleanliness among citizens of Solapur City Dr. Amol Haridas Bobade	108-111
32	A Study of Physical Fitness Level of Handball Players in Solapur City Dr. Samarth D. Manukar	112-114
33	Impact of Income-tax Reforms Mr. Kapil Rangdal , Prof. Shivaji Shinde	115-118
34	Exploring Agritourism as Sustainable Development for Rural Maharashtra Mr. Mallinath Shivanand Sakhare, Prof. Dr. Shinde Shivaji Vishwas	119-122
35	The Impact of the State's Budget Deficit on Inflation: A Case Study of the Yemeni Economy Mr. Mohammed Qasem Mohammed Ahmed Al-Maflehi, Prof. Dileep Arjune	123-132
36	India's Economic Development and Social Representation: A Political Economy Perspective Bir Singh	133-138
37	e-RUPI: India's Digital Payment Solution for Welfare Services Amol Dayanand Sutar	139-144
38	A Geographical Study of Changing Worker to Total Population in Nandurbar District. Dr. Prafulla Sudhakar Thakare	145-148
39	MOOC: An Emerging Mechanism for Strengthening Indian Higher Education Dr. Pramod Prabhakar Kamble	149-155
40	Growth and Degradation of Natural Vegetation in Aurangabad District Dr. Sachin Himmatrao More	156-159
41	A Study of Awareness and-Attitude of College Students towards Environmental Studies (A Case Study of Arts and Commerce College Nagthane Tal. & Dist. Satara Maharashtra) Mr. Gurav Dipak Uddhav , Mrs. Chavan Swati Namdev	160-162
42	Geographical Study Of Fruit Farming In Sangola Tahsil Of Solapur District. Dr. Ankush Shankar Shinde	163-166
43	Institutional Credit to Agriculture Sector In India Dr. Chandra Borah	167-170
44	Impact of Liquid Waste Management under the Swachh Bharat Mission: A Geographical Study of Varanasi (Banaras) City Dr. Seema Tiwari, Dr. Vijay R. Baviskar	171-180
45	Impact of Yoga on the Technic of Male College Level Soccer Players. SK Rasid Mahammad	181-185
46	A Study on Correlation between Literacy Rate and Sex Ratio in Western Khandesh Region of Maharashtra, India Arvind Amrut Badgujar, Ramesh C. Ahire	186-190

A Study of Awareness and Attitude of College Students towards Environmental Studies (A Case Study of Arts and Commerce College Nagthane Tal. & Dist. Satara Maharashtra)

Mr. Gurav Dipak Uddhav¹ Mrs. Chavan Swati Namdev²

¹Assistant Professor, Department of Geography, Arts and Commerce College, Nagthane Tal. & Dist. Satara (Maharashtra)

Mail ID – dipakgeography@gmail.com

²Research Student, Department of Geography, Shivaji University Kolhapur (Maharashtra)

Mail ID – swatigeography@gmail.com

Abstract

The environmental education is the study of nature, natural resources, the interrelationship with man, human activities, disturbances of the environment and the attempts to improve the environment. It is an application of knowledge from different disciplines to study and manage the environment.

In this paper study the awareness and attitude of college students towards environmental studies. The major objective of this paper is find out and analyze the level of environmental awareness of students after completion degree course. Data are collected through questionnaire in sample college Arts and Commerce college, Nagthane Tal & Dist: Satara (Maharashtra). Some educational institute, government and NGO'S are trying to providing the best knowledge of environment and there conservation. But is this knowledge really going to every human? Are students getting this knowledge? Are students applying the rules are environmental awareness? These questions are arising today hence present study and analysis trying to solve and answer of these questions.

Keywords: Environment, Students, and Awareness.

Introduction

The environmental education is the study of nature, natural resources, the interrelationship with man, human activities, disturbances of the environment and the attempts to improve the environment. It is an application of knowledge from different disciplines to study and manage the environment. It is also study of the conditions, circumstances and influences that affect life and how life in turn responds. Life requires the correct balance of environment condition to survive. Environmental study is based upon comprehensive views of various environmental systems. It aims to make the citizens competent to do scientific work and to find out practical solution to current environmental problem.

This study finds out the awareness and implementation of environmental education in society through graduate students.

Importance Of Study

Environment is main base of human growth and living life. Human being is direct and indirect depending on a environment because environment plays vital role in every activity of human. Hence the environmental education is a need to young generation of India. The University Grant Commission has formed a committee of expert on environmental studies. This was followed by framing of the core module syllabus of environmental studies for all undergraduate courses. The University Grant Commission has made it compulsory to all universities and colleges in India as per the directives of the Hon'ble Supreme Court of India.

Hon'ble vice-chancellor has endorsed the scheme to the Dean of social science faculty for designing the course curricula. According it has been studied thoroughly and the scheme of its implementation has been prepared and forwarded to the college.

The course vision is the importance of environmental studies cannot be disputed. The need of sustainable development is a key to the future of mankind, continuing the problem of pollution, loss of forest, solid waste disposal, degradation of environment, issues like economic productivity and national security, global warming, the depletion of ozone layer and loss of biodiversity have made everyone aware of environmental issues. The united nation conference on world summit on sustainable development at Jhannesburg in 2002 have draw the attention of people around the globe to the deteriorating condition of our environment. It is clear that no citizen of the earth can afford to be ignorant of environmental issues. Environmental management has captured the attention of health can managers, managing environmental hazards has become very important. For the development of environment awareness among student.

Statement of The Problem

Assessment of environmental awareness among students in graduate level in colleges.

Objectives

- To find the level of attendance and participation in extension activates of student in class and college.
- To find the level of environmental awareness of students after completion degree course.

To study the level of environmental awareness of the students after degree course in college and its dimension.

Research Methodology

Data Collection:

Data are collected through questionnaire in sample college Arts and Commerce college, Nagthane Tal & Dist: Satara. (Maharashtra)

Research Methodology:

The present study adopted 'survey method' and sampling technique to collect data. The College student forms the population for the study. The sample is 600. The investigator has planned to take of around 80 percent of the population about the sample.

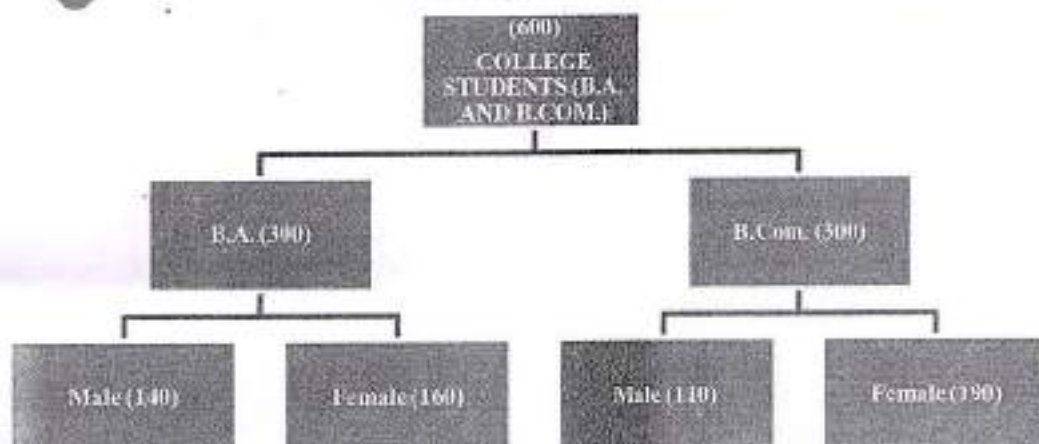
The investigator perused the tools available in the market. Since there is no standard tool available for assessing the environmental awareness. The investigators worked out strategy to prepare and validate his own research tools studying the environmental awareness. To establish item validity of the tool, a pilot study was done. The data collected were astatically analyzed and conclusions were drawn. For establishing the validity for the prepared draft tool the investigator made use of content validity and item validity.

Delimitations:

The study is restricted to only 600 students from single college in Nagthane Tal & Dist. Satara (Maharashtra) area, with limited variables and dimensions.

Stratification:

The data has been collected randomly based on the stratification given below.

Analysis

Environment is an important factor of human life. Day by day population increases and environment decreases. In 21th century awareness and environmental education are must to living life of hu. Then some educational institute, government and NGO'S are trying to providing the best knowledge of environment and there conservation. But is this knowledge really going to every human? Are students getting this knowledge? Are students applying the rules are environmental awareness? These questions are arising today hence present study and analysis trying to solve and answer of these questions.

Following tables are describing the level of environmental awareness.

Dimensions	N	Low		Average		High	
		N	%	N	%	N	%
Pollution	600	192	32.00	268	44.60	140	23.33
Biodiversity	600	220	36.60	180	30.00	200	33.33
Natural Resources	600	164	27.33	196	32.60	240	40.00
Energy Resources	600	268	44.60	172	28.60	160	26.60
Sustainable Development	600	332	55.30	152	25.30	116	19.30
Environmental Conservation	600	152	25.30	164	27.30	284	47.33
Population	600	120	20.00	160	26.60	320	53.33
Total	600	128	21.33	332	55.30	140	23.33

The level of environmental awareness of students in Arts and Commerce College, Nagthane and its dimension is average. Only awareness about natural resources, Environmental Conservation and Population are high percentage in college students. Most important is awareness about

Pollution, Biodiversity, Energy Resources and Sustainable Development are low percentage in college student.

Variable	N	Average		High	
		N	%	N	%
Extension Activities	600	402	67.00	198	33.00

The level of participation in extension activities of college student in Arts and Commerce College, Nagthane in Satara districts average.

Dimensions	Male				Female			
	N	Percentage (%)			N	Percentage (%)		
		Low	Average	High		Low	Average	High
Pollution	250	49	37	14	350	18	61	21
Biodiversity	250	21	49	30	350	20	40	40
Natural Resources	250	55	30	15	350	36	49	15
Energy Resources	250	59	28	13	350	18	52	30
Sustainable Development	250	61	31	08	350	49	27	24
Environmental Conservation	250	38	40	22	350	27	49	24
Population	250	43	25	32	350	09	41	50
Total /Average	250	51.55	33.45	15.00	350	14.78	59.89	25.33

The level of environmental awareness of college students in Arts and Commerce College, Nagthane in Satara districts with regards to their female student average, but level of environmental awareness in male students is low.

Recommendations:

1. Most important is environmental education is included in a main syllabus or there is need to increase its value like other regular subject.
2. Seminar, workshop, booster programs and interactive programs organizing may be conduct about environmental awareness of the students.
3. Camps activity like cleaning, plantation trees, making awareness to urban, rural and illiterate people through students will increase aptitude and attitude towards environment.
4. World earth day, world population day, world wild life day, world ozone day may be conducted in student.
5. Government are included the college student for various activity of forest and animal conservation camps.

Reference:

1. J. Arunkumar (2012): Study of Environmental Awareness, Pudukkottai, Tamilnadu.
2. R. A. Sharma (2006): Philosophical Problems of Education, International Publishing House, Meerut.
3. Shivaji University Kolhapur (2005): Environmental Studies.
4. K. Kumaraswamy, A. Algappamoses and M. Vasanthy (2009): Environmental Studies.
5. C. R. Kothari and Gaurav Garg (2014): Research Methodology.
6. <http://www.aiuer.net/ejournal/vol19207>.
7. Arts And Commerce college Nagthane Student Registers.

Chief Editor

Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Pratik Prakashan, 'Pranav', Rukmenagar, Thodga Road Ahmedpur,
Dist. Latur, -433515, Maharashtra

Executive Editor

Dr. Y. M. Chavan

I/C Principal

Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad.

Co-Editor

Prof. R. S. Kadam

Head Dept. of Geography
Vice Principal / IQAC Coordinator

Editorial Board

Assi. Prof. S. B. Dongle

Assi. Prof. Y. B. Badame

Assi. Prof. P. A. Hulwan

Assi. Prof. D. T. Hujare

Assi. Prof. A. V. Patole

Address

'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

Arts and Commerce College, Kadepur
Metric No. 3.3.1.

Research papers in the Journals notified on UGC Care list
2020-2021

वराडी लोकगीते : संस्कृती आणि लोकशिक्षण (Scanning karne)	Smt.V.P.Pawar	Marathi	Shivam Sanshodhan Patrika	21-Jun	2319- 6025
Crop Combination Pattern In satara District (Maharashtra): A Geographycal Analysis	Smt.S.N.Chavan	Geography	The Journal of Oriental Research Madras	21-Jun	022- 3301
A Study of Awareness and attitude of colleges students towards environmental studies (A case study of arts and commerce college Nagthane tal. and Dist-Satara Maharashtra)	Smt.S.N.Chavan	Geography	Akshar Wangmay	Oct-21	2229- 4929
संत साहित्यातील सामाजिक विचार	Shri B.B.Pawar	Marathi	Quarterly research journal	Mar-21	2277- 5730
साहित्य आणि समाज	Shri B.B.Pawar	Marathi	Hi-Tech Research Analysis	Jul-21	2331- 6671
क्रांतीविरागाना हौसाताई यांचे शेतकऱ्यांसाठी कार्ये	Smt.S.B.Ingavale	History	Vision Research Review	May-21	2250- 169x
महाराष्ट्रातील पदवीधर मतदार समस्या व आव्हाने	Shri D.A.Pawar	Political science	Vivek research journal online	June 2021	2581- 8848

PRINCIPAL
Arts & Commerce College,
Kadepur, Tal. Kadegaon, Dist. Sangli

शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघाचे विद्वत्प्रमाणित त्रैमासिक

शिविम संशोधन पत्रिका

(Peer Reviewed Referred Research Journal) ISSN No. 2319-6025

(विद्यापीठ अनुदान आयोग नवी दिल्ली मान्यता अ. क्र. ६४१४५)

वर्ष दहावे : अंक पंचवीस - सव्वीसावा

जानेवारी-फेब्रुवारी-मार्च, एप्रिल-मे-जून २०२१

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षण प्रसार" -

शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साठुंबे

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था, कोल्हापूर संचलित

पद्मभूषण डॉ. वसंतरावदादा पाटील महाविद्यालय, तासगाव

• Accredited B++ with CGPA 2.76 by NAAC • ISO मान्यकन 9001:2015 •

ता. तासगाव, जि. सांगली

लोकसंस्कृतीची आविष्कार रूपे

६	ग्रन्दाडी लोकगीते: संस्कृती आणि लोकशिक्षण	डॉ. विजया प्रसांत पवार	३५०
	लोकसाहित्याचा मौखिक आविष्कार : जात्यावरील ओवी	डॉ. गजानन गोपाळराव हेरोळे	३५४
९	लोकजीवनातील म्हणींचे स्थान	वैशाली श्रीकांत गुंजेकर	३५७
३	लोकसाहित्याचा प्रयोगरूप आविष्कार	डॉ. सुभाष गणपती जाधव	३६०
७	छरसुंडीचे लोकदैवत - श्री सिद्धनाथ	विजय शिंदे	३६४
९	लोकगीतातील भावविश्व	डॉ. विजय मे. जाधव	३६८
६	ज्ञानदेवांच्या गौळणीतील अध्यात्म विचार	डॉ. महेश नारायण गायकवाड	३७१
९	लीळाचरित्रातील लोककथा	डॉ. किरण प्रभाकर वाघमारे	३७५
३	लोकसंस्कृतीची आविष्कार रूपे - लोकनाट्य दस्तावतार	डॉ. प्रतिभा शंकर घाग-सोनी	३७९
६	लोकसंस्कृतीचे उपासक	दीपक हरिदास कांबळे	३८१
९	लोकसाहित्य, माध्यमांतर व चित्रपट यांचा संबंध	डॉ. अजित यल्लाप्पा कांबळे	३८५
५	प्रयोगरूप लोककला - 'जागरण'	डॉ. नंदिनी गणपती काळे	३८८
९	मध्ययुगीन मराठीतील जैन परंपरेतील लोकगीते	डॉ. गोमटेश्वर पाटील	३९२
२	'कळसूत्री बाहुली' : लोककलेचा आविष्कार	रेखा काशिनाथ पसाले	३९६
७	लोकदैवताचे सामाजिक व सांस्कृतिक अधिष्ठान	डॉ. भरत भिमराव जाधव	३९९
९	लोकशाहीर पुंडलिक फरांदे यांचे	डॉ. संभ्राम गोपीनाथ थोरत	४०२
५	भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीतील योगदान		
	लोकसाहित्याचा प्रयोगरूप आविष्कार	स्मिता शिबराज पाटील	४०६

वन्हाडी लोकगीते: संस्कृती आणि लोकशिक्षण

डॉ. विजया प्रशांत पवार

आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, कडेपूर

महाराष्ट्रातील वन्हाड हा प्रांतमुख्यत्वेकरून 'विदर्भ' या नावाने ओळखला जातो. यामध्ये अकोला, अमरावती, यवतमाळ, बुलढाणा आणि आताचा वाशीम असे पाच जिल्हे येतात आणि हेच जिल्हे खऱ्या अर्थाने वन्हाडमधील संस्कृतीचे दर्शन घडवितात,

विदर्भाला सरस्वतीची जन्मभूमी म्हणून प्रसिद्ध आहे. प्रागैतिहासिक काळापासून विदर्भात मातृसत्ताक पध्दती अस्तित्वात होती असे बोलले जाते. त्यामुळेच की काय तेथे दुर्गा, अंबा, रेणुका याची शक्तिपीठे आहेत. या कर्तृत्ववान स्त्रियांची पार्श्वभूमी असलेल्या वन्हाड प्रांतातील स्त्रियांची लोकगीते देखील उल्लेखनीय आहेत.

वन्हाडी भाषा-

वन्हाडी भाषेचाही बराच अभ्यास झालेला आहे. या भाषेची काही वैशिष्ट्ये आहेत. वन्हाडी ही अंगभूत सौन्दर्य लाभलेली भाषा आहे. या भाषेत कोवळीक आहे, नादमधुरता आणि लय आहे. तसेच वन्हाडी म्हणी, वाक्प्रचार, उखाणेवजा रचना यामुळे वन्हाडी भाषेचे सौन्दर्य अधिकच उदून दिसते. यामधून तेथील लोकपरंपरेचेही दर्शन घडते.

वैशिष्ट्ये-

- १) वन्हाडीत 'ण' चा अभाव आहे.
- २) 'ओ' च्या जागी 'व' वापरला जातो. उदा.- वटी - ओटी
- ३) 'वे' च्या जागी 'ये'. उदा. वेळ - येळ
- ४) नपुसकलंगी अनेक वचनी रूपे पुल्लिंगीरूपाप्रमाणेच असणे.
- ५) 'ला' विभक्ती प्रत्यया ऐवजी 'ले' बोलतात.
- ६) स्त्रिया प्रथम पुरुषी बोलतात. उदा. मी येतो, मी जातो वगैरे.
- ७) 'ळ' च्या जागी 'य' बोलतात. उदा. शाय - शाळा
- ८) येथे देजो, करजो अशी रूपे वापरतात.

अशी वन्हाडी भाषेची काही वैशिष्ट्ये सांगता येतील. ही वन्हाडी लवचिक असल्याने तिचा आशय थेट दुसर्यापर्यंत पोहोचतो. त्यामुळेच संत गाडगेमहाराज, संत तुकडोजी महाराज यांनी वन्हाडी भाषेचा वापर महाराष्ट्रमध्ये मुक्तपणे केला. यावरून वन्हाडी भाषेला आणि तेथील संस्कृतीला मोठी परंपरा आहे.

वन्हाडी लोकगीते -

वन्हाडी लोकगीतांमध्ये विविध विषयांवरील लोकगीते पहायला मिळतात. त्यामध्ये सण-उत्सव गीते, लग्न गीते, डहाका गीते, अंगाई गीते, पाळणा गीते, भोंडला गीते, कृषी विषयक गीते, गण-गौळण गीते, गोंधळ गीते, सासर-माहेरविषयक गीते,

संतगौरव गीते, ऐतिहासिक गीते, सामाजिक आशय गीते, कौटुंबिक - नातेसंबंध वरील गीते.. अशी अनेक गीते संकलित झाली आहेत. विशेष म्हणजे या गीतांमधील अधिकाधिक गीते ही स्त्रियांनी निर्माण केलेली आहेत. यामध्ये स्त्रियांचे भावविश्व तर प्रतिबिंबित झालेच आहे पण त्याच बरोबर सामाजिक घडामोडीवरील भाष्य करणारी, लोकशिक्षण देणारी, लोकांमध्ये जागृती निर्माण करणारी, जीवनाचे तत्वज्ञान सांगणारी अशी अनेक प्रकारची गीते पाहायला मिळतात.

या विविधांगी गीतांमुळे वऱ्हाडी लोकजीवन, तेथील संस्कृती, रीतिरिवाज, रूढी-परंपरा, नातेसंबंध, विचारशैली अशा सर्वच गोष्टींवर प्रकाश पडतो. तसे पाहिले तर ही सर्वच गीते वेगळी आणि वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत पण त्यामधील अधिक लक्ष वेधून घेणारी गीते म्हणजे जीवनविषयक तत्वज्ञान सांगणारी गीते होय. त्यामुळे या गीतांतून दिसणारी संस्कृती आणि स्त्रीमनाचा वेगळा आविष्कार येथे प्रस्तुत केला आहे.

जीवनाचे तत्वज्ञान सांगणारी स्त्रियांची गीते-

स्त्रीमनाचा आविष्कार तसा अनेक गीतांतून झालेला आहे पण येथे स्त्रियांनी आपला जीवनविषयक दृष्टिकोन व्यक्त केला आहे. समाजात भलेही स्त्रियांना तयावेळी दुय्यम स्थान असेल पण त्यांच्याकडे जीवनविषयक अनुभवांची शिदोरी मोठी होती. त्यांच्या या अनुभवाच्या बोला बरोबर स्त्रियांचे संस्कारित मनही येथे प्रकट होते.

गुरू हे ज्ञानाचे भांडार असतो. त्याच्याकडून आपल्याला ज्ञानप्राप्ती होते म्हणूनच गुरूची महती सांगताना ती म्हणते,

गुरू गुरू करता करता गुरू के देतो

'मांडीवर घेऊन सर्व ग्यान शिकवत

पुढे स्त्री म्हणते की, 'माणसानं संपत्तीचा कधीही गर्व करू नये. संपत्ती कमवण्यापेक्षा माणुसकीची संपत्ती कमवावी तीच आयुष्यभर उपयोगी पडते.

संसारी येऊन नको करू आपलं आपलं

आलं देवाचं बलावन जानं पळल ऐकलं

तसेच

कोनचि घरदार कोनाचे हयली माडी

आली देवाची चिद्री जानं आलं तातडी

यासाठी पुढे पाण्यातील माश्याच उदाहरण ती देते,

पान्यातील मासोयी पान्याचं गुमान

पानी आठल्यावर पाहा तिचा परिनाम

स्त्रियांनी आपल्या घर कुटुंबा बरोबर समाजाला ही शिक्षित करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. माणसाच्या प्रवृत्ती वर ती भाष्य करताना दिसते.

गरव गुमान करू नको मानसा

पांडवा सारके देव गेले वनवासा

समाजात मैत्री करताना चांगल्याची सोबत करावी यासाठी स्त्री आपल्या गीतात म्हणते

की,

कारल्याच येल लिंबावरी गेला

कळू कसा झाला संगयी गुन आला
जीवनामध्ये सुखाबरोबर दुःख ही असतेच हे सांगताना ती म्हणते,
थोड्या दिसाच चांदन बहु दिसाची अंधारी
डोळ्यावर पट्टी आंधरी झाली गांधारी
प्रत्येक माणसाली काम हवे, हाताला काम असेल तरच शरीर आणि मन निरोगी
राहिल, शिवाय माणूस जन्माच सार्थक ही होईल. स्त्री ला तर सतत हाताला काम असे
त्यामुळे ही पुढील गीतात ती आपली भावना व्यक्त करत असावी.ती म्हणते,

चंदन उगाळलं तशी उगळावी देही
मातीची होईन माती सार्थिक होईन कायी
स्त्रीला मनुष्य जीवन सर्वात थोर वाटते म्हणून ती सांगते,
जन्मामधी जन्म मनुष्य जन्म थोर
पक्षात मोर आणि तिरधात रामेश्वर

बऱ्याही स्त्रियांच्या या गीतांतून त्यांनी आपला जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन च विशद
केला आहे. अर्थात हेही त्यांच्या भावविश्वाच एक भाग आहे आई वाटते.

समाजातील बदलांविषयी स्त्रियांचे विचार -

बऱ्याही प्रांत आज काहीसा बदललेला असला तरी इंग्रज राजवटीत नव्याने
होत असलेल्या बदलांची दखल स्त्रियांनी आपली गीतांतून घेतल्याचे दिसते. शिक्षणातील
बदल टिपत त्या म्हणतात,

शिक्षण शिक बाळा हाती दऊत लेखणी
होशील बैरिष्टर बाबासाहेबाच्यावानी
पुढे मुलाला इंग्रजी च ज्ञान झालं त्याचा आनंद ती व्यक्त करताना म्हणते की,
शाळेच्या मास्तराले तूप लोन्याचं जेवन
राघोबाला आले माया इंग्रजी लेहन

तसेच दळनासाठी लागणार जात मग पडून गिरण्यांच्या शोध लागला तेव्हा सून आपक्या
सासू ला म्हणते,

सासू आत्याबाई तुम्ही दळू दळू मेल्या
आमच्या राज्यांमधी गिरण्या घरोघरी आल्या
इतकंच काय तर आगगाडीचा शोध जेव्हा लागला तेव्हा रचल्या गेलेल्या ओव्यांमधून
त्याचा उल्लेख येतो. आपला कोणी सखा यातून येईल अशी आशा व्यक्त करताना ती
म्हणते,

आगनगाळीचा धूर निंगते भकाभका
कुन्या डब्यात माया सखा
त्याचबरोबर आपल्या तत्कालीन नेत्यांविषयी, आपल्या देशाविषयी ही ती आपली
भावना व्यक्त करते,

बुलढान्याले लागो काळी, मुंबईले लागो दिवा
इंदिराबाईची सभा अकोल्याला घेवा
तसेच

आला आला रनगाडा रनगाड्याले कुलूप
बोलली भारतमाता स्वतंत्र झाला मुलुख

अशा विविध गीतांतून वऱ्हाडी स्त्रियांनी विविध विषयावर लोकीते लिहिली आहेत. वऱ्हाडमधील लोकजीवन यामधून दिसून येतेच पण स्त्रियांची लोकशिक्षणाची भूमिका ही यातून दिसते. अशी अनेक लोकगीतांनी वऱ्हाडी लोकसंस्कृती ला सर्वासमोर आणले आहे. एकूणच तेथील कौटुंबिक, सामाजिक, आणि सांस्कृतिक जीवन प्रतिबिंबित करतात.

निष्कर्ष-

- १) वऱ्हाडी बोलीमध्ये एक विशिष्ट लयबद्धता आहे जी वऱ्हाडी भाषा अधिक मनमोहक करते.
- २) त्या काळी वऱ्हाड प्रांत जरी मागासलेला असला तरी तेथील स्त्रियांच्या गीतांत आधुनिकतेच्या खुणा दिसतात.
- ३) वऱ्हाडी लोकगीतांतही स्त्रियांच्या गीतांचे प्रमाण अधिक आहे.
- ४) वऱ्हाडी स्त्रियांची लोकशिक्षणाची भूमिका त्यांच्या गीतांतून दिसते.
- ५) सामाजिक जीवनातील बदलांविषयी या स्त्रिया जागरूक असलेल्या दिसल्या.
- ६) वऱ्हाड मधील सांस्कृतिक परंपरा मोठी आहे असे दिसते.
- ७) वऱ्हाडचा इतिहास पाहता या प्रांताचे महत्त्व एकूण महाराष्ट्राच्या लोकसंस्कृती च्या दृष्टीने अधिक आहे.

संदर्भ-

- १) इंगोले, प्रतिमा, 'वऱ्हाडी लोकगाथा', गोदावरी प्रकाशन.
- २) इंगोले, प्रतिमा, 'वऱ्हाडी लोकगीतांचा चिकित्सक अभ्यास', सोनल प्रकाशन.
- ३) इंगोले, प्रतिमा, 'वऱ्हाडी लोफ्कभाषा',
- ४) मांडे, प्रभाकर, 'लोकसाहित्याचे स्वरूप', गोदावरी प्रकाशन.
- ५) शिंदे, विश्वनाथ, 'लोकसाहित्य मीमांसा भाग -२', स्नेहवर्धन प्रकाशन.

ISSN : 0022-3301

THE
JOURNAL
OF
ORIENTAL RESEARCH
MADRAS

(Founded by Mm. Prof. S. Kuppaswami Sastri, M.A.)

Vol. XCII-VI

June-2021

तमसो मा ज्योतिर्गमय

THE KUPPUSWAMI SASTRI RESEARCH INSTITUTE, MYLAPORE

MADRAS

AUTHOR INDEX

The Journal of Oriental Research Madras

Vol. XCII-VI

ISSN: 0022-3301
Impact Factor: 7.193

June 2021

CONTENTS

XVII	ONLINE SHOPPING- A NEW CHANG IN BUYING BEHAVIOR OF YOUNG STUDENTS By: Prashant Ramrao Dupare, Akash Satdeve	125-127
XVIII	THE ROLE OF COMPONENT PLANT CELLS FOR DEFENSE AGAINST PLANT STRESS By: Malsawmtluangj, Rebecca Lalduhawmi, H Lalchhanhima	128-141
XIX	HEPATOPROTECTIVE ACTIVITY OF <i>AEGLE MARMELOS</i> AGAINST PHENYTOIN INDUCED HEPATOTOXICITY By: Jyoti A. Hinge, Vinod M. Thakare	142-151
XX	SOCIO-ECONOMIC STATUS OF RAG-PICKERS IN KOLHAPUR CITY By: H. P. Patil, K. C. Ramotra	152-162
XXI	TRANSFORMATIONAL LEADERSHIP AND ORGANISATIONAL CITIZENSHIP BEHAVIOUR IN IT (SOFTWARE) COMPANIES IN INDIA By: Miss. Ujvala M. Hanjunker	163-177
XXII	IMPACT OF LATERAL RIVER EROSION ON AGRICULTURE AND ITS IMPACT ON PERPETUATING POVERTY WITH SPECIAL REFERENCE TO MAJULI RIVERINE ISLAND ON BRAHMAPUTRA By: Ritesh Prasad	178-186
XXIII	A COMPARATIVE STUDY OF TRADITIONAL AND CONTEMPORARY SUJANI QUILTS OF BIHAR By: Mr. Anand Mohan Singh	187-195
XXIV	CROP COMBINATION PATTERN IN SATARA DISTRICT (MAHARASHTRA): A GEOGRAPHICAL ANALYSIS By: Miss. Swati Namdev Chavan	196-201

CROP COMBINATION PATTERN IN SATARA DISTRICT (MAHARASHTRA): A GEOGRAPHICAL ANALYSIS*

BY

Miss. Swati Namdev Chavan*

Research Student Dept. of Geography, Shivaji University Kolhapur.

Abstract

Agriculture is basic activity plying a vital role in Indian economy, but still it gambles with the monsoon, causes high fluctuation in production. The erratic behavior and inadequate rainfall of monsoon and drought condition effect the development of agriculture, particularly in drought prone region of Maharashtra. In this paper disparity of agriculture found in Satara district. Some part of Satara district suffers on drought condition. The major objective of this paper is find out and analyze the crop combination region. J.C. Weaver's technique, which is known as minimum deviation method, has used to identify the crop combinations. In this eastern part of study area, where generally the rain feed crops are the major crops, and western part of study area found variety of crops. Cropping pattern is two crops to eight crop combination.

Key words: Agriculture, Crop combination, Drought prone area, Crop, Disparity.

Received 06May 2021, Accepted 27May 2021, Published 15June 2021.

* Correspondence Author: Miss. Swati Namdev Chavan

Introduction:

In India agriculture is back-bone of Indian economy which accounts one fourth of the national income and provides lot of employment near about 60 per cent of working population, and still Indian agriculture gamble with the monsoon as inadequate water resources irrigate about 40 per cent area. The Indian agriculture is depending upon the south-west monsoon, which is erratic behavior, causes high fluctuation in agricultural pattern and production.

Maharashtra is known as the most urbanized and having remarkable development in industrial sector. Western Maharashtra has been regarded as one of the agricultural developed areas of the state where the high proportion of population seeks its livelihood from agricultural activity. Despite the intra regional variation in the physico-socio-economic condition, the region has shown as upward trend in the production. Rainfall decreases from west (2000mm) to east (500mm). The eastern part of southern district is there for considered as drought prone region, where agricultural as well as animal life is mostly affected by the frequent occurrence of the drought. Agriculture is main economic activity of this region. Mainly the disparity found western part and eastern part of district.

Study Region:

The Satara district is situated western part of Maharashtra state. This district consist 11 thasils covering 1739 villages. The total area extent is of 10480sq.km. extending from 17°5' to 18°11' north latitudes and 73°33' to 74°54' east longitudes. Its location can be best described as 'Heart of the Western Maharashtra' because it is a connecting city to main cities and towns like Pune, Sholapur, Sangli

Karad, Kolhapur and Baramati. Satara is the capital of the district and other major town includes Wai, Karad, Koregaon, Koynanagar, Rahimatpur, Phaltan, Mahabaleshwar, and Pachgani. This district comes under Pune administrative division along with Pune, Sangli, Kolhapur, and Sholapur districts. The district of Pune bounds it to the north Raigad bounds it to the north-west, Sholapur to the east, Sangli to the south and Ratnagiri to the east. The Sahyadri range, or main range of Western Ghats, runs north and south along the western edge of the district, separating it from Ratnagiri district. The Mahadev range starts about 10m north of Mahabaleshwar and stretches east and south-east across the whole of the district. The Satara district is part of two main watersheds. The Bhima river watershed, which is tributary of the Krishna, includes north and north-east of the districts, north of the Mahadev hills. The rest of the district is drained by the upper Krishna and its tributaries. The average annual rainfall exceeds 5000mm but on the eastern side water is scanty; there rainfall varying from 1000mm in Satara town to less than 300mm in some places farther east. 695739 hectares of area is under agriculture in Satara district and support population of 3003922 (2011). Sugarcane, jowar and vegetables are the major crop of the district.

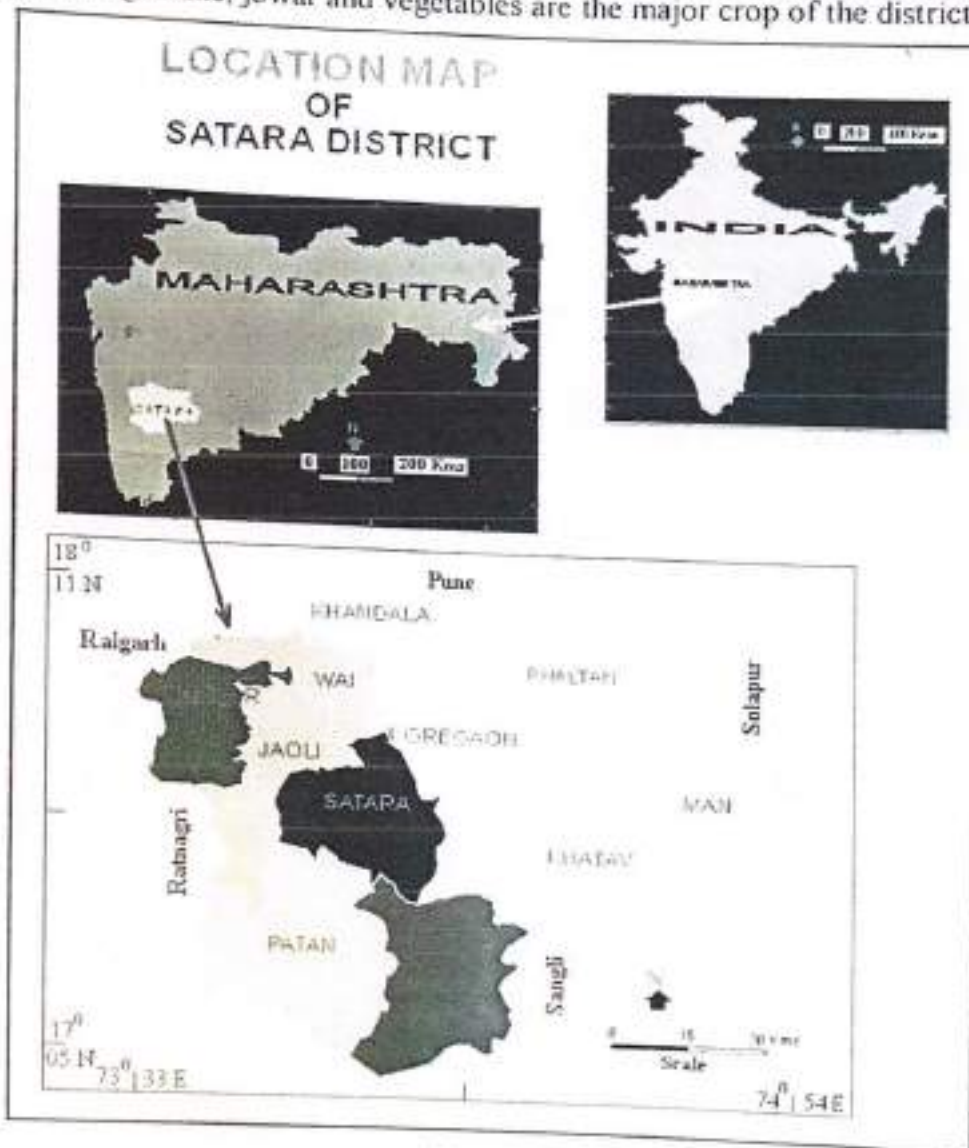

Fig No. 1

Objectives:

The main objective of the paper is to find out and analyze the crop combination of study region.

Research Methodology:

The primary and secondary data have been collected from different sources. The primary data collected through interviews, observation techniques and discussion method. Secondary data collected from published and unpublished reports of government and nongovernment organization. The thasil is considered as a real unit of investigation. Percentage area under various crops in both *kharif* and *rabhi* seasons is considered. Agricultural land use information on cadastral map, land record and field notes are also used for the study.

To understand the crop combination of the study area. Following J.C. Weaver's method (minimum deviation the standard deviation method) has been used.

Weaver calculated deviation of the real percentage of crops. For all the possible combination in the component areal units for the standard measurement was employed as follows.

1. Monoculture crop = 100 per cent of the total harvested for one crop.
2. 2 crop combination = 50 per cent in each of two crops.
3. 3 crop combination = 33.3 per cent in each of three crops.
4. 4 crop combination = 25 per cent in each of four crops.
5. 5 crop combination = 20 per cent in each of five crops.
6. 6 crop combination = 16.67 per cent in each of six crops.
7. 7 crop combination = 14.29 per cent in each of seven crops.
8. 8 crop combination = 12.50 per cent in each of eight crops.
9. 9 crop combination = 11.11 per cent in each of nine crops.
10. 10 crop combination = 10 per cent in each of ten crops.

For the determination of minimum deviation the standard deviation method was used.

$$D = \frac{\sum d^2}{n}$$

Where,

D = deviation

d = difference between the actual crop percentage in given country and approximate percentage in the theoretical curve.

n = number of crops in a given combination.

Information and results are presented through tables and appropriate diagrams. Obtained results by using the J. C. Weaver's method are also shown in table 1 and fig. 2.

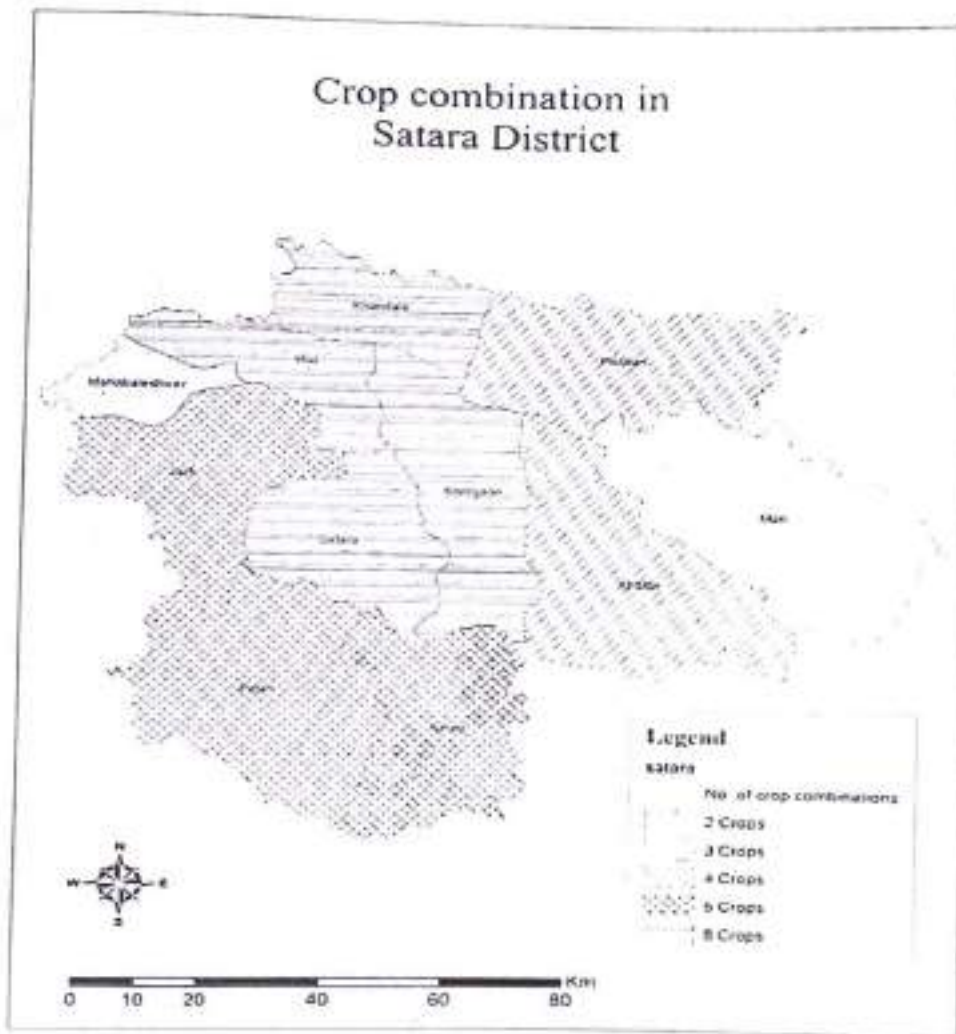
Analysis:

Jowar is a dominant *kharif* and *rabhi* crop. Jowar is main food crop and oilseeds and rice important in this area due to good quality of the soil, development of irrigation facilities, sufficient annual rainfall and good network of market facilities farmer chosen and grown the jowar crop. In the high rainfall zone (Mahabaleswar) area farmers grown fruits, vegetable and rice but remaining part of Satara district (Man, Khatav, Phaltan and eastern part of Koregaon) farmers grown traditional crop, due to low and inadequate rainfall, poor quality of soil and very low irrigation facilities. Total agriculture in study region depend on south-west monsoon and hence farmers grow the rain feed crop and traditional crop like bajara, jowar, tur, gram and other pulses.

Table no. 1

Sr.No.	Name of the thasils	No. of crop combination	Crops
1	Mahabaleshwar	Two crop	FR
2	Man	Three crop	BJP
3	Phaltan	Four crop	JBSW
4	Khatav	Four crop	BJPO
5	Javoli	Five crop	JROPF
6	Patan	Five crop	JORBP
7	Karad	Five crop	OJSRP
8	Wai	Eight crop	JOPFRWSB
9	Khandala	Eight crop	JBPOFWRM
10	Kregaoon	Eight crop	JPOBSFMW
11	Satara	Eight crop	JOPFRSWM

Abbreviations- J=Jowar, O=Oil seeds, R=Rice, F=Fruits and vegetable, P=Pulses, W=Wheat, B=Bajra, M=Maize, S=Sugar-cane.

Map No. 2

Two crop region:

In this study region only one thasil (Mahabaleshwar) have two crop combination region. In Mahabaleshwar thasil fruits and vegetable (64%) and rice (20%) are the important crops. In this thasil fruits, vegetable and rice crop developed due to good climatic condition and developed irrigation facilities.

Three crop region:

The man thasil have identified as three crop combination region. In man bajara (37%), jowar (25%) and pulses (19%) are important crop. Man thasil are included drought prone region hence farmer chose and grown the traditional and rain feed crops.

Four crop region:

In this study region two thasils (Phaltan & Khatav) have four crop combination regions. In Phaltan thasil jowar(46%), bajara(15%), sugar-cane(9%) and wheat(8%) are important crop. Khatav thasil has been bajara(43%), jowar(22%), pulses(13%) and oilseeds(6%) are important crop. In this two thasils are under the inadequate rainfall region hence farmers growing the traditional crop.

Five crop region:

The Javali, Patan and Karad thasil have identified as five crop combination region. In Javali thasil jowar (40%), rice (22%), oilseeds (12%), pulses (9%) and fruits & vegetable (8%) are important crop. In Patan thasil jowar (26%), oilseeds (23%), rice(18.5%), bajara (8%) and pulses (7.5%) are important crop. In Karad thasil oilseeds (22%), jowar (21%), sugar-cane (19%), rice (11.5%) and pulses (8%) are important crop. These three thasils are under the Krishna river basin and its tributaries hence farmers are some cash crops chosen and grown in enterprises.

Eight crop region:

The Koregaon, Satara, Wai and Khandala thasils have identified as eight crop combination. In Koregaon thasil jowar (42%), pulses (17%), oilseeds (11%), bajara (8%), sugar-cane (7%), fruits & vegetable (6%), maze (5%) and wheat (4.5%) are important crop. In Satara thasil jowar (38%), oilseeds (22%), pulses (11%), fruits & vegetable (8.5%), rice (8%), sugar-cane (5.5%), wheat (4.5%) and maze (2%) are important crop. In Wai thasil jowar (39%), oilseeds (18%), pulses (11%), fruits & vegetable (9%), rice (8%), wheat (6%), sugar-cane (4%) and bajara (4%) are important crop. In Khandala thasil jowar (33%), bajara (31%), pulses (9%), oilseeds (8%), fruits & vegetable (8%), wheat (6%), rice (2.5%) and maze (2%) are important crop. These crop combination regions are under the moderate rainfall region hence farmer not a trace and chose the one or two crops. This region found the variety of crops.

The application of J. C. Weaver minimum deviation method for understanding cropping pattern of the region it's comes to know that not available monoculture region of study area. One thasil of the study region identified for two crop combination, one thasil identified three crop combinations, two thasils identified four crop combination, three and four thasils identified five and eight crop combinations respectively.

Conclusion:

- Socio-economic and technological factors affect the cropping pattern of any area but natural factor is dominant.
- Some part of Satara district falls in drought prone area which affects the cropping pattern in resulting three crops and four crop combinations.
- Generally the rain feed crops are the major crops in eastern dry zone of study region i.e. bajara, jowar and pulses.
- The high rainfall zone of this study region are concentrated a two crop combination

- The moderate rainfall zone of study region are provided variety of crops i.e. Koregnon, Wai, Satara and Khandala.
- High per cent of the cultivated land is under irrigation by means of canal, wells and tube wells. Specifically jowar is a dominant crop.

References:

1. Bhatia S.S. (1965), pattern of crop concentration and diversification of India, economic Geography, Vol.41, No 1.
2. Majid Hussen : Agricultural geography
3. Gatade D.G. (2012) ; Crop Combination in Sangli District (Maharashtra) A Geographical Analysis, Variorum Maly - Disciplinary region e- journal Vol 03, 2012
4. Singh Jasbir & S.S. Dhillon (1984), Agricultural Geography , Tata McGraw Hill publishing co. ltd, New Delhi.
5. Censes of India (2011); District censes hand book, Satara
6. Socio-Economic statistical book, Satara district
7. Government of Maharashtra; Maharashtra state gazetteer, Satara district.
8. Monsoon Report (IMD)
9. Khullar D. S. ; Perspective of Indian Geography
10. Pawar C.T. (1989). Impact of irrigation - A regional perspective.

Akshar Wangmay

International Research Journal

UGC-CARE LISTED

Special Issue, Volume-1

Sustainable Development and Environmental Issues

October 2021

Chief Editor:
Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Executive Editor:
Dr. Y. M. Chavan
I/C Principal
Sahakarbhushan S. K. Patil College,
Kurundwad

Co-Editor:
Prof. R. S. Kadam

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

National Institute of Education, Kurundwad

Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad

(NAAC Accreditation 'B+' Grade)

At/Post-Kurundwad, Tal- Shirol Dist- Kolhapur 416106 India (MS), India

organized by

One Day Interdisciplinary International e-Conference

On

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND ENVIRONMENTAL ISSUES

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Ms. _____

Swati Namdev Chavan

(Shriji University Kolhapur (MH))

_____ has participated in One Day Interdisciplinary International e-Conference on "Sustainable Development and Environmental Issues" organized by the Department of Geography and IQAC Cell of Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad on 4th October 2021, in Virtual mode.

He/She has presented a research paper entitled A study of Awareness & Attitude of college students towards Environmental studies (A case study of Arts & Commerce college Nagthane Tal. & Dist. Satara Maharashtra)

Convener
Prof. R. S. Kadam
Head Dept. of Geography
Vice Principal / IQAC Coordinator

Organizing Secretary
Dr. Y. M. Chavan
I/C Principal
Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad

Issue of Certificate-04/10/2020

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal

UGC CARE LISTED JOURNAL

October 2021

Special Issue, Volume-I

On

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND ENVIRONMENTAL ISSUES

Chief Editor

Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Pratik Prakashan, Pranav, Rukmenagar, Thodga Road Ahmedpur,
Dist. Latur, -433515, Maharashtra

Executive Editor

Dr. Y. M. Chavan

I/C Principal

Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad.

Co-Editor

Prof. R. S. Kadam

Head Dept. of Geography

Vice Principal / IQAC Coordinator

Editorial Board

Assi. Prof. S. B. Dongle

Assi. Prof. Y. B. Badame

Assi. Prof. P. A. Hulwan

Assi. Prof. D. T. Hujare

Assi. Prof. A. V. Patole

Published by- Dr. Y. M. Chavan, I/C Principal, Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad.

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors Price:Rs.1000/-

23	Spatial Distribution of Market Centres in Solapur District, Maharashtra S. A. Bansode, Dr. T. N. Lokhande	79-83
24	The Impact of Covid-19 on Economics Activity: Evidence from Agriculture Sector Dr. Chandrakant P. Kamble.	84-86
25	Morphometric Analysis of Sinuosity Index of Panchganga River, Maharashtra, India M. V. Managave, Dr. M. V. Suryawanshi	87-90
26	Geographical study of population Characteristics of Jalgaon District Dr. Rahul D. Ingale	91-93
27	Role of Public Distribution System to Ensure Food Security among the Tribal Population in Satpuda Region of Jalgaon district Dr. Prakash D. Patil, Dr. Arvind A. Badgujar	94-96
28	Child labor in India - Challenges and Opportunities Dr. Sharath A M, Prof. S.N Yogish	97-101
29	Study of Year Wise Dam Construction and its Catchment area"- Vidharbh Region Dr Jayendra . C. Wasnik	102-104
30	Disinvestment a need of Banking Sector Arjun S Chaudhary, Prof. Dr. S V Shinde	105-107
31	A study of Perception about cleanliness among citizens of Solapur City Dr. Amol Haridas Bobade	108-111
32	A Study of Physical Fitness Level of Handball Players in Solapur City Dr. Samarth D. Manukar	112-114
33	Impact of Income-tax Reforms Mr. Kapil Rangdal , Prof. Shivaji Shinde	115-118
34	Exploring Agritourism as Sustainable Development for Rural Maharashtra Mr. Mallinath Shivanand Sakhare, Prof. Dr. Shinde Shivaji Vishwas	119-122
35	The Impact of the State's Budget Deficit on Inflation: A Case Study of the Yemeni Economy Mr. Mohammed Qasem Mohammed Ahmed Al-Maffehi, Prof. Dileep Arjune	123-132
36	India's Economic Development and Social Representation: A Political Economy Perspective Bir Singh	133-138
37	e-RUPI: India's Digital Payment Solution for Welfare Services Amol Dayanand Sutar	139-144
38	A Geographical Study of Changing Worker to Total Population in Nandurbar District. Dr. Prafulla Sudhakar Thakare	145-148
39	MOOC: An Emerging Mechanism for Strengthening Indian Higher Education Dr. Pramod Prabhakar Kamble	149-155
40	Growth and Degradation of Natural Vegetation in Aurangabad District Dr. Sachin Himmatrao More	156-159
41	A Study of Awareness and Attitude of College Students towards Environmental Studies (A Case Study of Arts and Commerce College Nagthane Tal. & Dist. Satara Maharashtra) Mr. Guray Dipak Uddhav , Mrs. Chavan Swati Namdev	160-162
42	Geographical Study Of Fruit Farming In Sangola Tahsil Of Solapur District. Dr. Ankush Shankar Shinde	163-166
43	Institutional Credit to Agriculture Sector In India Dr. Chandra Borah	167-170
44	Impact of Liquid Waste Management under the Swachh Bharat Mission: A Geographical Study of Varanasi (Banaras) City Dr. Seema Tiwari, Dr. Vijay R. Baviskar	171-180
45	Impact of Yoga on the Technic of Male College Level Soccer Players. SK Rasid Mahammad	181-185
46	A Study on Correlation between Literacy Rate and Sex Ratio in Western Khandesh Region of Maharashtra, India Arvind Amrut Badgujar, Ramesh C. Ahire	186-190

A Study of Awareness and Attitude of College Students towards Environmental Studies (A Case Study of Arts and Commerce College Nagthane Tal. & Dist. Satara Maharashtra)

Mr. Gurav Dipak Uddhav¹ Mrs. Chavan Swati Namdev²

¹Assistant Professor, Department of Geography, Arts and Commerce College, Nagthane Tal. & Dist. Satara (Maharashtra)

Mail ID – dipakgeography@gmail.com

²Research Student, Department of Geography, Shivaji University Kolhapur (Maharashtra)

Mail ID – swatigeography@gmail.com

Abstract

The environmental education is the study of nature, natural resources, the interrelationship with man, human activities, disturbances of the environment and the attempts to improve the environment. It is an application of knowledge from different disciplines to study and manage the environment.

In this paper study the awareness and attitude of college students towards environmental studies. The major objective of this paper is find out and analyze the level of environmental awareness of students after completion degree course. Data are collected through questionnaire in sample college Arts and Commerce college, Nagthane Tal & Dist: Satara (Maharashtra). Some educational institute, government and NGO'S are trying to providing the best knowledge of environment and there conservation. But is this knowledge really going to every human? Are students getting this knowledge? Are students applying the rules are environmental awareness? These questions are arising today hence present study and analysis trying to solve and answer of these questions.

Keywords: Environment, Students, and Awareness.

Introduction

The environmental education is the study of nature, natural resources, the interrelationship with man, human activities, disturbances of the environment and the attempts to improve the environment. It is an application of knowledge from different disciplines to study and manage the environment. It is also study of the conditions, circumstances and influences that affect life and how life in turn responds. Life requires the correct balance of environment condition to survive. Environmental study is based upon comprehensive views of various environmental systems. It aims to make the citizens competent to do scientific work and to find out practical solution to current environmental problem.

This study finds out the awareness and implementation of environmental education in society through graduate students.

Importance Of Study

Environment is main base of human growth and living life. Human being is direct and indirect depending on a environment because environment plays vital role in every activity of human. Hence the environmental education is a need to young generation of India. The University Grant Commission has formed a committee of expert on environmental studies. This was followed by framing of the core module syllabus of environmental studies for all undergraduate courses. The University Grant Commission has made it compulsory to all universities and colleges in India as per the directives of the Hon'ble Supreme Court of India.

Hon'ble vice-chancellor has endorsed the scheme to the Dean of social science faculty for designing the course curricula. According it has been studied thoroughly and the scheme of its implementation has been prepared and forwarded to the college.

The course vision is the importance of environmental studies cannot be disputed. The need of sustainable development is a key to the future of mankind, continuing the problem of pollution, loss of forest, solid waste disposal, degradation of environment, issues like economic productivity and national security, global warming, the depletion of ozone layer and loss of biodiversity have made everyone aware of environmental issues. The united nation conference on world summit on sustainable development at Johannesburg in 2002 have draw the attention of people around the globe to the deteriorating condition of our environment. It is clear that no citizen of the earth can afford to be ignorant of environmental issues. Environmental management has captured the attention of health can managers, managing environmental hazards has become very important. For the development of environment awareness among student.

Stataement of The Problem

Assessment of environmental awareness among students in graduate level in colleges.

Objectives

To find the level of attendance and participation in extension activates of student in class and college.
To find the level of environmental awareness of students after completion degree course.

To study the level of environmental awareness of the students after degree course in college and its dimension.

Research Methodology

Data Collection:

Data are collected through questionnaire in sample college Arts and Commerce college, Nagthane Tal & Dist: Satara. (Maharashtra)

Research Methodology:

The present study adopted 'survey method' and sampling technique to collect data. The College student forms the population for the study. The sample is 600. The investigator has planned to take of around 80 percent of the population about the sample.

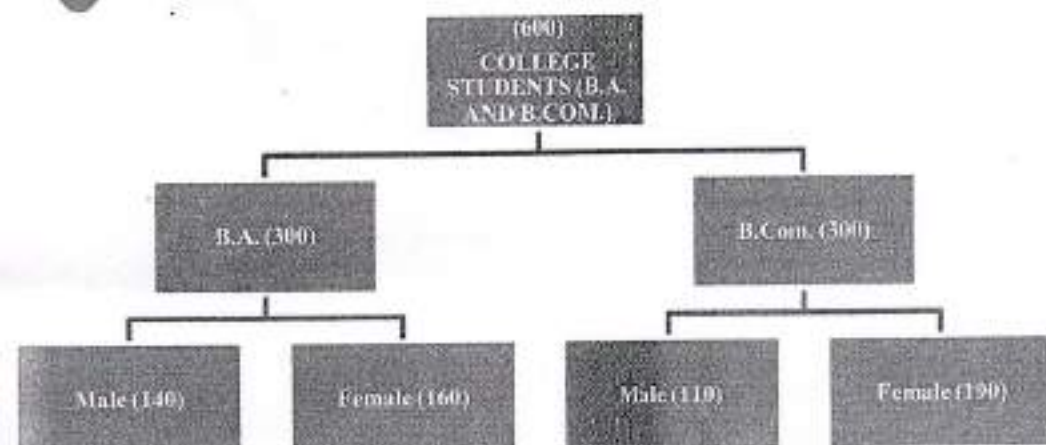
The investigator perused the tools available in the market. Since there is no standard tool available for assessing the environmental awareness. The investigators worked out strategy to prepare and validate his own research tools studying the environmental awareness. To establish item validity of the tool, a pilot study was done. The data collected were astatically analyzed and conclusions were drawn. For establishing the validity for the prepared draft tool the investigator made use of content validity and item validity.

Delimitations:

The study is restricted to only 600 students from single college in Nagthane Tal & Dist. Satara (Maharashtra) area, with limited variables and dimensions.

Stratification:

The data has been collected randomly based on the stratification given below.

Analysis

Environment is an important factor of human life. Day by day population increases and environment decreases. In 21th century awareness and environmental education are must to living life of hum. Then some educational institute, government and NGO'S are trying to providing the best knowledge of environment and there conservation. But is this knowledge really going to every human? Are students getting this knowledge? Are students applying the rules are environmental awareness? These questions are arising today hence present study and analysis trying to solve and answer of these questions.

Following tables are describing the level of environmental awareness.

Dimensions	N	Low		Average		High	
		N	%	N	%	N	%
Pollution	600	192	32.00	268	44.60	140	23.33
Biodiversity	600	220	36.60	180	30.00	200	33.33
Natural Resources	600	164	27.33	196	32.60	240	40.00
Energy Resources	600	268	44.60	172	28.60	160	26.60
Sustainable Development	600	332	55.30	152	25.30	116	19.30
Environmental Conservation	600	152	25.30	164	27.30	284	47.33
Population	600	120	20.00	160	26.60	320	53.33
Total	600	128	21.33	332	55.30	140	23.33

The level of environmental awareness of students in Arts and Commerce College, Nagthane and its dimension is average. Only awareness about natural resources, Environmental Conservation and Population are high percentage in college students. Most important is awareness about

Pollution, Biodiversity, Energy Resources and Sustainable Development are low percentage in college student.

Variable	N	Average		High	
		N	%	N	%
Extension Activities	600	402	67.00	198	33.00

The level of participation in extension activities of college student in Arts and Commerce College, Nagthane in Satara districts average.

Dimensions	Male				Female			
	N	Percentage (%)			N	Percentage (%)		
		Low	Average	High		Low	Average	High
Pollution	250	49	37	14	350	18	61	21
Biodiversity	250	21	49	30	350	20	40	40
Natural Resources	250	55	30	15	350	36	49	15
Energy Resources	250	59	28	13	350	18	52	30
Sustainable Development	250	61	31	08	350	49	27	24
Environmental Conservation	250	38	40	22	350	27	49	24
Population	250	43	25	32	350	09	41	50
Total /Average	250	51.55	33.45	15.00	350	14.78	59.89	25.33

The level of environmental awareness of college students in Arts and Commerce College, Nagthane in Satara districts with regards to their female student average, but level of environmental awareness in male students is low.

Recommendations:

1. Most important is environmental education is included in a main syllabus or there is need to increase its value like other regular subject.
2. Seminar, workshop, booster programs and interactive programs organizing may be conduct about environmental awareness of the students.
3. Camps activity like cleaning, plantation trees, making awareness to urban, rural and illiterate people through students will increase aptitude and attitude towards environment.
4. World earth day, world population day, world wild life day, world ozone day may be conducted in student.
5. Government are included the college student for various activity of forest and animal conservation camps.

Reference:

1. J. Arunkumar (2012): Study of Environmental Awareness, Pudukkottai, Tamilnadu.
2. R. A. Sharma (2006): Philosophical Problems of Education, International Publishing House, Meerut.
3. Shivaji University Kolhapur (2005): Environmental Studies.
4. K. Kumaraswamy, A. Algappamoses and M. Vasanthy (2009): Environmental Studies.
5. C. R. Kothari and Gaurav Garg (2014): Research Methodology.
6. <http://www.aiuer.net/ejournal/vol19207>.
7. Arts And Commerce college Nagthane Student Registers.

Chief Editor

Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Pratik Prakashan, Pranav, Rukmenagar, Thodga Road Ahmedpur.
Dist. Latur, -433515, Maharashtra

Executive Editor

Dr. Y. M. Chavan

I/C Principal

Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad.

Co-Editor

Prof. R. S. Kadam

Head Dept. of Geography
Vice Principal / IQAC Coordinator

Editorial Board

Assi. Prof. S. B. Dongle

Assi. Prof. Y. B. Badame

Assi. Prof. P. A. Hulwan

Assi. Prof. D. T. Hujare

Assi. Prof. A. V. Patole

Address

'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Education

Volume - X, Issue - I,
January - March - 2021
Marathi Part - II

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

**Ajanta
Prakashan**

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - II ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	संत तुकारामांचे अभंग : स्वरूप आणि विचार प्रा. डॉ. दत्ता रुस्तुमराव शिंदे प्रा. संजय नामदेवराव आठवले	१-९
२	संत साहित्यातील विद्रोही विचार प्रा. डॉ. गणेश मारेवाड	१०-१४
३	शालेय स्तरावरील पाठ्यपुस्तकात अंतर्भूत संत - काव्यांचे मूल्यांच्या दृष्टिकोनातून विश्लेषण प्राचार्य डॉ. सौ. जोशी आर. आर. श्रीमती. घोडके पूनम राहुल	१५-२१
४	संत तुकाराम : एक चिंतन प्रा. डॉ. भद्रकुंटे पी. एम.	२२-२५
५	संत चोखामेळा यांचे परिवर्तनवादी विचार प्रा. डॉ. सरवदे एम. पी.	२६-३०
६	संत तुकारामांचे पुरोगामित्व डॉ. रवींद्र बेम्बरे	३१-३५
७	संतांनी मराठी साहित्यातून समता, शांतता व समाज जागरण केले संतोष रघुनाथ कांबळे	३६-४१
८	संत चोखामेळा व सामाजिक समता प्रा. विक्रान्त कृष्णराव भेश्राम	४२-४५
९	संत रविदासांचा सामाजिक विद्रोह डॉ. अर्चना काटकर	४६-४९
१०	संत तुकारामांच्या अभंगातील विद्रोह प्रा. डॉ. प्रेमला मुखेडकर	५०-५४
११	संत साहित्यातील भक्ती विचार प्रा. डॉ. आहरे डी. के.	५५-६२
१२	संत साहित्यातील जीवनमूल्यविषयक विचार प्रा. डॉ. मंदाकिनी भेश्राम	६३-६५
१३	संत तुकाराम यांचे विद्रोही विचार प्रा. विजयश्री गवळी	६६-७१

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - II ❧

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	जगद्गुरु संत तुकाराम महाराजांच्या साहित्यातील विद्रोही विचार डॉ. मोतीलाल रामचंद्र दर्वे	७२-७६
१५	संत साहित्यातील संत चोखामेळा यांचे विद्रोही विचार प्रा. डॉ. आनंदा बाबुराव सोनवणे	७७-८१
१६	संत साहित्यातील सामाजिक विचार श्री. बापूराव भगवानराव पवार	८२-८६
१७	संत गाडगेबाबाचे धार्मिक विचार डॉ. श्रीहरी चव्हाण	८७-८९
१८	संत साहित्य : संत नामदेवांच्या अभंगातील समता, मानवता आणि भक्ती विषयक विचार डॉ. गजानन आनंता देवकर	९०-९३
१९	संत तुकारामांच्या अभंगातील सामाजिक विचार प्रा. सुधीर गरड	९४-१०१
२०	संत साहित्य आणि समाज प्रबोधन डॉ. जयदेवी पवार	१०२-१०५
२१	संत सावता महाराजांचे कृषिचिंतन डॉ. शंकर हणमंतराव कल्याणो	१०६-१०९
२२	संत तुकारामांच्या अभंगवाणीतील वैविध्यता प्रा. डॉ. आर. डी कांबळे	११०-११३
२३	संत साहित्यातील मानवता विचार प्रा. पसरकल्ले समाधान	११४-११६
२४	श्री संत योगीराज निवृत्ती महाराज यांचे चरित्र आणि कार्य डॉ. मोरताटे आय. बी.	११७-१२२
२५	संत तुकाराम - संत तुकडोजी यांचे स्त्रीविषयक तुलनात्मक दर्शन प्रा. डॉ. शिवाजी परळे	१२३-१२८
२६	मराठी अविडकरवादी काव्यकार प्रा. डॉ. गोविंद नामदेव रावळेकर	१२९-१३४

१६. संत साहित्यातील सामाजिक विचार

श्री. बापूराव भगवानराव पवार

सहाय्यक प्राध्यापक, आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, कडेपूर, जि. सांगली.

प्रस्तावना

मराठी बांडमयाचा इतिहासात जेवढे संत साहित्याचे महत्त्व आहे, तेवढेच महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासाच्या संदर्भातही संत साहित्याचे महत्त्व आहे. सर्वसाधारणपणे संत साहित्य म्हणजे मुख्यतः तेराव्या शतकापासून अस्तित्वात असलेल्या महाराष्ट्रातील भागवत संप्रदायाच्या निर्मितीपासून म्हणजेच संत ज्ञानेश्वरांपासून ते सोळाव्या शतकातील समर्थ रामदासांच्या पर्यंतच्या काळत निर्माण झालेल्या साहित्याला संत साहित्य म्हणून ओळखले जाते.

संत ज्ञानदेवांनी महाराष्ट्रात वारकरी संप्रदायाचा पाया घातला आणि या संप्रदायाच्या अंतर्गत जातीभेदातील असे तत्वज्ञान त्यांनी मांडले. संत ज्ञानेश्वर पासून सुरु झालेली ही संत परंपरा पुढे संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम, समर्थ रामदास, संत चोखामेळा, संत सावता माळी, संत सेना न्हावी, संत गोरा कुंभार, संत विसोबा खेचर, संत जनाबाई, संत कान्होपात्रा, संत सोयराबाई, संत निर्मळा, शेख महंमद यांच्या पर्यंत जाऊन पोहोचते.

सामाजिक परिस्थिती

बाराव्या शतकामध्ये महाराष्ट्रात यादवांची सत्ता होती. या काळातील समाज चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेवर आधारित होता. त्याचबरोबर कर्मकांडाचे प्रभुत्व मोठ्या प्रमाणात असलेला होता. त्यामुळे समाज वेगवेगळ्या जातीमध्ये विभागला गेला होता. या व्यवस्थेमध्ये अन्यायकारक असे जीवन जगावे लागत होते. त्याचबरोबर स्त्रियांचे जीवनही हलकीचे होते. तसेच समाजात अनेक वेगळ्या प्रकारच्या चालीरीती आणि रूढी परंपरा अमानुषपणे सुरु होत्या. त्या काळाच्या समाजाची धार्मिक स्थिती पाहिली तर असे लक्षात येते वृत्त-वैकल्य, तीर्थयात्रा, नवस-सायास, श्राद्धविधी, दानधर्म यामध्ये फार मोठ्या प्रमाणात लोक गुंतून गेले होते. त्याचबरोबर वेगवेगळ्या प्रकारच्या उपासना त्याकाळी प्रचलित होत्या, त्यातूनही अनेक प्रकारच्या अंधश्रद्धा निर्माण होत होत्या, वेगवेगळ्या प्रकारची दैवते पुजली जात होती, तसेच मंत्रतंत्र, भुत-खेत या कल्पनांचा पगडासुद्धा समाज मनावर असलेला दिसून येतो. त्यातूनच पुढे शकुन-अपशकुन, जादूटोणा, शुभ-अशुभ यांचाही प्रभाव समाजमनावर वाढू लागलेला होता. आपल्यावर दैवी कृपा व्हावी म्हणून कोणत्याही प्रकारचे यज्ञयाग, जप-तप, अंधश्रद्धा लोक जपत होते. एकूणच समाजांमध्ये नैतिक मूल्यांचा आभाव असलेला दिसून येत होता. त्यामुळे सर्वसामान्य माणसाला जीवन जगणे अशक्य झाले होते. अशा प्रकारची सामाजिक परिस्थिती या कालखंडामध्ये होती. ही परिस्थिती ओळखूनच पुढे संतांनी

समाजाला या परिस्थितीतून बाहेर काढण्यासाठी म्हणून भक्तिमार्गाचा अवलंब करून सामाजिक सुधारणा करण्याचा पहिला प्रयत्न खऱ्या अर्थाने संत साहित्याने केलेला आहे. त्यामुळे संतांना आय समाज सुधारक म्हणणे योग्य होईल.

संत साहित्याचे समाजमान

संत साहित्याच्या निर्मितीच्या प्रेरणा पाहिल्या तर असे लक्षात येते की, या संत साहित्याच्या निर्मिती मागे कोणत्याही प्रकारची वाङ्मय निर्मितीची प्रेरणा नसून ती प्रामुख्याने सामाजिक सुधारणेची प्रेरणाच एकमेव असल्याचे दिसते. तसेच यात कुठेही वैयक्तिक महत्त्वाकांक्षा सुद्धा संतांची नव्हती. भागवत धर्माचे सर्वसाधारण स्वरूप जरी आपण पाहिले तरी आपल्याला असे लक्षात येते की, या भागात संप्रदायांमध्ये समाजातील सर्व जाती धर्माचे लोक सहभागी झाले होते. आणि त्यांना माणूस म्हणून जगण्याची प्रेरणा या संप्रदायाने दिली म्हणूनच संत साहित्याच्या प्रेरणा संतांच्या वैयक्तिक जीवनात नव्हे तर व्यापक अशा समाजजीवनात शोधाच्या लागतात. असे अनेक अभ्यासकांचे मते आहेत. संतांचे सामाजिक कार्य हे भक्तीच्या माध्यमातून असले तरी ते समाजसुधारणेचेच आहे.

यादव काळातील समाजजीवन नेमके कशा पद्धतीचे होते याचा आपणास थोडक्यात आढावा घेता येईल. या कालखंडात वर्णाश्रमाची घट्ट पकड समाजमनावर होती आणि दुसरे म्हणजे शूद्रांना उच्चवर्णीयकडून अन्याय सहन करावा लागत होता. त्याचबरोबर त्या काळातील न्यायव्यवस्थाही विस्कळीत झालेली होती. तसेच सामाजिक चारित्र्याचा सुद्धा मोठ्या प्रमाणात रूहास झालेला होता. एकंदरच हालाखीचे जीवन सर्वसामान्य माणूस जगत होता. त्यामुळे सामाजिक आणि राजकीय परिस्थिती ही अत्यंत वाईट झालेली होती. अशा परिस्थितीतून समाजाला बाहेर काढण्यासाठी म्हणून संतांनी आपले साहित्य निर्माण केले.

संतांनी जरी त्या काळामध्ये स्पष्टपणे सुधारणा करण्याचा हेतु ठेवलेला नसला तरी परंतु त्यांच्या लेखणीच्या माध्यमातून त्यांनी परमार्थाच्या क्षेत्रांमध्ये निश्चित पणाने परिवर्तन घडवून आणलेले आहे. हे परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी त्यांनी सर्व सामान्य माणसाला अगदी साधा सोपा आणि सहज असा भक्तीचा मार्ग दाखवला. त्यांनी कोणत्याही प्रकारचे कर्मकांड अमान्य केले. संतांनी जो भक्तिमार्ग सांगितला तर तो लोकांना त्यांच्या दैनंदिन कर्मापासून दूर नेणारा नव्हता तर कर्म करतकरतच भक्ति करता येते असे संतांनी लोकांना दाखवून दिले. एवढेच नाही तर भक्तीचा मार्ग हा सर्व जाती धर्मातील लोकांना समान असल्याचेही त्यांनी सांगितले. भागवत संप्रदायामध्ये वेगवेगळ्या जाती-धर्माचे संत होते यावरूनही सामाजिक एकता संतांनी कशा पद्धतीने निर्माण केली हे आपणास लक्षात येते. थोडक्यात असे म्हणता येईल की संत साहित्यातील जवळपास सर्वच संतांना चांगल्या प्रकारचे समाजमान होते आणि या समाजमानातूनच त्यांनी आपले सामाजिक विचार साहित्यातून मांडले आणि ससमाजप्रबोधनाचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले.

संत ज्ञानेश्वर

महाराष्ट्रात भागवत संप्रदायाचा पाया घालण्याचे काम संत ज्ञानेश्वरांनी केले. त्यांनी आपल्या लेखणीच्या माध्यमातून सर्वसामान्य माणसाला जगण्याचे सामर्थ्य मिळवून दिले. ज्ञानेश्वरांनी आपल्या ज्ञानेश्वरी या ग्रंथाच्या माध्यमातून भगवद्गीतेतील संस्कृत भाषेतील तत्त्वज्ञान मराठी भाषेमधून आणण्याचा पहिला प्रयत्न केला. त्यामुळे सर्वसामान्य माणसाला भगवद्गीतेतील तत्त्वज्ञान समजू लागले, जीवनाचा अर्थ समजू लागला. त्याचबरोबर त्यातील ज्ञानयोग, कर्मयोग, भक्तियोग यांचीही ओळख सर्वसामान्य माणसाला झाली. त्यानंतर त्यांनी अमृतानुभव, चांगदेव पासष्टी या ग्रंथांच्या माध्यमातून तसेच हरिपाठाचे अभंग रचून भागवत धर्माचे तत्त्वज्ञान सांगून सामान्य माणसासाठी धर्माचे दरवाजे त्यांनी खुले केले. धर्म हा एका कोणीही विशिष्ट समुदायासाठी नसून तो सर्वांसाठी असतो याची खात्री त्यांनी लोकांना दिली. तसेच संसारात राहूनही भक्ती करता येते असा सल्ला त्यांनी सर्वसामान्य माणसांना दिला. ही सर्व रचना त्यांनी मराठी भाषेमध्ये केली जेणेकरून तत्कालीन समाजातील सर्वसामान्य माणसाला सर्व प्रकारचे ज्ञान उपलब्ध व्हावे व जगण्याचा मार्ग सुकर व्हावा यासाठी प्रयत्न केले.

आता विश्वात्मके देवे। येणे वाग्यजे तोषावे।

तोषोनि मज द्यावे। पसायदान हे ॥१॥

जे खळांची ट्यंकटी सांडो। तया सत्कर्मी रती वाढो।

भूता परस्परे पडो। मैत्र जीवाचे ॥२॥

दुरितांचे तिमिर जावो। विश्व स्वधर्म सूर्य पाहो।

जो जे वांछील तो ते लाहो। प्राणीजात ॥३॥

ज्ञानेश्वरांच्या या पसायदानातील विचारातून त्यांचे सर्व प्राणीमात्राविषयी असलेले प्रेम व समता किती उदात्त आहे हे स्पष्ट होते.

संत नामदेव

संत ज्ञानेश्वरांनी स्थापन केलेल्या भागवत धर्माची पताका महाराष्ट्र बाहेर पंजाबपर्यंत नेऊन पोहोचविण्याचे महत्वाचे कार्य संत नामदेवांनी केले. संत नामदेवांनी आपले विचार समाजापर्यंत पोहोचविण्यासाठी नामस्मरण आणि कीर्तन या दोन माध्यमांचा अत्यंत प्रभावीपणे उपयोग केलेला आहे. ज्ञानेश्वरांनी निर्माण केलेले तत्त्वज्ञान अत्यंत साध्या पद्धतीने सर्व सामान्यांपर्यंत पोहोचविण्याचे काम संत नामदेवांनी केले. समता आणि मानवता या मूल्यांची जपणूक करून त्यांनी समाज प्रबोधन केले.

नाचू कीर्तनाचे रंगी। ज्ञानदीप लावू जगी।

या त्यांच्या काव्य पंक्तीवरून त्यांचा अभंग रचनेचा हेतु व विचार आपणास लक्षात येतो. संत नामदेवांनी कीर्तनाच्या माध्यमातून सामाजिक विचार सर्वसामान्य लोकापर्यंत अतिशय प्रभावीपणे व प्रामाणिकपणे पोचविले.

संत एकनाथ

संत एकनाथांनी विपुल प्रमाणात ग्रंथलेखन केले. त्यांनी भावार्थरामायण, रुक्मिणीस्यसंवर, अनेक लहान-मोठी अध्यात्मिक प्रकरणे, भारुडे, गवळणी, अभंग, आरत्या असे अनेक प्रकारच्या रचना निर्माण केल्या. या लेखनातून त्यांनी अध्यात्माबरोबरच समाजहित साधण्याचा प्रयत्न केला.

आम्हा सोवळे ओवळे नाही।

विटाळ न देखो कवणे ठाई॥

एकाजनार्दनी बोधु।

यतीकुळींचा फिटला संबंधु॥

एका जनार्दनी यातिकुळ।

अवघा व्यापक विठ्ठल॥

यातिकुळ न पाहे मनी।

एका शरण जनार्दनी॥

या त्यांच्या अभंगावरून त्यांचे सामाजिक समतेचे विचार किती प्रगल्भ आहेत याची कल्पना येते. त्यांना सामाजिक विषमता, उच्चनीच भेदभाव मान्य नव्हता. त्यामुळे त्यांनी वारकरी संप्रदायाचे सामाजिक समतेचे विचार आपल्या विविध रचनामधून सर्वसामान्यांनापर्यंत पोचविण्याचे कार्य केले.

संत तुकाराम

सोळाव्या शतकातील एक महाकवी म्हणून ज्यांचा उल्लेख केला जातो ते म्हणजे संत तुकाराम होय. त्यांनी आपल्या अभंगवाणीच्या माध्यमातून समाजातील अनिष्ट प्रथांचा, घातक रूढींचा निषेध केला. त्याचबरोबर जातिभेद ही त्यांनी अमान्य केला. समाजात असणार्या अनेक रूढी, परंपरा, वृत्ती-प्रवृत्ती या सगळ्या त्यांनी आपल्या अभंगाच्या माध्यमातून स्थान दिले. आणि नेमकेपणाने समाजातील चुकीच्या वृत्तीवर त्यांनी बोट ठेवले. संत तुकाराम यांनी देव हा मंदिरात न पाहता सर्वसामान्य माणसांमध्ये पाहावा अशा प्रकारची शिकवणसमाजाला दिली.

बुडते हे जन न देखवे डोळा। येतो कळवळा म्हणवोनि॥

या संत तुकारामांच्या काव्यपंक्ती वरून असे लक्षात येते की, त्यांचा अभंग लेखनाचा जो शुद्ध हेतू होता तो समाज प्रबोधन करणे हाच होता.

विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म। भेदाभेद भ्रम अमंगळ॥

असा रोखठोक उपदेश करून संत तुकारामांनी सर्वसामान्य माणसाला भक्तीमार्गाच्या माध्यमातून प्रबोधन करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला. संत तुकारामांनी आपल्या अनेक अभंगातून समाजाला दिशा देण्याचे काम केले आहे.

संत साहित्याने त्या काळातील समाजाची जी दुरवस्था झालेली होती ती दुरावस्था दूर करण्याचे प्रामाणिक प्रयत्न सर्व संतांनी ग्रंथ, कीर्तन, ओवी, अभंगवाणी, भारुडे या माध्यमातून केलेली आहे. यावरून आपणास असे लक्षात येते की, संतांचे विचार हे सामाजिक सुधारणावादी होते.

निष्कर्ष

1. संतांनी जाती धर्म आणि संप्रदाय यांची भेद मानले नाहीत. तसेच निर्भळ भक्तिभावाने आलेल्या समाजाच्या सर्व थरातील लोकांना भक्तीच्या व्यासपीठावर एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला.
2. संत ज्ञानेश्वरांनी महाराष्ट्रात धार्मिक प्रबोधनाची मुहूर्तमेढ रोवली आणि सामाजिक प्रबोधनाला सुरुवात करून दिली.
3. संत नामदेवांनी मानवता आणि समानता यांची शिकवण कीर्तनाच्या माध्यमातून देऊन भक्तीचे तत्वज्ञान सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचविले.
4. संत एकनाथ यांनी आपल्या भारुडाच्या माध्यमातून समाज प्रबोधनाचे कार्य केले.
5. संत तुकारामांनी बहुजन समाजाला भक्तीचा निर्भळ दिलासा दिला आणि सामाजिक जीवनातील दांभिकता व अनाचार यावर प्रहार करून सर्वसामान्य माणसाला जगण्याचं नैतिक बळ दिले.

अशा पद्धतीने संतांनी त्यांनी निर्माण केलेल्या साहित्यातून सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. त्याचबरोबर भक्ती आणि तत्वज्ञान यांचा सुंदर संगम त्यांनी आपल्या साहित्यातून घडवला. संतांनी विविध प्रकारचे ग्रंथ, ओव्या, भारुडे, अभंग अशा अनेक प्रकारचे लेखन करून समाज प्रबोधन केले. त्यांनी केलेले समाजप्रबोधन हे केवळ त्यांच्या काळापुरतेच मर्यादित नव्हते तर आजही या संतांचे विचार तितकेच महत्त्वाचे घाटतात.

संदर्भ ग्रंथ

1. शं. दा. पंडसे - ज्ञानदेव आणि नामदेव
2. ल. रा. पांगारकर - मराठी वाङ्मयाचा इतिहास
3. स. ग. मालसे - मराठी वाङ्मयाचा इतिहास : खंड दुसरा
4. शं. गो. तुळपुळे - पाच संतकवी
5. ल. रा. नशिराबादकर - प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास
6. गं. बा. सरदार - संत वाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती

ISSN 2231-6671

International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

 HI-TECH
RESEARCH ANALYSIS

EDITOR IN CHIEF
DR. BALAJI KAMBLE

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Analysis of Phytochemicals and Content of Ascorbic Acid in <i>Murraya Koenigii</i> Curry Leaves Sabrin Lokhande	1
2	Wireless Technology In Networks Bandarkar Nadiya Mushtaque	15
3	A Personal Assistantfor Web Database Caching Rashmi Vijay Dharse	20
4	कबीर के काव्य की विशेषता जे. आर. पान्डेय	33
5	समेकित बाल विकास कार्यक्रम में ऑगनवाडी कार्यकर्ता की भूमिका सारीका घनश्यामदास माहेश्वरी	38
6	छत्रपती शिवाजी महाराजांची गुप्तहेर व्यवस्था डॉ. प्रदिप येवले	46
7	साहित्य आणि समाज प्रा. बापूराव भगवानराव पवार	50
8	महाराष्ट्राची लोककला : तमाशा डॉ. यु. एस. जगताप	56
9	बौद्ध दर्शनातील क्षणभंगवाद संकल्पनेचे विश्लेषण डॉ. ग्यानदेव उपाडे	61

7

साहित्य आणि समाज

प्रा. वापूराव भगवानराव पवार
मराठी विभाग,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
कडेपूर, जि. सांगली

Research Paper - Marathi

प्रास्ताविक :

समाजाच्या विकासाबरोबरच संस्कृतीचा विकास होत गेला व मानवी संस्कृतीच्या विकासाबरोबर विविध कलांचा विकास झाला. या विविध कला पैकी साहित्य ही कला विकसित होत गेली. साहित्य निर्मितीच्या बाबतीत असे म्हणता येईल की माणसाला माणूसपणाची जाणीव जेव्हा पासून होऊ लागली तेव्हापासून साहित्याची निर्मिती होण्यास सुरुवात झाली. म्हणजे साहित्यात मानवी जीवन ही सर्वात महत्त्वाची बाब मानली जाते. थोडक्यात मानवी जीवन हे त्याचा केंद्रबिंदू आहे असे म्हणता येईल. मानव हा समाजाचा अविभाज्य घटक आहे त्यामुळे मानवी समाज आणि साहित्य यांचे घट्ट नाते जेव्हापासून साहित्य निर्मितीला सुरुवात झाली तेव्हापासून ते आजपर्यंत कायम आहे हे मान्य करावे लागते.

साहित्य हा समाजाचा आरसा आहे असे म्हटले जाते. याचा अर्थ असा होतो ही मानवी जीवनाचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटले, म्हणून साहित्य व समाज या दोन वेगवेगळ्या संकल्पना असल्या तरी त्या परस्पर पूरकच आहेत, एवढेच नव्हे तर जेव्हा आपण साहित्य व समाज या दोन्ही संकल्पनांचा विचार स्वतंत्रपणे करू लागलो तेव्हा साहित्याचा समाजाशिवाय विचार करणे शक्य होत नाही. म्हणजेच साहित्याची निर्मिती करणाऱ्या साहित्यिकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विचार केल्याशिवाय त्याच्या साहित्यकृतीचा विचार पूर्ण होणार नाही. साहित्यिक जरी आपल्या प्रतिभा शक्तीच्या आधारे साहित्याची निर्मिती करत असला तरी त्याची जडणघडण ज्या समाजात झाली त्या समाजाचे कळत नकळत संस्कार त्यांच्या मनावर झालेले असतात. त्यातील काही संस्कारांचे संक्रमण त्याच्या

साहित्यकृतीत होत असते म्हणूनच साहित्य आणि समाज यांचे परस्पर संबंध आपणास मान्य करावे लागतात.

साहित्य :

साहित्याच्या प्राचीन काळापासून आजपर्यंत विविध अभ्यासकांनी व्याख्या केलेल्या आहेत त्या व्याख्याकडे न जाता आपण साहित्याचा सामाजिक अंगाने विचार करणार आहोत. ललित साहित्य ही एक व्यक्ती मनाची निर्मिती आहे. ही साहित्य निर्मिती करणारी व्यक्ती म्हणले लेखक होय. या लेखकाकडून होणारे लेखन हे पूर्णपणे त्याच्या अनुभव विश्वावर आधारलेले असते. त्यांनी घेतलेले अनुभव हे त्याच्या जीवनअनुभवातून आलेले असतात प्रत्येक व्यक्तीचे जीवनानुभव हे वेगवेगळे असतात. त्यातील अर्थपूर्ण अनुभवांची निवड करून लेखक साहित्याची निर्मिती करत असतो. आपल्या जीवनअनुभवांना कल्पना व प्रतिमेच्या सहाय्याने नवा अर्थ देऊन एक नवी प्रतिसृष्टी निर्माण करतो.

वा.ल.कुलकर्णी यांच्या मते, "जीवन आणि साहित्याची सृष्टी यांच्यातील संबंध माता आणि तिच्या गर्भात वाढणारा गर्भ यांच्यात असणाऱ्या संबंधाप्रमाणे आहेत". यावरून असे लक्षात येते की साहित्य आणि साहित्यिक यांचा संबंध अत्यंत निकटचा आहे थोडक्यात साहित्यिकाला जाणवलेले जीवनाचे स्वरूप त्याच्या साहित्यकृतीमधून प्रसवत असते. त्यामुळे साहित्य व समाज यांचा संबंध नाकारता येत नाहीत.

समाज :

सर्वसाधारणपणे समान उद्दिष्ट असणाऱ्या एका विशिष्ट भूभागावर वास्तव्य करणाऱ्या व्यक्तीच्या समूहाला समाज असे संबोधले जाते. माणसाची व्याख्या करताना 'माणूस हा समाजशील प्राणी आहे' अशी केली जाते. म्हणजेच समाजाशिवाय व्यक्ती ही कल्पना सहजासहजी करता येत नाही. कारण कोणत्याही व्यक्तीला माणूसपण अंगी येण्यासाठी समाजाची आवश्यकता असते. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीच्या जडणघडणीत समाजाचे महत्त्वाचे योगदान असते. माणसाच्या जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत सर्व वाटचाल ही समाजातच होत असते, त्यामुळे त्याचे अनुभवविश्व या समाजातच संपन्न होत असते. म्हणून माणसाला समाजापासून वेगळे करता येत नाही.

प्रत्येक मानवी समाजाची किंवा समूहाची एक स्वतंत्र संस्कृती निर्माण झालेली असते पृथ्वीतलावर वेगवेगळ्या भूखंडावर वास्तव्य करणाऱ्या समाजात विविधता असलेली दिसून येते. त्या त्या मानवी समाजाला नुसार एका विशिष्ट प्रकारच्या संस्कृतीची निर्मिती झालेली असते. त्यामुळे प्रत्येक समाजाचे प्रदेश, वंश, धर्म, जात, आर्थिक, सामाजिक, रुढी, परंपरा, संकेत, शिष्टाचार,

नीतीकल्पना, दृष्टिकोण, जीवनमूल्य अशा घटकांमध्ये विविधता आढळून येते. या सर्वांचा परिणाम या समाजात वास्तव्य करणाऱ्या व्यक्तीवर होत असतो, परिणामी साहित्यिक हाही एक समाजाचाच घटक असल्याने या सर्व घटकांच्या परिणामातूनच त्याचे व्यक्तिमत्त्व घडत असते. पर्यायाने ज्या समाजात साहित्यिक वावरतो त्या समाजातील जीवन त्याच्या साहित्यकृतीतून प्रतिबिंबित होत असते.

साहित्य आणि समाज परस्पर संबंध :

'कलेसाठी कला ही जीवनासाठी कला' या जुन्या वादाकडे न वळता, कला मूल्यांची जपणूक करून जीवनमूल्य साहित्यातून कशा पद्धतीने प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत जोपासण्यात आली याचा विचार महत्त्वाचा वाटतो. म्हणजेच साहित्याने सामाजिक बांधिलकी कशा पद्धतीने जपली आहे हे महत्त्वाचे आहे. या अनुषंगाने साहित्य आणि समाज या संकल्पनेचा विचार येथे केला आहे. साहित्य आणि समाज या संकल्पना स्वतंत्र असल्या तरी त्या परस्पर पूरक आहेत, याचा विचार आपणास करावा लागेल.

साहित्य निर्मितीच्या बाबतीत विचार करत असताना केवळ कलात्मक विचार करून चालत नाही, तर ती साहित्यकृती ज्या साहित्यिकाने निर्माण केली त्या साहित्यिकाची ज्या समाजात जडण-जडण झाली याचा विचार करणे अपरिहार्य आहे. म्हणजे साहित्यिक ज्या समाजात जन्माला, वाढला त्या समाजातून त्याने बरेवाईट अनुभव घेतलेले असतात त्या समाजाचा परिणाम त्याच्यावर होतो. त्यामुळे साहित्य हे समाजजीवनाचे अविभाज्य अंग असून या साहित्यातून समाजजीवनाच्या विविध रंगांचे दर्शन होत असते. त्यामुळे साहित्याचा विचार करताना समाजाचा विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते.

साहित्य व समाज यांच्याबाबत रा.ग.जाधव यांचे मत महत्त्वाचे वाटते त्यांच्या मते, "साहित्याची निर्मिती हस्तिदंती मनोऱ्यात किंवा समाज व्यवहारापासून दूर असलेल्या पोकळीत होत नाही आणि तशी ती झाली तरी या प्रकारचे साहित्य श्रेष्ठ दर्जाचे ठरत नाही. वाङ्मय निर्मितीची पाळेमुळे समाजव्यवस्थेत रुजलेली असतात. लेखकाचा साहित्यिक पिंड घडवण्याला तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती, त्या काळात प्रभावी असणाऱ्या विचारप्रणाली आणि त्या विशिष्ट भाषेतील वाङ्मयीन व शैलीविषयक परंपरा मोठ्या प्रमाणात कारणीभूत असतात. साहित्यकृती ही प्रतिभेची निर्मिती असते आणि स्वतःची वैशिष्ट्य पूर्णतः ती जपत असते हे खरे आहे, पण याच वेळी ज्या काळात व ज्या परिस्थिती निर्माण होते त्या परिस्थितीचा प्रभाव, मर्यादा ती पूर्णपणे ओलांडू शकत नाही". या मतावरून आपणास लक्षात येते की साहित्य व समाज यांचे नाते किती घट्ट आहे. त्याचबरोबर रा.ग.जाधव यांनी साहित्याला समाजसापेक्ष सृजनशील आविष्कार मानले आहे. तसेच साहित्याचा

अन्वयार्थ कुठल्याही जीवनमूल्य, भाषेखेरीज असंभव असतो असेही त्यांचे म्हणणे आहे.

साहित्य व समाज यांचे संबंध कवितेच्या अंगाने विचारात घेऊन दि. के. वेडेकर यांनी म्हटले आहे की, "कवितेचे मन अथवा व्यक्तीतील वास्तवाच्या एखाद्या विषयाशी तादात्म्य पावूनच कलाकृती निर्माण होते" याचा अर्थ कोणत्याही प्रकारची साहित्य निर्मिती असली तरी त्याला आधारभूत घटक म्हणून समाजच असतो असे स्पष्ट होते. त्यांच्या मते साहित्यिकाचे मन सामाजिक वास्तवाची जास्त तीव्रतेने व उत्कटतेने तादात्म्य पावलेले असते. मनुष्याचे मन आपल्या पोकळीतून काहीच अनुभव ग्रंथीत करू शकत नाही व सृजन करू शकत नाही. साहित्यिकाच्या मनाला जो आशय व जे सामर्थ्य लाभले ते समग्र जीवनाच्या संस्कारातून लाभते म्हणून मनाचा प्रत्येक व्यापार हा जीवन सापेक्ष असतो. म्हणजेच साहित्याच्या निर्मितीचे बीज हेच समाजातूनच अंकुरते असे म्हणावे लागते.

मराठी साहित्य व समाज :

मराठी साहित्य व समाज याबाबत विचार करता असे लक्षात येते की, अगदी मराठी साहित्य निर्मितीला सुरुवात झाल्यापासून ते आजपर्यंत मराठी साहित्याने सामाजिक बांधिलकी जपली आहे. महाराष्ट्रात उदयाला आलेल्या महानुभाव हा एक महत्त्वाचा साहित्य प्रवाह होऊन गेला. या महानुभाव संप्रदायाचे संस्थापक श्री चक्रधर स्वामी होते. या काळात महाराष्ट्रात रामदेव यादवांची सत्ता होती. या राजवटीत सामाजिक विषमता फार होती. तसेच विविध धर्म संप्रदाय यांनी सांगितलेली वेगवेगळी दैवते व त्यांची आराधना यामुळे अंधश्रद्धा वाढत होती. त्यामुळे सामान्य माणसाला धर्माचा नेमका अर्थ समजत नव्हता, अशा परिस्थितीत समाजाला अशा अनिष्ट प्रथा परंपरा पासून दूर करण्यासाठी सर्वसामान्य लोकांना पटेल असे विचार सांगण्यात चक्रधरांनी सुरुवात केली. या निर्मित्ताने त्यांनी महाराष्ट्रभर भ्रमण केले व समाज प्रबोधनाचे महत्त्वाचे काम केले. यात चक्रधर स्वामींच्या विचारावरच पुढे महानुभाव पंथातील साहित्य निर्मिती झाली. विशेषता महानुभवांची चरित्रग्रंथ त्या काळाचा चालताबोलता इतिहास होता. या ग्रंथातून त्याकाळचे लोकजीवन, लोकसमजुती, रुढी-परंपरा, लोकव्यवहार, लोकभाषा अशा विविध सामाजिक परिस्थितीचे स्वरूप पाहावयास मिळते.

महानुभाव संप्रदायानंतर महाराष्ट्रात खऱ्या अर्थाने सामाजिक जाणिवेतून साहित्याची निर्मिती झाली ती संत साहित्यात. समाजहिताची व्यापक दृष्टी ठेवून साहित्याची निर्मिती करण्याचे कार्य संतांनी केले. संत साहित्याची निर्मिती प्रेरणा ती खऱ्या अर्थाने समानतेची व करुणेची भावना समाजापर्यंत पोहोचविण्याची होती. समाजाची अवनत स्थिती दूर होऊन त्यांचा विकास व्हावा, जातीभेद कमी व्हावा, समाजात एकता निर्माण व्हावी, धर्माचे स्वरूप मानवतावादी व्हावे, लोकांची जीवननिष्ठा दळावली जावी व देशी भाषातून समाजापर्यंत ज्ञानाचा प्रसार व्हावा या प्रेरणांनी संतांनी

आपल्या साहित्याची निर्मिती केली, यामध्ये संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ, समर्थ रामदास, संत तुकाराम इत्यादी अनेक संतांनी आपल्या अमंगवाणी बरोबरच किर्तन, मारुड, गवळणी, ग्रंथ या माध्यमातून समाजहिताचे उपदेश केले. या सर्व संतांच्या साहित्यातून समाजाचे नाते किती घट्ट आहे हे लक्षात येते.

संत साहित्यानंतर मराठी साहित्यात पंडिती साहित्याचा संप्रदाय अस्तित्वात आला. यामध्ये प्रामुख्याने मुक्तेश्वर, वामन पंडित, रघुनाथ पंडित, श्रीधर, निरंजन माधव, मोरोपंत यासारख्या पंडित कवींनी आपली काव्य निर्मिती केली. परंतु हे साहित्य समाजजीवनापासून अलिप्त साहित्यामुळे या साहित्याचा दीर्घकाळ प्रभाव टिकून राहू शकला नाही. यावरून असेही लक्षात येते की समाजापासून साहित्य दूर गेले तर ते अल्पकाळ उरण्याची शक्यता अधिक असते.

पंडिती साहित्यानंतर मराठी साहित्यात शाहिरी वाङ्मयाचा प्रवाह निर्माण झाला. या शाहिरी वाङ्मयाने आपले समाजाची नाते अधिक घट्ट करण्याचा प्रयत्न केला. शाहिरांच्या बाबतीत असे म्हटले जाते की शाहीर हे तत्कालीन समाज जीवनाची माहिती देणारे बातमीदार होते. कल्पनेपेक्षा वास्तवाचे चित्रण त्यांच्या शाहिरीत प्रतिबिंबित होत होते. शाहीर समाजाचे कवी असल्याने त्यांची समाजाची नाळे कधीच तुटली नाही. पोवाडा व लावणी च्या माध्यमातून शाहिरांनी तत्कालीन समाजाच्या नीती-अनीतीच्या कल्पना, संकेत, नवसाच्या पद्धती, लोकजीवनाच्या विविध रंगाचे दर्शन घडवले. शाहिरी वाङ्मयानिर्मितीचे विषय त्या काळातील राजकीय, सामाजिक, धार्मिक क्षेत्रातील स्वीकारले जात होते. रामजोशी, होनाजी, परशुराम, सगनमारु, अनंत फंदी, प्रभाकर यासारख्या अनेक शाहिरांनी आपल्या शाहिरीतून सर्वसामान्य लोकांच्या मनाला रुचेल अशी रचना करून समाजजीवनाचे वास्तव चित्र रेखाटण्याचे काम केले. त्यामुळे शाहिरी वाङ्मय हे लोकांचे म्हणजेच समाजाचे वाङ्मय ठरले. याचबरोबर पुढे बखर वाङ्मय ही निर्माण झाले. या वाङ्मयातूनही समाजजीवनाचे प्रतिबिंब पाहावयास मिळते.

इंग्रजी कालखंडामध्ये जे साहित्य निर्माण झाले या साहित्यातही कमी-अधिक प्रमाणात समाजाची नाते ठेवण्याचा प्रयत्न केला. पुढे स्वातंत्र्यानंतर जे साहित्याचे प्रवाह निर्माण झाले त्या प्रवाहांनी समाजाला अधिक महत्त्व दिलेले दिसते. एवढेच नाही तर हे जे नवीन दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी, आदिवासी साहित्यप्रवाह निर्माण झाले हे साहित्य प्रवाह प्रभावी सामाजिक जाणीवेतूनच निर्माण झालेले आहेत असे म्हणावे लागते.

समारोप :

साहित्य हे लेखकाच्या जीवनानुभवाशी निगडित असते. त्यामुळे समाजजीवनाचे स्वरूप

समजून घेता घेता साहित्यातील अनुभवांचे आकलन करून घ्यावे लागते. साहित्याचे संदर्भ त्या त्या काळातील समाजजीवन, संस्कृती आणि परंपरा या घटकांमध्ये गुंतलेली असतात म्हणून साहित्याचा विचार साहित्य ज्या काळात निर्माण झाले त्या काळाच्या आणि त्या काळातील समाज जीवनाच्या पार्श्वभूमीवर विचार करावा लागतो. म्हणजेच साहित्यात व्यक्तिनिष्ठ जीवनाचे चित्रण असले तरी अप्रत्यक्षपणे ते समाजाचे प्रतिबिंब असते.

लेखकास ज्या प्रकारचे अनुभव येतात त्यावर आधारित तो साहित्याचे विश्व निर्माण करत असतो. वास्तव जीवनात आलेल्या अनुभवांची निवड करून तो आपल्या कल्पनेच्या व प्रतिनेच्या साहाय्याने एक नवे विश्व निर्माण करून आपल्या साहित्यकृतीद्वारा तो वाचकासमोर आणतो. त्यामुळे समाज व साहित्य यांचा संबंध प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत कायम टिकून असलेला दिसतो' असा निष्कर्ष वरील विवेचनावरून काढता येतो.

संदर्भ सूची :-

- १) नागनाथ कौत्तापल्ले - 'साहित्य आणि समाज'
- २) हरिश्चंद्र थोरात - 'साहित्याचे सामाजिक संदर्भ'
- ३) अरविंद वामन कुलकर्णी - 'साहित्य विचार'
- ४) सदा कुन्हाडे - 'साहित्य आणि समाज'
- ५) मालचंद्र नेमाडे - 'साहित्याचे समाजशास्त्र'
- ६) यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ - 'मध्ययुगीन वाङ्मयीन प्रवाह'

ISSN 2231-6671

International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

HI-TECH
RESEARCH ANALYSIS

EDITOR IN CHIEF
DR. BALAJI KAMBLE

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Analysis of Phytochemicals and Content of Ascorbic Acid in <i>Murraya Koenigii</i> Curry Leaves Sabrin Lokhande	1
2	Wireless Technology In Networks Bandarkar Nadiya Mushtaque	15
3	A Personal Assistantfor Web Database Caching Rashmi Vijay Dharse	20
4	कबीर के काव्य की विशेषता जे. आर. पान्डेय	33
5	समेकित बाल विकास कार्यक्रम में ऑगनवाड़ी कार्यकर्ता की भूमिका सारीका घनश्यामदास माहेश्वरी	38
6	छत्रपती शिवाजी महाराजांची गुप्तहेर व्यवस्था डॉ. प्रदिप येवले	46
7	साहित्य आणि समाज प्रा. बापूराव भगवानराव पवार	50
8	महाराष्ट्राची लोककला : तमाशा डॉ. यु. एस. जगताप	56
9	बौध्द दर्शनातील क्षणभंगवाद संकल्पनेचे विश्लेषण डॉ. ग्यानदेव उपाडे	61

7

साहित्य आणि समाज

प्रा. बापूराव भगवानराव पवार

मराठी विभाग,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
कडेपूर, जि. सांगली

Research Paper - Marathi

प्रास्ताविक :

समाजाच्या विकासाबरोबरच संस्कृतीचा विकास होत गेला व मानवी संस्कृतीच्या विकासाबरोबर विविध कलांचा विकास झाला. या विविध कला पैकी साहित्य ही कला विकसित होत गेली. साहित्य निर्मितीच्या बाबतीत असे म्हणता येईल की माणसाला माणूसपणाची जाणीव जेव्हा पासून होऊ लागली तेव्हापासून साहित्याची निर्मिती होण्यास सुरुवात झाली. म्हणजे साहित्यात मानवी जीवन ही सर्वात महत्त्वाची बाब मानली जाते. शोडक्यात मानवी जीवन हे त्याचा केंद्रबिंदू आहे असे म्हणता येईल. मानव हा समाजाचा अविभाज्य घटक आहे त्यामुळे मानवी समाज आणि साहित्य यांचे घट्ट नाते जेव्हापासून साहित्य निर्मितीला सुरुवात झाली तेव्हापासून ते आजपर्यंत कायम आहे हे मान्य करावे लागते.

साहित्य हा समाजाचा आरसा आहे असे म्हटले जाते. याचा अर्थ असा होतो ही मानवी जीवनाचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटले, म्हणून साहित्य व समाज या दोन वेगवेगळ्या संकल्पना असल्या तरी त्या परस्पर पूरकच आहेत, एवढेच नव्हे तर जेव्हा आपण साहित्य व समाज या दोन्ही संकल्पनांचा विचार स्वतंत्रपणे करू लागलो तेव्हा साहित्याचा समाजाशिवाय विचार करणे शक्य होत नाही. म्हणजेच साहित्याची निर्मिती करणाऱ्या साहित्यिकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विचार केल्याशिवाय त्याच्या साहित्यकृतीचा विचार पूर्ण होणार नाही. साहित्यिक जरी आपल्या प्रतिभा शक्तीच्या आधारे साहित्याची निर्मिती करत असला तरी त्याची जडणघडण ज्या समाजात झाली त्या समाजाचे कळत नकळत संस्कार त्यांच्या मनावर झालेले असतात. त्यातील काही संस्कारांचे संक्रमण त्याच्या

साहित्यकृतीत होत असते म्हणूनच साहित्य आणि समाज यांचे परस्पर संबंध आपणास मान्य करावे लागतात.

साहित्य :

साहित्याच्या प्राचीन काळापासून आजपर्यंत विविध अभ्यासकांनी व्याख्या केलेल्या आहेत त्या व्याख्याकडे न जाता आपण साहित्याचा सामाजिक अंगाने विचार करणार आहोत. ललित साहित्य ही एक व्यक्ती मनाची निर्मिती आहे. ही साहित्य निर्मिती करणारी व्यक्ती म्हणजे लेखक होय. या लेखकाकडून होणारे लेखन हे पूर्णपणे त्याच्या अनुभव विश्वावर आधारलेले असते. त्यांनी घेतलेले अनुभव हे त्याच्या जीवनअनुभवातून आलेले असतात प्रत्येक व्यक्तीचे जीवनानुभव हे वेगवेगळे असतात. त्यातील अर्थपूर्ण अनुभवांची निवड करून लेखक साहित्याची निर्मिती करत असतो. आपल्या जीवनअनुभवांना कल्पना व प्रतिभेच्या सहाय्याने नवा अर्थ देऊन एक नवी प्रतिसृष्टी निर्माण करतो.

वा.ल.कुलकर्णी यांच्या मते, "जीवन आणि साहित्याची सृष्टी यांच्यातील संबंध माता आणि तिच्या गर्भात वाढणारा गर्भ यांच्यात असणाऱ्या संबंधाप्रमाणे आहेत". यावरून असे लक्षात येते की साहित्य आणि साहित्यिक यांचा संबंध अत्यंत निकटचा आहे थोडक्यात साहित्यिकाला जाणवलेले जीवनाचे स्वरूप त्याच्या साहित्यकृतीमधून प्रसवत असते. त्यामुळे साहित्य व समाज यांचा संबंध नाकारता येत नाहीत.

समाज :

सर्वसाधारणपणे समान उद्दिष्ट असणाऱ्या एका विशिष्ट भूभागावर वास्तव्य करणाऱ्या व्यक्तींच्या समूहाला समाज असे संबोधले जाते. माणसाची व्याख्या करताना 'माणूस हा समाजशील प्राणी आहे' अशी केली जाते. म्हणजेच समाजाशिवाय व्यक्ती ही कल्पना सहजासहजी करता येत नाही. कारण कोणत्याही व्यक्तीला माणूसपण अंगी घेण्यासाठी समाजाची आवश्यकता असते. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीच्या जडणघडणीत समाजाचे महत्त्वाचे योगदान असते. माणसाच्या जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत सर्व वाटचाल ही समाजातच होत असते, त्यामुळे त्याचे अनुभवविश्व या समाजातच संपन्न होत असते. म्हणून माणसाला समाजापासून वेगळे करता येत नाही.

प्रत्येक मानवी समाजाची किंवा समूहाची एक स्वतंत्र संस्कृती निर्माण झालेली असते पृथ्वीतलावर वेगवेगळ्या भूखंडावर वास्तव करणाऱ्या समाजात विविधता असलेली दिसून येते. त्या त्या मानवी समाजाला नुसार एका विशिष्ट प्रकारच्या संस्कृतीची निर्मिती झालेली असते. त्यामुळे प्रत्येक समाजाचे प्रदेश, वंश, धर्म, जात, आर्थिक, सामाजिक, रुढी, परंपरा, संकेत, शिष्टाचार,

नीतीकल्पना, दृष्टिकोण, जीवनमूल्य अशा घटकांमध्ये विविधता आढळून येते. या सर्वांचा परिणाम या समाजात वास्तव्य करणाऱ्या व्यक्तीवर होत असतो, परिणामी साहित्यिक हाही एक समाजाचाच घटक असल्याने या सर्व घटकांच्या परिणामातूनच त्याचे व्यक्तिमत्त्व घडत असते. पर्यायाने ज्या समाजात साहित्यिक वावरतो त्या समाजातील जीवन त्याच्या साहित्यकृतीतून प्रतिबिंबित होत असते.

साहित्य आणि समाज परस्पर संबंध :

'कलेसाठी कला ही जीवनासाठी कला' या जुन्या वादाकडे न वळता, कला मूल्यांची जपणूक करून जीवनमूल्य साहित्यातून कशा पद्धतीने प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत जोपासण्यात आली याचा विचार महत्त्वाचा वाटतो. म्हणजेच साहित्याने सामाजिक बांधिलकी कशा पद्धतीने जपली आहे हे महत्त्वाचे आहे. या अनुषंगाने साहित्य आणि समाज या संकल्पनेचा विचार येथे केला आहे. साहित्य आणि समाज या संकल्पना स्वतंत्र असल्या तरी त्या परस्पर पूरक आहेत, याचा विचार आपणास करावा लागेल.

साहित्य निर्मितीच्या बाबतीत विचार करत असताना केवळ कलात्मक विचार करून चालत नाही, तर ती साहित्यकृती ज्या साहित्यिकाने निर्माण केली त्या साहित्यिकाची ज्या समाजात जडण-जडण झाली याचा विचार करणे अपरिहार्य आहे. म्हणजे साहित्यिक ज्या समाजात जन्माला, वाढला त्या समाजातून त्याने बरेवाईट अनुभव घेतलेले असतात त्या समाजाचा परिणाम त्याच्यावर होतो. त्यामुळे साहित्य हे समाजजीवनाचे अविभाज्य अंग असून या साहित्यातून समाजजीवनाच्या विविध रंगांचे दर्शन होत असते. त्यामुळे साहित्याचा विचार करताना समाजाचा विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते.

साहित्य व समाज यांच्याबाबत रा.ग.जाधव यांचे मत महत्त्वाचे वाटते त्यांच्या मते, "साहित्याची निर्मिती हस्तिदंती मनोऱ्यात किंवा समाज व्यवहारापासून दूर असलेल्या पोकळीत होत नाही आणि तशी ती झाली तरी या प्रकारचे साहित्य श्रेष्ठ दर्जाचे ठरत नाही. वाङ्मय निर्मितीची पाळेमुळे समाजव्यवस्थेत रुजलेली असतात. लेखकाचा साहित्यिक पिंड घडवण्याला तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती, त्या काळात प्रभावी असणाऱ्या विचारप्रणाली आणि त्या विशिष्ट भाषेतील वाङ्मयीन व शैलीविषयक परंपरा मोठ्या प्रमाणात कारणीभूत असतात. साहित्यकृती ही प्रतिभेची निर्मिती असते आणि स्वतःची वैशिष्ट्य पूर्णतः ती जपत असते हे खरे आहे, पण याच वेळी ज्या काळात व ज्या परिस्थिती निर्माण होते त्या परिस्थितीचा प्रभाव, मर्यादा ती पूर्णपणे ओलांडू शकत नाही". या मतावरून आपणास लक्षात येते की साहित्य व समाज यांचे नाते किती घट्ट आहे. त्याचबरोबर रा.ग.जाधव यांनी साहित्याला समाजसापेक्ष सृजनशील आविष्कार मानले आहे. तसेच साहित्याचा

अन्वयार्थ कुठल्याही जीवनमूल्य, भाषेखेरीज असंभव असतो असेही त्यांचे म्हणणे आहे.

साहित्य व समाज यांचे संबंध कवितेच्या अंगाने विचारात घेऊन दि. के. वेडेकर यांनी म्हटले आहे की, "कवितेचे मन अथवा व्यक्तीतील वास्तवाच्या एखाद्या विषयाशी तादात्म्य पावूनच कलाकृती निर्माण होते" याचा अर्थ कोणत्याही प्रकारची साहित्य निर्मिती असली तरी त्याला आधारभूत घटक म्हणून समाजच असतो असे स्पष्ट होते. त्यांच्या मते साहित्यिकाचे मन सामाजिक वास्तवाची जास्त तीव्रतेने व उत्कटतेने तादात्म्य पावलेले असते. मनुष्याचे मन आपल्या पोकळीतून काहीच अनुभव ग्रंथीत करू शकत नाही व सृजन करू शकत नाही. साहित्यिकाच्या मनाला जो आशय व जे सामर्थ्य लाभले ते समग्र जीवनाच्या संस्कारातून लाभते म्हणून मनाचा प्रत्येक व्यापार हा जीवन सापेक्ष असतो. म्हणजेच साहित्याच्या निर्मितीचे बीज हेच समाजातूनच अंकुरते असे म्हणावे लागते.

मराठी साहित्य व समाज :

मराठी साहित्य व समाज याबाबत विचार करता असे लक्षात येते की, अगदी मराठी साहित्य निर्मितीला सुरुवात झाल्यापासून ते आजपर्यंत मराठी साहित्याने सामाजिक बांधिलकी जपली आहे. महाराष्ट्रात उदयाला आलेल्या महानुभाव हा एक महत्त्वाचा साहित्य प्रवाह होऊन गेला. या महानुभावाचा संप्रदायाचे संस्थापक श्री चक्रधर स्वामी होते. या काळात महाराष्ट्रात रामदेव यादवांची सत्ता होती. या राजवटीत सामाजिक विषमता फार होती. तसेच विविध धर्म संप्रदाय यांनी सांगितलेली वेगवेगळी दैवते व त्यांची आराधना यामुळे अंधश्रद्धा वाढत होती. त्यामुळे सामान्य माणसाला धर्माचा नेमका अर्थ समजत नव्हता, अशा परिस्थितीत समाजाला अशा अनिष्ट प्रथा परंपरा पासून दूर करण्यासाठी सर्वसामान्य लोकांना पटेल असे विचार सांगण्यात चक्रधरांनी सुरुवात केली. या निर्मिताने त्यांनी महाराष्ट्रभर भ्रमण केले व समाज प्रबोधनाचे महत्त्वाचे काम केले. यात चक्रधर स्वामींच्या विचारावरच पुढे महानुभाव पंथातील साहित्य निर्मिती झाली. विशेषतः महानुभावांची चरित्रग्रंथ त्या काळाचा चालताबोलता इतिहास होता. या ग्रंथातून त्याकाळाचे लोकजीवन, लोकसमजुती, रुढी-परंपरा, लोकव्यवहार, लोकभाषा अशा विविध सामाजिक परिस्थितीचे स्वरूप पाहावयास मिळते.

महानुभाव संप्रदायानंतर महाराष्ट्रात खऱ्या अर्थाने सामाजिक जाणिवेतून साहित्याची निर्मिती झाली ती संत साहित्यात. समाजहिताची व्यापक दृष्टी ठेवून साहित्याची निर्मिती करण्याचे कार्य संतांनी केले. संत साहित्याची निर्मिती प्रेरणा ती खऱ्या अर्थाने समानतेची व करुणेची भावना समाजापर्यंत पोहोचविण्याची होती. समाजाची अवनत स्थिती दूर होऊन त्यांचा विकास व्हावा, जातीभेद कमी व्हावा, समाजात एकता निर्माण व्हावी, धर्माचे स्वरूप मानवतावादी व्हावे, लोकांची जीवननिष्ठा बळावली जावी व देशी भाषांतून समाजापर्यंत ज्ञानाचा प्रसार व्हावा या प्रेरणांनी संतांनी

आपल्या साहित्याची निर्मिती केली, यामध्ये संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ, समर्थ रामदास, संत तुकाराम इत्यादी अनेक संतांनी आपल्या अमंगवाणी बरोबरच किर्तन, मारुड, गवळणी, गंध या माध्यमातून समाजहिताचे उपदेश केले. या सर्व संतांच्या साहित्यातून समाजाचे नाते किती घट्ट आहे हे लक्षात येते.

संत साहित्यानंतर मराठी साहित्यात पंडिती साहित्याचा संप्रदाय अस्तित्वात आला. यामध्ये प्रामुख्याने मुक्तेश्वर, वामन पंडित, रघुनाथ पंडित, श्रीधर, निरंजन माधव, मोरोपंत यासारख्या पंडित कवींनी आपली काव्य निर्मिती केली. परंतु हे साहित्य समाजजीवनापासून अलिप्त साहित्यामुळे या साहित्याचा दीर्घकाळ प्रभाव टिकून राहू शकला नाही. यावरून असेही लक्षात येते की समाजापासून साहित्य दूर गेले तर ते अल्पकाळ ठरण्याची शक्यता अधिक असते.

पंडिती साहित्यानंतर मराठी साहित्यात शाहिरी वाङ्मयाचा प्रवाह निर्माण झाला. या शाहिरी वाङ्मयाने आपले समाजाची नाते अधिक घट्ट करण्याचा प्रयत्न केला. शाहिरीच्या बाबतीत असे म्हटले जाते की शाहीर हे तत्कालीन समाज जीवनाची माहिती देणारे बातमीदार होते. कल्पनेपेक्षा वास्तवाचे चित्रण त्यांच्या शाहिरीत प्रतिबिंबित होत होते. शाहीर समाजाचे कवी असल्याने त्यांची समाजाची नाळे कधीच तुटली नाही. पोवाडा व लावणी च्या माध्यमातून शाहिरींनी तत्कालीन समाजाच्या नीती-अनीतीच्या कल्पना, संकेत, नवसाच्या पद्धती, लोकजीवनाच्या विविध रंगाचे दर्शन घडवले. शाहिरी वाङ्मयानिर्मितीचे विषय त्या काळातील राजकीय, सामाजिक, धार्मिक क्षेत्रातील स्वीकारले जात होते. रामजोशी, होनाजी, परशुराम, सगनभाऊ, अनंत फंदी, प्रभाकर यासारख्या अनेक शाहिरींनी आपल्या शाहिरीतून सर्वसामान्य लोकांच्या मनाला रुघेल अशी रचना करून समाजजीवनाचे वास्तव चित्र रेखाटण्याचे काम केले. त्यामुळे शाहिरी वाङ्मय हे लोकांचे म्हणजेच समाजाचे वाङ्मय ठरले. याचबरोबर पुढे बखर वाङ्मय ही निर्माण झाले. या वाङ्मयातूनही समाजजीवनाचे प्रतिबिंब पाहावयास मिळते.

इंग्रजी कालखंडामध्ये जे साहित्य निर्माण झाले या साहित्यातही कमी-अधिक प्रमाणात समाजाची नाते ठेवण्याचा प्रयत्न केला. पुढे स्वातंत्र्यानंतर जे साहित्याचे प्रवाह निर्माण झाले त्या प्रवाहांनी समाजाला अधिक महत्त्व दिलेले दिसते. एवढेच नाही तर हे जे नवीन दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी, आदिवासी साहित्यप्रवाह निर्माण झाले हे साहित्य प्रवाह प्रभावी सामाजिक जाणीवेतूनच निर्माण झालेले आहेत असे म्हणावे लागते.

समारोप :

साहित्य हे लेखकाच्या जीवनानुभवाशी निगडित असते. त्यामुळे समाजजीवनाचे स्वरूप

समजून घेता घेता साहित्यातील अनुभवांचे आकलन करून घ्यावे लागते. साहित्याचे संदर्भ त्या त्या काळातील समाजजीवन, संस्कृती आणि परंपरा या घटकांमध्ये गुंतलेली असतात म्हणून साहित्याचा विचार साहित्य ज्या काळात निर्माण झाले त्या काळाच्या आणि त्या काळातील समाज जीवनाच्या पार्श्वभूमीवर विचार करावा लागतो. म्हणजेच साहित्यात व्यक्तिनिष्ठ जीवनव्हे चित्रण असले तरी अप्रत्यक्षपणे ते समाजाचे प्रतिबिंब असते.

लेखकास ज्या प्रकारचे अनुभव येतात त्यावर आधारित तो साहित्याचे विश्व निर्माण करत असतो. वास्तव जीवनात आलेल्या अनुभवांची निवड करून तो आपल्या कल्पनेच्या व प्रतिभेच्या साहाय्याने एक नवे विश्व निर्माण करून आपल्या साहित्यकृतीद्वारा तो वाचकासमोर आणतो. त्यामुळे समाज व साहित्य यांचा संबंध प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत कायम टिकून असलेला दिसतो असा निष्कर्ष वरील विवेचनावरून काढता येतो.

संदर्भ सूची :-

- 1) नागनाथ कोत्तापल्ले - 'साहित्य आणि समाज'
- 2) हरिश्चंद्र थोरात - 'साहित्याचे सामाजिक संदर्भ'
- 3) अरविंद वामन कुलकर्णी - 'साहित्य विचार'
- 4) सदा कुन्हाडे - 'साहित्य आणि समाज'
- 5) भालचंद्र नेमाडे - 'साहित्याचे समाजशास्त्र'
- 6) यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ - 'मध्ययुगीन वाङ्मयीन प्रवाह'

ISSN 2250-169X

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education For All Subjects

VISION

RESEARCH REVIEW

CHIEF EDITOR

DR. BALAJI KAMBLE

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	E-Banking System in India : Changing with Time Dr. D. K. Rathod	1
2	A comparative study for the effect of Isotonic, Isometric Exercise and Eccentric exercise on physical Fitness Dr. Seema Sabnis	9
3	Physical Education Among Secondary School Children Nishikant M. Sadaphule	17
4	भक्तिकालीन काव्य में प्रगतिशिल तत्व मीना भाऊसाहेब घुमे	21
5	रिझर्व बँकेचे पत नियंत्रणचे धोरण डॉ. बी. आर. कुंडगीर	28
6	क्रांतीविरांगना हीसाताई पाटील यांचे शेतकऱ्यांसाठी कार्य शीला बाळसाहेब इंगवले	39
7	मराठी कवितेतील समतेचे तत्व डॉ. एस. एम. नाईकवाडे	46
8	समकालीन ग्रामीण कविता स्वरूप व संदर्भ सुनिल विश्वनाथ कुबडे	55
9	व्यंकटेश माडगुळकरांच्या कथेतील व्यक्तिचित्रे : स्वरूप आणि चिकित्सा डॉ. रविन्द्रनाथ महादेवराव केवट	60

6

क्रांतीविरांगना हीसाताई पाटील यांचे शेतकऱ्यांसाठी कार्य

शीला बाळसाहेब इंगवले

इतिहास विभाग

आर्ट्स ॲण्ड कॉमर्स कॉलेज,
कडेपूर ता. कडेगाव, जि. सांगली

Research Paper - History

भारताच्या इतिहासामध्ये स्वयंभू नेतृत्व असणाऱ्या क्रांतिसिंह नाना पाटील यांची मुलगी क्रांतीवीरांगना हीसाताई पाटील यांचे संपूर्ण जीवन अनेक अद्भुत घडामोडींनी भरलेले दिसून येते. त्यांनी स्वातंत्र्यलढात दिलेले योगदान तर मोठे आहेच परंतु, स्वातंत्र्यानंतर ही हैदराबाद मुक्तीसंग्राम, गोवा मुक्तीसंग्राम, संयुक्त महाराष्ट्राचे चळवळ यामध्ये त्यांनी सक्रिय योगदान दिले. तसेच ज्यावेळी भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देशाचे अनेक प्रश्न निर्माण झाले, ज्यामुळे सर्वसामान्य जनतेची ससेहेलपट होत होते. असे प्रश्न शासनाने प्रकर्षाने सोडवावेत यासाठी जी आंदोलने झाली, त्या आंदोलनांच्यामध्ये क्रांतीविरांगना हीसाताई पाटील यांनी सक्रिय सहभाग घेतला. स्वातंत्र्योत्तर काळात रोजगार, पाणी, चारा, महागाई, शेतकरी व कामगार यांचे प्रश्न या प्रश्नांसाठी त्या लढल्या. तुरुंगवासाचे अनेक प्रसंगही त्यांच्या नशिबी आले. या सर्व प्रसंगांमधून त्यांच्यातील शूरता, पराक्रम, लढाऊबाणा, हिम्मत, कणखरपणा, निर्भीडपणा दिसून येत.

हीसाताईचे पूर्व आयुष्य

भारताच्या इतिहासामध्ये कर्तृत्ववान पित्याच्या पोटी कर्तृत्ववान मुलगा जन्मल्याचे अनेक दाखले सापडतील. पण, आपल्या पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये कर्तृत्ववान पित्याचा वारसा, तोही क्रांतिकार्याचा, इतक्याच समर्थपणे चालवणारी कर्तृत्ववान मुलगी असल्याचे उदाहरण कदाचित एकमेव असावे. ते बापलेक म्हणजेच क्रांतिसिंह नाना पाटील व त्यांची मुलगी क्रांतीवीरांगना हीसाताई पाटील. क्रांतिसिंह नाना पाटील व आक्कुबाई पाटील या दांपत्याच्या पोटी हीसाताईचा जन्म 12 फेब्रुवारी 1927 ला त्यांच्या आजोळी 'दुधोळी' येथे झाला. त्यांच्या जन्मानंतर काहीच काळात क्रांतिसिंहांनी तलाउचाची नोकरी सोडून स्वातंत्रता आंदोलनामध्ये उडी घेतली. यामुळे इंग्रजांची वक्रदृष्टी त्यांच्या कुटुंबाकडे वळली आणि त्याचा अतोनात त्रास त्यांच्या कुटुंबियांना सोसावा लागला. हीसाताईचे बालपण अत्यंत खडतर गेले. लहानपणापासूनच त्यांना दुसऱ्यांच्या शेंतावरती कष्ट करून आपला उदरनिर्वाह करावा लागला. पण या सर्व प्रतिकूल परिस्थिती मधूनच त्यांच्यामध्ये आल्या परिस्थितीला तोंड देण्याची खंबीरता आली. सत्यशोधक चळवळीचे बाळकडू घेत हीसाताई मोठ्या झाल्या.

देशाला स्वातंत्र्य मिळाले तरीसुद्धा देशापुढे अनेक समस्या आवासातून उभ्या होत्या. त्यांच्यामध्ये हैदराबाद मुक्तीसंग्राम, गोवा मुक्तीसंग्राम, संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ यांचा समावेश होता. या समस्या सोडवण्यासाठी हीसाताईंनी सहभाग घेतलेला होता. ह्या वेळेस त्यांना अनेकदा तुरुंगवासही पत्करावा लागला होता. मात्र, तरीही त्या डगमगल्या नाहीत आणि सर्व प्रसंगांना धैर्याने सामोरे गेल्या.

हौसाताईंचे शेतकऱ्यांसाठीचे कार्य

देशात लोकशाही आली तरी प्रश्न सुटलेले नव्हते खास करून शेतकरी, कष्टकरी यांची स्थिती फारशी सुधारलेली नव्हती. त्यांच्या अनेक समस्या होत्या आणि त्या समस्या सोडवण्यासाठी अनेकदा चळवळी, आंदोलने झाली अशा चळवळी आंदोलने यामध्ये सक्रिय सहभाग प्रसंगी नेतृत्व हौसाताईंनी केलेले आपल्याला दिसून येते.

1. महागाई विरोधातील आंदोलनाचे नेतृत्व

1965 मध्ये वाढत्या महागाई विरोधात डाव्या पक्षाने लढा उभारला होता. राज्यभर निदर्शने करून वाढत्या महागाई विरोधात सरकारला जाब विचारण्याच्या या कार्यक्रमात समन्वय राखण्यासाठी 'महागाई विरोधी कृती समिती' स्थापन करण्यात आली होती. तिचे अध्यक्ष क्रांतिसिंह नाना पाटील हे होते. यावेळी खानापूर तालुक्यातील आंदोलनाची जबाबदारी त्यांचे पती भगवानराव मोरे यांच्या वरती होते. समितीमार्फत विट्याला आंदोलन होणार होते मात्र त्यापूर्वीच त्यांचे पती आणि पिता यांना सरकारने अटक केली होती. अशावेळी हौसाताई पाटील यांनी या महागाई विरोधातील आंदोलनाचे यशस्वी नेतृत्व केले. याबद्दल त्यांचे कौतुक 'नाना पाटलाची लेक शोभतेच खरी' असे म्हणून नानापाटलांनी केले होते.

2. 1972 च्या दुष्काळातील लढा

1972 मध्ये देशाला दुष्काळासारख्या नैसर्गिक संकटाला सामोरे जावे लागले. महाराष्ट्रात त्याची तीव्रता अधिक होती, पिण्याच्या पाण्याचा, शेतीच्या पाण्याचा, जनावरांच्या घान्याचा गंभीर प्रश्न निर्माण झाला होता. शेतकरी वर्ग हतबल झाला होता. याप्रसंगी सरकारने हात वर न करता या नैसर्गिक आपत्तीमध्ये योग्य धोरण आखून उपाययोजना कराव्यात म्हणून सरकार दरबारी आंदोलनाचे शस्त्र वडील क्रांतिसिंह नाना पाटील आणि त्यांचे पती भगवानराव पाटील यांनी उभारले. याप्रसंगी सरकारने शेतकऱ्यांना जेथे चारा आहे तेथे जनावरे घेऊन जावे असे धोरण आखले होते. मात्र, ही बाब शेतकऱ्यांच्या अंगलट आली होती. कारण पूर्व भागातील शेतकरी आपले घरदार सोडून, जनावरे घेऊन पश्चिम भागात जिथे चारा उपलब्ध होता, तिथे कृष्णा वारणा नद्यांच्या खोऱ्यात विशेषतः चांदोली, कोयना परिसर अशा ठिकाणी पाणी उपलब्ध असणाऱ्या डोंगराळ भागात गेला. पण तिथे त्यांच्या राहण्या आणि खाण्याची योग्य सोय झाली नाही. तसेच शेतकऱ्यांना आणि त्यांच्या गुराद्वारांना तेथील हवामान मानवले नाही. यामुळे अनेक शेतकरी तिथे मृत्युमुखी पडले तर मोठ्या प्रमाणात गुरेद्वारे सुद्धा मृत्युमुखी पडली. परिणामी

मुढार्यांनी या आंदोलनाची दखल घेतली होती. आणि आंदोलन स्थळांला भेट दिली होती. इकडे आंदोलन चालू असताना त्यांचा दुसरा मुलगा अजित दादा याला हृदयविकाराचा त्रास सुरु झाला होता आणि आणि त्यातच त्यांचा मृत्यू झाला परंतु आंदोलनाचा सिलसिला हीसाताईंनी या वैयक्तिक दुःखानंतर ही सुरुच ठेवला होता.

2004 चे आंदोलन

दुष्काळी भागासाठी पाणी देण्यासाठी सुरु केलेल्या महत्वाकांक्षी ताकारी योजनेमध्ये घाणेरडे राजकारण सुरु झाले.* 23 फेब्रुवारी 2004 रोजी हीसाताईंचे नेतृत्वाखाली सांगली जिल्हाधिकारी कार्यालयावर सभान पाणी वाटप व दुष्काळाच्या प्रश्नावर मोर्चा काढून ठिय्या आंदोलन करण्यात आले. 01 ते 07 मे 2004 रोजी 'देवराष्ट्र' तालुका कडेगाव येथे ठिय्या आंदोलन करण्यात आले. ताकारी योजनेचे पाणी नियमाप्रमाणे सोडण्यात होणार्या कुचराई विरोधात हे आंदोलन होते. कारण शेतकरी ज्या पाण्याच्या भरोवशावर पिकाची लागवड करत होता ते पाणीच शिवारेपर्यंत पोहोचत नव्हते. यामुळे शेतकरी हतबल झाले होते. यावेळी वयाच्या 78 व्या वर्षी सोबतच्या स्त्री-पुरुषांसह उघड्या माळावर ऊन, वारा, थंडीची तमा न बाळगता सात दिवस सात रात्री हीसाताई बसून राहिल्या. अखेर सरकारला त्यांच्या न्याय मागणीची दखल घेणे भाग पडले. मागणी मान्य झाल्यानंतरच त्यांनी आंदोलन मार्ग घेतले. शेतगालाच्या किमान वैधानिक दरासाठीचे आंदोलन

शेतकरी शेतामध्ये राबतो, कष्ट करतो, परंतु त्याने घेतलेल्या पिकातून त्याला आर्थिक नफा मिळालेच याची कोणतीही शाश्वती नसते. कधीकधी शेतकऱ्यांनी गुंतवलेले भांडवल सुद्धा त्याच्या हाती पडत नाही. पिकाला दर नाही म्हणून बरेचदा उभे पिक शेतामध्येच सोडून द्यावे लागतात. यामुळे शेतकऱ्यांची अवस्था दयनीय बनत असते. महाराष्ट्रामध्ये शेतकरी आत्महत्येचे प्रकार हे यातूनच घडत असतात. कारण बऱ्याचदा शेतकरी भांडवलासाठी म्हणून कर्ज काढत असतो मात्र पिकाला योग्य दर न मिळाल्यामुळे ते कर्ज ते शकत नाही. आणि त्यामधूनच कर्जाचा झोंगर व्याजाच्या स्वरूपाने वाढत जातो आणि शेवटी शेतकऱ्याला आत्महत्येचे टोकाचे पाऊल उचलावे लागते. त्यामुळे शेतकऱ्यांनी पिकवलेल्या मालाला किमान वैधानिक दर मिळणे ही शेतकऱ्यांची अनेक वर्षांपासूनची रास्त मागणी आहे. सरकारचे लक्ष या प्रश्नाकडे वेधण्यासाठी हीसाताईंनी शेतकऱ्यांनी पिकवलेल्या मालाला किमान वैधानिक दर मिळावा म्हणून 26 मे 2008 रोजी विटा तहसील कचेरी समोर धरणे आंदोलन केले.

दुष्काळी परिस्थितीतील शासकीय उधळपट्टी थांबवावी, तालुक्याचे लोकप्रतिनिधी असलेल्या मंत्र्यांची दुष्काळी परिस्थिती संदर्भातील संवेदना जागी करावी. म्हणून 30 सप्टेंबर 2012 ला तत्कालीन महसूल मंत्री व वनमंत्री डॉक्टर पतंगराव कदम यांना काळी निशाने दाखवून निदर्शने केली.*

खर्डा भाकरी आंदोलन (१३ नोव्हेंबर २०१२)

संदर्भ सूची :-

- 1) दै.लोकसत्ता, 24 सप्टेंबर 2019
- 2) पाटील दमयंती, मी क्रांती मी संघर्ष (शब्दांकन), संस्कृती प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती 2020, पान नं. 83
- 3) पाटील दमयंती, मी क्रांती मी संघर्ष (शब्दांकन), संस्कृती प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती 2020, पान नं. 85
- 4) गायधनी संतोष यशवंत, क्रांतीविरांगना हौसाताई पाटील, सत्यशोधक पब्लिकेशन्स, नाशिक, प्रथम आवृत्ती, 2017 पान नं. 20
- 5) पाटील दमयंती, मी क्रांती मी संघर्ष (शब्दांकन), संस्कृती प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती 2020, पान नं. 103
- 6) गायधनी संतोष यशवंत, क्रांतीविरांगना हौसाताई पाटील, सत्यशोधक पब्लिकेशन्स, नाशिक, प्रथम आवृत्ती, 2017 पान नं. 22
- 7) पाटील दमयंती, मी क्रांती मी संघर्ष (शब्दांकन), संस्कृती प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती 2020, पान नं.106
- 8) दैनिक लोकसत्ता, 24 सप्टेंबर 2021
- 9) टेकळे प्राजक्ता, बीबीसी मराठी, 3 ऑगस्ट 2018

कोल्हापूर

NAAC Reaccredited 'A'
with CGPA-3.24 (in 3rd cycle)

'ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार'

- शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

ISSN : -2581-8848

VIVEK RESEARCH JOURNAL

A Biannual Peer reviewed National Journal of Multi Disciplinary Research Articles

Vivek Research Journal Issue (Online)

Vol- V No. I ISSN 2581-8848 June 2021

VIVEKANAND COLLEGE, KOLHAPUR. INDEX				
Sr. No.	Title of the Research Paper	Name of Presenter	Address/College	Page No
1	महाराष्ट्रातील पदवीधर मतदार - समस्या व आव्हाने एक दृष्टिक्षेप	प्रा.डी.ए.पवार	राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, विवेकानंद कॉलेज कोल्हापूर (स्वायत्त)	1-05
2	'धौधलेश्वर' व्यंग्य संग्रह में चित्रित सामाजिक व्यंग्य	Mr. Nitin Patil	Assistant Professor, Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale, Kolhapur.	6-11
3	Educational Status of Katkari Workforce in Satara District	Dr. Kailas Patil.	Vivekanand College (Autonomous) Kolhapur,	12-17
4	Study on the Green initiatives, Green practices and Green policy of Kirloskar Oil Engines Ltd, Kagal, Kolhapur.	Krishnaraj Palghat and Vaibhav Patil,	Research Student, Department of BBA Vivekanand College, Kolhapur (Autonomous).	18 - 23
5.	A Study on Sustainable Electricity Generation from Biogas	Malhar Kulkarni, PrathameshPatil	Vivekanand College, Kolhapur (Autonomous).	24 - 26
6.	आधुनिक स्त्रीवादाचे स्वरूप व परंपरा	प्रा. डॉ. प्रदीप यशवंत पाटील	विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर (स्वायत्त)	27 - 32
7.	भारतेन्दु और हिंदी नव जागरण	प्रा. डॉ. दीपक रामा तुपे	विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर (स्वायत्त)	33 - 37

I

महाराष्ट्रातील पदवीधर मतदार - समस्या व आव्हाने एक दृष्टिक्षेप

प्रा.डी.ए.पवार

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

विवेकानंद कॉलेज कोल्हापूर (स्वायत्त)

गोषवारा:

पदवीधर म्हणजे भारताचे उज्वल भविष्य, भारताचे भावी सुजाण नागरिक होय. त्यांचे नानाविध प्रश्न त्यांच्या प्रतिनिधींच्या करवी वरिष्ठ सभागृहात मांडावेत अशी तरतूद भारतीय संविधानाने केलेली आहे. तथापि पदवीधर मतदारसंघाची निवडणूक प्रक्रिया, मतदार नोंदणी, त्याची गरज याबाबतीत उदासीनता व सुशिक्षितांमध्ये जागृती कमी असल्याचे दिसून येते.

राज्यघटना कलम 171 नुसार राज्यांमध्ये विधानपरिषदेची स्थापना करता येते घटक राज्याच्या विधीमंडळाचे विधानपरिषद हे वरिष्ठ सभागृह आहे हे सभागृह समाजातील अनेक घटकांचे प्रतिनिधित्व करत असते. भारतामध्ये आंध्र प्रदेश, बिहार, कर्नाटक, महाराष्ट्र, तेलंगणा, उत्तर प्रदेश या सहा घटक राज्यात विधानपरिषद हे वरिष्ठ सभागृह आहे. महाराष्ट्रात या सभागृहाचे काही प्रतिनिधी स्थानिक स्वराज्य संस्थेकडून, विधानसभा सदस्यांकडून, शिक्षकांकडून, पदवीधरकडून व राज्यपालाकडून निवडले जातात. मुंबई, कोकण, पुणे, औरंगाबाद, नाशिक, नागपूर आणि अमरावती असे सात पदवीधर मतदार संघ महाराष्ट्रात आहेत. प्रत्येक मतदारसंघातून एक प्रतिनिधी या प्रमाणात प्रतिनिधी निवडले जातात. ही सदस्य संख्या विधान परिषदेच्या एकूण संख्येपैकी 1/12 इतकी आहे. सर्व सदस्यांची निवड एकाच वेळी होत नाही.

प्रस्तावना:

भारताचा नागरिक असलेल्या कोणत्याही राज्यातील, कोणत्याही विद्यापीठाचे किमान तीन वर्षे आधी पदवीधर झालेले किंवा विद्यापीठाच्या पदवीशी समकक्ष असलेल्या पदव्या असलेले मतदार सदस्यांची निवड करतात. मतदार त्या मतदारसंघाचा रहिवासी असला पाहिजे. प्रत्येक निवडणुकीच्या वेळी मतदार नोंदणी नव्याने करावी लागते. निवडणूक आयोगामार्फत पदवीधर मतदारांची नोंदणी करण्याची मोहीम हाती घेतल्यानंतर शिक्षितांच्या तुलनेत खूप कमी पदवीधर मतदारांची नोंदणी झाल्याचे दिसून येते. मोठ्या प्रमाणावर पदवीधर पात्र असूनही नाव नोंदणी न केल्यामुळे मतदारांची नावे मतदार यादीत नसल्याचे दिसून येते.

पुणे पदवीधर मतदारसंघांमध्ये पुणे, सांगली, सातारा, कोल्हापूर आणि सोलापूर हे जिल्हे येतात. येथील शिक्षितांची संख्या 19490472 च्या जवळपास आहे. त्यातील दहा टक्के पदवीधर असल्याचे ग्राह्य धरल्यास किमान 19 लाख 49 हजार 44 मतदार असतील.माध्यमांमधून जाहीर केलेल्या आकडेवारीनुसार 426257 मतदारांनीची नाव नोंदणी 2020 मध्ये केली होती. केंद्रीय निवडणूक आयोगाच्या सूचनेनुसार एकही मतदार नोंदणी प्रक्रियेतून सुटता कामा नये. त्यामुळे मतदार नोंदणी प्रक्रिया सुलभ करण्याची मागणी सर्व स्तरातून प्रत्येक वेळी केली जाते

पदवीधर मतदारांचे प्रश्न:

भारत हा एक विकसनशील देश आहे. तसेच भारत हा सगळ्यात जास्त तरुण असलेला जगातील प्रथम क्रमांकाचा देश आहे. भारतामध्ये वाढती बेरोजगारी ही सगळ्यात मोठी समस्या आहे. वाढती महागाई, कुटुंबाच्या जबाबदाऱ्या, जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेली आव्हाने या सगळ्या गोष्टींचा परिणाम तरुणांवर होतो. त्यामुळे नोकरीसाठी ची गरज निर्माण होणे स्वाभाविकच आहे. या तरुणांमध्ये पदवीधर, सुशिक्षित व बेरोजगार यांचा समावेश खूप मोठ्या प्रमाणावर होतो.

पदवीधर मतदार संघाच्या प्रतिनिधीने पदवीधरांच्या इच्छा-आकांक्षा विचारात घेऊन प्रश्न ,समस्या प्रामुख्याने सोडवावेत, ते विधानपरिषदेत सरकार पुढे मांडावेत, त्यासाठी जनमत तयार करावे, या सर्व गोष्टींसाठी उत्तरदायी व बांधील असणारा उमेदवार असावा अशी अपेक्षा जनतेद्वारे व्यक्त केली जाते.उपरोक्त शैक्षणिक, आर्थिक व व्यवसायासंबंधी पदवीधरांच्या समस्या आहेत.

कोरोनामुळे निर्माण झालेल्या समस्या:

कोरोना या जागतिक महामारी मुळे जगातील अनेक आर्थिक महासत्ता ना त्रासून सोडले आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये लॉकडाऊनच्या आदेशाची कडक अंमलबजावणी न झाल्याने महाराष्ट्रासह देशातील रुग्णांचा आकडा दिवसेंदिवस वाढत आहे. सरकारकडून उपाययोजना केल्या जात आहेत, मात्र त्या तोकड्या जाणवत आहेत.

लॉकडाऊन नंतर रोजगाराचा मोठा प्रश्न निर्माण होणार आहे. कोरोना महामारी मुळे अनेक व्यवसाय ठप्प झाले आहेत.काही उद्योगधंदे बंद पडले आहेत, तर काही बंद पडण्याच्या मार्गावर आहेत.त्यामुळे अनेक पदवीधरांच्या नोकऱ्यांचे प्रश्न निर्माण झाले आहेत. या बाबतीत सरकार देखील हतबल ठरल्याचे दिसून येत आहे. वाढलेल्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात नोकऱ्या नसल्याने बेरोजगारीचे प्रमाण खूप मोठ्या प्रमाणात वाढल्याचे अनेक

निष्कर्ष सांगतात. राज्य सरकारने व केंद्र सरकारने पदवीधर तरुणांमधील नैराश्याची वातावरण दूर करून त्यांना रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.

भारतासारख्या तरुणांच्या देशामध्ये रोजगार निर्माण होणे हेच भारताच्या आर्थिक विकासाचे महत्त्वाचे सूत्र राहिल.भारताला आर्थिक महासत्ता बनायचे असल्यास व देशातील आर्थिक विपन्नावस्था दूर करायची झाल्यास पदवीधरांना व सुशिक्षितांना रोजगाराच्या नव्या संधी उपलब्ध करून देऊन त्याद्वारे देशाचा सर्वांगीण विकास साधावा.

स्पर्धा परीक्षा व पदवीधर तरुण

ग्रामीण व शहरी भागातील अनेक पदवीधर विद्यार्थी जे प्रचंड गुणवत्ताधारक असतात, ज्यांच्याकडे कष्ट करण्याची क्षमता व जिद्द असते. त्यांनी अनेक वर्षे स्पर्धा परीक्षांच्या तयारीसाठी घालवलेली असतात. परंतु राज्य व केंद्र सरकारच्या विविध अडचणींमुळे नियमित स्पर्धापरीक्षा द्वारे सरळ सेवा भरती होत नसल्याचे चित्र स्पष्ट झाले आहे. तेव्हा या पदवीधर सुशिक्षित तरुणांमध्ये निराशेचे वातावरण निर्माण झाले आहे.

पदवीधरांना योग्य तो मार्ग दाखवून राज्य व केंद्र सरकारने स्पर्धा परीक्षांच्या माध्यमातून नियमित व सरळ सेवा भरती मोठ्या प्रमाणावर केल्यास क्षष्टाचाराचे मार्ग बंद होतील,प्रशासनाची कार्यक्षमता वाढेल व भारताला चांगले सुजाण व कर्तव्यदक्ष अधिकारी प्रशासनात साहाय्यक म्हणून मिळतील. परंतु कोरोना सारखे कारण दाखवून सरकारी तिजोरी रिक्त असल्याचे दाखवून नोकर भरतीची प्रक्रिया लांबवलेली जात आहे. या सर्व गोष्टींमुळे पदवीधर सुशिक्षित तरुणांच्या मनावर विपरित परिणाम होत आहे. ही उदासीनता व मरगळ घालवण्यासाठी सरकारने काही पावले उचलावीत म्हणून पदवीधर प्रतिनिधींनी प्रयत्न करणे अत्यंत आवश्यक आहे. तरच पदवीधरांच्या उपजीविकेचे प्रश्न सुटतील व सामाजिक एकता प्रस्थापित होण्यास मदत होईल.

पदवीधर स्त्रियांचे प्रश्न:

पदवीधर मतदार संघामध्ये अनेकदा पुरुष प्रतिनिधी निवडून दिल्याचे चित्र आपणास दिसून येते. खरेतर पुरुषांइतकेच स्त्री पदवीधर सुशिक्षित मतदार असताना फक्त पुरुषांनाच अनेकदा निवडून देण्याची पसंती मतदारांकडून दाखवली जाते , हे चित्र बदलायला हवे. पदवीधर मतदार संघातील ज्या सक्षम स्त्री उमेदवार असतात ज्यांना निवडून दिल्यास त्या सुद्धा अत्याधिक प्रखरतेने, तत्परतेने पदवीधरांचे प्रश्न योग्य प्रकारे सरकार समोर मांडू शकतात. पदवीधर स्त्री मतदारांचे सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक व

शारीरिक अशा स्वरूपाचे प्रश्न असतात. स्त्रीयांचे प्रश्न एक स्त्रीच व्यवस्थित समजू शकते ही धारणा लक्षात घेता पदवीधर स्त्री उमेदवाराला प्राधान्य द्यायला हवे अशी मानसिकता समाजाची होणे आवश्यक आहे.

पदवीधरांबाबत सरकारची जबाबदारी

भारताच्या उज्ज्वल भवितव्यासाठी, देशाच्या प्रगतीसाठी व विकासासाठी म्हणून सरकारने पदवीधरांसाठी विशेष प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

१. सरकारने भ्रष्टाचार थांबवण्यासाठीचे उपाय करावे.
२. महागाई व दरवाढ नियंत्रित करावी.
३. युवकांसाठी शिक्षण व नोकरीच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्या. युवकांच्या हाताला काम मिळवू द्यावे.
४. राज्याचा सांघिक विकास घडवून आणावा.
५. कृषी व शेती विषयक सुधारणा द्वारे पदवीधरांमध्ये नवचैतन्य निर्माण करावे.
६. शहरी विकास व पायाभूत सुविधांकडे सरकारने विशेष लक्ष द्यावे.

निष्कर्ष

पदवीधरांच्या व बेरोजगारच्या अनेक अपेक्षा सरकारकडून असतात. सरकारने देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी पदवीधर, सुशिक्षित तरुणांच्या ज्ञान व कौशल्याचा योग्य वापर करून घ्यावा. पदवीधर मतदार म्हणून नाव नोंदणी बाबतची पदवीधरांची उदासीनता कमी करून जास्तीत जास्त मतदार नोंदणी होणे आवश्यक आहे. पदवीधर मतदारसंघातून निवडून आलेल्या प्रतिनिधींनी पदवीधरांच्या समस्या सभागृहात प्रभावीपणे मांडण्याची जबाबदारी पार पाडली पाहिजे. त्यांचे म्हणणे विचार त्यांना कायदे करताना मांडता यावेत. अनेक विचारवंत, तज्ञ आणि लेखक यांनी पदवीधर प्रतिनिधी म्हणून प्रभावी भूमिका पार पाडली आहे. परंतु ही परंपरा हळूहळू कमी होत चालली आहे. पदवीधर मतदारसंघात राजकीय पक्ष आणि शिक्षण संस्थाचालकांचा प्रभाव वाढत चाललेला आहे. तो कमी होऊन सभागृहात बुद्धिमान, विद्वान लोकांना स्थान मिळावे. त्यांच्या ज्ञानाचे प्रतिबिंब विधिमंडळामध्ये उमटावे हा घटनाकरांचा हेतू पदवीधर प्रतिनिधींनी साध्य केला पाहिजे.

संदर्भ:

- 1) महाराष्ट्र शासनाचे अधिकृत संकेतस्थळ
- 2) प्रा. काळे, भगवान (२३ जानेवारी १९८८). सन्युक्त महाराष्ट्र काल आणि आज. जालना: सन्केत प्रकाशन, जालना.
- 3) प्रा. डॉ. पां. श्री. घारे, राज्यशास्त्र सिद्धांत आणि राज्ययंत्रणा, पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन
- 4) प्रा. चिं. ग. घांगरेकर, तुलनात्मक राजकीय व्यवस्था, श्री मंगेश प्रकाशन नागपूर
- 5) बोकील नीता, महाराष्ट्राचा राजकीय इतिहास १९६० -१९७२, मौज.

Arts and Commerce College, Kadepur
Metric No. 3.3.1.

Research papers in the Journals notified on UGC Care list
2019-2020

फुले, शाहू, आंबेडकरांचे शै. योगदान: बहुजनांचे दीपस्तंभ	Shri B.B.Pawar	Marathi	studies in Indian place names	Mar-20	2394- 3114
मराठी कवितेतील स्त्रीवादी जाणीवा	Smt.V.P.Pawar	Marathi	Akshar wangmay international research journal	Mar-20	2229- 4929
ग्रामीण सामुदायिक विकास आणि नवीन सामाजिक समस्या	Smt.S.Y.Patil	Sociology	AJANTA	Mar-20	2277- 5730
Educational development of tribal population in India	Smt.S.N.Chavan	Geography	Aarhat multidisciplinary International education research journal (AMIERJ)	Feb-20	2278- 5655
Farmers Income and consumption Pattern in Drought Affected Blocks of western Maharashtra (India)	Dr.Satish Vyavahare	Economics	Journal of Shivaji University Kolhapur	Jan-june	0368- 4199
भारतातील वाढती लोकसंख्या -परिणाम	Smt.S.Y.Patil	Sociology	Aaushi international research journal	jan-2020	2349- 638x
कहानी साहित्य में अभिव्यक्त समाज	Shri S.V.Dure	Hindi	Vidhyawarta	jan-2020	2319- 9318

PRINCIPAL
Arts & Commerce College,
Kadepur, Tal. Kadegaon, Dist. Sangli

Studies in Indian Place Names (SIPN) with ISSN 2394-3114

Studies in Indian Place Names (SIPN) with ISSN 2394-3114 is UGC Care listed journal for research publication. SIPN considers review and research articles related to Social Science and Humanities: Arts and Humanities, Physical Education, Library Science, History, Anthropology, Management, Commerce, Home Science, Sociology, Hotel Management, Tourism, Mass Communication, Accounting, Education, Economics, Law, Philosophy, Finance, Political Science, Visual Arts, Performing Arts, English. Science: Engineering (All Branches), Psychology, and Architecture, Geography and Geology, Agricultural, Biological Sciences, Environmental Science, Ecology, Archaeology, Biodiversity and Conservation, Entomology, Health Science: Medicine and Dentistry, Nursing and Allied Health Science, Ayurveda. On behalf of Studies in Indian Place Names, I would like to extend my regard to all fellow researchers and scholars and wish prosperity in their field. Published by: The Place Names Society of India, NPS India
Send papers for publication to editor@tpnsindia.org

ISSN 2394-3114

An International Registered & Refereed Monthly Research Journal

Studies in Indian Place Names

Impact Factor 6.3

UGC Approved Journal
UGC Care Journal

The Place Names Society of India
TPNS India

PUBLICATION CERTIFICATE

This publication certificate has been issued to

Prof. B. B. Pawar

For publication of research paper titled

फुले, शाहू, आंबेडकरांचे शैक्षणिक योगदान: बहुजनांचे दीपस्तंभ

Published in

Studies in Indian Place Names with ISSN no. 2394-3114

Vol:40 Issue: 38 Month: March Year: 2020

Impact factor:6.3

The journal is indexed, peer reviewed and listed in UGC Care

Editor

Eduindex Journals

www.eduindex.org

editor@eduindex.org

Note: This eCertificate is valid with published papers and the paper must be available online at the website under the network of Eduindex. For cross check you can contact at editor@eduindex.org

फुले, शाहू, आंबेडकरांचे शैक्षणिक योगदान :बहुजनांचे दीपस्तंभ

प्रा. वी. वी. पवार

आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, कडेपुर,

bapurao.pawar2010@gmail.com

प्रस्तावना-

महाराष्ट्राला महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अशी उपेक्षितांच्या 'शिक्षण हक्काच्या लढ्याची' मोठी परंपरा आहे. आज समाजामध्ये फक्त उपदेशाचे लोण असताना फुले, शाहू, आंबेडकर यांच्या कृतिशील विचारांचा आदर्श समोर ठेवल्याशिवाय आपले समाजातील सामाजिक सुधारणांचे उत्तरदायित्व पूर्ण होणार नाहीत. फुले, शाहू आंबेडकर या त्रयीचा नामोल्लेख केल्याशिवाय महाराष्ट्रातील समाजकारण-राजकारण पूर्ण होऊ शकत नाही.

स्पष्टीकरण :-

विद्याहीन, धनहीन, आणि सत्ताहीन बहुजन समाजाच्या दुःखाला वाचा फोडणारा पहिला वाली प्राप्त झाला तो महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या रूपाने. बहुजन समाजाच्या सर्व दुःखाचे, दारिद्र्याचे मूळ त्यांच्या अज्ञानात व अंधश्रद्धेत आहे हे महात्मा फुले यांनी ओळखले. या सर्व दोषांचे निर्मूलन करायचे असेल तर शिक्षणाशिवाय दुसरा उपाय नाही हेच जाणून ते म्हणतात,

विद्येविना मती गेली | मतीविना नीती गेली ||

नीतीविना गती गेली | गतीविना वित्त गेले || वित्त विना शूद्र खचले | इतके अनर्थ एका अविद्येने केले||

ज्योतिराव फुले यांच्या या विचारातून समाजात उच्चवर्गीयांच्या शिक्षणाबरोबर मागास वर्गांच्या आणि स्त्री शिक्षणाकडे लक्ष नाही दिले तर अज्ञान अशिक्षितपणा याद्वारे निर्माण होणाऱ्या अनर्थी कडे लक्ष देण्याचे सूचित केले आहे हेच स्पष्ट होते.

महात्मा फुलांनी बहुजन समाजाची दुरावस्था दूर करण्यासाठी शिक्षण हाच उपाय आहे हे ओळखले. त्यांनी शूद्रातिशूद्र समाजातील महार नांग जातीच्या मुला मुलींसाठी पुण्यामध्ये 1848 मध्ये पहिली शाळा स्थापन केली. या पहिल्या शाळेत 6 वर्षांच्यातील सहा मुली होत्या. त्यापैकी चार ब्राह्मण, एक धनगर आणि एक मराठा मुलगी होती. मुलींचे शाळेत स्त्री शिक्षण पाहिजे म्हणून स्वतःच्या पत्नीस सुशिक्षित करून त्यांना मुलींच्या शाळेत शिक्षण बनवले.

ज्या काळामध्ये स्त्रियांनी घराचा उंबरठा ओलांडू नये अक्षरे वाचू नये वाचल्यास अक्षरांच्या आळ्या वनतात आणि त्यांच्या पतीच्या पानात पडतात असा गैरसमज स्त्रियांनी शिक्षण घेऊ नये म्हणून पसरविण्यात येत होता अशा प्रतिकूल काळात ज्योतीबांनी शिक्षणाची ज्योत पेटवली. सनातनी विचारांचा विरोध पत्करला पण बहुजन समाजासाठी आणि स्त्रियांसाठी शिक्षणाचे कार्य अखंडितपणे चालू ठेवले.

महात्मा फुले यांनी लोर्ड मेकॉलेचा 'सिरपणीचा' सिद्धांत नाकारला कारण त्यात शिक्षणाचे प्राधान्य प्रथमतः वरिष्ठ वर्गास द्यायचे व वरिष्ठ वर्ग सुशिक्षित झाला की, शिक्षण हळूहळू खालच्या वर्गात निसर्ग नियमाने सिरपत जाईल असे अपेक्षित होते. पण उलट महात्मा फुले यांनी शिक्षण घालून वर गेले पाहिजे हा सांगणारा विचार प्रत्यक्षात आणला. यातून त्यांची बहुजन समाजाप्रती न्याय आणि मानवतावादी नाते सांगणारा विचार स्पष्ट होतो. म्हणूनच भारतीय समाजक्रांतीचे जनक, भारतीय स्त्रीशिक्षणाचा प्रथम पुरस्कर्ता सामान्य जनतेच्या, शेतकऱ्यांच्या दुःखाला वाचा फोडणारे पहिले महात्मा म्हणजे महात्मा ज्योतीबा फुले आहेत. ज्योतीबांनी जाती व्यवस्थेवर कडाडून टीका केली. राजकीय गुलामगिरी पेक्षा सामाजिक गुलामगिरी अत्यंत वाईट आहे याची त्यांना तीव्रतेने जाणीव झाली. अस्पृश्य आणि बहुजन समाजासाठी त्यांनी केलेल्या शैक्षणिक क्रांतीची बीजे त्याचाच परिणाम. ज्योतिराय फुले हे कृतिशील समाजसेवक होते. त्यांचे

शिक्षण विषयक तत्वज्ञान:- 1. कोणतीही शिक्षण देताना त्या व्यक्तीचा जात, धर्म, पंथ व लिंग यांचा विचार न करता मानवतावादी मूल्ये विकसित करणारे शिक्षण देण्यात यावे.

2. सर्व व्यक्ती समान असल्यामुळे व्यक्ती विकासाच्या दृष्टीने व समाजाचे आत्यंतिक गरज या दृष्टीने शिक्षण क्षेत्रातील मर्यादा संपून समाजातील अधिकाधिक व्यक्तींना शिक्षण देण्यात यावे.

3. शिक्षणात मेकॉले प्रणित सिरपण्याच्या तत्वाद्वारे एक्स व्हिडीओ शिक्षण ही तात्त्विक भूमिका सर्वसामान्य व उपेक्षित व्यक्तींच्या विकासाच्या दृष्टीने योग्य नसून अशा व्यक्तींवर सक्ष केंद्रित करून शिक्षण देण्यात यावे

4. काही विशिष्ट मर्यादेपर्यंत शिक्षणात सक्तीची कल्पना मान्य करून अशा शिक्षणाचे सार्वत्रीकरण करण्यात यावे.

5. स्त्रिया व समाजातील उपेक्षित व अनेक वर्षांपासून शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या बहुजन समाजाला अग्रक्रमाने शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देऊन सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यात यावा.

6. शिक्षण हे विषमतेवर आधारित न ठेवता समतेवर आधारित असावे कारण हे शिक्षण समाजाला एकत्र ठेवते. समाजाला दुभंगू देत नाही व पर्यायाने हे देश हिताचे असते.

7. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्व ही चिरस्थायी मुल्ये शिक्षणातून निर्माण झाली तरच व्यक्तीमत्त्वाचा चांगला विकास होऊन सामाजिक समता प्रस्थापित होते.

8. ज्ञानसंबर्धनावरोबर राष्ट्रीय वृत्तीची जोपासना, प्रथम राष्ट्रप्रेम आत्माभिमान, विश्वबंधुत्व व मानवा वद्दलची सहृदयता या मूल्य निर्मितीला शिक्षणात महत्त्व देण्यात यावे.

हाच दृष्टीकोन डोळ्यासमोर ठेवून महात्मा फुले यांनी शिक्षण प्रसाराचे कार्य केले.

ते कृतिशील समाजसेवक होते काशीबाई या विधवेला आत्महत्येपासून परावृत्त करून फुले दाम्पत्यांनी तिचे अत्यंत मायेने वाळंतपण करून तिच्या यशवंत या मुलाला दत्तक घेण्याचे कार्य केले. क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांचा ही शिक्षण प्रसाराच्या कार्यात सिंहाचा वाटा आहे.

याच विचारांचा वसा आणि वारसा पुढे छत्रपती शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी चालवला. राजर्षी शाहू महाराजांची इ. स. 1894 ते 1922 पर्यंतचा अवधी अठ्ठावीस वर्षांची कारकीर्द सान्या महाराष्ट्राच्या इतिहासाला दिशादर्शक ठरली. त्यांनी उद्योगधंदे, शेती, आरोग्य व विशेषतः शिक्षण क्षेत्रात आमूलाग्र बदलांना प्राधान्य दिले. त्यांच्या अंतःकरणात लोककल्याणाची तळमळ होती. राजर्षी शाहू महाराज महाराज हे उत्तीप्रमाणे कृती करणारा राजा होता. अतिशय दूरदृष्टीच्या शाहूमहाराज या प्रबोधनकाराने जन्मभर बहुजन समाजाच्या सर्वांगिन उन्नतीचे स्वप्न पाहिले. या महाराजांचे राजवाड्यात वास्तव्य असले तरी सर्वसाधारणांची, बहुजनांची चर्दळ शाहू महाराजां भोवती असे. गरीब शेतकऱ्यांच्या वा दलितानांच्या झोपडीत जाऊन चटणी भाकरीची न्याहारी घेणारा राजा होता. ते ऐष आरामी महाराज नव्हते तर मराठी मातीशी एकरूप झालेले, तिच्या व्यथा वेदनांची, अपेक्षांची जाणीव असलेले ते एक लोकनेते होते. जातीयतेला आणि जातीय वर्चस्वाला त्यांचा प्रखर विरोध होता. जुन्या रुढी परंपरेत रुजलेली मानसिकता व यातून होणाऱ्या सामाजिक अन्यायांचं निर्मूलना साठी सर्वाधिक गरज शिक्षण प्रसाराची होती हे समाज क्रांतिकारक, पुरोगामी दृष्टिकोन असणाऱ्या शाहूमहाराजांनी ओळखले.

शाहू महाराजांनी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे केले. गावोगावी प्राथमिक शाळा व ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांची कोल्हापुरात सोय करणारी वसतिगृहे स्थापन केली. बहुजन समाजाला शिक्षणाची द्वारे खुले करून दिली. जातीजातीतील विषमता दूर करून समाजात समानता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेवर टीका केली. त्याकाळी उच्चवर्गीयांनी कडून बहुजन समाजाला अस्पृश्यतेची वागणूक पुण्यात होते पण शाहू महाराजांनी समाजातील सर्व तळागळातील लोकांना मदतीचा हात दिला. शाहू महाराजांनी आपल्या राज्यातील पन्नास टक्के शासकीय जागा या सर्वांसाठी राखीव केल्या हा अतिशय क्रांतिकारी आणि दूरदृष्टीने निर्णय घेणारे शाहू महाराज सर्वसामान्यांसाठी एक दीपस्तंभ ठरले.

सक्तीचे व मोफत शिक्षण ही त्यांची शिक्षण क्षेत्रातील महत्त्वाची योजना होती. 1912 मध्ये तर त्यांनी फर्मान काढले :

' शिक्षणास योग्य वयाच्या मुलांची यादी प्रसिद्ध झाल्यापासून 30 दिवसांच्या आत मुलांच्या आई-वड्यांनी आपली मुले शाळेत पाठवावीत. अशा यादी विरुद्ध कोणास अपील करावयाचे असल्यास त्याने 30 दिवसांच्या आत करावे. शाळेत घेण्याच्या ठरलेल्या तारखेपासून सात दिवसांच्या आत ती मुले जर शाळेत आली नाही तर अशा मुलांची नावे व त्यांच्या पालकांची नावे त्या शाळेच्या हेडमास्तर आने मामलेदार यांना कळवावीत. मामलेदारांनी पालकांना अशा मुलांचे समन्स काढावे. त्यांचे म्हणणे ऐकून घ्यावे, म्हणणे संयुक्तिक न दिसल्यास प्रत्येक मुलावद्दल एक रुपये दंड करावा' .

यावरून शाहू महाराजांचे शिक्षण हे जनतेच्या सर्वांगीण प्रगतीचा पाया आहे यावर विश्वास दिसून येतो. बहुजन समाजाच्या गरीब घरातल्या विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्त्या, पारितोषिके, नादान्या अशा स्वरूपात शैक्षणिक सवलती जाहीर केल्या होत्या.

अस्पृश्य मुलांसाठीच्या स्वतंत्र शाळा बंद करून समाजात समानता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी अनेक वसतीगृह निर्माण केली. वसतिगृहे या केवळ राहण्याच्या जागा नसून त्या शिक्षण देणाऱ्या व संस्कार करणाऱ्या संस्था देखील असल्याने त्यांच्या शैक्षणिक कार्यात समानता येऊन शैक्षणिक वातावरण कायम राहण्यासाठी छत्रपती शाहू महाराजांनी खास हुकुम काढून सर्व व बोर्डिंगानी आपल्या कार्यकारी मंडळावर राजाराम कॉलेजचा प्रतिनिधी घेतला पाहिजे अशी सक्ती केली. मागासलेल्या विद्यार्थिनींच्या राहण्याची जेवणाची मोफत सोय केली. शाहू महाराजांनी हुशार विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण घेण्यासाठी व स्पर्धात्मक परीक्षा देण्यासाठी परदेशी पाठविण्यासाठी सहकार्य केले. शाहू महाराजांनी शिक्षण क्षेत्रात आमूलाग्र सुधारणा घडवून आणण्यास अग्रक्रम दिला. सक्तीचे व मोफत प्राथमिक शिक्षण ही त्यांची शिक्षण क्षेत्रातील मोठी लक्षणीय कामगिरी होय. म्हणूनच शाहू महाराज यांना 'सामाजिक क्रांतीचे उद्गाते' 'महाराष्ट्राचे भाग्यविधाते' म्हटले जाते.

पुढे शाहू महाराजांच्या संकल्पनेतील सामाजिक समतेची चळवळ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी गतिमान केली.

25 डिसेंबर 1927 रोजी जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता व विपमतेचा पुरस्कर्ता असलेला धर्मग्रंथ "मनुस्मृती"चे दहन केले. गुलामगिरीला महत्व देणाऱ्या व उच्च नीच गौरवीकरण करणाऱ्या या ग्रंथाचे दहन खरे तर सर्व दलितांच्या आणि बहुजनांचे मनोबल वाढवणारी घटना झाली, आपल्या समाजाला मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी शिक्षणाची गरज असल्याचे बाबासाहेबांनी ओळखले होते. अनंत अडचणी समोर असताना सुद्धा त्यांनी त्यांचा शैक्षणिक वसा चालूच ठेवला. गुलामगिरीत खितपत पडलेल्या समाजासाठी त्यांच्या उद्दारासाठी त्यांच्या दौदिक, आर्थिक व मानसिक विकासासाठी डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर शिक्षण प्रसाराचे कार्य करित होते. शिक्षण हे बाघिणीचे दूध आहे ते जो तो पिल तो माणूस गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही असे ते आपल्या समाजबांधवांना सांगत. प्रज्ञा शील आणि करुणा हे गुण प्रत्येकाच्या अंगी आणण्यासाठी शिक्षणाची गरज त्यांनी प्रतिपादन केली. शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे प्रभावी शस्त्र आहे यावर त्यांचा विश्वास होता.

प्राथमिक शिक्षण हे सर्व शिक्षणाचा पाया आहे म्हणून हे शिक्षण अतिशय दर्जेदार व गुणवत्तेचे असावे असे सांगत. मुलांना केवळ वाराखडी शिकवू नये तर मुलांची मने सुसंस्कृत व गुणवत्तामय बनवावी यावर ते ठाम होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय संविधानाचे शिल्पकार आणि स्वतंत्र भारताचे पहिले न्याय मंत्री होते. भारतरत्न हा सर्वोच्च नागरी सन्मान देऊन त्यांना गौरवण्यात आले होते.

निष्कर्ष :-

फुले, शाहू, आंबेडकर खरे तर कुठल्या एका जातीच्या विरोधात नव्हते तर विपमतेवर, शोषण मुल्यावर उभी असलेली जातीव्यवस्था व धर्मव्यवस्था ही संपवून त्यांना स्वातंत्र्य समता बंधुभाव विज्ञानवाद बुद्धिवाद विवेकवाद या मूल्यावर आधारित नव समाजाची निर्मिती करावयाची होती म्हणूनच त्यांचे कार्य हे दीपस्तंभासारखे मार्गदर्शक आहे.

संदर्भसूची:

1. <http://mr.m.wikipedia.org>,

2. [https:// www.loksatta.com](https://www.loksatta.com)

3. maharashtratimes.indiatimes.com.

4. प्रा. ना.ग. पवार, उद्योन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण तज्ञ , 2007, नित्य नूतन प्रकाशन,पुणे.

5. डॉ.जयसिंगराव पवार राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, 2007, डॉ जयसिंगराव पवार, कोल्हापूर,

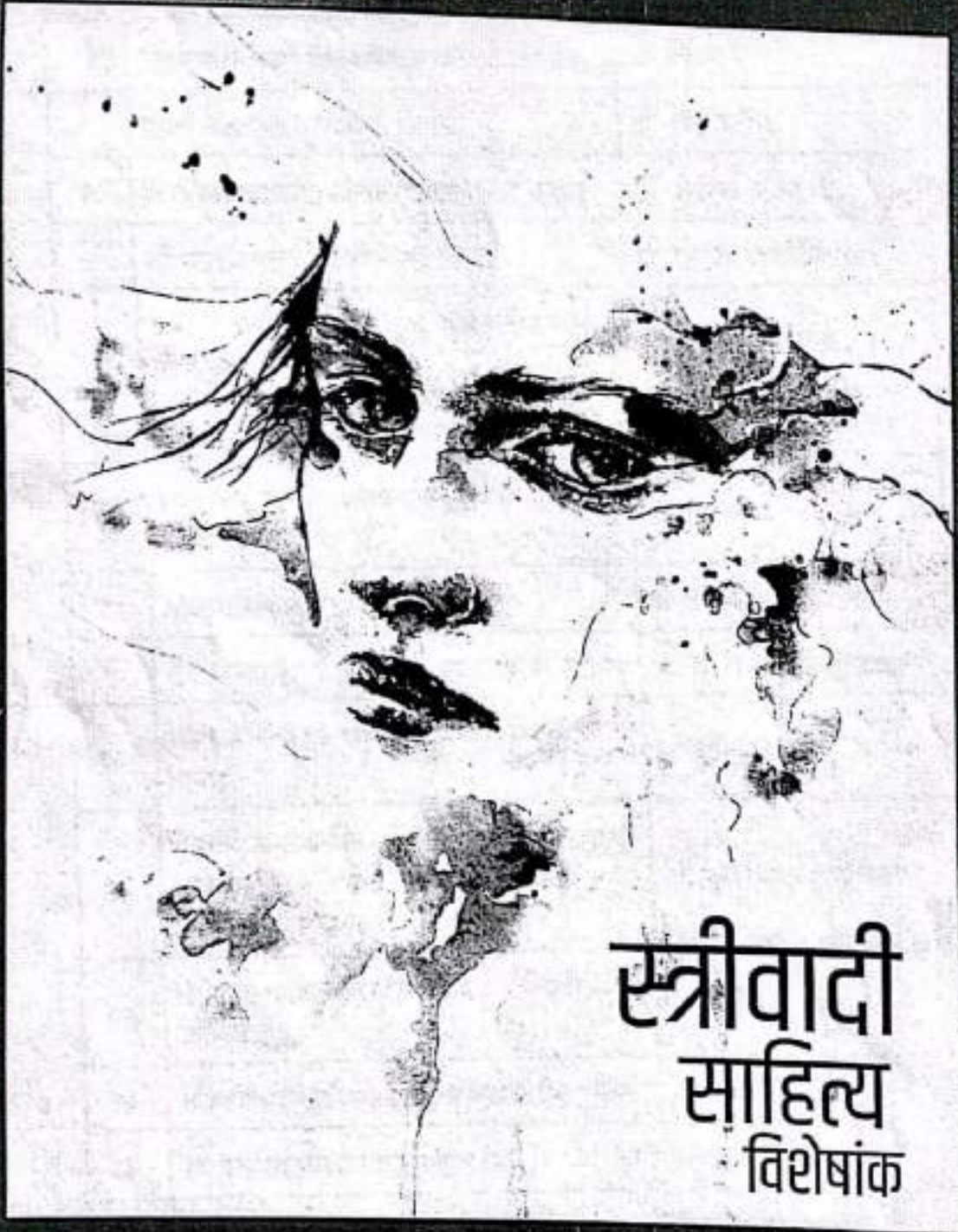
6. धनंजय कीर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर , पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई

लोकसत्ता, ऑगस्ट 30, 2015.

ISSN - 2229 - 4929

अक्षर वाङ्मय

४ मार्च २०२०

स्त्रीवादी
साहित्य
विशेषांक

संपादक
डॉ. नानासाहेब सूर्यवंशी

अ.क्र.	संशोधन पत्रिकेचा विषय	लेखकाचे नाव	पान क्र.
१८.	स्त्रीवादी साहित्य	डॉ. मनीषा आझाद नायकवडी	८६
१९.	'अंधारवाटा' या महानगरीय कादंबरीतील स्त्रीवादाचे चित्रण	डॉ. शीला धम्मपाल रत्नाकर	९२
२०.	सानिया यांच्या कथासाहित्यातून उमटलेला स्त्रीवाद- एक दृष्टिक्षेप	सुवर्णा रामचंद्र शिंगाडे	९८
२१.	नाशिक जिल्ह्यातील लोकोत्सवातील स्त्रीधन	प्रा. पंकज पवार	१०६
२२.	स्त्रीवादी साहित्य-समीक्षा	डॉ. सागर अशोक लटके	११३
२३.	मेघना पेठे यांच्या कथात्म साहित्यातील स्त्री जाणीवा	डॉ. राजश्री बंडोपंत पोवार	११७
२४.	स्त्रीवादी साहित्य : भूमिका आणि स्वरूप	जयश्री शिंदे-गायकवाड	१२२
२५.	'आयदान' : स्त्रीवादी आकलन	डॉ. शर्मिला बाळासाहेब घाटगे	१२९
२६.	स्त्रीवादाचे स्वरूप आणि स्त्री सबलीकरणाची आजची स्थिती	डॉ. आनंद वारके	१३४
२७.	मराठी कवितेतील स्त्रीवादी जाणीवा	डॉ. विजया प्रशांत पवार	१३९
२८.	भारतीय लोकसाहित्यातून प्रकट होणारे 'स्त्री' जीवन	निवृत्ती मारोतराव टाफें	१४७
२९.	पौराणिक कादंबरीतून उमटलेला स्त्रीवाद	डॉ. सुवर्णा तानाजीराव जाधव	१५३
३०.	स्त्रीवादी संकल्पना आणि सिद्धांत	डॉ. प्रताप गायकवाड	१५९
३१.	कष्टकरी स्त्री जीवनाची कैफियत : डॉंगरमाथा	सचिन माधवराव कोतकर	१६४
३२.	'समाज, स्त्रीवाद आणि स्त्रीवादी साहित्य'	श्रीरंग अरविंद तराळ	१६८
३३.	'आयदान' मधील स्त्रीवादी जाणिवा	भारती श्रीधर कोळेकर	१७७
३४.	ओवी : 'स्त्री' जीवनातील विविधांगी अनुभव दर्शन'	संजय चव्हाण	१८४
३५.	एकविसाव्या शतकातील जबाबदार स्त्रीचे स्थान	अजितकुमार भिमराव पाटील	१९०

मराठी कवितेतील स्त्रीवादी जाणीवा

डॉ. विजया प्रशांत पवार

मराठी विभाग, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, कडेपूर, जिल्हा.सांगली

प्रास्ताविक :

१९६० नंतर जे साहित्यप्रवाह अस्तित्वात आले, त्यामध्ये ग्रामीण व दलित साहित्य प्रवाहाबरोबर आणखी एक महत्त्वाचा साहित्यप्रवाह उदयास आला तो म्हणजे स्त्रीवाद होय. तसे पाहिले तर आपल्याकडील काही साहित्यप्रकार पाश्चात्यांकडून आयात झाले आहेत असे म्हंटले जाते. स्त्रीवादी साहित्य प्रकार (पाश्चात्यांच्या स्त्रीमुक्ती चळवळीतून आणि स्त्री स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेतून निर्माण झालेला आहे. 'स्त्रीवाद' हा शब्द किंवा ही संकल्पना आज अपरिचित राहिलेली नाही. १९६० पासून स्त्रीवाद एकूणच मराठी साहित्यामध्ये बराच स्थिरावला आहे. स्त्रीवादाची समीक्षा करणारी बरीच नावे या प्रांतात आहेत. साधारणतः १९७५ नंतर स्त्रीवादाला अधिक उर्जितावस्था प्राप्त झालेली दिसते. याच कालखंडात बऱ्याच कवयित्रींना स्वतःच्या अस्तित्वाविषयी आत्मभान आलेले दिसते, त्यांची स्वअस्तित्वाची जाणीव अधिक ठळक होऊ लागलेली दिसते. त्यामुळे या कवयित्रींच्या लेखनात स्वाभाविकपणे, तर काहींच्या लेखनात जाणीवपूर्वक स्त्रीवादी लेखन येऊ लागल्याचे दिसते.

स्त्रीवाद-संकल्पना :

स्त्रीवाद ही संकल्पना १९६० नंतर वेगाने पुढे आली असली तरी स्त्रीवादात अभिप्रेत असलेला स्त्री-पुरुष समानतेचा विचार गेल्या तीनशे वर्षांत प्रगत होत गेला आहे. इ.स. १७८९ मध्ये फ्रेंच राज्यक्रांतीतून मानवी हक्कांचा जाहीरनामा प्रसिद्ध झाला व स्त्रीवादी विचारांना तो प्रेरक ठरला. इंग्लंडमध्ये १७९२ साली मेरी उलस्टोन क्राफ्ट यांनी 'The Vindication of Women' या ग्रंथात स्त्रियांच्या हक्कांचे समर्थन करणारी वैचारिक मांडणी केली. तसेच १८४८ मध्ये अमेरिकेतील गुलामगिरीविरुद्धच्या लढ्यात सहभागी झालेल्या स्त्रियांनी स्त्रियांच्या हक्काचा राजीनामा घोषित करून मालमतेत समान वाटा व रोजगारांच्या समान संधी यांची मागणी केली. १९२० मध्ये घटना दुरुस्ती करून स्त्रियांना मतदानाचा हक्क मिळाला. अशाच प्रकारच्या १८ व्या व १९ व्या शतकातील काही विचारप्रवाहांनी स्त्रीवादाची बैठक तयार होऊ लागली होती. याच पाश्चात्य विचारसरणीतून स्त्रियांच्या हक्काची, माणूसपणाची ओळख जागतिक स्तरावर झाली.

स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या तत्त्वत्रयीचा संदेश जगाला देण्याचे काम रुसोने केले. पण स्वातंत्र्य, समता, बंधुतेवर स्त्रियांचाही तेवढाच अधिकार असतो हे समाज विसरला होता. कदाचित त्यांनाही स्वातंत्र्य, समता हवी आहे याची जाणीवच त्या समाजाला राहिली नव्हती. म्हणूनच स्वातंत्र्य म्हणजे नुसते जगण्याचे नव्हे तर, एक माणूस म्हणून जगण्याचे स्वातंत्र्य स्त्रियांना हवे आहे. समता केवळ एका राष्ट्रात वास्तव्य म्हणून नको आहे तर, ज्या लिंगभेदावर सार्या समाजाची विभागणी झाली आहे त्या स्त्री-पुरुष या दोघांना समतेच्या

पातळीवर समान वागणूक हवी आहे. हे विचार पुढे आले. म्हणजेच स्वातंत्र्य आणि समतेचा विचार स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याच्या पातळीवर व्हायला ह्या हे स्त्रीवादाचे मुख्य सूत्र ठरते.

हीच स्वातंत्र्याची मूल्ये भारतीय समाजसुधारकांनी त्या-त्या काळात मांडली होती. त्यामुळे हा लढा भारतीय समाजातील सुधारणावादी विचारवंतांना, स्त्रियांना आपलासा वाटला. भारतामध्येही या स्त्रीवादी तत्त्वज्ञानातून आणि चळवळीतूनच स्त्रीवाद हळूहळू रुजला. आज त्याच स्त्रीवादाचे आविष्करण होताना दिसत आहे. थोडक्यात 'स्त्रीवाद म्हणजे खरेतर स्त्रीला स्वतंत्र व्यक्ती सारखे वागू द्या, तिच्याकडे सन्मानाने बघा, तिलाही एक मन आहे, तिलाही काही भावना आहेत, तीही आदरास प्राप्त आहे, आणि तीही एक हाडामासाची व्यक्ती आहे, तिचेही काही अधिकार आहेत, हे अधिकार मान्य करायला हवेत असे वाटणे आणि त्याप्रमाणे आचरण करणे, हाच स्त्रीवाद आहे.' थोडक्यात स्त्री-पुरुषांनी स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून सन्मानाने जगण्यासाठी केलेली पुनर्रचना म्हणजे स्त्रीवाद होय.

भारतीय स्त्रीवादाचे स्वरूप व प्राचीनत्व :

'स्त्रीवाद' हा शब्द आज नवीन नसला तरी स्त्रीवादी साहित्याची जी विचार प्रणाली आहे त्याचा विचार करता भारतामध्ये स्त्रीवादाचे चित्र प्राचीन साहित्यामध्ये तसेच लोकसाहित्यामध्येही दिसून येते. याबद्दल मात्र कोणाचेही दुमत असणार नाही. 'प्राचीन स्त्रीवाद' या विषयाच्या अनुषंगाने झालेल्या संशोधनात, समीक्षेत यावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. लोकसाहित्याच्या अभ्यासक तारा भवाळकर यांनी लोकसाहित्यातील स्त्रीवादाबद्दल सिद्धांत मांडला तो म्हणजे - "लोकसाहित्य आणि लोकसंस्कृती ही स्त्रीवादाच्या अतिशय जवळची आहे. म्हणजे लोकसाहित्यातील स्त्रियांच्या लोकगीतातूनही स्त्रीवादाचे प्रतिबिंब पडल्याचे जाणवते उदा.

जांभळ्यापरिस न्या वाढयते तुरी।

लेका परिस मला लेक प्यारी।

किंवा

लेका परीस लेक कशाने झाली उनी।

एका कुशीची रत्न दोन्ही।।

लोकसाहित्यातील राम सीता यांच्याबद्दलच्या पुढील ओळी विचार करायला लावणार्या आणि धक्का देणार्या वाटतात...

राम म्हणू राम नाही सीतेच्या तोलाचा,

हिरकणी सितावाई राम हलक्या दीलाचा।

या व यासारख्या असंख्य ओवीगीतातून स्त्रीवादाची उदाहरणे सापडतात. याबरोबरच स्त्रीवादाची परंपरा आणखी तपासून पाहिली असता फुले-आंबेडकर-शाहू यांच्या विचारातही ती असल्याचे जाणवते. प्रकाश खरात 'आंबेडकरवादी स्त्रीवाद' नावाच्या लेखात त्याचे स्वरूप स्पष्ट करतात. तसेच भारतीय स्त्रीवादाचा इतिहास प्राचीन असून त्याचा उगम बुद्ध आणि त्यांच्या प्रगतिशील विचारात आहे असे मानले जाते. याचाच अर्थ म्हणजे भारतीय स्त्रीवाद हा प्राचीन काळापासून थोड्याफार प्रमाणात का होईना अस्तित्वात होता असे दिसते.

तरीही आजचा आधुनिक स्त्रीवाद आपल्या काही विचारधारा घेऊन आला आहे. स्त्रीवादी साहित्य म्हणजे स्त्रीसाहित्य नाही हा मोठा गैरसमज आता दूर झाला आहे आणि स्त्रीवादाची भूमिका वेगळ्या रंगरूपात समोर येत आहे.

मराठी काव्यातील स्त्रीवाद व स्त्रीवादी कवयित्री :

मराठी काव्यातील स्त्रीवादाचा विचार करता इथे प्रामुख्याने कवयित्रींचा विचार केला आहे. आपण समाजात ज्या परिस्थितीमध्ये राहतो, जगतो त्याचे पडसाद काव्यात उमटतात. त्याचप्रमाणे १९६० नंतर उदयास आलेला स्त्रीवादी काव्यप्रवाह, त्याची विचारसरणी संवेदनशील कवयित्रींनी ओळखली व ही नव्या विचारांची, नव्या जाणीव-जागृतीची कविता कवयित्रींनी लिहिलेली दिसते.

१९७५ नंतर स्त्रीवादी कविता अधिक जाणीवपूर्वक वाचकांसमोर समोर आली. यामध्ये प्रामुख्याने नीरजा, प्रभा गणोरकर, आसावरी काकडे, सुलभा हेलेकर, ज्योती लांजेवार, सुमती लांडे, अनुराधा पोतदार, हिरा बनसोडे, अंजली कुलकर्णी, शैला सायनाकर, रजनी परुळेकर, अरुणा ढेरे, हेमा लेले, वासंती अभ्यंकर, अंजली पेंडसे, संजीवनी खोजे याशिवाय शांता गोखले, रोहिणी कुलकर्णी, शिल्पा म्हात्रे, लैला महाजन, उषा खंदारे, कुमुद करकरे, लता छत्रे यांचेही लेखन लक्षवेधक आहे. या कवयित्रींनी लिहिलेली नवी स्त्रीवादी कविता आशय, अभिव्यक्तीच्या वाटा शोधू लागली आहे. यातील काही कवयित्रींच्या कवितांचा येथे परामर्श घेतला आहे. पद्मा गोळे :

यांच्या कवितांतून प्रामुख्याने स्त्रीविषयक व स्त्रीजीवनातील विविध अनुभव व्यक्त झाले आहेत. तत्कालीन कवयित्रींच्या काव्यामध्ये ते जाणवते. पती हा देव आहे पण राखणवाला नाही, स्त्री ही एक राष्ट्रशक्ती आहे ती दास्यत्वात राहणार नाही, ती मुक्त आहे, अशी विचारसरणी त्यांच्या कवितांमधून दिसते. त्यांच्या 'आकाशवेडी' या कवितासंग्रहात त्या म्हणतात -

तिच्या शिवाय घरचे पान सुद्धा हलत नाही,
तिच्या अस्तित्वाची जाण कुणाला होत नाही.

त्यांच्या मनामध्ये भारतीय स्त्रीची प्रतिमा घट्टपणे रुजली असल्याने त्यांच्या कवितेतील स्त्रीची दुःखे ही स्त्रीवरचा अन्याय म्हणून व्यक्त न होता तिच्या स्त्रीपणाचे भाग्योदय बनतात-

सीतेपुढे एकच ओढली रेषा लक्ष्मणाने,
तिने ती ओलांडली आणि झाले रामायण.
आमच्यापुढे दाही दिशा लक्ष्मण रेषा,
ओलांडाव्याच लागतात,
रावणांना सामोरे जावेच लागते.
एवढेच कमी असते,
कुशीत घेत नाही मुई दुमंगून.

तुम्ही हुकनाचे पते हातात ठेवूनच
नेहमी खेळता.'

प्रभा गणोरकर मल्लिकाच्या वेगळ्या कवितेविषयी म्हणतात, "एकूणच मल्लिका अमरशेख यांची कविता इतर कवयित्रींप्रमाणे केवळ वेगवेगळ्या भावनावस्था व्यक्त करणारी कविता नाही. कवितेला अस्तित्त्व रूप देणारी भावोत्कटता न गमावता ही प्रखर असे जीवनविषयकचिंतन, विशिष्ट असा राजकीय पवित्रा ती व्यक्त करते. ही कविता स्त्रियांच्या कवितेतील सुबोधपणा,भावूकता, हळवेपणा यांना शासन देणारी अतिशय व्यामिश्र स्वरूपाची, आशयाची, अर्थाचे अनेक पदर दाखविणारी आणि तरीही खास 'स्त्री'च्या संवेदनशीलतेचा स्वभाव आरंभापासून अखेरपर्यंत टिकवून धरणारी आहे.'

रजनी परुळेकर :

१९७५ नंतरच्या महत्त्वाच्या कवयित्री मध्ये रजनी परुळेकर यांचे नाव घेतले जाते. त्यांचे 'दीर्घ कविता', 'स्वीकार', 'चित्र', 'पुन्हा दीर्घ कविता' हे त्यांचे कवितासंग्रह उल्लेखनीय आहेत. स्त्री- पुरुष, स्त्री-कुटुंब, स्त्री- समाज यांच्यामध्ये निर्माण होणारे ताण त्या प्रकर्षाने व्यक्त करतात.पण मल्लिका प्रमाणे त्यांची लेखणी उपरोधिक, आक्रमक नसून शांत प्रवृत्तीची आहे. तसेच त्यांच्या कवितेत समाजपुरुषाने केलेल्या स्त्रीच्या विटंबनेचे, तिच्या शोषणाचे, तिच्या मानहानीचे, तिच्या दुःखाचे आक्रोश व्यक्त होतात. स्त्री स्वातंत्र्याविषयी त्या म्हणतात -

'स्वतःचा श्रमाने कमावलेला पगार
तोही हातात घायचा पुरुषांच्या निमुटपणे...
हे आर्थिक स्वातंत्र्य.....'

रजनी परुळेकर यांच्या कवितेत एकटेपणाने जगणाऱ्या स्त्रीच्या वाट्याला येणारे अनुभवांचे दाहकपण व्यक्त होते. त्यांच्या कवितेतील स्त्रियांच्या दुःखाचा डोंगर फार मोठा आणि तितकाच भयानक वाटतो. त्यांची कविता विसाव्या शतकातील असून, प्रभावीपणे स्त्रीवादी जाणिवा प्रकट करणारी आहे.

अनुराधा पाटील

अनुराधा पाटील यांची कविताही याच काळातील आहे पण स्त्री दुःखाचे विशेषतः ग्रामीण स्त्रीच्या दुःखाचे दर्शन घडविण्याबरोबरच, त्याही स्त्री-पुरुष नात्याचा उभा आडवा छेद घेताना दिसतात. त्यांचे 'दिगंत', 'तरीही', 'दिवसेंदिवस' असे काव्यसंग्रह आहेत. ग्रामीण जीवनातील संघर्षाला समोरे जाणाऱ्या स्त्रीचं अनाम दुःख व्यक्त करताना त्या म्हणतात-

'माझ्या डोक्यासमोरून सरकून जातात
दोन उदास झाडांनी वेढलेली गावं
आणि भर दुपार डोक्यावर घेत
पाणी वाहणार्या बायांची रांग

त्यांच्या कवितेत भारतीय परंपरेतील प्रतिमा चपखलपणे येतात आणि स्त्रीत्वाचे दुःख व्यक्त करताना त्या हळुवारपणे स्त्रीचे अस्तित्व आणि स्त्रीत्वाचे सामर्थ्य व्यक्त करतात.

मल्लिका अमर शेख-

आधुनिक स्त्री वादामध्ये स्त्रीवादाचा पहिला हुंकार व्यक्त करणाऱ्या कवयित्री म्हणजे मल्लिका अमर शेख या होत. त्यांचा 'वाळूचा प्रियकर' हा काव्यसंग्रह १९७९ साली प्रसिद्ध झाला. त्यांनी प्रथमच स्त्रीचे अनाम दुःख समोर आणले. शहरीकरणाने बकाल झालेलं आयुष्य, दारिद्र्य, शारीर-माध्यमातून प्रकट होणारे हुंकार आणि स्त्रियांच्या आयुष्याची झालेली दैना दाखवणारी त्यांची कविता होती. त्याच बरोबर स्त्री शरीराच्या जाणिवा स्पष्ट शब्दात व्यक्त करणारे पहिले पुस्तक म्हणजे 'वाळूचा प्रियकर' हा कवितासंग्रह होय. या कवितासंग्रहात सुरुवातीच्या 'दोन शब्द' या प्रास्ताविकात त्यांनी लिहिलेल्या एका वाक्यावरून त्या काळातील इतर कवयित्रींपेक्षा त्यांचे वेगळेपण लक्षात येते, 'वाळूचा प्रियकर' या कवितेपासून मला माझं एक अस्तित्व सापडलं. पण म्हणून रोमॅण्टिक हळुवार कविता करणारी असा शिक्का नकोय मला." म्हणूनच आपला विचार त्या मुक्तपणे व्यक्त करतात. त्या अगदी स्त्री शरीराच्या जाणिवा देखील उघडपणे व्यक्त करतात-

'कोण जातंय त्या अभेद्य गुहेवरून
स्त्री स्वातंत्र्याची पिचकी तुतारी फुंकत
रजस्वाला, संभोग, बाळंतपण
शरीरामोवती फिरलेलं आयुष्यासकट
माणसांचं चक्र
मुक्या वेदनेचं वेटोळ'

त्यांनी पुरुषांच्या वासनांना बळी पडलेल्या, स्त्रियांचे जखमी शरीर आणि मन यांच्या विरुद्ध त्वेषाने केलेले बंड दिसते.

'आमच्या आयुष्याच्या नाक्यानाक्यावर
वासूगिरी करणारे तुमचे लंपट शब्द
इथल्या प्रत्येक आईचा पदर
असंख्य जळ्यांनी भरलेला

पुरुषी वर्चस्वाला स्त्रियांना बळी पाडणाऱ्या या परिस्थितीला त्यांना संपवायचंय. उलथून टाकायचंय असा आवेग या शब्दातून, कवितेतून व्यक्त होतो. पुरुषी कावेबाजपणा वर प्रहार करताना त्या म्हणतात-

'संभावित सूर्यासारखे तुम्ही
नेहमीच निर्विकार असतात.
तुमचे विचार मुरलेल्या लोणच्यासारखे
सार पंचतंत्र तोंडपाठ असते तुम्हाला

सगळे शत्रू घेऊन येतात त्यांच्यासाठी
न संपणार्या कष्टाची माळ..'

निरजा :

आधुनिक काळातील नव्या स्त्रीवादी कवितेचा वसा घेऊन आलेल्या कवयित्री म्हणजे निरजा होय. त्यांचा 'निरन्वय' हा काव्यसंग्रह या बाबतीत वेगळा आहे. प्रेम या विषयाकडे या दृष्टीने पाहता येते याची जाणीव दिसते म्हणूनच स्त्रीपुरुषांमधील स्पर्धा, स्त्रीचे मानसिक व शारीरिक शोषण, या समाजात असलेले दुय्यम स्थान, तिचा हरवत चाललेले आत्ममान याची जाणीव कवयित्रीला आहे. ती म्हणते-

'ती वयात येते
तेव्हाच संपून जाते
उंच उंच झोके अन सागरगोटे
मागील दारी
अन पुढ्यात भरजरी साडी
पुढील आयुष्यांच्या लकरांचे
आमंत्रण म्हणून.....'

स्त्री चे स्त्रीत्व म्हणून जी गोष्ट तिला श्रेष्ठ ठरवते तीच गोष्ट तिच्या शारीरिक मर्यादा स्पष्ट करतात व बहुतांशी तिच्या दुःखाला ही कारणीभूत ठरतात असे नीरजा यांना वाटते. नीरजा ही पुरुषांच्या मायाजालात अडकून राहणार्या स्त्रियांस काही सांगण्याचा प्रयत्न करते-

'या स्त्रीबद्ध परंपरेत
स्वतःला वागवता वागवता
फक्त एकदाच तोडून टाक तुझ्या भोवतीचे
हे प्रचंड तट, अन मग पहा
तुलाही येईल हिरवेपण
श्रावण सरिनी झोपडल्यानंतरचे...'

अश्विनी धोंगडे-

प्रसिद्ध स्त्रीवादी कवयित्री अश्विनी धोंगडे यांचा 'स्त्रीसूक्त' हा संग्रह १९८८ मध्ये प्रसिद्ध झाला. शहरी जीवनातील, मध्यमवर्गीय स्त्रीच्या जीवनातील अनेक प्रश्नांना त्यांनी समोर आणले आहे. गतीचा कायदा मिळवणारी स्त्री यंत्रवत झालेली स्त्री, गृहिणीच्या भूमिकेत स्वतःला वजा करून जपणारी स्त्री, कुटुंबाच्या गराड्यात राहूनही मानसिक एकाकीपण सहन करणारी स्त्री, जाहिरातीमधून स्वतःला विकणारी स्त्री अशा विविधांगांनी स्त्री जीवनाचा मागोवा त्यांनी आपल्या काव्यसंग्रहात घेतला आहे. अश्विनी धोंगडे यांचा एक मार्मिक आणि विलक्षण अर्थपूर्ण अभिप्राय उल्लेखनीय आहे त्या म्हणतात—

'तो आरशात जसा असतो तसा दिसतो
ती आरशात जशी नसते तशी दिसते..

पुरुषप्रधान संस्कृतीच्या आरशात ती स्वतःचे खरे प्रतिबिंब पाहूच शकत नाही. किंबहुना त्या संस्कृतीला इष्ट वाटणारे, पण खरे नसणारे स्त्रीचे रूपच त्या आरशात प्रतिबिंबित होते. आणि हे सत्यच आहे.
सुलभा कोरे-

पुरुषावलंबी स्त्रीमनाची स्वीकार-नकाराची, हवीशी- नकोशी, आंबट -गोड अशी काहीशी मध्यममार्गी आंदोलने कवयित्री सुलभा कोरे यांच्या कवितांतून जाणवतात. त्यांच्या 'स्पर्शिका' या काव्यसंग्रहात त्या लिहितात..

'कशी मी सुखी आहे तुझ्याबरोबर
दिसण्यासाठी, दाखविण्यासाठी..'

तसेच

'कधीतरी या बंधाची
निरगाठ तोडायला हवी..'

शैला सायनाकर -

कवयित्री शैला सायनाकर यांच्या मते पुरुषी समाजव्यवस्थेत पुरुषांच्या दृष्टीने स्त्रियांचे अस्तित्त्वच फार शुल्लक आहे या जाणिवेमुळेच स्त्रीला दुय्यम तेची वागणूक मिळताना दिसते. त्या आपल्या रक्ता कमळाचे रान या कवितासंग्रहात लिहितात-

'तुझ्या चित्रात माझं नसण
आता सवयीचं झालंय..'

त्यांच्या कवितेतील स्त्रीमनाची उलघाल अस्वस्थ करणारी आहे.

समारोप-

स्त्रीवादी कवितेने बऱ्याच अंशी आपले अस्तित्त्व दाखविले आहे तरीही डॉक्टर भगवान ठाकूर यांचे मत विचारात घेण्यासारखे आहे ते म्हणतात त्याप्रमाणे " पुस्तकी स्त्रीवाद काय कामाचा? स्त्रीच्या वास्तव जगण्याची त्याचे नाळेचे नाते हये. स्त्रीवादी साहित्यातून स्त्री मनातला लाय्ला, आक्रोश उमटला पाहिजे. बाह्य व्यवस्था आणि मी आंतरिक हलकल्लोळ उजागर व्हायला हवा. स्त्रीवादी कविता केवळ विधानात्मक पातळीवर राहिला नको. नरेटिव्ह, वर्णनात्मकताच फक्त नको, वाचकाला आतून-बाहेरून अस्वस्थ नव्हे उद्ध्वस्त करून टाकणारी खोलवरची अनुभवाभिव्यक्ती हवी." यादृष्टीने पाहता स्त्रीवादी कवितेला अजून फार मोठा पल्ला गाठायचा आहे. कारण स्त्रीवादी कवितेत ज्याप्रमाणे मध्यमवर्गीय व उच्चवर्गीय स्त्रियांच्या साहित्याची चर्चा होते तसेच ग्रामीण, दलित, आदिवासी भटक्या विमुक्त जातीतील स्त्रियांच्याही जगण्याची दखल स्त्रीवादी साहित्याने घेणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष :

- 1) स्त्री-पुरुष नाट्यातील अशा विविध जाणिवा स्त्रीवादी कवयित्रींनी व्यक्त केलेल्या दिसतात.
- 2) १९८० च्या दशकातील या कवयित्रींनी आपल्या भावना, विचार परखडपणे, मुक्तपणे आपल्या कवितेतून मांडलेले दिसतात.
- 3) एकूणच स्त्रीवादी कवितेत प्राधान्याने व्यक्त होणारा आशय स्त्रीची वेगळी संवेदनशीलता, स्त्रीवादी जाणीव, 'स्व' विषयीचे आलेले आत्मभान या विषयांना धरून व्यक्त होताना दिसतो.
- 4) त्याच बरोबर स्त्रीवादी कवितेत स्त्री-पुरुष संबंध, परिघाबाहेरचे जग, चौकटी बाहेरील स्वतंत्रता यांना प्राधान्य दिलेले दिसते.
- 5) मराठी स्त्रीवादाचे वैशिष्ट्य असे की इथे स्त्रीजन्मा पेक्षा स्त्रीजाणीव महत्त्वाची मानली जाते.
- 6) स्त्रीवादी साहित्याच्या वीस पंचवीस वर्षांच्या कालावधीत स्त्रीमुक्तीच्या चळवळीपासून, स्त्रीवादाच्या जाणीव जागृती पर्यंतचा प्रवास अनेक स्त्रीवादी कवयित्रींनी केला असून स्त्री- सुधारणेचे वारे यामुळे वाहू लागले आहेत. त्यामुळे जितकी अधिक स्त्रीवादी कविता समाजासमोर येईल तितका स्त्री स्वातंत्र्याचा परिपोष होईल असे वाटते. यामध्ये स्त्रीवादी साहित्य नक्कीच महत्त्वपूर्ण ठरेल अशी आशा आहे.
- 7) ग्रामीण, दलित, आदिवासी भटक्या विमुक्त जातीतील स्त्रियांच्याही जगण्याची दखल स्त्रीवादी साहित्याने घेणे गरजेचे आहे.
- 8) आपल्या कवितेतून स्त्री-पुरुषांनी स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून सन्मानाने जगण्यासाठी आवश्यक समाज पुनर्रचना करण्याचा प्रयत्न प्रत्येक स्त्रीवादी कवयित्रीने केलेला दिसतो.

संदर्भ ग्रंथ :

- 1) सबाने अरुणा, 'स्त्रीवाद एक दृष्टिक्षेप' सुगावा प्रकाशन, पुणे
- 2) डेरे, अरुणा; खांडगे, मंदा, 'साहित्याचा मागोवा, खंड - १' साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळ, पुणे
- 3) परुळेकर रजनी, 'काही दीर्घ कविता' पॉप्युलर प्रकाशन, पुणे
- 4) जाधव रा. ग., 'आधुनिक मराठी कवयित्रींची कविता' प्रतिमा प्रकाशन, पुणे

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX

Issue - I

January - March - 2020

MARATHI PART - II

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - II ❧

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	आदिवासी भागातील सामाजिक समस्या प्रा. चिंतामण धिंदळे	१-५
२	पेशवेकालीन महाराष्ट्रातील आर्थिक जीवन प्रा. डॉ. अनिल शिवाजी टिके	६-९
३	उच्च शिक्षणासमोरील आव्हाने श्री नेटके शिवाजी रावसाहेब डॉ. कदम संदिप मारुती श्री. अभंग संदिप बाबुराव	१०-१५
४	स्त्रीशक्ती व सामाजिक वास्तव डॉ. निकम आर. डी.	१६-१८
५	इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांची राजकीय प्रक्रियेतील भूमिका व सरकारचे नियंत्रण - एक अभ्यास जिजाभाऊ सिताराम घुले डॉ. संजय गायकवाड	१९-२४
६	भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीची भूमिका प्रा. डॉ. माने डी. एन.	२५-३३
७	भारतीय शेतीसमोरील समस्या व उपाय सहायक प्रा. श्री. खोचगे बी. एस.	३४-३७
८	ग्रामीण सामुदायिक विकास आणि नवीन सामाजिक समस्या सौ. प्रा. संगिता यशवंत पाटील प्रा. कुकडे बी. जे.	३८-४२
९	समाजातील उद्योजकांच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास प्रा. श्री. करवर अनिल किसन	४३-४८
१०	राष्ट्रीय एकात्मता सौ. पोवार एस. ड.	४९-५३
११	"भारतातील कुपोषण" ज्वलंत सामाजिक समस्या - एक अभ्यास प्रा. डॉ. सी. बर्षा यशोधन पाटील	५४-६२
१२	उच्च शिक्षणाची - आव्हाने डॉ. ज्ञानेश्वर शामराव आवाळे	६३-६६

८. ग्रामीण सामुदायिक विकास आणि नवीन सामाजिक समस्या

सौ. प्रा. संगिता चशवंत पाटील

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, आर्ट्स कॉमर्स कॉलेज, कडेपूर, ता. कडेगांव जि. सांगली.

प्रा. कुकडे बी. जे.

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, तुळजाभवानी महाविद्यालय, तुळजापूर, जि. उस्मानाबाद.

भारतीय समाज हा प्राचीन व अत्यंत संकीर्ण असा आहे. भारताला सुमारे पाच हजार वर्षांपेक्षा अधिक काळाना इतिहास आहे. या काळखंडात अनेक वंशाने, धर्माने व भाषाने लोक भारतात आले. व येशील समाज जीवनाशी एकरूप झाले. त्यामुळे भारतीय समाजात सांस्कृतिक विविधता पाहावयास मिळते.

भारतीय समाज हा विविध मानवी समूहांनी ज्यांची वैशिष्ट्ये भिन्न आहे अशा समूहांच्या मिश्रणाने बनलेला आहे. समूहाच्या आधारे भारतीय समाजाचे ग्रामुख्याने आदिम समुदाय, ग्रामीण व शहरी समुदाय असे तीन प्रकार पडतात. डॉ. रघुकमल मुखर्जी म्हणतात, "ग्रामीण सामुदाय म्हणजे असा मानवी समूह जो ज्या तुलनात्मक दृष्टीने अनेक सामाजिक व सांस्कृतिक साम्ये आढळतात. या समूहातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती अथवा शेतीशी संबंधित असणारे व्यवसाय असतो. या समूहात लोकसंख्येची घनता कमी असते. परस्पर सहकार्यावर आधारित परस्पर संबंधामुळे या समूहाचे स्वरूप प्राथमिक समूहासारखे असते." तर सिम्स यांच्या मते शेतकऱ्यांचे वसतीस्थान म्हणजे खेडेगाव होय.

आजही भारत हा खेड्यांचा देश म्हणून ओळखला जातो. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात सहा लाख चाळीस हजार आठशे सव्वसष्ट (६४०८६७) खेडी आहेत. तेव्हा एकूण भारतीय लोकसंख्येच्या ६८.८४ टक्के लोक खेड्यात राहतात.

इंग्रजांच्या आगमनापूर्वी भारतीय खेडी ही स्वायत्त होती. मार्क्स सारख्या विचारवंताने भारतीय खेड्यांना स्वायत्त गणराज्य असे म्हटले आहे.

इंग्रजांच्या दिडशे वर्षांच्या कालखंडात खेड्यांची दुय्यवस्था सुरू झाली. दारिद्र्य, उपासमार, अनारोग्य, शेतीचे मागसलेपण, बेरोजगारी, दुष्काळ, अज्ञान स्त्री दुय्यम स्थान अशा अनेक मानवी व नैसर्गिक समस्यांनी ग्रामीण समाज दुबळ्या बनला होता. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर ग्रामीण समाजाचा मागसलेपणा दूर करण्यासाठी व विविध समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी गांधीजींच्या विचारांनी प्रेरित होऊन विकास कार्यक्रम कार्यान्वित करून ग्रामीण परिवर्तनाला चालना देण्यात आली.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. ग्रामीण सामुदायिक विकासाची संकल्पना स्पष्ट करणे.
२. ग्रामीण समस्या आणि सामुदायिक कार्यक्रम यांच्या परस्पर संबंधाचा आढावा घेणे.
३. सामुदायिक विकास संकल्पनेची प्रासंगिकता तपासणे.

संशोधन पध्दती

१. प्रस्तुत शोध निबंधासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. तसेच विविध राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय परिघदातील प्रकाशित लेख विविध वर्तमानपत्रातील लेख व संदर्भ ग्रंथाचा अवलंब करण्यात आला आहे.

सर्वसाधारण विकास ही संज्ञा कोणत्याही आर्थिक आणि सामाजिक परिवर्तनासाठी वापरली जाते. आर्थिक विकासात प्रामुख्याने आर्थिक उत्पादनात झालेली वाढ व समृद्धी यांचा अंतर्भाव होतो. तर सामाजिक विकासात नवीन आणि जटिल अशा सामाजिक संरचना व संघटना यांच्या विविध प्रकारांचा समावेश होतो. सामाजिक विकास या संकल्पनेचे स्पष्टीकरण करताना फेअरचाईल्ड म्हणतात ० सामाजिक किंवा सामाजिक असलेल्या संस्था व शक्ती ;ध्वतवमेद्ध्यात झालेले परिवर्तन म्हणजे सामाजिक विकास होय.० तेव्हा ग्रामीण सामुदायिक विकासाचा अर्थ पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. ग्रामीण सामुदायिक लोकांची सर्वांगीण सुधारण घडवून आणणे म्हणजे ग्रामीण विकास होय.
२. ग्रामीण विकास म्हणजे आहे त्या स्थितीत सुधारणा करणे म्हणजे नवीन यांचीचा समावेश करणे.
३. शेतमजूर शेतकरी, लघु उद्योग, जमिन सुधारणा, दळणवळण व संदेशवहनाच्या सोयी, वीजपुरवठा, पाणी पुरवठा, असुष्यता निर्मुलना, दारिद्र्य व्यवसायिता अशा सामाजिक समस्यांचे उच्चाटन करणे.
४. ग्रामीण समुदायास स्वावलंबी व सामर्थ्यशाली बनविणे म्हणजे ग्रामीण विकास होय.
५. ग्रामीण लोकांच्या मानसिक व श्वेयवादी जीवनाची प्रगती म्हणजे ग्रामीण विकास होत.

तेव्हा ग्रामीण समुदायाच्या विकासाला घालना देणा-या सुधारणा म्हणजे

१. १९४८ पासूनचे जमीन सुधारणा विषयाचे कायदे.
२. १९५२ ची सामुदायिक विकास योजना-ग्रामीण जनतेने आपल्या स्वतःच्या बळावर आर्थिक व सामाजिक जीवनात परिवर्तन घडवून आणण्याचे प्रयोग म्हणजे सामुदायिक विकास योजना होय.
३. बळवंतराय महेता समितीची पंचायतराज्य योजना.
४. १९७५ चा बीस कलमी कार्यक्रम
५. १९७८-१९७९ चा एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम
६. १५ ऑगस्ट १९७९ ची ग्रामीण सुवर्कांना स्वयंरोजगार साठी प्रशिक्षण (ट्रायसेम) योजना
७. १९६७ ते १९६९ च्या दरम्यान राष्ट्रीय पातळीवर जे क्षुपी संदर्भात कार्यक्रम राबविले तेथून देशात शेती क्षेत्रात हरित क्रांतीला सुरुवात झाली. शेतीमध्ये आधुनिक तंत्राचा व यंत्राचा वापर करून शेतीतील धनधान्याचे उत्पादन वाढविण्यास सुरुवात झाली.
८. १ एप्रिल १९८९ मधील जवाहर रोजगार योजना
९. १९९३-९४ ची ७३ वी व ७४ वी घटना दुकस्ती यातून ग्रामीण नेतृत्वाला नवीन रांधी मिळण्यास सुरुवात झाली.

१०. १९९६ च्या जागतीकीकरणामुळे भारतातील शेतीमाल जगाच्या कानाकोप-यातील बाजारपेठेत पोहचला. शेतीत व्यापारीकरणाला सुरुवात झाली.

अशा विकास उपक्रमातून ग्रामीण विकासाला चालना देणार घटक निर्माण झाले ते असे.

१. कृषी विकासात जलसिंचनाच्या सोयी वाढल्या.
२. शिक्षणाच्या सुविधांमध्ये वाढ झाली.
३. स्त्री, बालक, वरिष्ठ घटकांच्या कल्याणाला सुरुवात झाली.
४. मनुष्यशक्ती व नैसर्गिक साधनांचा वापर सुरू झाला.
५. क्रियाशिल नेतृत्वाला संधी मिळू लागली.
६. जोडधंदा, वचतगटांची स्थापना, कर्जपुरवठ्यांच्या सुविधांमध्ये वाढ झाली. अशा विकासाला चालना देणा-या घटकांच्या निर्मितीची प्रक्रिया सुरू झाली.

परंतु ग्रामीण सामुदायिक विकासाला आव्हान ठरणा-या अनेक नवीन समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.

१. **कर्जबाजारीपणाची समस्या :-** "भारतीय शेतकरी कर्जात जन्मतो. कर्ज काढून जीवन जगतो. व कर्जातच मरतो. असे म्हटले जाते." स्वातंत्रकाळात भारत सरकारने केलेल्या विविध उपाययोजनांमुळे खाजगी सावकारांच्या पाशातून ग्रामीण शेतक-यांची सुटका सुरू झाली आहे. तसेच अलिकडच्या काळात शेतक-यांचे कर्जमुक्ती मेळवते, कर्जमाफीच्या मागण्या व शासनाने केलेल्या घोषणा करून देखील शेतकरी अद्यापही कर्जाच्या जाळ्यात अडकलेला दिसून येतो. कर्जामुळे तर आम्हाहलपेला जवळ करत असलेली उदाहरणे महाराष्ट्रातील विदर्भ, यवतमाळ, उस्मानाबाद जिल्ह्यात जास्त दिसून येतात.

वेगवेगळी राजकीय पक्ष देखील कर्जमाफीच्या घोषणा करून निवडणुका लढवत आहेत. तथापी शेतक-यांचा कर्जबाजारीपणा व शेतीशी संबंधीत समस्या यात इतकी वाढ झाली आहे की भारतीय खेड्यामध्ये आंदोलने, चळवळ अशांतता, यांचे एक नवीन पर्व सुरू झाले आहे. असे म्हणावे लागते.

२. **दारिद्र्यची समस्या :-** "सामाजिक दृष्टीकोनातून दारिद्र्यची मीमांसा करताना प्रत्येक व्यक्तीस अनुरूप अशा किमान राहणीमानाच्या दर्जापेक्षा निम्न स्थितीत राहणे होय." शेतजमीनीची मालकी असणारा शेतकरी कर्जबाजारीपणामुळे दरिद्री आहे. तर अर्धवेजगारी तुटपुजे उत्पन्न असणारे, मजूरीचे दर कमी असल्यामुळे ग्रामीण क्षेत्रातील शेतमजूरही दरिद्रचत आहे.

३. **ग्रामीण बेरोजगारी :-** "एखाद्या व्यक्तीला काम करण्याची इच्छा असताना व आहे त्या मोबदल्यात काम करण्याची इच्छा असताना काम मिळत नाही. तेव्हा त्याला बेरोजगारी म्हणतात." भारतीय ग्रामीण बेरोजगारी लोकसंख्या वाढ, शेतीचे हंगामी स्वरूप, शेतीचे वाढते विभाजन आधुनिकीकरणाना वापर करण्याचे कौशल्य नसणे, ग्रामीण उद्योगांचा अभाव, इ. कारणांमुळे ग्रामीण

बेरोजगारीत वाढ होत आहे. याचा परिणाम ग्रामीण समाज जीवनावर होत असून काम करण्याऐवजी फुकट, आळशी बनण्याकडे नाणासांचा कल वाढत आहे. मद्यपानाच्या समस्यात वाढ होत आहे.

४. आरोग्याची समस्या, मद्यपान, मानसिक नागसलेपणा इत्यादी.

अशा अनेक समस्यातून ग्रामीण विकासाला एक प्रकारचे आव्हान उरत आहे. तेव्हा ग्रामीण पुनर्रचनेचे कार्यक्रम नव्याने सुरू करणे आवश्यक वाटते.

सामाजिक पुनर्रचनेबाबतचे रॉसने विचार

रॉस या अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ यांनी पुनर्रचनेच्या संदर्भात काही मूलभूत आधारभूत सूत्रे आपल्या स्वतःपदवपचंसमे वी बबपलसवहल्ल या ग्रंथात विशद केलेली आहेत.

१. सुधारणा करीत असताना हिंसा होणार नाही अशी दक्षता घेतली पाहिजे. मानवी स्वभाव हिंसामुक्त ठेवणे आवश्यक आहे.
२. सुधारणा वास्तवाशी सुसंगत असाव्यास पाहिजे. सुधारणेचा प्रारंभ करण्यापूर्वी सर्व परिस्थितींना समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनाचा अभ्यास केला पाहिजे. त्यामुळे कशात बदल करावयाचे आहे हे ठरवून योजना आखता येतात.
३. सुधारणा मोठ्या प्रमाणात आमलात आणण्यापूर्वी लहान प्रमाणात कार्यान्वित करून परिणाम पहावेत.
४. सामाजिक चळवळीतून सुधारणा होणे आवश्यक असते. सामाजिक चळवळ हा समाज सुधारणेचा पाया असला पाहिजे.
५. सनदरीर भाषण, सविधानात्मक चर्चेचा उपयोग करून सुधारणा झाली पाहिजे. यासाठी सरकारचे नेतृत्व असावे. अशा शासकीय पाठिंब्यामुळे सुधारणा आमलात येऊ शकतात.

समापण

भौतिक स्वरूपाची सुधारणा हा समाजाच्या पुनर्रचनेचाच एक आवश्यक भाग आहे. कारण काही विशिष्ट क्षेत्रात भौतिक स्वरूपाची सुधारणा झाल्याशिवाय समाजाची पुनर्रचना होऊ शकत नाही. ग्रामीण समुदाय हा भौतिक दृष्ट्या स्थानिक स्वरूपाचा आहे. तेव्हा ग्रामीण सामुदायिक पुनर्रचनेच्या संदर्भात पुढील दृष्टीकोन सुचवित आहेत.

१. लोकशाहीवादी दृष्टीकोन
२. साम्यवादी दृष्टीकोन
३. गांधीवादी दृष्टीकोन
४. सर्वोदय विचारसरणी

अशा पुनर्रचना कार्यक्रमातूनच ग्रामीण समस्यांची तीव्रता कमी होऊन ग्रामीण विकासाला क्षेत्र विशाल होईल असे वाटते.

संदर्भ पुस्तके

१. सामाजिक समस्या— र.ज.लाटे
२. ग्रामीण समस्या आणि नागरी प्रश्न— प्रा.जी.एन.मोरे
३. ग्रामीण समाजशास्त्र— डॉ.नारायण चौधरी
४. जातीयव्यवस्था व अर्थव्यवस्था— डॉ.भा.कि.खडसे, डॉ.चौधरी
५. भारतीय समाज— प्रा.चंद्रकांत खंडागळे
६. सामाजिक शास्त्रातील संज्ञा सिंध्यांताच्या कोरा

'ज्ञान ,विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार -शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे'

Shri Swami Vivekananda Shikshan Sanstha, Kolhapur's

ARTS AND COMMERCE COLLEGE, NAGTHANE

Tal. and Dist. – Satara (M.S.) 415519

(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

Accredited by NAAC at "B" Grade (CGPA-2.36)

NATIONAL SEMINAR

Indian Council of
Social Science Research

ORGANISED BY

Departments of Social Sciences

SPONSORED BY

INDIAN COUNCIL OF SOCIAL SCIENCE RESEARCH (ICSSR)

ON

**“DIMENSIONS OF THE RURAL DEVELOPMENT
IN INDIA AFTER THE INDEPENDENCE”**

Friday, February 22, 2019

Chairperson
Dr. Subhash Shelake
I/C Principal
Chief Editor
Prof. Dipak Gurav

One Day National Seminar

On

"Dimensions of the Rural Development in India after the Independence"

First Edition: 22nd February, 2019

Organized by:

Shri Swami Vivekananda Shikshan Sanstha, Kolhapur's

ARTS AND COMMERCE COLLEGE, NAGTHANE

Tal. And Dist. – Satara (M.S.) 415519

Published by: Aarhat Publication & Aarhat Journal's

Website: www.aarhat.com

Mobile No: 9822307164 / 8355852142

**AARHAT MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL EDUCATION
RESEARCH JOURNAL (AMIERJ)**

SJIF Impact Factor 6.236

Peer Reviewed Journal

ISSN 2278-5655,

Volume–VIII, Special Issue–XIII

EDITORS:

Disclaimer:

The views expressed herein are those of the authors. The editors, publishers and printers do not guarantee the correctness of facts, and do not accept any liability with respect to the matter published in the book. However editors and publishers can be informed about any error or omission for the sake of improvement. All rights reserved.

All views expressed in the journal are those of the individual contributors. **Any issues with reference to the research paper, the individual author/s are responsible.** The editor and Publisher are not responsible for the statements made or the opinions expressed by the authors.

No part of the publication be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording and or otherwise without the prior written permission of the publisher and authors.

INDEX

Sr. No	Title Name	Name Of The Author	Page No.
1	Changing Pattern Of Folklore In Rural India	Dr. Nalini Avinash Waghmare	1
2	The Glimpses Of Indian Rural Development	Dr.Ashlesha Kulkarni	5
3	Financial Crisis & India-Problems And Recommendations	Lt. S.A.Palande	8
4	Educational Development Of Tribal Population In India	Prof. Swati Namdev Chavan Dr. H. Y. Karande	16
5	A Review Study On Ahilyadevi Holkar's View For Rural Development In The India.(A Historical Study For Indian Development Support)	Dr.Mahesh Mukund Deshpande	22
6	Performance Of Fair Price Shop (Pds) Public Distribution System With Special Reference To Rural Area	Dr. R. J. Sabale	26
7	Changing Structure Of Rural Economy In India	Dr. Praveen K. Jadhav	29
8	Agro Business Development	Dr. Kishor M. Gomekar	33
9	Women Workers In Unorganized Sector	Mrs. Sangita S.More	36
10	Role Of Anganwadi Centers In Rural Development A Case Study Of Nagthane Village In Satara District (Maharashtra)	Prof. Gurav Dipak Uddhav	40
11	The Study Of Watershed Development Programme Works And Cash Crops In Satara District	Mr. Gaikwad N. V.	44
12	Solapur District's Development Due To Ujani Dam	Dr. Swarali Chandrakant Kulkarni	50
13	Problems Of Rural Development In India	Prof. Nitin B. Rupnawar	53
14	Development Of Rural Entrepreneurship In India	Prof. Amol Gowardhan Sonawale	57
15	The Problems Of Rural Development	Prof. Kamble A. P. Dr. Prof. Subhash Jadhav	60
16	Role Of Banking Sector In Rural Development	Prof. Dr. D.M. Raut	63
17	After Independence Rural Development In India: An Overview	Prof. Randhir Shilewant	65
18	Rural Development-An Overview	Dr.Rahul.N.Dhumal	70
19	Historical Background Of Rural Development In India	Shri.Baviskar G.V.	74
20	Rural Narratives: Fusion Of Rural Development And Revolution	Prof. Desai Tejsvini Anandrao	78

EDUCATIONAL DEVELOPMENT OF TRIBAL POPULATION IN INDIA

Prof. Swati Namdev Chavan

Department of Geography, S.B.S College, Karad

Dr. H. Y. Karande

Department of Geography, Mahila Mahavidyalaya, Karad

Introduction:

The term 'tribe' is very complex to define. However it is attempted to define by considering different point of view. The constitution of Indian Union (Article 366) has defined the scheduled tribe as such tribes or tribal communities or parts or groups within such tribes or tribal communities as or deemed under article 342 to be scheduled tribe for the purpose of constitution. Constitution order 1950 declared 212 tribes located in states as 'scheduled tribes'.

Caricaturing of tribal culture as uncivilized, savage, primitive, inferior, backward, associated with habit of drink, song and dance etc. and the tribal as 'vanvasis' or 'janglis' (forest dwellers), happy in their environment etc. have been the tendencies of the mainstream society. Along with this, the efforts of the mainstream towards cultural homogenization have led to the erosion of tribal culture, identity and ideology. (Tribal in Maharashtra, 1981, P. 180)

India has the largest tribal population in the world, perhaps next to Africa. As per 1991 census the Scheduled Tribe (ST) population in India is 6.78 Crores which is about 8.01 percent of the total population. The ST population is practically found in all the states in the country. The largest concentration of scheduled tribe is in central India particularly in Madhy Pradesh, Gujrat, Rajasthan, Andhra Pradesh, Orissa, Zarkhand and Bihar. The present study intends, to assess the educational status of tribal Population of India

Objectives:

- 1) To look into the educational status of tribal population of India.
- 2) To examine the literacy status of tribals in India.

Database And Methodology:

This study is based on secondary data sources. Secondary data has used for looking into their educational level and Literacy status at state level, mainly collected from census of India 2011 & registrar general of India. The collection of data various statistical techniques have been employed for understanding literacy status as follows.

$$\text{Literacy Rate} = \frac{\text{Literacy Population}}{\text{Total Population on above 6}} \times 100$$

Analysis

Tribal Literacy:

India has made considerable progress in the field of education for half a century now. Even before the achievement of independence, a large number of selfless, social workers had set up school and collages in different parts of the country and in spite of immense odds, made them enduring institutions. Indian census has always defined literacy to include only those persons who are able both to read and write. If a person can both read and write a simple letter with understanding in any language, then he is considered as a literate person. More ability to sign one's name will not entitle a person to be called a literate. Children in the age-group 0-4 years were treated as illiterate even though some of them were found going to school. Literacy rates are computed in two ways. Gross literacy rates (GLR) are worked out for the population of all ages while effective

literacy rates (ELR) are based on population of 5 years and above. In India large numbers of industries are being set up in the backward regions in private and public sectors due to package scheme of incentives offered by government. The process of development in India is very fastly. This is also true in respect of educational status. It can be seen from the Literacy tribal that while the overall literacy percentage in the India is about 74.04 per cent it is only 58.96 per cent among Scheduled Tribes. It is also pertinent to note that literacy rate among the males for the general population is 80.9 per cent and that of females is 64.6 per cent, whereas it is only 68.53 per cent for male and 49.35 per cent for female in the Scheduled Tribe communities.

Table No.1

Literacy Rate of Scheduled Tribe Population (1961-2011), India

Year	Literacy Rate		
	Male (in %)	Female (in %)	Total (in %)
1961	13.80	03.16	08.53
1971	17.63	04.85	11.30
1981	24.52	08.04	16.35
1991	40.65	18.19	29.60
2001	59.17	34.76	47.10
2011	68.53	49.35	58.96

Source: Registrar General of India

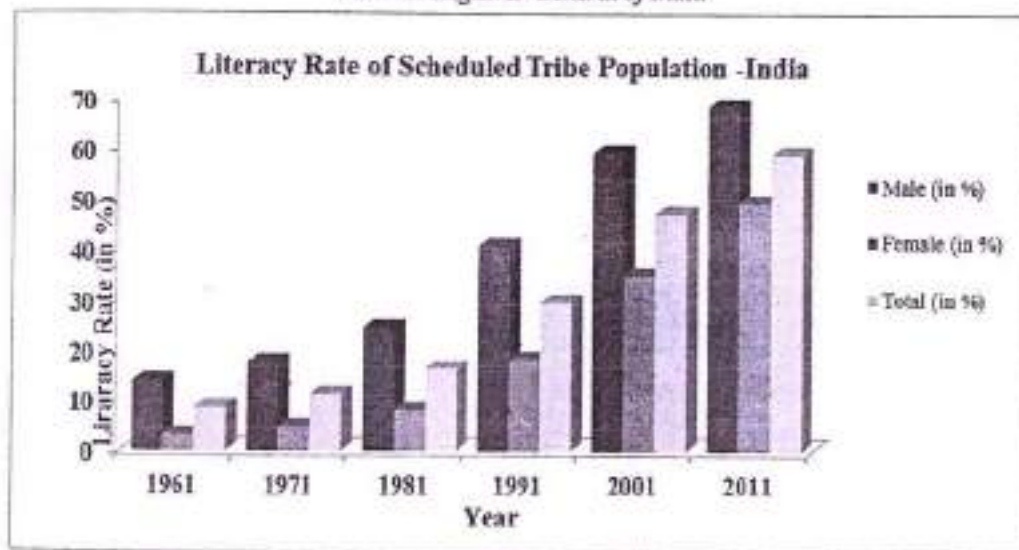

Fig. No. 1

The table and fig. no. 1 shows the information about literacy rate of tribal population in India year 1961 to 2011. The total male and female literacy is slowly increased day by day but female literacy rate is very poor as compare to male literacy rate. In 1961, total literacy rate was 8.53 per cent in which 13.80 per cent male and 3.16 per cent female population. In this way in the year 1971, total 11.30 per cent literacy rate, in 1981 16.35 per cent total literacy rate, in the year 1991 which will be increased literacy rate is 29.60 per cent. Total 47.10 per cent literacy rate increased very rapidly after 1991, in the year 2001. After a decade in the year 2011 the total literacy rate 58.96 per cent in which 68.53 per cent male and 49.35 per cent female literacy rate this situation shows the growth and development in tribal population up to the year 2011.

State Wise Literacy Rate:

The table no. 2 shows the detail information about the total scheduled tribal population literacy rate in India, according to 2011 census. The state wise and union territories literacy rate is shown by urban and rural population separately. The following five group as follows.

1. Very High Literacy Rate:

This group having above 80 per cent tribal population literacy in India with included states and union territories. The total rural literacy is shown in Mizoram state which is 84.5 per cent in which 88.6 per cent male and 80.2 per cent female tribal rural population. Total 97.9 per cent in urban areas in which 98.4 per cent male and 97.4 per cent female tribal urban population.

per cent female population. Also in the union territories Lakshadweep island total 91.5 per cent rural population. And other states like Arunachal Pradesh, Assam, Himachal Pradesh, Goa, Maharashtra, Kerala, Manipur, Meghalaya, Nagaland, Sikkim, Tripura, Uttarakhand, Mizoram, and Andaman Nikobar Island etc. included in this group

2. High Literacy Rate:

In this group tribal population in between 71 to 80 per cent the total rural tribal population states like Manipur, Nagaland, Goa Himachal Pradesh, Kerala, Sikkim, Tripura, Uttarakhand, and Daman & Diu. In the urban tribal population Chhattisgarh, Gujarat, Jammu & Kashmir, Jharkhand, Karnataka and West Bengal also included in this category.

Table No. 2
State/UT Wise Literacy Rate of Scheduled Tribe (2011)

State/UT	Rural (in %)			Urban (in %)		
	Male	Female	Total	Male	Female	Total
Lakshadweep	94.7	88.3	91.5	96	87.6	91.8
Mizoram	88.6	80.2	84.5	98.4	97.5	97.9
Daman & Diu	87.5	71.7	79.6	85	70.7	78
Goa	86.4	70.7	78.4	88.3	72.7	80.2
Tripura	86	70.7	78.4	94.8	89.7	92.2
Sikkim	83.2	71.4	77.5	92.9	85.6	89.2
Nagaland	79.5	72.4	76	94.6	90.6	92.6
Manipur	80.8	71.1	75.9	91.6	83.9	87.7
Andaman & Nikobar	79.8	68.2	74.2	98	92.6	95.2
Kerala	79.3	69	74	92.7	88.2	90.4
Himachal Pradesh	82.7	63.4	73	92.5	81.9	87.7
Uttarakhand	82.5	62	72.2	93.7	82.6	88.3
Meghalaya	72.2	69.8	71	92.3	90.3	91.3
Assam	78	63.8	70.9	93.7	86.3	90
Maharashtra	72.2	54.1	63.2	86.1	74.1	80.3
Gujrat	70.7	51.8	61.3	80	65.1	72.7
Arunachal Pradesh	67.7	53.3	60.4	90.3	79.4	84.6
Karnataka	68.5	49.4	59	81.9	67.7	74.8
Dadra & Nagar Haveli	70.8	46.3	58.5	88	71.1	79.5
Chattisgarh	68.4	47.1	57.6	84.9	69	76.9

West Bengal	67.2	46.2	56.7	78.4	64	71.2
Jharkhand	66.6	43.9	55.2	83.2	67.8	75.4
Uttar Pradesh	66.2	42.3	54.5	74.8	58	67
Rajasthan	66.7	36.1	51.7	81	55.6	69
Tamil Nadu	59	43.6	51.3	75.4	62.7	69.1
Orissa	62.2	39.9	51.1	77.7	60.5	69.1
Bihar	60.7	39.5	50.3	72.5	57.6	65.3
Madhya Pradesh	58.4	40.1	49.3	74	59.2	66.7
Jammu & Kashmir	59.3	38.3	49.1	79.6	62.6	71.7
Andhra Pradesh	56.1	37.7	46.9	74.7	58.7	66.8
Haryana	NA	NA	NA	NA	NA	NA
Punjab	NA	NA	NA	NA	NA	NA
Chandigarh	NA	NA	NA	NA	NA	NA
Delhi	NA	NA	NA	NA	NA	NA
Paducheery	NA	NA	NA	NA	NA	NA
India	46.9	56.9	66.8	70.3	76.8	83.2

Source: Census 2011, Registrar General of India

3. Medium Literacy Rate:

Medium literacy rate population group has population in between 61 to 70 per cent. The total urban tribal population in this group shows the states like Andhra Pradesh, Bihar, Madhya Pradesh, Orissa, and Rajasthan.

4. Low Literacy rate:

In this group, tribal population is in between 51 to 60 per cent. Chhattisgarh, Jharkhand, Karnataka, Orissa, Rajasthan, Tamil Nadu, Uttar Pradesh, West Bengal, And Dadra Nagar Haveli are included rural tribal population.

5. Very Low Literacy Rate:

The total tribal population is below 50 per cent in this category. The total rural tribal population states like Andhra Pradesh, Jammu & Kashmir, Madhya Pradesh has very low literacy rate.

Generally literacy rate of total tribal population in rural and urban regions in India gives satisfaction from literacy in tribal population. Overall situation is shows that, the rural and urban male literacy rate is high as compare to female literacy rate of total tribal population in India.

Level Of General Education:

Generally tribal population in India is located backward region in the country. Illiteracy is found in rural and urban population. According to census 2011, total 47 per cent rural tribal illiterate population in which 35.8 per cent male and 58.3 per cent female population. In the urban region, total 21.8 per cent illiterate population having 12.7 per cent male and 31.3 per cent female population in India.

The level of general education is shows in the table no. 3 which is given information about the literacy in tribal population as follows.

1. Literate and up to Primary Educational Level:

This is first group of educational level in the tribal population in India. Total 24.2 per cent tribal population un rural areas which is 26.4 per cent male and 21.7 per cent female population. And in urban areas of tribal

community, total 17.1 per cent having 17.6 per cent male and 16.7 per cent female population. Generally primary educational level of tribal population is high as compare to other levels.

2. Middle Educational Level:

In this level of educational system, total 14.3 per cent rural population in which 18.3 per cent male and 10.3 per cent female literate population. In urban, total 17.3 per cent tribal population in which 19.3 per cent male and 15.3 per cent female population.

3. Secondary Educational Level:

In this group, rural population is poor as compare urban areas population. 8.4 per cent total tribal population in rural areas in which 11.10 per cent male 5.7 per cent female population and in urban, total 16.5 per cent population in secondary educational levels.

4. Higher Secondary Educational Level:

Generally literacy is slowly decreased primary to higher secondary levels of education. 4.2 per cent total tribal population in rural areas in which 5.7 per cent male and 2.7 per cent female population in secondary educational level. Also in urban areas total 12.8 per cent population in which 14.3 per cent male and 11.1 per cent female population?

5. Diploma & Other Certificate Course Educational Level:

Very few tribal population in this group in rural areas, only 0.4 per cent total population in which 0.6 per cent male and 0.3 per cent female. Urban areas having total 1.8 per cent tribal population.

Table No. 3

Level of General Education

Levels of Education	Rural (in %)			Urban (in %)		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Illiterate	35.8	58.3	47.0	12.7	31.3	21.8
Literate & Up to Primary	26.4	21.7	24.2	17.6	16.7	17.1
Middle	18.3	10.3	14.3	19.3	15.3	17.3
Secondary	11.1	05.7	08.4	18.2	14.7	16.5
Higher Secondary	05.7	02.7	04.2	14.3	11.1	12.8
Diploma/ Certificate Course	00.6	00.3	00.4	02.6	01.0	01.8
Graduate & Above	02.2	00.9	01.6	15.3	09.8	12.6
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: Census 2011, Registrar General of India

6. Graduate & Above Educational Level:

Total 1.6 per cent rural population in which 2.2 per cent male and 0.9 per cent female population in this group. In urban population 12.6 per cent total tribal population having 15.3 per cent male and 9.8 per cent female population. Generally, levels of educational development in tribal population are high in urban regions.

Conclusion:

As the part of conclusion it is conclude that despite constitutional provisions, special scheme and programs and increase in financial allocation for these over the years, educationally scheduled tribes are far behind the non-scheduled tribes in India. It is inferred that the tribal literacy has increased. Similarly, rural literacy and urban literacy are also increased. The female literacy has been increasing at a bit faster rate. Male-females as well as rural urban disparities among the tribes have also been declined in the Indian country. Their level of literacy is very low, and their enrolment at primary, middle secondary and higher education are not commendable. Drop-

out rates also high among scheduled tribe student. Poverty, lack of parental interest and motivation, child being required to help at home, unattractive on scent of poverty are the main reasons for low -enrolment, and high drop-out among scheduled tribe children in general and girl in particular.

Suggestions:

1. To educational facilities provide in remote tribal areas.
2. The primary, secondary level book, Mill is provided by tribal student.
3. To support the girl education in tribal region.
4. To the graduation and post graduate level encourage by student.

References:

1. Census of India – 2011.
2. Report of NSS – 266- Tribal Survey Report.
3. Registrar General of India Report.

Campus

AARHAT PUBLICATION & AARHAT JOURNAL'S

105, Gokuldhara Park, Dr. Ambedkar Cross, Near T.V. Tower, Badliapur (G)- 421004.
Email ID: aarhatpublication@gmail.com • Phone: 9822307104
Website: www.aarhat.com

Estd: 1962
NAAC 'A' Grade

JOURNAL OF SHIVAJI UNIVERSITY

(Humanities & Social Sciences)

(Double blind and peer reviewed)

Volume 53 of 2020/ ISSUE-1

ISSN: 0368-4199

SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR

JOURNAL OF SHIVAJI UNIVERSITY **(Humanities and Social Sciences)**

Volume 53 of 2020/ ISSUE-2/ISSN: 0368-4199

EDITORIAL BOARD OF THE JOURNAL

Prof. (Dr.) D. T. Shirke

Chairman

Hon'ble Vice-Chancellor, Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) P. S. Patil

Hon'ble Pro- Vice-Chancellor, Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) M. S. Deshmukh

Managing Editor

Department of Economics, Shivaji University, Kolhapur

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD

Prof. (Dr.) Bharati Patil

Dean, Faculty of Humanities & Social Sciences, Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) A. M. Gurav

Dean, Faculty of Commerce & Management, Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) V. B. Kakade

Department of Economics, Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) Jagan Karade

Head, Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) Rajan Gavas

Head, Department of Marathi, Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) C. A. Langare

Head, Department of English, Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) P. S. Patankar

Head, Department of Education, Shivaji University, Kolhapur

Dr. Namita Khot

Director, Knowledge Resource Center, Shivaji University, Kolhapur

CONTENTS

Sr. No.	Title	Page No.
1.	Economic Impact of Covid-19 on India and Policy Forward Dr. P. S. Kamble	1-21
2.	Eligible Versus Ineligible Farmer Suicides in Maharashtra, 2001-2018: Trends of Complexity Across Districts from Marathwada and Vidarbha Dr. Dnyandev C. Talule	22-64
3.	Farmer's Income and Consumption Pattern in Drought Affected Blocks of Western Maharashtra (India) Dr. M. S. Deshmukh, Dr. Satish Vyavahare	65-82
4.	A Comparative study on the unemployment problem in different countries Sushil Bhimrao Bansode	83-94
5.	कोरोना/कोविड -१९ महामारीचे सामाजिक परिणाम डॉ. प्रल्हाद मा. माने	95-113
6.	An Overview on the Memorial stone, Rock edicts and Copper plates Vishwanath M. Ainapur	114-122

3

Farmer's Income and Consumption Pattern in Drought Affected Blocks of Western Maharashtra (India)

Dr. M. S. Deshmukh¹, Dr. Satish Vyavahare²

Abstract:

The present paper deals with income and consumption pattern of farmers in selected blocks of drought prone region in western Maharashtra. Drought adversely affects the income and consumption pattern of farmers in general sample area of Western Maharashtra in particular. The income from livestock is major part of farmer's income. The monthly per capita income earned from livestock of Jat block is 31.9%, Atpadi block is 39.3 %, Sangola is 32% and Mangalwedha block is 31.9 % of the total income in the sample households of western Maharashtra. From the analysis we got into conclusion that the monthly per capita expenditure on food items in Jat Block is higher (63%) it means that non food expenditure is very low (37%) as compared to other blocks of sample households. Atpadi block has highest average propensity to consume (APC) i.e. 0.64 while Sangola block has lowest (0.39) it suggests that rate of savings of Sangola is much higher of Rs 2060 and Atapadi is lowest of Rs. 694 as compared to other blocks in sample blocks. The average monthly per capita income of Vasud is higher i.e. Rs. 4376 these households spend on an average monthly per capita expenditure is Rs. 1353 and because of that average propensity to consume (APC) is very low (0.31) and saving is Rs. 3023. The saving pattern of Tipehali village is high as compare to other villages. The Gini co-efficient index of income of all the sample farmers in study area is 0.39. Hence there is inequality in distribution of income of sample households in drought prone area of western Maharashtra.

Keywords : Asset Pattern, Income, Consumption, Drought, Gini Co-efficient Index

1. Professor, Department of Economics, Shivaji University, Vidyanagar, Kolhapur (Maharashtra)
E-Mail: deshmuks@gmail.com Contact : +91 9869276265
2. Research Scholar, Department of Economics, Shivaji University, Vidyanagar, Kolhapur (Maharashtra)
E Mail: satishraj.1415@gmail.com Contact : +91 9921921415

I. Introduction :

This paper illustrates and focuses more on the income and consumption pattern of farmers in selected blocks of drought prone region in western Maharashtra. India is the second most populous country in the world with an estimated population of more than 1.2 billion. India's market potential is greater than that of many countries in Western Europe with more middleclass consumers and increasing local purchasing power. Since the liberalization bandwagon began to roll during the early nineties, India made a remarkable transition from being a supply controlled to a demand driven economy. With a large middle class population and their rising level of affluence, the country has one of the largest consumer markets across the world and is reckoned to be at par with the other Asian countries like China. India today offers tremendous market potential with a rapid growth rate in a wide range of products. It is one of the largest economies in the world in terms of purchasing power. India's faster economic growth since 1990s has raised per capita income (expenditure) and has significantly impacted its food consumption patterns by causing a change in the structure of food consumption patterns observed earlier during pre-reforms period. This raises the relevance of looking at the composition of India's food consumption basket. Consumption is an important activity performed by the household sector. Whatever personal income we obtained from different sources is either spent on consumption or saved. Presently, consumption is exacerbating inequalities. The consumption pattern in India is defined with the reference to the consumer expenditure survey by the NSSO. These surveys divide rural and urban population into different expenditure groups. The distribution of household/person and the per capita monthly expenditure on food and non-food items is given for each group.

This paper deals with the analysis of income and consumption expenditure pattern (in amount and quantity/physical term), both in the level and type of commodities consumption in India during the recent years. It examines whether there is change in the pattern of consumption expenditure over a period of time also large differences in the pattern of food and non-food consumption over the regions of the country.

II. Research Methodology And Data Base:

The present research paper is purely based on primary source of information, which is collected from the farmer respondents of drought prone area of Jat and Atpadi block of Sangli district and Sangola and Mangalwedha block of Solapur district in Western Maharashtra (Refer table-1). The primary data is collected through questionnaire, observations, field visits and focus group discussion with stake holders. The appropriate statistical tools are used to draw the proper inferences and study the following objectives.

➤ Objectives:

1. To study the income and consumption expenditure pattern of sample farmers in drought prone blocks in Western Maharashtra.
2. To analyze the Gini Co-efficient Index and Lorenz Curve for the distribution of Income among the sample households in Western Maharashtra.

➤ Statistical Tools:

The collected data is scrutinized, classified and tabulated in the light of the objectives and tools of data analysis. The tabulated data is analysed by using the suitable statistical tools like:

Gini Co-efficient Index³

Gini co-efficient or Gini index of concentration gives numerical expression of the results achieved from the Lorenz curve. This co-efficient can be obtained by using Trapezoidal Rule. The formula for estimating Gini co-efficient under Trapezoidal Rule is given below:

$$\text{Ginico - efficient} = 1 - \frac{\sum_{k=1}^n (P_k - P_{k-1}) (q_k + q_{k-1})}{n}$$

Where, p = Cumulative percentage of number of households

q = Cumulative percentage of household asset

3. Lorenz M O (1905), Methods of Measuring the Concentration of Wealth, American Statistical Association, New Series No. 70, June- 1905.

n = Number of classes used

The data analysis has been carried out by making use of the computer software's such as Excel, and SPSS etc. Graphs were also draw to show the trends in some important variables.

Lorenz curve

The distribution of consumption expenditure among the households of farmers is analysed through frequency distribution and decile group analysis. Lorenz curve and Gini Co-efficient are used to analyse the level of inequality in the distribution of income among the sample households.

➤ Sample Size:

Agriculture is the core occupation of the people of Western Maharashtra. Researcher has selected randomly five percent villages from each sample block of the respective district and 20 farmers from each sample village has been interviewed. Researcher has used stratified sampling method as per 'Paisewari/Aanewari' and lowest 'Paisewari' villages were selected.

Table No: 1

Sample Size of Selected Farmers in Western Maharashtra

Blocks	Total Villages	Selected Villages	Name of the selected villages	Selected Farmers
SANGLI DISTRICT				
Jath	125	6	(Tipehali, Gulvanchi, Dhavadwadi, Pratappur, Kosari, Birnal)	$6 * 20 = 120$
Atpadi	060	3	(Zare, Vibhutvadi, Pimpri)	$3 * 20 = 060$
SOLAPUR DISTRICT				
Sangola	102	5	(Bamani, Akola, Vasud, Sangewadi, Kadlas)	$5 * 20 = 100$

Mangalwedha	081	4	(Marawade, Hivargao, Khomnal, Sharadnagar)	4*20 = 080
Total	368	18		360

III. Results and Discussion:

1. Block wise Classification of Farmers on the Basis of Source of Income in Study Area:

The following table no. 2 shows the block wise monthly per capita income in sample households. The monthly per capita income of the Jat block is Rs. 2721 in which about 36.3 % (Rs.987) of income is earned from agricultural crop production, followed by 31.9 % (Rs.868) from livestock, 11.5 % (Rs.312) from agricultural labour and 20.4 % (Rs.554) from non-agricultural income. However, the monthly per capita income of the Atpadi block is Rs. 1782 in which about 31.6 percent (Rs.564) income is earned from agricultural crop production, followed by 39.3 percent (Rs.701) from livestock, 17.8 percent (Rs.318) from agricultural labour and 11.2 percent (Rs.199) from non-agricultural income.

Table No. 2

Block wise classification of farmers on the basis of source of income (In Rs) in study Area of Western Maharashtra

Sr	MPI	Jat (1)	Atpadi (2)	Sangli* (3=1+2)	Sangola (4)	Mangal- wedha (5)	Solapur* (6=4+5)
1	Agriculture/ Cultivation	987 (36.3)	564 (31.6)	775 (34.4)	1125 (35.8)	858 (35.2)	991 (35)
2	Livestock	868 (31.9)	701 (39.3)	784 (34.8)	1006 (32.0)	776 (31.9)	891 (31.9)
3	Agriculture Labour	312 (11.5)	318 (17.8)	315 (14.0)	354 (11.3)	301 (12.4)	327 (11.7)

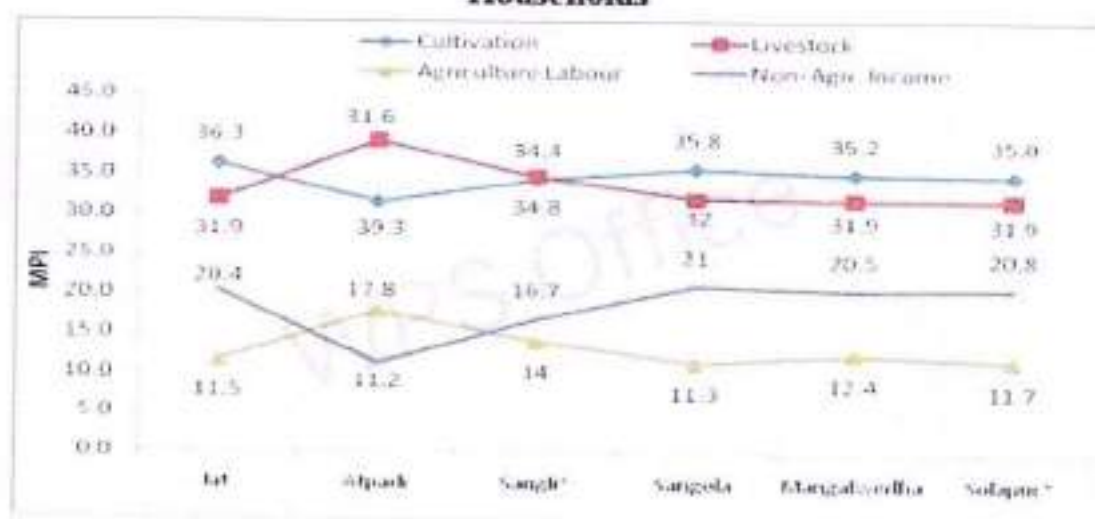
4	Non-Agriculture Income	554 (20.4)	199 (11.2)	376 (16.7)	660 (21.0)	500 (20.5)	580 (20.8)
Total Income		2721 (100)	1782 (100)	2252 (100)	3145 (100)	2435 (100)	2790 (100)

Source: Field Survey, 2015-16

Note: Figures in parentheses denoted the percentage. * = denoted Average

Figure No.: 1

Classification of farmers as per source of income on the basis of block in sample Households

The income source from livestock was core part of farmers. The monthly per capita income is earned from livestock of Jat block is 31.9%, Atpadi block is 39.3 %, Sangola is 32% and Mangalwedha block is 31.9 % of the total income. The highest income source of Atpadi block is from livestock and followed by Agriculture. The monthly per capita income of Sangola block is Rs. 3145 in which about 35.8 percent (Rs.1125) of income is earned from agriculture, followed by 32 percent (Rs. 1006) from livestock, 11.3 percent (Rs.354) from agricultural labour and 21 percent (Rs.660) from non-agricultural income. Unlike Atpadi highest income source of Sangola block is agriculture and followed by livestock. The monthly per capita income of Mangalwedha block is Rs. 2435 in which about 35.2 percent (Rs.858) of income is earned from agriculture, followed by 31.9

percent (Rs.776) from livestock, 12.4 percent (Rs.301) from agricultural labour and 20.5 percent (Rs.500) from non-agricultural income. Income from agriculture is highest source of income for the Managalwedha block.

The monthly per capita income of Sangli district is Rs. 2252 in which about 34.4 percent (Rs.775) of income is earned from agriculture, followed by 34.8 percent (Rs.784) from livestock, 14 percent (Rs.315) from agricultural labour and 16.7 percent (Rs.376) from non-agricultural income. Higher income source of Sangli district is livestock. The monthly per capita income of Solapur district is Rs. 2790 in which about 35 percent (Rs.991) of income is earned from agriculture, followed by 31.9 per cent (Rs.891) from livestock, 11.7 per cent (Rs.327) from agricultural labour and 20.8 per cent (Rs.580) from non-agricultural income. We also found that agricultural production is the highest income source for Sangli district also unlike Solapur and whole western Maharashtra.

2. Block Wise MPCE of Food and Non-Food Items in Sample Area:

The following table no. 3 shows the block wise monthly per capita consumption expenditure on broad groups of food and non-food items. Monthly per capita consumption expenditure of jawar commodity of Jat block are Rs. 145 (11%), Atpadi block are Rs. 125 (10%), Sangola block are Rs. 133 (10%) and Mangalwedha block are Rs.150 (12%).

Table No. 3

Block/Block Wise MPCE of Food and Non-Food Items in Sample Area of
Western Maharashtra

(In Rs)

MPCE	Jat (1)	Atpadi (2)	Sangli* (3=1+2)	Sangola (4)	Mangal- wedha (5)	Solapur* (6=4+5)
A) Food items						
1. Jawar	145 (11)	125 (10)	135 (11)	133 (10)	150 (12)	141 (11)
2. Wheat	26 (2)	21 (2)	24 (2)	37 (3)	25 (2)	31 (2)
3. Rice	15 (1)	16 (1)	16 (1)	19 (1)	19 (2)	19 (1)
4. Other	3 (0)	4 (0)	4 (0)	6 (0)	3 (0)	4 (0)
5. Moong	9 (1)	12 (1)	10 (1)	11 (1)	13 (1)	12 (1)
6. Urad	2 (0)	4 (0)	3 (0)	3 (0)	3 (0)	3 (0)
7. Tur	9 (1)	8 (1)	8 (1)	9 (1)	11 (1)	10 (1)
8. Other	2 (0)	2 (0)	2 (0)	3 (0)	2 (0)	2 (0)
9. Milk Liquid	267 (21)	118 (21)	193 (21)	123 (21)	152 (21)	137 (21)
10. Milk Products	25 (2)	22 (2)	23 (2)	27 (2)	25 (2)	26 (2)
11. Sugar	61 (5)	67 (5)	64 (5)	84 (6)	635 (5)	74 (6)
12. Salt, Procced Food	22 (2)	24 (2)	23 (2)	27 (2)	25 (2)	26 (2)
13. Edible Oil	80 (6)	73 (6)	77 (6)	76 (6)	79 (6)	77 (6)
14. Egg, Fish, Meat	41 (3)	51 (4)	46 (4)	37 (3)	43 (3)	40 (3)
15. Vegetables	42 (3)	50 (4)	46 (4)	53 (4)	43 (4)	48 (4)
16. Fruits	30 (2)	41 (3)	35 (3)	35 (3)	33 (3)	34 (3)
17. Packaged & Processed Food	17 (1)	22 (2)	20 (2)	24 (2)	20 (2)	22 (2)
Subtotal Food (A)	797 (63)	659 (53)	728 (58)	704 (53)	708 (57)	706 (55)
B) Non Food Items						
18. Pan ,Tobacco, Intoxicants	36 (3)	42 (3)	39 (3)	33 (2)	31 (2)	32 (2)

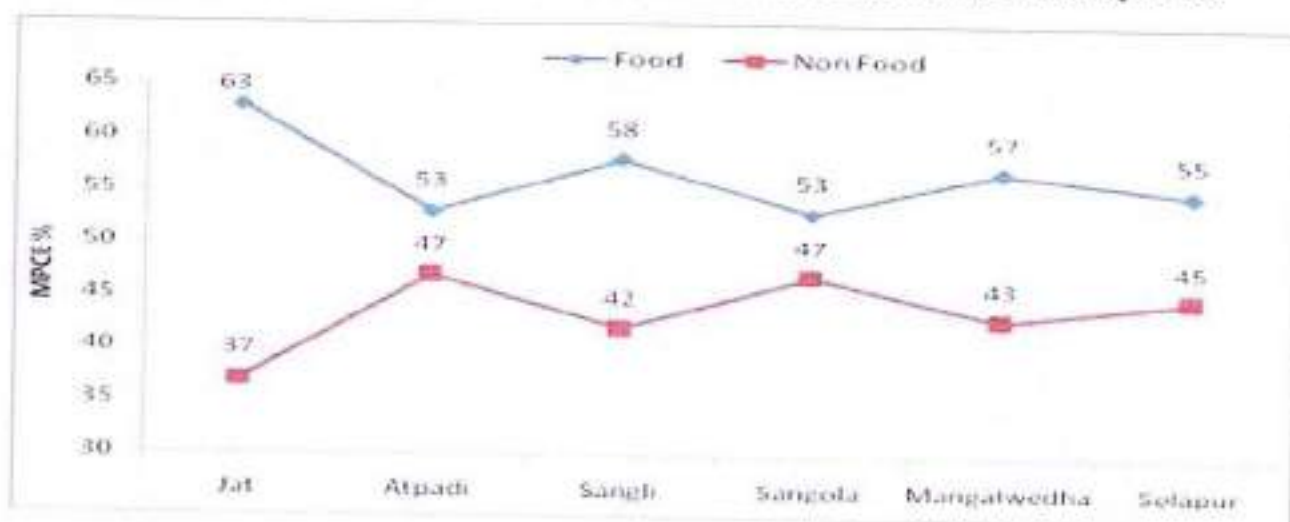
19. Fuel, Light	35 (3)	35 (3)	35 (3)	52 (4)	37 (3)	44 (3)
20. Kerosene	9 (1)	11 (1)	10(1)	11 (1)	10 (1)	11 (1)
21. Transport, Communication & Entertainment	45 (4)	49 (4)	47 (4)	60 (4)	50 (4)	55 (4)
22. Clothing, Bedding & Footwear	136 (11)	123 (10)	130 (10)	139 (10)	135 (11)	137 (11)
23. Education	74 (6)	123 (10)	99 (8)	187 (14)	117 (9)	152 (12)
24. Medical	88 (7)	152 (12)	120 (10)	99 (7)	109 (9)	104 (8)
25. Sanitary Goods, Personal Care, Cosmetics	35 (3)	44 (4)	40 (3)	42 (3)	39 (3)	40 (3)
26. Other	13 (1)	13 (1)	13 (1)	13 (1)	12 (1)	13 (1)
Subtotal Non Food (B)	471 (37)	593 (47)	532 (42)	635 (47)	541 (43)	588 (45)
Subtotal Food & Non Food (A+B)	1269(100)	1252(100)	1260(100)	1340(100)	1249 (100)	1294 (100)

Source: Field Survey, 2015-16

Note: Figures in parentheses denote the percentage. * = denote Average

Figure No: 2

Block Wise Share of MPCE of Food and Non-Food Items in Study Area

The average consumption expenditure of Jawar commodity in Sangli and Solapur districts

is Rs.135 (11%) and 141 (11%) respectively and for wheat it is Rs. 24 (2%) and Rs. 31 (2%) respectively. The average consumption expenditure of rice, moong, urad, tur, milk and milk products, sugar, salt, processed food and edible oil of all blocks is constant. The consumption expenditure of subtotal of food items of Jat block is Rs. 797 (63%), Atpadi block is Rs. 659 (53%), Sangola block is Rs. 704 (53%) and Manglwedha block is Rs. 708 (57%). The percentage of monthly per capita expenditure of transport, communication & entertainment in the all tahshils is constant. Average monthly per capita expenditure on clothing, bedding and footwear of Jat block are Rs. 136 (11%), Atpadi block are Rs. 123 (10%), Sangola block are Rs. 139 (10%) and Mangalwedha block are Rs. 135 (11%). MPCE of education in Jat, Atpadi, Sangola and Mangalwedha block are Rs.74 (6%), Rs. 123 (10%), Rs. 187 (14%) and Rs. 117 (9%) respectively. MPCE of education in Sangola block are high as compare to other blocks. Average monthly per capita consumption expenditure of non-food items of Jat block are Rs. 471 (37%), Atpadi block are Rs. 593 (47%), Sangola block are Rs. 635 (47%) and the Manglwedha block are Rs. 541 (43%).

The monthly per capita expenditure of food items in Jat Block is higher (63%) it means that non food expenditure is very low (37%) as compare to other blocks of sample households.

3. Block Wise Analysis of Income, Consumption, Saving and APC of Sample Farmers in Study Area:

The table no. 4 shows monthly per capita income of Sangola block is Rs.3400 is well off compared other blocks i.e. Jat (2939), Atpadi (1946) and Mangalwedha (2632). In the Jat block MPCE of food items is higher as compare to other blocks.

Table No. 4

Block/Block Wise Analysis of Income, Consumption, Saving and APC of Sample Farmers in Study Area

Sr. No	Indicators	Jat (1)	Atpadi (2)	Sangli* (3=1+2)	Sangola (4)	Mangalwedha (5)	Solapur* (6=4+5)
1	MPI	2939	1946	2443	3400	2632	3016
2	MPCE Food	797	659	728	704	708	706
3	MPCE Non Food	471	593	532	635	541	588
4	Food & Non Food	1269	1252	1260	1340	1249	1294
5	Saving	1670	694	1183	2060	1383	1722
6	APC	0.43	0.64	0.52	0.39	0.47	0.43

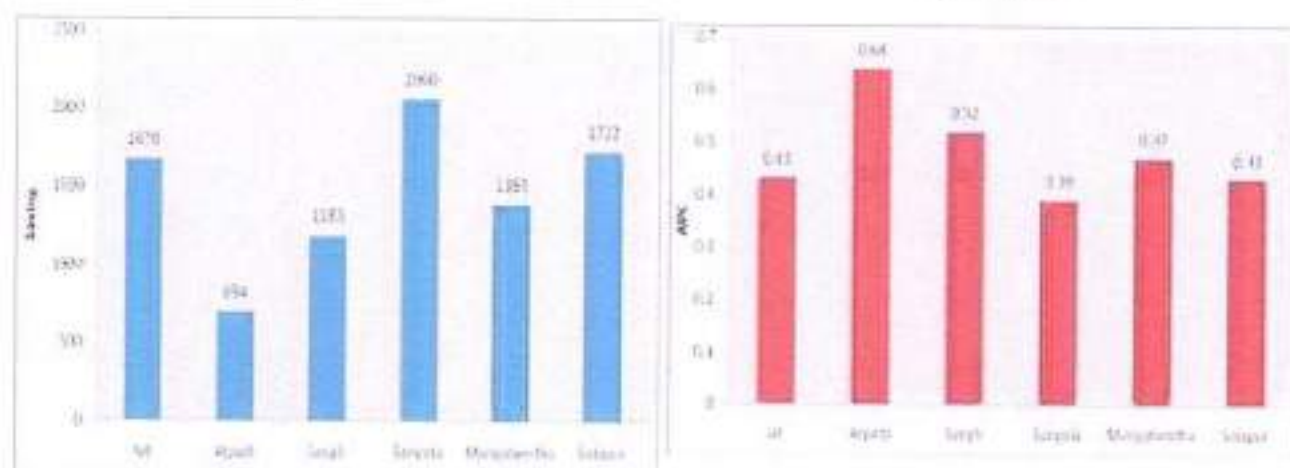
Source: Field Survey, 2015-16 Note: *= denoted average

Figure No. 3

Block Wise Saving and APC of Sample Farmers in Study Area

Saving (Rs)

APC (0/3)

The monthly per capita consumption expenditure on non-food items of Sangola block is Rs. 635 is well off compared other blocks i.e. Jat (Rs.471), Atpadi (Rs.593) and Mangalwedha (Rs.541). The total monthly per capita consumption expenditure for

Sangola block is Rs.1340 is high as compare to other blocks. APC of Atpadi block is high (0.64) and APC of Sangola block (0.39) is low it means that rate of saving of Sangola (Rs. 2060) is higher than the other blocks and rate of the saving of Atpadi block (Rs. 694) is lower compare to other blocks.

4. Village Wise Analysis of MPI, MPCE, Saving and APC of Sample Farmers in Study Area:

The table no. 7 shows that village wise analysis of MPI, MPCE and APC. The average monthly per capita income of Tipehali is Rs. 4376, these households spend an average monthly per capita expenditure of Rs. 840 on food and Rs. 513 on non-food items, leading to a total expenditure of Rs. 1353 and average propensity to consume (APC) is 0.31 and saving is Rs. 3023. The saving pattern of Tipehali village is high as compare to other villages.

Table No. 5

Selected Village Wise Analysis of Average Assets Value, MPI, MPCE, Saving and APC in Study Area

Village	Average Asset Value	MPI	MPCE			Saving	APC
			Food	Non Food	Food & Non Food		
Jat Block							
V1-Tipehali	600926	4376	840	513	1353	3023	0.31
V2-Gulvanchi	239572	1923	783	424	1207	716	0.63
V3-Dhavadvadi	288849	2391	641	432	1073	1318	0.45
V4-Pratappur	334092	1467	625	481	1106	361	0.75
V5-Kosari	302515	2107	581	414	995	1112	0.47
V6-Birnal	399145	4060	1313	564	1877	2183	0.46
Atpadi Block							
V7-Zare	228017	1862	659	587	1245	617	0.67
V8-Vibhutvadi	255032	1738	595	587	1182	556	0.68

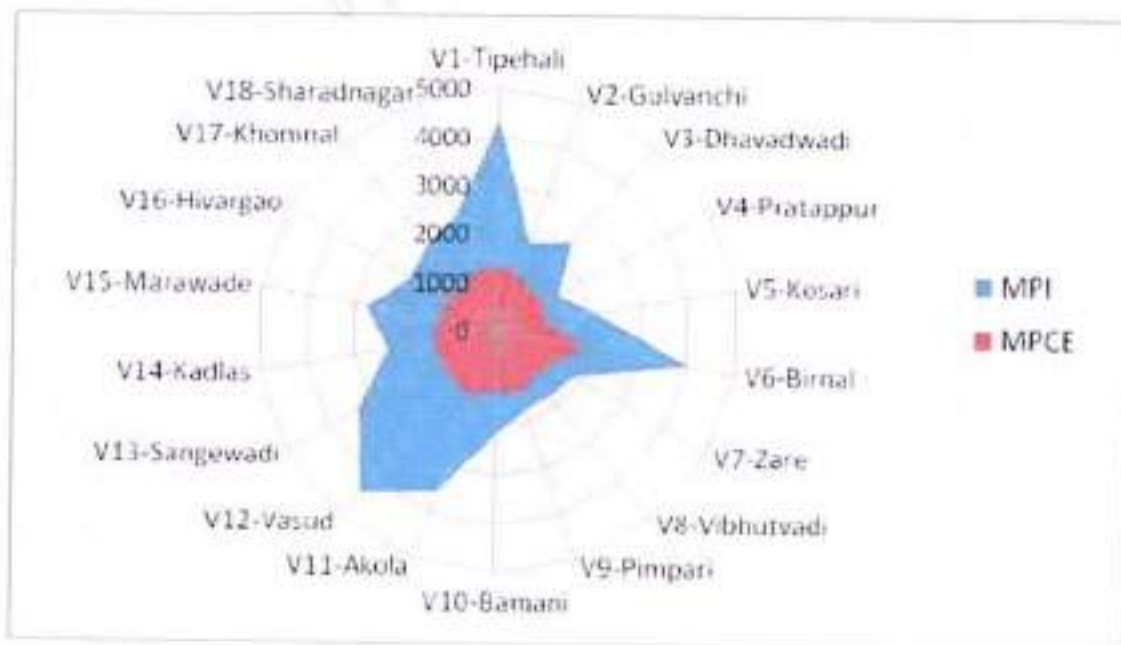
V9-Pimpari	373193	1751	723	605	1328	423	0.76
Sangola Block							
V10-Bamani	304385	2149	693	553	1246	903	0.58
V11-Akola	351720	3551	694	720	1414	2137	0.40
V12-Vasud	379883	4400	727	656	1383	3017	0.31
V13-Sangewadi	323879	3314	623	667	1289	2025	0.39
V14-Kadlas	337111	2316	785	582	1367	949	0.59
Mangalwedha Block							
V15-Marawade	458513	2764	716	532	1249	1515	0.45
V16-Hivargao	273880	2131	688	566	1254	877	0.59
V17-Khomnal	374251	2301	683	488	1172	1129	0.51
V18-Sharadnagar	387041	2546	745	576	1320	1226	0.52

(Source: Field Survey, 2015-16)

Figure No. 4

Selected Village Wise analysis of MPI and MPCE of Sample Households

(In Rs)

The monthly per capita income of Vasud village is Rs. 4400, monthly per capita

expenditure is Rs. 727 on food and Rs. 656 on non-food items, leading to a total expenditure of Rs. 1383 and average propensity to consume is 0.31. Monthly per capita income of Vasud village (Sangola Block) is high as compare to other villages and MPCE of food and non-food items of Birnal village (Rs. 1877) is high. The monthly per capita income of Pratappur village is Rs. 1467. These households spend an average monthly per capita expenditure of Rs. 625 on food and Rs. 481 on non-food items, leading to a total expenditure of Rs. 1106 and an average propensity to consume is 0.75. The expenditure on food and non-food items of Pratappur village is very low and that the reasons APC is very high. The average monthly per capita income of Vasud is higher (Rs. 4376), these households spend an average monthly per capita expenditure is Rs. 1353 and that the reasons average propensity to consume is very low (0.31) and saving is Rs. 3023. The saving pattern of Tipehali village is high as compare to other villages.

The monthly per capita consumption expenditure of food and non food items of Kosari village (Rs. 995) is very low as compare other villages. The saving of Tipehali (Jat Block) and Vasud village (Sangola block) is high Rs. 3023 and Rs. 3017 respectively. The average propensity to consume of Pimpri (Atpadi block) and Pratappur village (jat block) is high 0.76 and 0.75 respectively and APC of Tipehali (Jat block) and Vasud (Sangola block) village is very lower 0.31 and 0.31 respectively. Vasud village review higher monthly per capita income in Solapur district however, Pratappur village in Sangli district has lower monthly per capita income.

5. Gini Co-efficient index and Lorenz curve analysis of sample households on the basis of income pattern:

The following table shows that 36 households (10 %) have just 2.95 percent monthly per capita income of total income. The 72 households (20%) account for 7.08 % of total monthly per capita income.

Table No. 6

Gini Co-Efficient Index of Sample Households on the Basis of Income

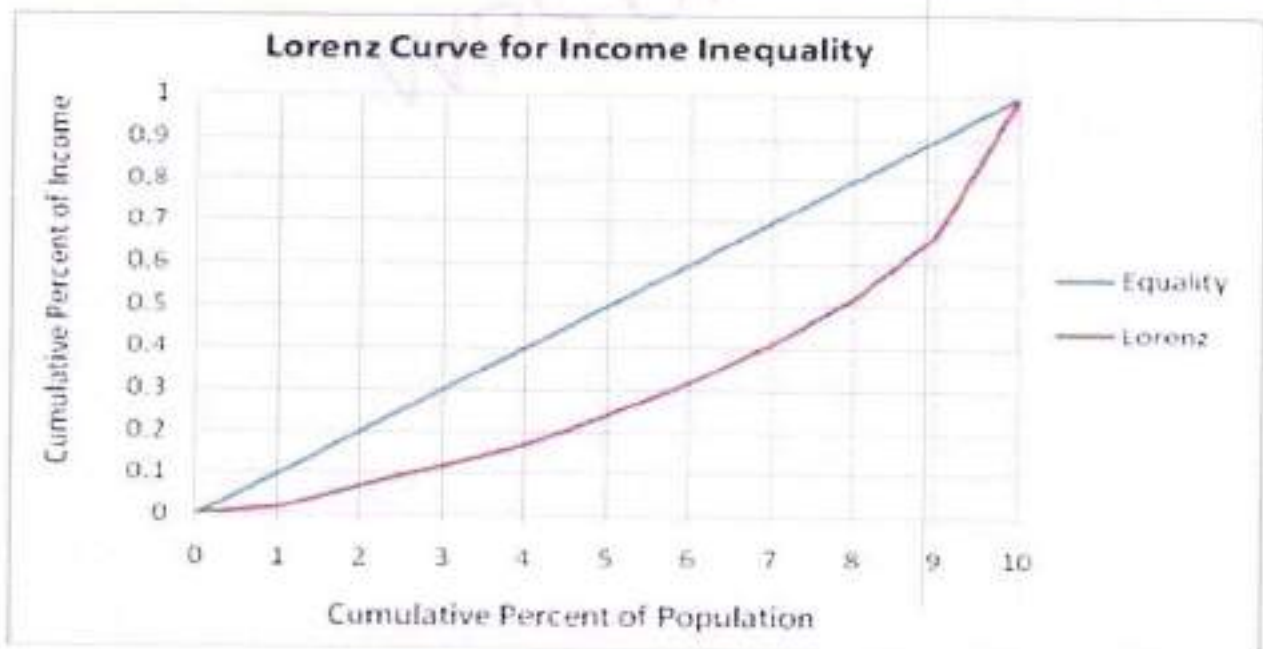
MPI Range	No. of Households	Cumulative No. of Households	MPI	Cumulative MPI	Cumulative % of Households	Cumulative % of MPI
Up to 960	36	36	27856	27856	10	2.95
960 to 1250	36	72	38944	66800	20	7.08
1250 to 1400	36	108	47287	114087	30	12.1
1400 to 1667	36	144	55421	169508	40	17.98
1667 to 1875	36	180	63888	233396	50	24.75
1875 to 2083	36	216	72167	305563	60	32.41
2083 to 2604	36	252	85153	390716	70	41.44
2604 to 3333	36	288	104863	495579	80	52.56
3333 to 4800	36	324	145559	641138	90	67.99
Above 4800	36	360	301795	942933	100	100
Individual	Percentage of Households		Cumulative % of Income		Area Under Lorenz	
0	0		0		-	
1	0.1		0.03		0.001	
2	0.2		0.07		0.005	
3	0.3		0.12		0.010	
4	0.4		0.18		0.015	
5	0.5		0.25		0.021	
6	0.6		0.32		0.028	
7	0.7		0.41		0.037	
8	0.8		0.53		0.047	
9	0.9		0.68		0.060	
10	1		1		0.084	
Total	-		-		0.304	
Area A =			0.196			
Gini =			0.392			

(Source: Field Survey, 2015-16)

The 180 households (50 percent) account for only 24.75 percent of total monthly per capita income. The 60 percent households accounted for only 32.41 percent income. The 80 percent households accounted only 52.56 percent income. This shows that there is inequality in distribution of average monthly per capita income of the sample households. The cumulative percentage of households and cumulative percentage of households monthly per capita income are same, it could be inferred that there is equality in distribution of income. In other words, had 10 percent of households have 10 percent of monthly per capita income there would have been equality. If there is perfect equality in the distribution of income, the Gini Co-efficient will be zero and it will be one there is perfect inequality. So the value of Gini co-efficient ranges from zero to one with a lower Gini ratio implying a reduction in inequality. In this study the Gini co-efficient index is 0.39.

Figure No: 5

Estimation of Lorenz Curve of Households on the basis of Income in Western Maharashtra

Lorenz curve coincides with the Egalitarian Line if every households have same income, that is, when there is complete equality in distribution of income. In the absence of

complete equality the curve will be away from the Egalitarian Line. So the level of inequality can be measured by the distance of the curve from Egalitarian Line. The greater the distance, the wider is the degree of inequality. In the above table 5 Gini coefficient index is 0.39 and the curve is a away from the Egalitarian line. So it may be concluded that the level of inequality in the distribution monthly per capita income among the households of farmers in Sangli and Solapur districts is not much higher but it is accountable.

IV. Conclusion and Policy Implications:

Drought adversely affects the income and consumption pattern of farmer's in sample area of Western Maharashtra. The income source from livestock was core part of farmers. The monthly per capita expenditure of food items in selected blocks is higher it means that non food expenditure like health, education, medical, entertainment, transport etc. is very low of sample households. The Gini co-efficient index of income was 0.39. Hence there is inequality in distribution of income of sample households in drought prone area of Western Maharashtra. The following measure will result in reduction in concentration of income and inequality. Inadequate resources on health and education in the poorest citizens drive extreme inequality. Therefore improvement in social sector investments under the public spending may reduce inequality to the greatest extent. Governments should initiate the schemes for protecting the right to a living wage. The basic needs of all workers should earn enough to support themselves and their families. There is a need of new economic policies that will improve the livelihood of all the people, not just those already well off.

V. References:

1. Rao V. U. M, Bapuji Rao B. (2016): Coping strategies for extreme weather in dry land agriculture, MAUSAM, Vol. 67, No. 1, January 2016.
2. Office of the Registrar General & Census Commissioner, India. (2011) <http://censusindia.gov.in>. Date accessed: 06/09/2018.

3. M. O. Lorenz (1905): Methods of measuring the concentration of wealth. American Statistical Association. 9(70), 1-11.
4. Facundo Alvaredo, Lucas Chancel, Thomas Piketty, Emmanuel Saez, Gabriel Zucman. (2018): World Inequality Report, Paris School of Economics, World Inequality Lab, Grand Krü, Berlin.
5. Fisoranti M. M. (2015). The determinants of consumption pattern among rural dwellers of Ondo state, European Scientific Journal, March edition, vol. 8, No. 6, e - ISSN 1857- 7431
6. Uma Datta Roy Choudhury (1977): Changes in distribution of household income, consumption and wealth in rural areas. Economic & Political Weekly.
7. Amit Basole (2015), Non-Food Expenditures and Consumption Inequality in India, Economic & Political Weekly, Vol. 50, Issue No. 36, 05 Sep, 2015.
8. S. Subramanian, D. Jayaraj (2015): Growth and inequality in the distribution of India's consumption expenditure, Economic & Political Weekly: 1983 to 2009-10
9. Mark Aguiar, Mark Bilis. (2015): Has consumption inequality mirrored income inequality? American Economic Review. 105(9), 2725-2756.
10. <http://www.imd.gov.in/>

ISSN 2349-638x
Impact Factor 6.293

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL

PEER REVIEW & INDEXED JOURNAL

Email id : aiirjpramod@gmail.com

www.aiirjournal.com

SPECIAL ISSUE No. 65

Executive Editor

Dr. S.M. Maner

Principal

Tuljabhavani Mahavidyalaya,
Tuljapur, Dist. Osmanabad (M. S.)

Co-Editor

Prof. G.V. Baviskar

Head, Dept. of History
Tuljabhavani Mahavidyalaya,
Tuljapur, Dist. Osmanabad (M. S.)

Co-Editor

Dr. B.V. Gund

Head, Dept. of Pol.Sci.
Tuljabhavani Mahavidyalaya,
Tuljapur, Dist. Osmanabad (M. S.)

Co-Editor

Prof. B.J. Kukde

Head, Dept. of Sociology
Tuljabhavani Mahavidyalaya,
Tuljapur, Dist. Osmanabad (M. S.)

Chief Editor

Prof. Pramod Tandale

Impact Factor - 6.293

ISSN-2349-638x

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

JANUARY – 2020

Executive Editor

Dr. S. M. Maner
Principal
Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur,
Dist. Osmanabad (M. S.) India

Chief Editor

Pramod P. Tandale

Co-Editor

Prof. G.V.Baviskar
Head, Dept. of History

Dr. B.W.Gund
Head, Dept. of Pol. Sci.

Prof. B.J.Kukde
Head, Dept. of Sociology

Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur, Dist. Osmanabad (M.S.) India

IMPACT FACTOR

SJIF 6.293

For details Visit our website

www.aiirjournal.com

Sr No	Author Name	Title of Article
45	प्रा. धनाजी दौलतराव भोसले	भारतातील समकालीन समस्या आणि महात्मा फुले यांच्या विचारांची आवश्यकता
46	प्रा. शितल लहू बोडके	महिला सबलीकरण आणि सदयास्थिती
47	सौ. साक्षी खेडेकर	सोशल मिडियातील तरुणाई...
48	प्रा. अशोक रामचंद्र गोरे	सामाजिक न्याय
49	प्रा. डी. एम. शिंदे	भारतातील वाढती लोकसंख्या -एक सामाजिक समस्या
50	प्रा. सौ. संगिता पाटील	भारतातील वाढती लोकसंख्या-परिणाम
51	श्री. बापू तुकाराम बाराते	लोकसंख्या वाढीच्या समस्या
52	प्रा.माधव उत्तमराव उगिले	महिला सबलीकरण : आव्हाने आणि उपाय
53	प्रा.डॉ. नागोराव संभाजी भुरके	लोकसंख्या वाढ एक समस्या
54	Dr.Sainath Radhesham Bansode	Problems of Population in India
55	Mr. Jagadananda Ray Dr. S. J.Chandrashekhar	The Role of Yoga for the Development of Human Values
56	Dr. Chandrakant Kamble	Social Issues In The Globalization Age
57	प्रा. डी.डी. गायकवाड	सामाजिक न्याय - राजर्षी छ. शाहू महाराज : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास
58	Aparna Vishwanath Kalyankar	A Study on Issues and Challenges of Women Empowerment in India
59	प्रा.बी.जे.कुडडे	लिंगभेदाची समस्या
60	प्रा.प्रकाश साहेबराव काळवणे	भारतातील लोकसंख्येची समस्या
61	प्रा. शरद शंकर गायकवाड	महिलांचे सशक्तीकरण व महिला चळवळी एक समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन
62	प्रा. जे. एन शितोळे	लोकसंख्यावाढीतील आहार आणि पोषण विषयक समस्या
63	प्रा.सौ.माधुरी गोविंद गिरी	लोकसंख्या वाढीची समस्या
64	प्रा. डॉ. श्रीकांत गायकवाड	स्त्री-पुरुष असमानता निर्मूलनाचा दृष्टिकोन

भारतातील वाढती लोकसंख्या-परिणाम

प्रा.सौ.संगिता पाटील

समाजशास्त्र विभागप्रमुख

आर्ट, कामर्स महाविद्यालय, कडेपूर

ता.कडेगांव जि.सांगली

प्रस्तावना :-

भारत हा खेड्यांचा देश आहे.भारतातीलखेड्यातील मुख्य व्यवसाय शेती आहे. येथील संस्कृती धार्मिक वृत्ती, सांस्कृतिक परंपरा, सण, सभारंभ, परस्पर संबंध शंतीशी संबंधित आहेत. येथील जीवनात अत्यंत साधेपणा आणि सिध्दताप्रियता अधिक पाहावयास मिळते.गरजांची मर्यादा असल्यामुळे जीवनजगण्याची धावपळ फारशी दिसत नाही. प्रातः नैसर्गिक साधनांच्या साहाय्याने व कृषि उत्पादनांच्या आधारे जीवन जगण्याची वैशिष्ट्यपूर्ण पध्दती येथे पाहावयास मिळते. जीवन जगण्याची ही पध्दती आणि जीवनाकडे पाहण्याचा हा दृष्टीकोन भारताच्या लोकसंख्या प्रमाणाला नेहमीच प्रभावितकरत आलेला आहे. आज आपल्या देशाची एकूण लोकसंख्या १३५कोटी पेक्षा जास्त झाली आहे. १३५कोटी ही संख्यानी मोठी आहे. म्हणूनच आपलो लोकसंख्या अतिरिक्त लोकसंख्याआहे.जगात चीन नंतर आपल्याच देशाचा सर्वाधिक लोकसंख्या असलेला देश म्हणून नंबर लागतो. चीनमध्ये कम्युनिस्ट शासन प्रणाली असल्यामुळे पॉलिटॅन्स रो चें निर्णय अंतिम असतात. या पध्दतीमुळे येथील लोकसंख्याला नियंत्रित करणे,चीनसारख्या राष्ट्राला शक्य झाले आहे. "एक जोडपे एक मुल", या धोणामुळे चीनमध्ये लोकसंख्या वाढीचा वेग कमालीचा कमी झालेला दिसतो भारतात मात्र लोकशाही शासनप्रणाली असल्यामुळे जनयत्नाचा आणि लोकपरंपरांचा विचार केला गेला. त्यामुळे इच्छा आणि आवश्यकता असूनही लोकसंख्या वाढीच्या वेगाला रोखणे काठीण झाले आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:-

१. भारतीय लोकसंख्या वाढीचा अभ्यास करणे.
२. भारतीय लोकसंख्या वाढीमागच्या कारणांचा शोध घेणे.
३. लोकसंख्या वाढीचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम अभ्यासणे
४. लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण आणण्यासाठी उपाय सुचवणे

गृहीतके :-

१. अज्ञान व उष्ण कटिबंधीय वातावरण लोकसंख्या वाढीला कारणीभूत आहे.
२. लोकसंख्यावाढीचा पर्यावरणावर अतिरिक्त भार पडत आहे.

संशोधन पध्दती:-

सदरील संशोधनामध्ये संशोधनासाठी दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, मासिके, विविध वेबसाटचा आधार घेतला आहे.

लोकसंख्यावाढीमुळे निर्माण झालेल्या समस्या :-

लोकसंख्यावाढीमुळे भारतीय समाजामध्ये अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

कुपोषण :-

कुटुंबामध्ये जास्त माणसे वाढली तर सर्वांनाहीट अहार देणे. अशक्य होते कारणवातयावर खर्च जास्त होतो. उत्पन्न कमी व त्यामुळे महागाई वाढते. दुष्काळ पडला तर अन्नधान्य महाग होते व त्याचा पुरवठा करणे शासनाला देखील कठीण जाते. त्याचप्रमाणे पाण्याच्या पाण्याची टंचाई, तसेच अनेक कारणासाठी लागणारे पाणी त्यामध्ये जर दुष्काळ पडला तर पाणी मिळत नाही शेंतीला पाणी मिळत नाही मग त्यातून निघणारे उत्पन्न कमी, मागणी वाढत मागणी वाढलीको महागाई वाढते व कुटुंबाला पुरेसा आहार मिळणे कठीण होते व यामधूनच कुपोषणाचे प्रमाण वाढते व अनेक रोग, आजारांना सामोरे जावे लागते.

घराची टंचाई :-

आज वाढत्या लोकसंख्यामुळे मोठ्या प्रमाणे घराची टंचाई निर्माण झाली आहेच घरामध्ये सदस्यांची संख्या वाढल्यामुळे घरातजागेची कमतरता भासू लागली आहे. प्रत्येकाला व्यवस्थितपणे राहता येईल अस घर मिळत नाही. दुसरीकडे जागा घ्यायची म्हटल तर जमिनीवरील अतिक्रमण वाढले व त्याचा परिणाम उत्पादनावर होईल म्हणजे उत्पादनात घट होईल ग्रामोण भागात घर

समस्या कमी प्रमाणत जाणवते पण शहरी भागात आमरतीच्या उंचीने आभळ गाटले आहे. तरी अनेक लोक हे फुटपाथवर झपळने आडवून येतात. यास वाढती लोकसंख्या कारणीभूत आहे.

प्रदूषणात वाढ:-

भारतात लोकसंख्या दिसांदिवस वाढत चालली आहे. भारतात लोकसंख्यावाढीचा दर १.५ ते २ टक्के आहे. त्यामुळे लोकसंख्यात भर पडत चालली आहे. वाढत्या लोकसंख्येची वाढत्या गरजा आणि या वाढत्या गरजा पूर्ण करताना मानव मोठ्या प्रमाणात नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा वापर करून घेऊ लागला आणि त्याचा विपरीत परिणाम पर्यावरणावर होऊ लागला वाढत्या लोकसंख्येमुळे लोकांना ग्रामीण भागात रोजगार मिळत नाही. त्यामुळे लोक रोजगार मिळवण्यासाठी शहराकडे स्थलांतर करतात त्यामुळे नागरीकरणाचा चालना मिळाली आहे आज देशातील ४५ टक्के लोकसंख्या शहरात राहते. नागरीकरणामुळे शहरामध्ये अनेक उद्योगांची निर्मती होते, रोजगारांच्या संधी मिळवण्यासाठी अनेक लोक शहरात असल्यामुळे शहरातील गर्दी वाढली शहरात अनेक कारखाने, उद्योग, बहुराष्ट्रीय कंपन्या उदयास आल्या तसेच शहरातील वाहनांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. त्यामुळे उद्योगातून व वाहनातून पर्यावरणाला हानी पोचविणारे दुषित घटक फेकले जातात व वातावरणात मिसळतात. तसेच शहरातील नाले, नद्या प्रदूषित होतात. शहरामध्ये हवेचे पाण्याचे, ध्वनीचे प्रदूषण मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. त्यांचा मानवी आरोग्यावर विघातक परिणाम होत आहे.

वृक्षतोड :-

भारतात वाढत्या लोकसंख्येचा विस्कोट झाल्या त्यामुळे अनेक समस्या भारततनिर्माण झाल्या आहेत. वाढत्या लोकसंख्येमुळे प्रत्येकाला राहाण्यासाठी घराची आवश्यकता वाढू लागली तीघराची गरज भागवण्यासाठी लोकांनी वृक्षतोडून त्याजगवर घर बांधायला सुरुवात केली. त्यामुळे वातावरणात कार्बन डायऑक्साईड कार्बन मोनॉक्साईड इत्यादीची प्रमाण वाढत चालली आहे. जवळ जवळ इ.स.वि.सन २००० नंतर उत्पादक जमिनीचा वापर घराची टंचाई दुरुकरण्यासाठी होऊ लागलेला आहे.

बेरोजगारीत वाढ:-

भारत देशामध्ये लॉसंख्या वाढीमुळे बेरोजगारीचे प्रमाण वाढत आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे व्यक्तीच्या हाताला काम मिळणे आवघड झाले आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे बेरोजगारीचा भस्मासुर दिवसांदिवस वाढत चालला आहे. यावर वेळीचे पायबंद घातला नाही तर हा बेरोजगारीचा भस्मासुर हाहाकार मानवल्याशिवाय राहाणार नाही.

नूतनभूत गरजांच्या पूर्ततेचा अभाव :-

लोकसंख्या वाढीमुळे मनुष्यांच्या ज्या मूलभूत गरजा आहेत. त्यादेखील पूर्ण होणे आवघड झाले आहे. कारण व्यक्तीच्या नूतनभूत गरजांची पूर्तता करण्यासाठी जे संसाधने लागतात त्यांची कमतरता भासू लागलेली आहे. त्याच बरोबर माणसांच्या गरजा इथे दिवसांदिवस वाढत चालल्या आहेत. आणि त्या वाढत्या गरजांना कुठे तरी रोखणे ही काळाची गरज आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा या नूतनभूत गरजांची पूर्तता होणे आवघड बनत आहे.

निष्कर्ष :-

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये काही ठळक निष्कर्ष निघतात ते म्हणजे लोकसंख्या वाढीमुळे एकूणच मानवी जीवनावर परिणाम होण्यास सुरुवात झाली आहे. त्यामध्ये प्रमुखाने आरोग्याचे प्रश्न, निवासाचे प्रश्न, कुटूंब व्यवस्थेचे प्रश्न, सामाजात वाढती बेरोजगारी, बेकारी, अंधश्रद्धा, वृद्धांची प्रश्न, मानसिक आरोग्य धोक्यात आली आहे. त्याच बरोबर वाढत्या लोकसंख्यामुळे पर्यावरणावर देखील त्यांचा विपरीत परिणाम होण्यास सुरुवात झाली आहे. इ.स.वि.सन २०२१ ला भारताची १६वी जनगणना सुरु होत आहे. जगातील लोकसंख्या शास्त्रज्ञांनाचा अंदाज आहे की, भारताची लोकसंख्या जवळ जवळ १४५ कोटी होईल. या वरील प्रश्न दूर करायचे असतील तर लोक संख्या वाढीला पायबंद घालणे गरजेचे आहे.

संदर्भग्रंथ :-

१. लोकसंख्याशास्त्र, कानीटकर आणि कुलकर्णी
२. लोकसंख्या आणि समाज, काचोळे दा.धो.
३. लोकसंख्या भूगोल, धारपूर विठ्ठल,
४. लोकसंख्या आणि समाज, प्रा. अशोक गोरे.

Special Issue January 2020

V I D Y A W A R T A®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

साहित्य और समाज चिंतन

संपादक

प्रा.नवनाथ जगताप

सहसंपादक

डॉ.अनिल कांबळे

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

श्री विद्या विकास मंडल संचालित

श्री संत दामाजी महाविद्यालय, मंगलवेडा

(हिंदी विभाग)

एवं पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होलकर सोलापुर विश्वविद्यालय, सोलापुर
के संयुक्त तत्त्वावधान में

एक दिवसीय राष्ट्रीय संगोष्ठी

"साहित्य, समाज और संस्कृति"

खंड १ - साहित्य और समाज चिंतन

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

12) हिन्दी कहानियों में अभिव्यक्त किन्नरों की वेदना मीनाक्षी. बी. पाटील, विजयपुर	53
13) प्रेमचंद की कहानियों में अभिव्यक्त दलित विमर्श प्रा. इम्रान शेख, वाशी	56
14) इक्कीसवीं शती के 'मिस रमिया' उपन्यास में दलित स्त्री विमर्श प्रा.डॉ. सुचिता जगन्नाथ गायकवाड, सोलापुर	59
15) नीरजा माधव की साहित्य में चित्रित सामाजिक विषमता प्रा. समाधान नागणे, सांगली	62
16) दलित साहित्य की प्रेरणा और ऊर्जा डॉ. अम्येडकर प्रा. डॉ. सचिन रमेशराव चोले, लातूर	63
17) मृणाल पाण्डे - एक सराक्त महिला नाटककार प्रा. डॉ. प्राजक्ता प्रकाश जोशी, सोलापुर	67
18) नीरजा माधव की कहानियाँ : दुजुर्ग विमर्श श्री विकास मगर, पुणे (सासवड)	69
19) दलित साहित्य : एक विवेचन प्रा.डॉ. ज्योती गायकवाड, सोलापुर	71
20) रज्जन त्रिवेदी की कहानियों में नारी समस्या डॉ. अर्चना शिवाजीराव कांबळे, सोलापुर (बाशी)	73
21) डॉ. दामोदर खडसे के कथा साहित्य में समाज प्रा. शिवशंकर सोमण्णा ईश्वरकट्टी, पुणे	75
22) कहानी साहित्य में अभिव्यक्त समाज प्रा. डूरे सुरज विठ्ठल, सांगली	78
23) गहुल सांकृत्यायन के कथा-साहित्य में अभिव्यक्त समाज लेफ्टनंट डॉ. रविंद्र पाटील, कोल्हापुर	79

कहानी साहित्य में अभिव्यक्त समाज

प्रा. डुरे सुरज विठ्ठल
आर्ट्स ऑण्ड कॉमर्स कॉलेज,
कडेपुर, जि. सांगली

हिंदी कहानियाँ हिंदी साहित्य का एक यथार्थ आईना है। आज स्त्री विमर्श, दलित विमर्श, आदिवासी विमर्श आदि विषय हिंदी कहानियों में चर्चा का केंद्र बने हैं। हिंदी कहानियों का मुख्य उद्देश्य समाज में समता, बंधुता और स्वतंत्रता की स्थापना करना यह रहा है। दरस्सल हिंदी कहानी में वह आक्रमकता और वही धार दिखाई देती है, जो किसी समाज में व्यापक परिवर्तन की प्रक्रिया को आगे बढ़ाती है। वास्तविक रूप में 'साहित्य एक अखंड प्रवाह है और उस मानव जीवन के असंख्य उद्धार लहरों का रूप लेकर तरंगित होते रहते हैं।' इस कथन के अनुसार कहानी साहित्य में हमें मनुष्य जीवन की अगणित छटाओं का दर्शन होता है। अरूणा सीतेश जी एक ऐसी ही सुप्रसिद्ध कहानी है 'निर्णय'। इस कहानी में एक मध्यम वर्गीय नवयुवती अध्यापिका की जीवन कथा चित्रित की गई है। वह अध्यापिका उच्च शिक्षित तथा नौकरी करने वाली महिला होते हुए भी उनकी कमजोर मनस्थिति और उनके मन की पुंजन को बखुबी ढंग से कहानी में उजागर किया गया है।

इक्कीसवीं सदी का प्रथम दशक आज के मानव का भ्रूणदलीकरण और हताश चेहरों को दर्शाता है। हिंदी के एक सुप्रसिद्ध दलित कहानीकार ओमप्रकाश वाल्मिकि जी की कहानियाँ दलितों में आत्मसन्मान से जीने की लालसा उत्पन्न करती हैं। इनकी कहानियाँ दलित जीवन का यथार्थ सार हैं। वे एक जगह लिखते हैं — 'इन कहानियों की अंतर्बस्तु में अनुभव जगत

की त्रासदियों का और दुःखों से उपजी सामाजिक संवेदनाएँ हैं। सच तो यह है कि मैंने जैसा जीवन देखा, भोगा, महसूस किया वैसा ही लिखने की और [Kusdh dkk dh gS] इसका अर्थ यह होता है कि हिंदी कहानियाँ दलित, शोषित, वंचित और पीडित समाज का नग्न चित्रण कराने में सक्षम हैं। 'धुसपैटिए' कहानी में दलित छात्रों के साथ संवर्ण छात्र एवं प्रोफेसर भी किस प्रकार भेदभावपूर्ण व्यवहार करते हैं उसे दिखाया गया है। अनुसूचित जाति के छात्रों को आरक्षण के कारण मेडिकल कॉलेज में प्रवेश मिल तो जाता है लेकिन उनका डॉक्टर बनने का सपना अधुरा ही रह जाता है। उनको निम्न जाति को लेकर होस्टेल में भी संवर्ण छात्रों द्वारा उन पर रेगिग की जाती है। दलित छात्रों को होस्टेल में दलित छात्रों के साथ ही रखा जाता है। इस पर अमरदीप नामक दलित छात्र का कथन अंगों पर रोमांच खड़े करता है— 'कल पूरा दिन होस्टेल के एक कमरे में विकास चौधरी और सुभाष सोनकर को दरवाजा बंद करके पीटा गया।'

भारतीय समाज और भारतीय व्यवस्था इन दोनों के बीच निरंतर संघर्ष चलता आ रहा है। सच तो यह है कि व्यवस्था तो जनता का ही एक अंग है। यादवेंद्र शर्मा की 'नारी और पत्नी' ऐसी ही एक कहानी है। कहानी का मुख्य पात्र है विश्वास जो की एक डॉक्टर है और उसकी पत्नी है शीला जो एक ऐश्याश है। इन दोनों के संबंधों में जब दरार पड़ती है तब उन दोनों को जीवन से जादा मीठा अच्छा लगने लगती है, यही विडंबना आज भी हमें वर्तमान समाज में दिखाई देती है। इस कहानी में विश्वास कहता है— 'तुम पत्नी नहीं चुड़ेल हो। प्यार के नाम पर एक धब्बा हो।' ऐसे ही पति पत्नी के बीच खाई बढ़ती है और दोनों का संघर्ष तेज होता है। 'मुंबईकांड' कहानी में हमें मुंबई में हुए हात्याकांड के परिणाम दिखाई देते हैं। 'शक्यात्रा' नामक कहानी में ब्राह्मणवादी मानसिकता लेकर चलनेवाले समाज का चित्र पेश किया है। इसमें चमार और महार नामक दो जातियों के बीच का संघर्ष दिखाई देता है। चमार अपने को महार से उँचा मानता है। कल्हन और सरजू महार जाती के

है। जब कलहन की बेटी बीमार पड़ जाती है और उसे इलाज करने के लिए वह गाँव के डॉक्टर के पास ले जाता है तब वहाँ डॉक्टर भी जातिगत भेदभाव के कारण इलाज करने को साफ-साफ इन्कार करता है और कहता है "यह मत लाना कल से मेरी दुकान बंद हो जाएगी। यह मत भूलो तुम महार हो।"

इक्कीसवीं सदी की एक और मुख्य समस्या है दाम्पत्य जीवन में अलगाव। आज इसके कई कारण सामने आते हैं जैसे अर्थाजिन, संकुचित मानसिकता, स्वार्थ, अस्थिर मन आदि। इन सभी समस्याओं को हिंदी कहानियों ने उद्घाटित करने का प्रयास किया है। ऐसी ही एक कहानी है सुप्रेम सुकुमार जी की 'गंधबीज' इसमें दाम्पत्य जीवन में बढने वाला संघर्ष का मुख्य कारण भारतीय समाज है। जिसका नतीजा परिवार के पति पत्नी के साथ साथ परिवार के सभी सदस्यों को भुगताना पड़ता है। कहानी का कथानक अपेक्षाकृत अधिक सबल और कथा विधान का उत्कृष्ट उदाहरण बना है। कहानीकार जैनेंद्रकुमार की 'पत्नी' कहानी में पति पत्नी एक दूसरे को समझने में असमर्थ है। पति कालिंदीचरण भारतमाता की स्वातंत्रता की प्राप्ति के बारे में अपने मित्रों से बहस करते रहता है। उनके साथ मिलकर खना खाता है लेकिन अपनी पत्नी को पृथक्ता तक नहीं। उसने अपनी पत्नी को समझने की कभी कोशिश भी नहीं की। ऐसे कई नवदाम्पत्य आज भी हमारे ईर्द-गोर्द मिलते हैं जो केवल शरीर से ही एक दूसरे के साथ हैं और मन से कई ओर हैं। हिंदी कहानी ने हाल ही में प्रेम इस नए विषय को बड़ी ही रोचकता से दिखाने का प्रयास किया है। जैनेंद्र की 'परदेशी' कहानी में महिला और एक परदेशी पुरुष में प्यार हो जाता है। दोनों बाहर से कितने भी यह दर्शाते हो कि दोनों को एक दूसरे के प्रति आकर्षण नहीं है लेकिन अंदर ही अंदर दोनों के मन में प्रेम का अंकुर पल्लवित होता दिखाई देता है। कहानी की नायिका पलभर के मिलन से ही उस परदेशी को अपना आत्म समर्पण कर देती है और कहती है - "अपने महा सौभाग्य की बात को भीतर लेकर बिनीत रहूँगी और मेरे राजा तुमसे कहती हूँ कूटूंगी नहीं।"

हिंदी दलित कहानीकारों में जयप्रकाश कर्दम का नाम सम्मान से लिया जाता है। उनकी 'जहर' नामक कहानी का नायक एक दलित तांगेवाला है जो एक दिन अपने तांगे में एक ब्राह्मण को बिठाकर ले जाता है। रास्ते में जाते समय किसी दलित रेली और दलितों की भीड़ को देखकर वह ब्राह्मण भडक उठता है और दलितों को भली बुरी गाली गलौच्य भाषा का प्रयोग करता है। यह बात वह दलित तांगेवाला सहन नहीं कर सकता। वह उसे आधे रास्ते में ही उतारकर कर कहता है—'मुझे दो रूपये का नुकसान हो गया। मैं सौ रूपयों का नुकसान भी बर्दास्त कर लूँगा पर तेरे मुँह से अपमान जनक बातें बर्दास्त नहीं करूँगा।' दलित स्त्रियों की समस्या और स्वाभिमान को जब एक दलित महिला ही व्यक्त करती है तो उसमें अनुभूति की प्रमाणिकता अधिक होती है। सुशिक्षित टाकभरि जी की 'सिलिया' कहानी की नायिका सिलिया बड़ी कठिनाईयों का सामना करके मैट्रिक पास करती है। सिलिया में पढ़ने, लड़ने और आगे बढ़ने की ललक है। खेल कूद में भी वह पीछे नहीं है। आज के तमाम असुविधाओं के बीच सिलिया सम्मान से जीना चाहती है। इसी सिलिया के माध्यम से लेखिका वर्तमान नारियों को यह प्रेरणा देती है कि चाहे संघर्ष कितना भी कठिन क्यों ना हो उस पर विजय प्राप्त करके आत्मसम्मान के साथ सौर उंचा करके जीना चाहिए।

इस प्रकार निष्कर्ष रूप से हम कह सकते हैं कि कहानी समाज के सभी वर्गों का सार्वभौम आइना है। समाज की यथार्थ परछाई उसमें दिखाई देती है।

संदर्भ :

1. साहित्यशास्त्र—राजकुमार शर्मा, पृष्ठ—५०
2. पुसपैटिए— ओमप्रकाश वाल्मीकि, भूमिका
3. पुसपैटिए— ओमप्रकाश वाल्मीकि, पृष्ठ—१५
4. नारी और पत्नी— यादवेंद्र शर्मा चंद, पृष्ठ—१०८
5. परदेशी— जैनेंद्रकुमार, पृष्ठ—१५
6. दलित साहित्य के प्रतिमान— डॉ.एन.सी, पृष्ठ—१४७

॥असाध्य ते साध्य करिता सायास॥

श्री विद्या विकास मंडल, संचलित

श्री संत दामाजी महाविद्यालय, मंगलवेढा ज़ि. सोलापुर (महाराष्ट्र) (नैक मूल्यांकन 'बी' ग्रेड)

हिंदी विभाग तथा

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होलकर सोलापुर विश्वविद्यालय, सोलापुर के
संयुक्त तत्वावधान में आयोजित

एक दिवसीय राष्ट्रीय संगोष्ठी “साहित्य, समाज और संस्कृति”

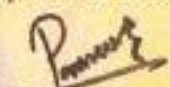
रविवार, १२ जनवरी, २०२०

प्रमाण पत्र

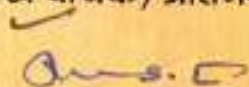
प्रमाणित किया जाता है कि, श्री/श्रीमती/प्रा./डॉ. सुरज दुरे महाविद्यालय भारिसु के
कॉमर्स कॉलेज, कडेपूर, जि- सोलापुर ने दि. १२ जनवरी, २०२० को 'साहित्य, समाज और संस्कृति' विषय
पर आयोजित एक दिवसीय राष्ट्रीय संगोष्ठी में उपस्थित रहकर कहानी साहित्य में अभिव्यक्त समाज इस
विषय पर अध्यक्ष/उद्घाटक/प्रमुख अतिथि/विषय प्रस्तोता/प्रमुख वक्ता/आलेख वाचक/अतिभग्नी के रूप में सक्रिय सहयोग दिया।

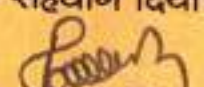
प्रा. नवनाथ जगताप
संयोजक, विभागाध्यक्ष
श्री संत दामाजी महाविद्यालय, मंगलवेढा

डॉ. परमेश्वर होनराव
नैक समन्वयक,
श्री संत दामाजी महाविद्यालय, मंगलवेढा

डॉ. सुरैय्या शेट्टे
अध्यक्षा, हिंदी अध्ययन मंडल,
पु.अ.हो.सो.वि.सोलापुर

प्रो.डॉ. पुन.बी.पतार
प्रधानाचार्य,
श्री संत दामाजी महाविद्यालय, मंगलवेढा

**Arts and Commerce College, Kadepur
Metric No. 3.3.1.**

**Research papers in the Journals notified on UGC Care list
2018-2019**

Inequality of Income and Consumption pattern of Farmers in Drought Prone Region of sangali and solapur Districts	Dr.Satish Vyavahare	Economics	Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)	Jan-19	2349-638x
The aspects of Buddhism in Lincoln in the Bardo	Shri.A.S.Dalvi	English	Sanskriti International multidisciplinary research journal	Jul-Aug-sep2019	2455-1511
Role of District credit plan in India an analysis	Smt.A.V.Sawant	Commerce	Research journey	Jan-19	2348-7143
शिक्षणमहर्षी परमपूज्य डॉ.बापूजी साळुंखे यांचे शैक्षणिक योगदान	Smt.S.B.Ingavale	History	Aaushi international research journal	Jan-19	2349-638x
मानवी अधिकारासाठी शिक्षण	Shri B.B.Pawar	Marathi	Research journey	Feb-19	2348-7143
महिला आणि सरकारचे बदलते धोरण	Smt.S.Y.Patil	Sociology	Research journey	Feb-19	2348-7143
संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनाचे ग्रंथालय उपयोजन	Smt.N.R.Thorat	Library science	Aaushi international research journal	Feb 19	2349-638x
संत गाडगेबाबांचे शिक्षणविषयक तत्वज्ञान -एक चिकित्सा	Shri R.P.Mahanwar	History	Research Journey	Feb-19	2348-7143
बखर एका खेड्याची अविस्मरणीय आत्मकथा	Shri.B.B.Pawar	Marathi	Vision Research Review	dec-2018-may2019	2250-169x
मराठवाड्यातील कादंबरी लेखनातून चित्रित होणारी ग्राम संस्कृती	Shri.B.B.Pawar	Marathi	Interlink Research Analysis	Jun-19	0976-0377
जागतिकीकरण लिंगभेदाची समस्या	Smt.S.Y. Patil	Sociology	Aaushi international research journal	Feb-19	2349-638X
भारतातील बालकामगार समस्या निर्मूलनासाठी कायदेशीर उपाय योजना	Smt.S.Y. Patil	Sociology	Aaushi international research journal	Mar-19	2349-638X

PRINCIPAL
 Arts & Commerce College,
 Kadepur, Tal. Kadegaon, Dist. Sangli

“Recent Trends in Social Sciences”

19th January, 2019

**Special Issue
of
One Day Multidisciplinary National Seminar**

Organized by

**Smt Akkatai Ramgonda Patil Kanya
Mahavidyalaya, Ichalkaranji.**

Editor

Dr. Trishala V. Kadam

Associate Professor, Dept. of Economics,
Smt Akkatai Ramgonda Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji.

Published by

Dr. Anil Patil

Smt Akkatai Ramgonda Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji.
Vivekanand Colony,
Near Shahu Putal,
station Road,
Ichalkaranji 416 115.

Sr.No.	Author Name	Title of Article / Research Paper	Page No.
26.	Dr. Satish Vyavahare Dr. M. S. Deshmukh	Inequality of Income and Consumption Pattern of Farmers in Drought Region of Sangli and Solapur Districts	97
27.	Dr. Savita Vitthalrao Bhosale	Current Status Of Sports Tourism In India	105
28.	Sayali Patil	Indian Civil Aviation Industry- An Overview	108
29.	Dr.Shabana.H.Biradar	Different Faces Of Gender Discrimination In India	111
30.	Mrs. Shailaja A. Changundi	On Valuing The Values: Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe	113
31.	Dr. Shakuntala Patil	Towards Sustainable Urbanization	116
32.	Prof. Shobhatai S. Patil Dr. Raj P. Chavan	Impact And Challenges Of Sustainable Development	119
33.	Dr. Shraddha Patil	Developing Social Competencies For Sustainable Development For Teacher Training In Student Teacher Through Elements Of Practical Component	123
34.	Shrinivas B. Patil	Barriers Forwomenin Sportsparticipation	128
35.	Mrs. Sunita.H.Ambawade	Recent Trends In E-Banking Andtechnology Based Services In Indian Banking	131
36.	Sunita S. Telsinge	Modern Methods of Rainwater Harvesting	133
37.	Mrs. Swati P. Hake Mrs. Shruti S. Parchure	Economic Aspects in Tourism	137
38.	Dr. Trishala V Kadam	Growth Of Population In India And Impact On Employability	140
39.	Miss. Trupti Shivajirao Thorat	Impact of Cultural Hybridization through Globalization on Society	143
40.	Dr. Tukaram Maruti Rabade	A Study of Economic performance of Maharashtra State Road Transport Corporations	146
41.	U. S. Khot	Computerisation Of Kasuti Embroidery On Cotton Saree	150
42.	Mr. Umakant Annappa Hattikat Dr. Manjushri Ghorpade	Analytical Study of Indian Council Act 1861	153
43.	Dr. V.B. Desai Mr.Sanjay Vitthal Omase	The Implementation of GST in India"-Effects on Textile Industry -Benefits and Issues.	157
44.	Prof.Varsha.M. Potdar	Public Policy and Governance in India	160
45.	Mrs. Varsha. P. Sathe	The Future Of Interior Design	168
46.	Dr.Mrs.Varsha Raghunath Shinde	Sustainable Development and its Challenges in Developing Countries	170
47.	Prof. Vijay P. Patil	Modern Agriculture in India	174
48.	Shri.Vinod M. Magadum	Recent Trends in Financial Inclusion in India	176
49.	Virupaksh R. Khanaj	The Multi-Dimensional Poverty In India Through The Lens Of Human Development Report	180
50.	Prof. V. B. Waghmare	Cashless Economy: A Necessitate Of Developing Economy	184

Inequality of Income and Consumption Pattern of Farmers in Drought Region of Sangli and Solapur Districts

Dr. Satish Vyavahare

Dr. M. S. Deshmukh

¹Research Scholar, Department of Economics, Shivaji University, Kolhapur

² Professor, Department of Economics, Shivaji University, Kolhapur

Abstract:

This paper has attempted to analyse the asset, income and consumption of farmers in drought prone area of Sangli and Solapur district in Maharashtra. Drought is a natural or manmade calamity which adversely affects farmer's assets, income and consumption pattern. The average assets value of large farmers is 6.07 times of the small farmers and the monthly per capita income of large farmers is 3.06 times comparing to monthly per capita income of small farmers, there is highly difference in distribution of assets pattern and income of sample households. The Gini co-efficient index of income is 0.39, there is highly inequality in distribution of income of sample households. The 180 households (50 percent) account for only 24.75 percent of total monthly per capita income. The Gini co-efficient index of monthly per capita income is 0.39. There is high inequality in distribution of income of sample households in drought prone area of Western Maharashtra. The 180 households (50 %) account for only 21.84 percent of total asset and 288 households (80 %) of households are having 53.73 percent of total asset there would have been highly inequality in distribution of asset. The level of inequality in distribution of asset value among the households of farmers was 0.41, so it is concluded that the level of inequality in the distribution asset among the households of farmers is high.

Keywords: Asset Pattern, Monthly per capita consumption expenditure, Monthly Per Capita Income, Variation, Gini Co-efficient Index, Lorenz curve.

I. Introduction:

Income and consumption pattern of the farmers depend on many factors like assets, level of education, occupation and demographic characteristics. Saving in any community depends on these factors. The farmers have various income sources. Most of the farmer's cultivation is not only based on source of income more than 60 percent of the farmer's income originates from other sources like livestock, agriculture labour and non-agricultural activities. Livestock are the main source of income of the farmers in Sangli and Solapur district. This chapter analyses the socio-economic characteristics, asset pattern and average asset value, sources of income and the income and consumption expenditure pattern of the farmers. The proportion of assets is distributed between productive and unproductive items hold the key for the level of income and consumption expenditure of households. The households possess both physical assets and financial assets. In the rural areas a good portion of the assets are held in the form of physical assets and very little in the form of financial assets. These assets are land, buildings, livestock, agricultural tools and pump sets, deposits, jewellery, transport/ vehicles, goods for recreation/ TV, ICT (Laptop, mobile) and other household durable goods. Valuation of most of these assets involves a lot of problems.

II. Research Methodology And Data Base:

Data on expenditure of each item of food were collected on a monthly basis and data for expenditures on non-food items like clothing and footwear, medical care and health services, transport expenses, education and pan and intoxicants were collected for each members of the family on yearly basis, whereas for expenditure on heads such as electricity and water, communication and entertainment and sanitary goods and cosmetics, data were collected for the households as whole on a monthly basis. Data on expenditure, which do not occur frequently namely, clothing and footwear, consumer durables and other household's goods, and religious and cultural activities were collected on a yearly basis for the households as whole.

➤ Objectives:

1. To analyze the income, assets and consumption inequality of farmers in drought region of Sangli and Solapur districts in Maharashtra.
2. To analyze the Gini Co-Efficient Index and Lorenz Curve for the distribution of monthly per capita income, assets and monthly per capita consumption expenditure among the sample households.

➤ Statistical Tools:

The collected data is scrutinized, classified and tabulated in the light of the objectives and tools of data analysis. The tabulated data is analysed by using the suitable statistical tools like:

1. Gini Co-efficient Index¹

Gini co-efficient or Gini Index of concentration gives numerical expression of the results achieved from the Lorenz curve. This co-efficient can be obtained by using Trapezoidal Rule. The formula for estimating Gini co-efficient under Trapezoidal Rule is given below:

$$\text{Ginico - efficient} = 1 - \frac{\sum_{k=1}^n (P_k - P_{k-1}) (q_k + q_{k-1})}{n}$$

Where,

p = Cumulative percentage of number of households

q = Cumulative percentage of household income

n = Number of classes used

The data analysis has been carried out by making use of the computer software's such as Excel, and SPSS. The use of a few graphs is also made to show trends in some important variables.

2. Lorenz curve

The distribution of consumption expenditure among the households of farmers is analysed through frequency distribution and decile group analysis. Lorenz curve and Gini co-efficient are used to analyse the level of inequality in the distribution of consumption expenditure among the households of farmers.

➤ Sample Size:

This paper is purely based on primary data collected from the drought prone region of Sangli and Solapur Districts. Agriculture is the main occupation of the people in Sangli and Solapur Districts. Researcher has selected randomly five percent villages from each sample taluka of the respective district and 20 farmers from each sample village has been interviewed. Researcher has used stratified sampling method as per Paisewari/Aanewari and lowest Paisewari villages were selected.

Table No: 1

Sample Size of Selected Farmers in Sangli and Solapur Districts

Sr. No	Blocks	Total Villages	Selected Villages	Name of the selected villages	Selected Farmers
Sangli District					
1.	Jath	125	6	(Tipehali, Gulvanchi, Dhavadwadi, Pratappur, Kosari, Binal)	6*20 = 120
2.	Atpadi	060	3	(Zare, Vibhutvadi, Pimpari)	3*20 = 060
Solapur District					
3.	Sangola	102	5	(Bamani, Akola, Vusud, Sangewadi, Kadlas)	5*20 = 100
4.	Mangalwedha	081	4	(Marawade, Hivargao, Khomnal, Sharadnagar)	4*20 = 080
Total		368	18		360

Source: Census Report, 2011

III. Result And Discussion:

I. Classification of Farmers and Variation of Monthly Per Capita Consumption Expenditure:

The variation of average monthly per capita consumption expenditure (in terms of number of times) among the different types of households of farmers is presented in the following table matrix.

Table No. 2

Variation of Average MPCE (in Terms of Number of Times) Among the Households of Various Types of Farmers

Sr. No.	Types of Farmers	Small (1144)	Medium (1262)	Large (1519)
1	Small (1144)	0	1.10	1.33
2	Medium (1262)	1.10	0	1.20
3	Large (1519)	1.33	1.20	0

Source: Field Survey, 2015-16

¹Lorenz M O (1905), *Methods of Measuring the Concentration of Wealth*, American Statistical Association, New Series No. 70, June- 1905.

Note: Figures in parentheses denote the respective average monthly consumption expenditure of households of different types of farmers

The above table no. 1 matrix that the average MPCE of medium farmers is 1.10 times in the average MPCE of the small farmers. The average MPCE of large farmers is 1.33 times in the MPCE of the household of small farmers and the matrix that the average MPCE of large farmer is 1.10 times in the average MPCE of the medium farmers.

2. Gini Co-Efficient Index and Lorenz Curve Analysis of Sample Households on the Basis of MPCE:

The level of inequality in distribution of MPCE among the households, Lorenz curve is drawn. If the cumulative percentage of sample households and MPCE of broad groups of food and non-food items are same, it could be inferred that there is equality in distribution of MPCE. The 10 percent of households have 10 percent of MPCE there would have been equality. Table no. 3 shows that 36 households (10 percent) have just 6.39 percent of MPCE. The 72 households (20 percent) account for 13.72 percent of MPCE. Again, 180 households (50 percent) account for only 38.80 percent of MPCE. This shows that there is inequality in distribution of average MPCE of broad groups of food and non-food items.

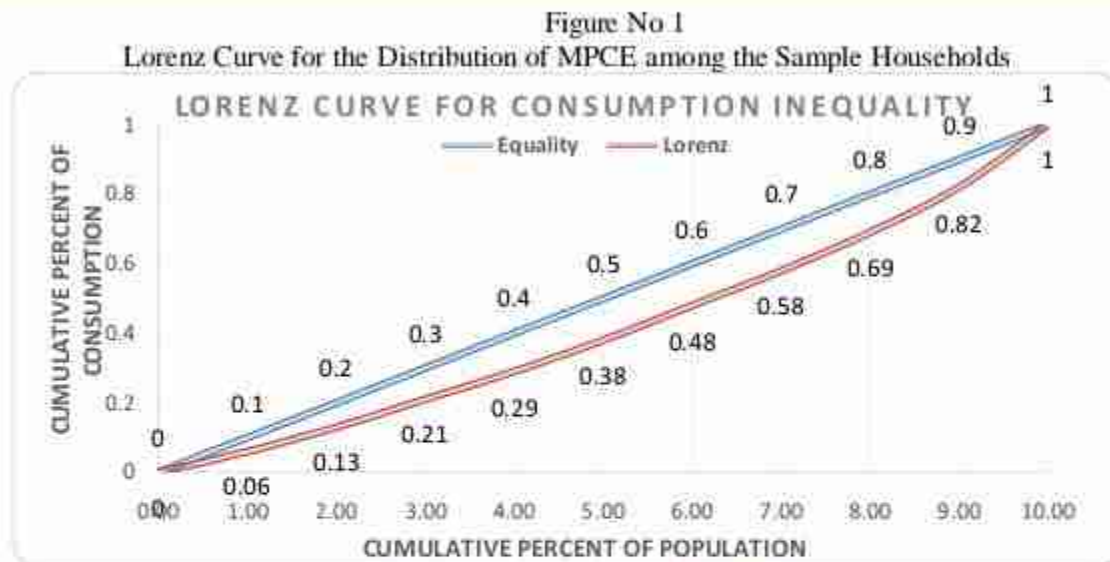
Table No. 3

Gini Co-Efficient Index on the Basis of Distribution of MPCE in Sample Households

MPCE Range	No. of Households	Cumulative No. of Households	MPCE	Cumulative MPCE	Cumulative % of Households	Cumulative % of MPCE
up to 895	36	36	29469	29469	10	6.39
895 to 975	36	72	33818	63287	20	13.72
975 to 1042	36	108	36404	99691	30	21.61
1042 to 1090	36	144	38510	138201	40	29.96
1090 to 1164	36	180	40765	178966	50	38.80
1164 to 1250	36	216	43259	222225	60	48.18
1250 to 1360	36	252	46824	269049	70	58.33
1360 to 1505	36	288	51788	320837	80	69.56
1505 to 1855	36	324	59738	380575	90	82.51
above 1855	36	360	80649	461224	100	100
Individual	Percentage of Households		Cumulative % of MPCE		Area Under Lorenz	
0	0		0		-	
1	0.1		0.06		0.003	
2	0.2		0.14		0.0095	
3	0.3		0.22		0.017	
4	0.4		0.30		0.025	
5	0.5		0.39		0.0335	
6	0.6		0.48		0.043	
7	0.7		0.58		0.053	
8	0.8		0.70		0.0635	
9	0.9		0.83		0.0755	
10	1		1		0.091	
Total	-		-		0.414	
Area A=			0.086			
Gini=			0.172			

Source: Field Survey, 2015-16

In the above figure the curve is a little away from the Egalitarian line. So the level of inequality in distribution of MPCE among the households of farmers is very low. Gini co-efficient Index of concentration gives numerical expression of the results achieved from the Lorenz curve. If there is perfect equality in the distribution of MPCE, the gini Co – efficient Index will be zero and it will be one if there is perfect inequality.

Lorenz Curve is constructed by plotting the cumulative percentage of MPCE of broad groups of food and non-food items against the cumulative percentage of households. So the value of Gini co-efficient ranges from zero to one with a lower Gini ratio implying a reduction in inequality. In this study the gini co-efficient index is 0.172. So it may be concluded that the level of inequality in the distribution MPCE among the sample households of Sangli and Solapur districts is low.

3. Classification of Farmers on the Basis of Variation of Average Assets Value:

The proportion in which assets are distributed between productive and unproductive items holds the key for the level of income and consumption expenditure of households. The households possess both physical assets and financial assets. In the rural areas a good portion of the assets are held in the form of physical assets and very little in the form of financial assets. These assets are land, buildings, livestock, agricultural tools and pump sets, deposits, jewellery, transport/vehicles, goods for recreation/TV, ICT (Laptop, mobile) and other household durable goods. Valuation of most of these assets involves a lot of problems. For the valuation of land, consultation with local people and the prices at which transactions have taken place in the immediate past have been considered. Since land values change with changes in locations, an average value of the area for each type of land has been worked out. For estimating the value of buildings, the year of construction, type of construction, materials used are all considered and proper discounting has been made.

Table No. 4

Variation of Average Assets Value (In Terms of Number of Times) Among the Households of Various Types of Farmers

Sr	Types of Farmers	Small (636035)	Medium (1541595)	Large (3862333)
1	Small (636035)	0	2.42	6.07
2	Medium (1541595)	2.42	0	2.51
3	Large (3862333)	6.07	2.51	0

Source: Field Survey, 2015-16

Note: Figures in parentheses denote the respective average Assets value of households of different types of farmers.

The variation of average assets value (in terms of number of times) among the different types of households of farmers is presented in the above table matrix. It is observed from the above table matrix that the average assets value of medium farmers is 2.42 times the assets value of the small farmers. The average assets value of large farmers is 6.07 times the assets value of the households of small farmers and the matrix that the average assets value of large farmers is 2.51 times the average assets value of the medium farmers. It is conclude that the unequal distribution of average assets value of small farmers to large farmers is very high.

4. Gini Co-Efficient Index and Lorenz Curve Analysis of Sample Households on the Basis of Assets:

In order to measure graphically the level of inequality in distribution of assets among the households, Lorenz curve is drawn. Table no. 5 shows that 36 households (10 %) have just 2.47 percent assets taken into account of total assets. The 72 households (20%) account for 5.70 percent assets of total assets. Again, 180 households (50 %) account for only 21.84 percent assets of total assets. This shows that there is inequality in distribution of average assets of sample households. Table 4 shows that 288 households (80 percent) are having 53.73 percent of total assets there would have been highly inequality in distribution of assets.

Table No. 5
Gini Co-Efficient Index in Sample Householdson the Basis of Assets in study area

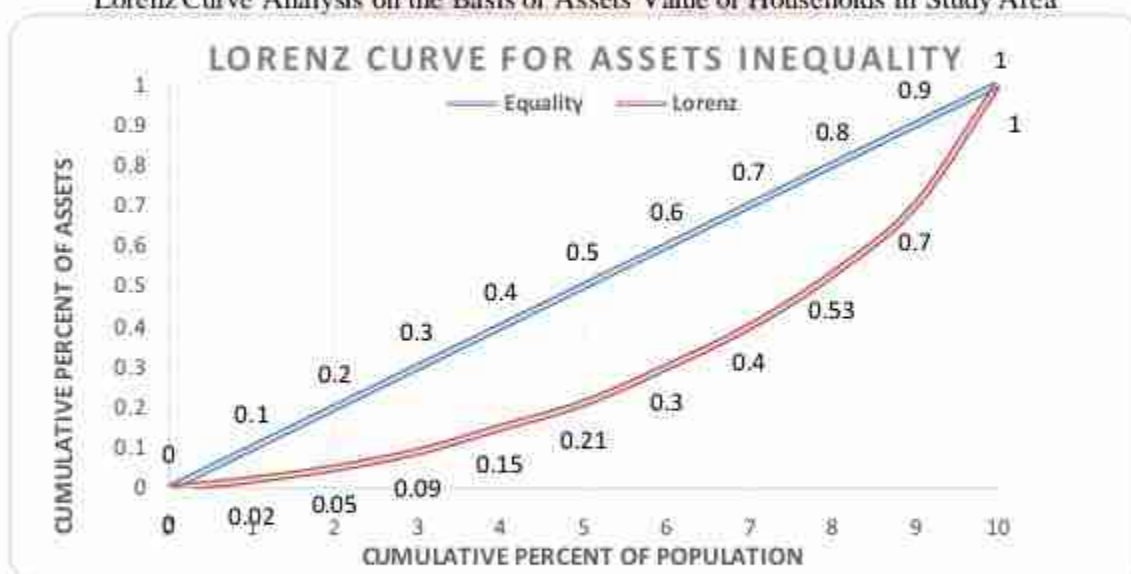
Assets (Value) Range (Rs.)	No. of Households	Cumulative No. of Households	Assets Value (Rs.)	Cumulative Assets Value (Rs.)	Cumulative % of Households	Cumulative % of Assets Value
up to 519000	36	36	15738500	15738500	10	2.47
519000 to 625000	36	72	20604000	36342500	20	5.7
625000 to 779000	36	108	25426600	61769100	30	9.68
779000 to 1073000	36	144	34030000	95799100	40	15.02
1073000 to 1370000	36	180	43516500	139315600	50	21.84
1370000 to 1658000	36	216	54317000	193632600	60	30.35
1658000 to 1994000	36	252	65920000	259552600	70	40.69
1994000 to 2570000	36	288	83197500	342750100	80	53.73
2570000 to 3303000	36	324	105602000	448352100	90	70.28
above 3303000	36	360	189557000	637909100	100	100
Individual	Percentage of Households		Cumulative % of Assets Value		Area Under Lorenz	
0	0		0		-	
1	0.1		0.02		0.001	
2	0.2		0.06		0.004	
3	0.3		0.10		0.007	
4	0.4		0.15		0.012	
5	0.5		0.22		0.018	
6	0.6		0.30		0.026	
7	0.7		0.41		0.035	
8	0.8		0.54		0.047	
9	0.9		0.70		0.062	
10	1		1		0.085	
Total	-		-		0.295	
area A =			0.205			
Gini =			0.41			

Source: Field Survey, 2015-16

Gini co-efficient Index of concentration gives numerical expression of the results achieved from the Lorenz curve. If there is perfect equality in the distribution of assets value, the Gini Co – efficient will be zero and it will be one if there is perfect inequality. So the value of Gini co-efficient ranges from zero to one with a lower Gini ratio implying a reduction in inequality. In this study the Gini co-efficient is 0.41 it means there is highly inequality in distribution of assets.

Figures No. 2

Lorenz Curve Analysis on the Basis of Assets Value of Households in Study Area

The Lorenz Curve is prepared on the basis of data given in table no. 5. The cumulative percentage of households is shown on X-axis and cumulative percentage of assets along y-axis. The line drawn on from the origin at an angle of 45° with the X-axis is called line of Equality. Lorenz curve coincides with the Egalitarian

Line if every household has same assets value when there is complete equality in distribution of assets. In the absence of complete equality the curve will be away from the equality line. So the level of inequality can be measured by the distance of the curve from equality line. In the above figure the Lorenz curve is a faraway from the equality line, so the level of inequality in distribution of assets value among the households of farmers is 0.41. So it may be concluded that the level of inequality in the distribution assets among the households of farmers is high.

5. Classification of Farmers and Variation in Average Monthly per Capita Income:

Income and consumption pattern of the farmers depend on many factors like assets, level of education, occupation and demographic characteristics. Saving in any community, thus, depends on these factors. The sources of income are various in the rural households. Livestock are the main source of income for the farmers in Sangli and Solapur districts. This chapter analyses the socio-economic and demographic characteristics, sources of income and the income and consumption pattern of the farmers.

The table no. 6 shows the variation of average monthly per capita income (in terms of number of times) among the households of various types of farmers

Table No. 6

Classification of farmers and Variation in Average Monthly per Capita Income

Sr. No.	Types of farmers	Small (1516)	Medium (2398)	Large (4645)
1	Small (1516)	0	1.58	3.06
2	Medium (2398)	1.58	0	1.94
3	Large (4645)	3.06	1.94	0

Source: Field Survey, 2015-16

Note: Figures in parentheses denote the respective average monthly per capita income of households of different types of farmers

The variation of monthly per capita income (in terms of number of times) among the different types of households of farmers is presented in the above table matrix. It is observed from the above table 5 matrices that the average monthly per capita income of medium farmers is 1.58 times compare to the monthly per capita income of the small farmers. Matrix of the monthly per capita income of large farmers is 3.06 times comparing to the monthly per capita consumption expenditure of the small farmers. Matrix of the monthly per capita income of large farmers is 1.94 times the monthly per capita income of the medium farmers. Variation/inequality of monthly per capita income of small farmers to large farmers is higher of study area.

6. Gini Co-Efficient Index and Lorenz Curve Analysis of Sample Households on the Basis of Income Pattern:

The following table no. 7 shows that 36 households (10 percent) have just 2.95 percent monthly per capita income of total income. The 72 households (20 percent) account for 7.08 percent of total monthly per capita income.

Table No. 7

Gini Co-Efficient Index of Sample Households on the Basis of Income

MPI Range	No. of Households	Cumulative No. of Households	MPI	Cumulative MPI	Cumulative % of Households	Cumulative % of MPI
Up to 960	36	36	27856	27856	10	2.95
960 to 1250	36	72	38944	66800	20	7.08
1250 to 1400	36	108	47287	114087	30	12.1
1400 to 1667	36	144	55421	169508	40	17.98
1667 to 1875	36	180	63888	233396	50	24.75
1875 to 2083	36	216	72167	305563	60	32.41
2083 to 2604	36	252	85153	390716	70	41.44
2604 to 3333	36	288	104863	495579	80	52.56
3333 to 4800	36	324	145559	641138	90	67.99
Above 4800	36	360	301795	942933	100	100
Individual	Percentage of Households		Cumulative % of Income		Area Under Lorenz	
0	0		0		-	
1	0.1		0.03		0.001	
2	0.2		0.07		0.005	

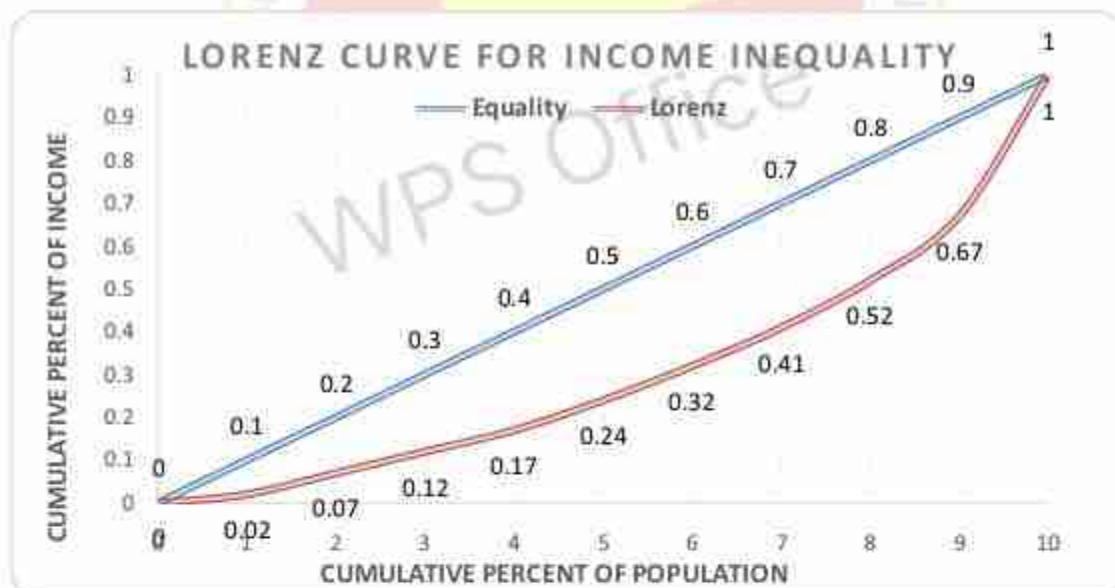
3	0.3	0.12	0.010
4	0.4	0.18	0.015
5	0.5	0.25	0.021
6	0.6	0.32	0.028
7	0.7	0.41	0.037
8	0.8	0.53	0.047
9	0.9	0.68	0.060
10	1	1	0.084
Total	-	-	0.304
Area A=		0.196	
Gini=		0.392	

Source: Field Survey, 2015-16

The 180 households (50 percent) account for only 24.75 percent of total monthly per capita income. The 60 percent households accounted for only 32.41 percent income. The 80 percent households accounted only 52.56 percent income. This shows that there is inequality in distribution of average monthly per capita income of the sample households. The cumulative percentage of households and cumulative percentage of households monthly per capita income are same, it could be inferred that there is equality in distribution of income. In other words, had 10 percent of households have 10 percent of monthly per capita income there would have been equality. If there is perfect equality in the distribution of income, the Gini Co-efficient will be zero and it will be one there is perfect inequality. So the value of Gini co-efficient ranges from zero to one with a lower Gini ratio implying a reduction in inequality. In this study the Gini co-efficient index is 0.39.

Figure No: 3

Estimation of Lorenz Curve of Households on the Basis of Income

Lorenz curve coincides with the Egalitarian Line if every household has same income, that is, when there is complete equality in distribution of income. In the absence of complete equality the curve will be away from the Egalitarian Line. So the level of inequality can be measured by the distance of the curve from Egalitarian Line. The greater the distance, the wider is the degree of inequality. In the above table 5.47 Gini co-efficient index is 0.39 and the curve is a away from the Egalitarian line. So it may be concluded that the level of inequality in the distribution monthly per capita income among the households of farmers in Sangli and Solapur districts is not much higher but it is accountable.

IV. Conclusion And Policy Implications:

The household consumption expenditure pattern of farmers in Sangli and Solapur district is not similar to the pattern observed all over India and Maharashtra. The average assets value of large farmers is 6.07 times of the small farmers and the monthly per capita income of large farmers is 3.06 times comparing to monthly per capita income of small farmers, there is highly difference in distribution of assets pattern and income of sample households. The Gini co-efficient index of monthly per capita income is 0.39, this shows that there is inequality in distribution of average monthly per capita income of the sample households.

The following measure will results in reduction in concentration of asset, income and consumption there by reduction in inequality.

- Inadequate resources on health and education in the poorest citizens drives extreme inequality. Therefore improvement in social sector investments under the public spending may reduce inequality to the greatest extent.
- The universal basic income measure will assist to bridge the gap between rich and poor.
- Marginalisation and fragmentation of land results in uneconomical cultivation. Therefore the concept of group and contract farming need more attention.
- Government should promote for use of organic pesticides and fertilisers for plant and crop protection. For this purpose extra amount of subsidy given to him. Farmers need to form local organization with the help of Kripsi Seva Kendra and government agencies and organize workshop prior commencement of session. Similarly it must be focused on post harvest situation.

References:

1. Lorenz M O (1905), *Methods of Measuring the Concentration of Wealth*, American Statistical Association, New Series No. 70, June- 1905.
2. Uma Datta Roy Choudhury (1977), *Changes in Distribution of Household Income, Consumption and Wealth in Rural Areas*, *Economic & Political Weekly*, October 1, 1977
3. Pendakar K. (1988), *Changes in Canadian Family Income and Family Consumption Inequality Between 1978 and 1992*, *Review of Income and Wealth*, Series 44, Number 2
4. Subramanian S and Jayaraj D (2015), *Growth and Inequality in the Distribution of India's Consumption Expenditure: 1983 to 2009-10*, *Economic & Political Weekly*, August 8, 2015 voll no 32
5. Blundell, Richard and Ian Preston, (1998): "Consumption Inequality and Income Uncertainty," *The Quarterly Journal of Economics*, 113, pp.603-640.
6. Aguiar, M. and Bils, M. (2010): "Has Consumption Inequality Mirrored Income Inequality," *NBER Working Paper*, 2010.
7. https://mahades.maharashtra.gov.in/files/publication/dsa_solapur_2013.pdf
8. https://mahades.maharashtra.gov.in/files/publication/dsa_sangli_2014.pdf
9. www.mahades.com.
10. <http://censusindia.gov.in/>

- HOME
- ABOUT
- CONTACT
- LOGIN
- ISSUES
- SPECIAL ISSUE
- INSTRUCTIONS FOR AUTHOR
- SUBMIT ARTICLE
- CALL FOR PAPER
- CONTACT US
- EDITORIAL BOARD
- EDITORIAL BOARD / REFEREE / ADVISORY BOARD
- ANNOUNCEMENT
- MANUSCRIPT SUBMISSION DEADLINE: 10 SEPTEMBER 2022
- PUBLICATION DATE: 20 SEPTEMBER 2022

Issue Articles

Vol V / Issue I / July-Aug-Sept 2019

Sl.No	Article Name	Author Name	Downloads
21	Gandhaleya Vyasthajanath Sahyadhotasaya Medhyemutun Kamayachi Vardh Kanya	Dr. Dhakur B. N., Shinde S. E.	Download
22	Jibhanti Shaha la Satakava m Satakarta Shikshon Dvaya Padhye. Janavale Vidhanthyon Ki Vange Vihay may Uprahar la Tarnatmak Adhyay n	Prof. Prayank Tamkar, Prof. Nivedita pol	Download
23	Adam Vast. Jai Adam Samuhale. Advant kalya Tashya Mjyashya ni Kalkhale vishal Chhatrapur Jibhanti Janata va Svayambh dechhanchya Aardhale nas hi Parshub	Mitesh D. Rampekar, Dr. A. J. Khan	Download
24	Shikshon Ki Vyavayik Nidhi	Pavan Kumar	Download
25	Adon Parwaron Ki Aarthik Charcha - Nidhar	Dr. Rajesh K. Dabole	Download
26	Apath Vyasthapan aan- Sankhyon Sukshata	Prof. Anil S. Patil	Download
27	Sanskrit Vagmay me Maner Mula ki Adhyak	Vijay Shri Sagar	Download
28	Christian Missionary Stream of Evangelism in India	Vishu Vithwal Dabekar	Download
29	Mahatmakhar va Parvata Shiksha Shougrik Akhara	Dr. Gunta Shinde, Ashwanga Jadhav	Download
30	Dalit Panther- The Revolutionary Movement in Maharashtra	Mr. Siddharth H. Dewale	Download
31	Kaivalyankur Satakarta Varnakata Samya	Rajesh Dabole	Download
32	Sanskrit evam Garhwali Bani	Suresh Awasthi	Download
33	The Aspects of Buddhism in Lincoln in the North	Ashish S. Dalavi	Download
34	ANALYSIS OF COMPANIES AMONG DIFFERENT PORT FOLIOS FOR INVESTMENT	N. PARI HEGAN	Download
35	Women Empowerment through politics in India	Dr. Sangeeta K. Wale	Download
36	Procedure of Jeevit Dohy Alleviation Mission as an NGO in Dohy Alleviation	Dr. Ramesh K. Patil	Download
37	Ramnath Chavarchya Sahkari Vyasthank va Sankata Bhanda	Prof. Dr. Dipak Kundlik Rao	Download

[Go to Page 1 of 1](#)
 Page: 1 of 4 | First: 4 Prev Next Last: Page: 20

Multidisciplinary Journal

- Only Online
- Indexed Journal
- Refereed Journal
- Peer Reviewed Journal

SUBMIT YOUR ARTICLE AT

ededitorij@gmail.com

JOURNAL LANGUAGE

English/Hindi/Marathi

Join Us

Editorial Board / Referee / Advisory Board

ANNOUNCEMENT

VOLUME VIII (2022)
 Manuscripts Submission
 Deadline: 10 September 2022
 Publication Date: 20 Sept mb 2022

[Page Index](#)

IMPACT FACTOR : 5.355

E-ISSN : 2455-1511

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs./... **Abhijeet S. Dalavi**.....

Has contributed a paper as author / co-author to

Sanskriti International Multidisciplinary Research Journal

(INDEXED, PEER-REVIEWED JOURNAL)

Title..... **The Aspects of Buddhism in Lincoln in the Bardo**.....

And has got published in Volume ...V.... Issue ...I...September 2019.

The Editor-in-Chief and The Editorial Board appreciate the intellectual
Contribution of the author /co-author.

Executive Editor

Editor-In-Chief
SIMRJ

**SANSKRUTI INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL**

Journal homepage: <http://www.simrj.org.in> Journal UOI: 1.01/simrj

The Aspects of Buddhism in *Lincoln in the Bardo*

Abhijeet S. Dalavi

Research Scholar, Department of English, Shivaji University, Kolhapur, Maharashtra.

Email Id: abhijeetdalavi11@gmail.com

Abstract:

This research paper constitutes an attempt to search the aspects of Buddhism in George Saunders' novel *Lincoln in the Bardo* (2017). The novel describes Abraham Lincoln's mourning after the death of his son Willie; wandering souls in afterlife remain unsatisfied due to their desires for valueless things which interprets Buddhism regarding the novel's plot. The paper puts forth Dukkha (Pain) as an integral part in the life but man can get relief of it by accepting detachment from mortals, by considering everything as transitional and impermanent in human life through the characters and their actions in the novel.

Keywords: *Bardo, Dukkha (Pain), Detachment, Transition and Impermanence.*

Introduction:

George Saunders' 2017 Booker Prize winning novel *Lincoln in the Bardo* sets in the period during civil war in America. Near about 750000 Americans were dead in this war. The novel is inspired by a story Saunders's wife's cousin told him about how Lincoln visited his son Willie's crypt at Oak Hill Cemetery in Georgetown on several occasions to hold the body. In March 2017, Saunders provided more detail on the background and conception of his novel:

Many years ago, during a visit to Washington DC, my wife's cousin pointed out to us a crypt on a hill and mentioned that, in 1862, while Abraham Lincoln was president, his beloved son, Willie, died, and was temporarily interred in that crypt, and that the grief-stricken Lincoln had, according to the newspapers of the day, entered the crypt "on several occasions" to hold the boy's body. An image spontaneously leapt into my mind – a melding of the Lincoln Memorial and the Pietà.

I carried that image around for the next 20-odd years, too scared to try something that seemed so profound, and then finally, in 2012, noticing that I wasn't getting any younger, not wanting to be the guy whose own gravestone would read "Afraid to Embark on Scary Artistic Project He Desperately Longed to Attempt", decided to take a run at it, in exploratory fashion, no commitments. My novel, *Lincoln in the Bardo*, is the result of that attempt (Guardian).

Abraham Lincoln's son Willie Lincoln's death is focused in this novel. The action of plot is settled in the bardo. This is a shadowy place or condition of continued existence after death, drawn from Buddhist tradition and specifically *The Tibetan Book of the Dead* (in Tibetan: *Bardo Thodol*). For Tibetan Buddhists the transitional condition is between death and rebirth; Saunders has shed the notion of rebirth but retains the condition of transitional afterlife. Bardo is occupied by dead people. They are still mobile, conscious, self aware and capable of interaction. Such activities indicate some concepts in Buddhism that encompasses a variety of traditions, beliefs and spiritual practices largely based on original teachings attributed to the Buddha and resulting interpreted philosophies. It originated in ancient India as a Sramana tradition (one who labours, toils or exerts themselves for some higher or religious purpose) sometime between the 6th and 4th centuries BCE spreading through much of Asia. Two major extant branches of Buddhism are generally recognised by scholars i.e. 'Theravada'(The School of Elders) and 'Mahayana'(The Great Vehicle).Most Buddhist traditions share the goal of overcoming suffering and the cycle of death and rebirth, either by the attainment of 'Nirvana' or through the path of Buddhahood. Buddhist schools vary in their interpretation of the liberation, the relative importance and canonicity assigned to the various Buddhist texts, specific teachings and practices. Widely observed practices include taking refuge in Buddha, religion, observance of the virtues. Basic orientation of Buddhism expresses the truth is man crave and cling to impermanent states and things which is 'Dukkha'(pain).This keeps us caught in 'Samsara' i.e. the endless cycle of repeated rebirth but there is a way to liberation from this endless cycle to the state of Nirvana.

Bardo:

Saunders borrows the term 'Bardo' from *The Bardo Thodol*, a Tibetan text more widely known as *The Tibetan Book of the Dead*. 'Bardo' is an intermediate, transitional state between death and rebirth. It is a concept which arose soon after Buddha's passing.

According to Tibetan tradition when one's consciousness is not connected with a physical body, one experiences a variety of phenomena after death and before one's next birth. The bardo offers a state of great opportunity for liberation. Tibetan Buddhists use the word 'Bardo' to refer to any transitional period including life itself, since life is simply a transitional state that takes place after person's birth and before their death. *The Bardo Thodol* is supposed to guide souls through the bardo that exists between death and either reincarnation. In Saunders' conception, the ghosts that inhabit bardo are disfigured by desires they failed to act upon while alive and threatened by permanent in the luminal space. They are unaware that they have died. They refer this space as their 'hospital-yard' and their coffins as 'sick-boxes'. Plot is narrated in a series of monologues.

Dukkha (Pain):

The truth of 'Dukkha'(Pain) is the basic insight that life is attracted with impermanent states and things. In other words, 'Dukkha' means incapability of dissatisfactory nature and the general insecurity of all conditioned phenomena. Person expects happiness from states and things which are impermanent therefore they can't attain real happiness. 'Dukkha' arises when people crave for fleeting attractions. The ignorance that anything is permanent is considered wrong understanding and the primary source of Dukkha. In the novel, the characters in the bardo don't get satisfaction in the life. The characters wander in the bardo due to unable to fulfill their insignificant expectations. The character of Hans Vollman married a much younger woman and could not consummate their marriage owing to his wife was nervous. He died on the day his wife agreed to consummate their marriage. Due to lusty excitement, he was dissatisfied as well as kept himself in the bardo. Vollman's feelings are referred in chapter one:

And that is how we lived. We became friends. Dear friends. That was all. And yet that was so much. We laughed together, made decisions about household [...]To see her brighten when I came in, find her leaning into me as we discussed some household matter, improved my lot in many ways I cannot adequately explain. I had been happy, happy enough but now I often found myself uttering a spontaneous prayer that went, simply: She is here, still here. It was as if a rushing river had routed itself through my house, which was pervaded now by a freshwater scent and the awareness of something lavish, natural and breathtaking always moving nearby. (1)

Detachment:

It means non-attachment which is a state in which a person overcomes his or her attachment to desire for things, people or concepts of the world and thus attains a heightened perspective. It is considered a wise virtue is promoted in various Eastern religions such as Jainism, Taoism and Buddhism. In Buddhist and Hindu religious texts the opposite concept is 'upadana' translated as attachment. It means the inability to practice or embrace detachment. It is viewed as the main obstacle towards serene and fulfilled life. Other spiritual traditions identify lack of detachment with continuous worries and restlessness produced by desire and personal ambitions. Buddhist texts in Pali mention 'Nekkhamā', a word generally translated as renunciation. This word also conveys more specifically the meaning of giving up the world and leading a holy life or freedom from lust, craving and desires. In *Tablets of Bahadullah as:*

The essence of detachment is for man to turn his face towards the Courts of the Lord, to enter His face towards the Courts of the Lord, to enter His Presence, behold His Countenance, and stand as witness before him. (155)

The dead characters in the bardo are attached with their unfulfilled desires in previous life therefore they can't leave bardo for their liberation. They still believe in they are not died. The living character of American President Abraham Lincoln sets an example of how to stay away from attachment. When his son Willie dies of typhoid during the first year of Civil War, Lincoln gets distraught. After Willie's funeral, Lincoln returns to the graveyard during the night and visits his son's crypt. Throughout the night he spends walking through the cemetery and turns his mind to the Civil War. He departs from cemetery and resolves to lead the country. Lincoln doesn't attach with his desire long last for his son and gives priority to his duty for nation.

Transition and Impermanence:

Bardo symbolizes transition and impermanence. Impermanence is called 'anicca' or 'anitya' in Sanskrit appears extensively in the Pali Canons one of the essential doctrines of Buddhism. The doctrine asserts that all of conditioned existence, without exception, is transient, evanescent and inconstant. All temporal things whether material or mental are compounded objects in a continuous change of condition, subject to decline and destruction. 'Anicca' is understood in Buddhism as the first of the three marks of

existence, the other two being 'Dukkha' and 'Ananta'(non-self, non-soul, no essence). Buddhism states that all physical and mental events come into being and dissolve. Human life embodies this flux in the aging the cycle of repeated birth and death suggesting everything decays. 'Anicca' is intimately associated with the doctrine of 'Anatta', according to which things have no essence, permanent self or unchanging soul. Buddha taught that no physical or mental object is permanent; desires for attachments to either causes suffering (Dukkha). Understanding 'Anicca' and 'Anatta' are steps in Buddhist spiritual progress toward enlightenment. 'Anicca' doctrine is one of the foundational premises of Buddhism which asserts that all physical and mental events are not metaphysically real as well as they are not constant and permanent. Impermanence is one of 'trilakshana' (three marks) of existence. It appears in Pali texts which Szczurek translates as all conditioned things are impermanent, all conditioned things are painful and all dhammas are without self. Everything whether physical or mental formation has a dependent origination and is impermanent. According to Buddhism, everything in human life, all objects as well as all beings whether in heavenly, hellish or earthly realms in Buddhist Cosmology is always changing, inconstant, undergoes rebirth and death. This impermanence is a source of *Dukkha*. This is in contrast to 'Nirvana' the reality that 'Nicca' means to know no change, decay or death. Rupert Gethin on Four Noble Truths says:

As long as there is attachment to things that are
unstable, unreliable, changing and impermanent,
there will be suffering –
when they change, when they cease to be
what we want them to be.(...)
If craving is the cause of suffering, then the cessation
of suffering will surely follow from 'the complete
fading away and ceasing of that very craving':
its abandoning, relinquishing, releasing, letting go.(74)

The characters in *Lincoln in the Bardo* are in a state of transition. Souls like Hans Vollman, Roger Bevins III, Reverend Everly Thomas and Willie Lincoln are literally in transitional states since they exist in the Bardo. These souls refuse to admit that they have died instead insisting that they are merely recovering. This highlights a deeply human quality in the characters that a fear and aversion to the fact of impermanence of life.

Instead of accepting that life will end, they devise elaborate ways of tricking themselves into thinking thus soon return to the lives they used to lead. Saunders ultimately suggests that people should appreciate life by realizing that it is a gift whose value is not lessened by its impermanence but rather increased.

The very way that the Bardo operates communicates to the souls therein that change is natural and, conversely, that stasis is unnatural. For instance, "light-blobs" bombard the Bardo-dwellers on a regular basis, trying to tempt them away from their resolve to stay. Unfortunately, though they are unwilling to acknowledge that any transition has taken place, instead insisting to themselves that they must not be dead since they can talk and listen and feel a theory they think proves they are alive, though it really only suggests that there is some form of life after death. Another indication that lack of change is unnatural and even harmful is what happens to children if they do not quickly move on from the Bardo. They slowly become rooted to the place by hardening carapace that strangles out the light, happiness and positive aspiration so characteristic of young people. This suggests that children are especially negatively influenced by stasis. This makes sense considering that children as their bodies and brains rapidly develop are constantly undergoing change always progressing to new stage of life. The detrimental effect of stasis in the Bardo ultimately underscores the notion that children exemplify the inevitability of change and growth. President Lincoln also struggles to reconcile himself to transition and impermanence. He has failed to consider that Willie could die. The souls in the Bardo are apparently incapable of articulating that human life is a passing, temporary energy-burst and that nothing about life is fixed or stable. Instead, everything is impermanent and in a constant state of transition, like Willie was as he grew up. Lincoln continues, Though certain souls insist on denying the truth of impermanence, distracting themselves from the fact that they come out of nothingness and will someday return to nothingness. The souls in the Bardo eventually come to realize that they are, in fact, no longer part of that previous place. Having entered Lincoln's body and witnessed his father thinking about his funeral, Willie announces to his fellow Bardo-dwellers all of them are dead. He then finally moves on from the Bardo. Having seen this, Bevins and Vollman are soon ready to do the same. Before he progresses into the unknown, however, Bevins stops to consider everything he loves about the world and life. Thereafter, Bevins finally leaves the Bardo. His life has passed from nothing to nothing, but he has loved along the way and

that has made it worthwhile. In turn, Saunders assures readers that ephemerality is intrinsic to life itself.

Conclusion:

The doctrine of Buddhism occurs in George Saunders' novel *Lincoln in the Bardo*. It reflects transition and impermanence as the aspects of the life. People who fail to learn and accept such facts become victims of Dukkha (Pain). Man gets relief from Dukkha by following the doctrine of Detachment that tends to get away from desires regarding things, people and the concepts of the world.

Works Cited:

1. Bahauallah. *Tablets of Bahauallah Revealed After the Kitab-i-Aqdas*, Bahai Publishing Trust, 1994.
2. Billington, Ray. *Understanding Eastern Philosophy*, Routledge, 2002, pp. 56–59
3. Conze, Edward. *Buddhist Thought in India*. 1960.
4. Gethin, Rupert. *The Foundations of Buddhism*. Oxford University Press, 1998.
5. Griffin, Mark. *The Bardo Thodol: A Golden Opportunity*. Hard Light Publishing, 2008.
6. Gombrich, Richard. *Theravada Buddhism*. Routledge, 2006.
7. Harvey, Peter. *An Introduction to buddhism: Teachings, History and Practiees*. Cambridge University Press, 2012.
8. Keown, Damien. *Buddhism: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, 2013.
9. Powers, John. *Introduction to Tibetan Buddhism* (Rev. ed.). Ithaca. Snow Lion Publications, 2007.
10. Saunders, George. *Lincoln in the Bardo*. Random House, 2017.
11. Saunders, George. "What Writers Do When They Write", *The Guardian*. (4 March 2017).
12. Williams, Paul. *Buddhism: Buddhism in China, East Asia and Japan*. Routledge. 2005. pp.29-35.

Websites Accessed:

1. <https://en.m.wikipedia.org/wiki>. Accessed 24 Oct. 2019
2. <https://www.litcharts.com>. Accessed 29 Oct. 2019

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2019 Special Issue – 114 (A)

Recent Trends in Research

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :

- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ❖ **Mr. Tufail Ahmed Shaikh**- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, Saudi Arabia.
- ❖ **Dr. Anil Dongre** - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ **Dr. Shallendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] India
- ❖ **Dr. Dilip Pawar** - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik.
- ❖ **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon.
- ❖ **Prof. Vinay Madgaonkar** - Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India
- ❖ **Prof. Sushant Naik** - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, Goa, India
- ❖ **Dr. G. Hareesh** - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] India
- ❖ **Dr. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon
- ❖ **Dr. Sanjay Kamble** -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ **Prof. Vijay Shirasath** - Nanasahab Y. N. Chavhan College. Chalisgaon [M.S.]
- ❖ **Dr. P. K. Shewale** - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.]
- ❖ **Dr. Ganesh Patil** - M.V.P.'s SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.]
- ❖ **Dr. Hitesh Brijwasi** - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College. Jalgaon [M.S.]
- ❖ **Dr. Sandip Mali** - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.]
- ❖ **Prof. Dipak Patil** - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College. Shindikheda [M.S.]

Advisory Board -

- ❖ **Dr. Marianna kotic** - Scientific-Cultural Institute, Mandala, Trieste, Italy.
- ❖ **Dr. M.S. Pagare** - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ **Dr. R. P. Singh** -HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] India
- ❖ **Dr. S. M. Tadkodkar** - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India.
- ❖ **Dr. Pruthwiraj Taur** - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- ❖ **Dr. N. V. Jayaraman** - Director at SNS group of Technical Institutions, Coimbatore
- ❖ **Dr. Bajarang Korde** - Savitribai Phule Pune University Pune, [M.S.] India
- ❖ **Dr. Leena Pandhare** - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- ❖ **Dr. B. V. Game** - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- ❖ **Dr. J. S. More** - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopergaon
- ❖ **Dr. S. B. Bhambar**, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ **Dr. Uttam V. Nile** - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- ❖ **Dr. K.T. Khairnar**- BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- ❖ **Dr. Vandana Chaudhari** KCE's College of Education, Jalgaon
- ❖ **Dr. Sayyed Zakir Ali**, HOD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- ❖ **Dr. Sanjay Dhondare** - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- ❖ **Dr. Amol Kategaonkar** - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Risk Management in Indian Commercial Banks	Ravisha Kapdia	5
2	Indian Aversion To Britons in Ruth Praver Jhabvala's New Dominion	Dr. Dilip Jena	16
3	A Study of Saul Bellow's Collected Short Stories	Seema G. Jagatap, Dr. S. D. Sindkhedkar	19
4	Spirituality, Mental Health and Stress	Dr. Dumnar P.T.	23
5	Effective Methods of Teaching English in Rural Area	Prof. Minakshi A. Ingole	33
6	Role of District Credit Plan in India : An Anasysis	Asha V. Sawant Dr. G. Hareh	36
7	Awareness and Steps to Improve Emotional Intelligence : An Analysis	Dr C. S. Kale & Pooja Kabadge	39
8	Role of Women Entrepreneurship in Foundry and Hotel Industry in Kolhapur	Dr. C. S. Kale & Mrs.Renuka . S.Turambekar	44
9	A Review of Literature on The Evaluation of District Credit Plan in India	Asha V. Sawant Dr. G. Hareh	51
	Effect of Modern Retail Stores on Small Shops	Dr. C. S. Dalvi-	59
10	Gender Mainstreaming in E-Commerce Sector of India	Dr. Satinder Kaur	68
11	Social Networking Services	Balasaheb Murkute	73
12	Socio-Economic and Health Status of Tribal Women in Maharashtra	Dr. Prakash M. Masram	77
13	Slave Narratives in American Literature	Dr. Ajay Patalbansi	83
14	The Salient Features of The Indian Constitution	Prof. Kendre Pradeep	88
15	A Geographical Study of Changes in Cropping Pattern in Parola Tehsil of Jalgaon District (Ms)	Prof. C. Netkar & Dr. L.Sandanshiv & Dr. Y. Patil	91
16	Study of Self-Confidence and Optimistic-Pessimistic Attitude Among Profesional and Non -Profetional College Students	Prof. Amit H. Raut	97
17	Productivity Patterns of Female Information Scientists (Librarians) in Rural Areas of Nagpur District: A Bibliometric Approach	Dr. Sudhakar S. Thool	102
18	Free Rises of Applications in Libraries	Dr. B.V. Chalukya	109
19	Dr. Babasaheb Ambedkar's View's on the State of Vidarbha	Dr. Arun Ahirrao	119
20	The Physical Fitness Analysis of Jr. College Students of 16-19 Years of Rural Area Nanded District	Dr. D. D. Bhadke	123
21	Urbanisation and Human Development: A Study of Jalgaon District, Maharashtra State India	Dr. Namdev. A. Patil & Dr. Suresh. C. Ahire	127
22	Micro Perspective of Gold Demand: A Study of Underlying Factors	Mukesh Ahirrao & Dr. Saroj Patil & Dr. Vishal Rana	134
23	Analysis of Surface Water Quality Using Physico-Chemical Parameters of Dham River Dist. Wardha (Ms)	Dr. Prashant R. Kadwe	141
24	Agriculture Productivity Calculate Based on M.G. Kendall's Method in Malshiras Tahsil & Mr. Santosh P. Mane & Mr. Somnath B. Gaikwad		145
25	Spatio-Temporal Variations of Rural and Urban Sex Ratio in Chandrapur		152

Role of District Credit Plan in India : An Analysis

Asha V. Sawant

Research Scholar,
Dept. of Commerce and Management,
Shivaji University, Kolhapur.

Dr. G. Hareesh

Associate Professor of Economics,
CSIBER, Kolhapur.

Introduction:

This chapter deals with District Credit Plan in India, which is divided into three sections. The section – I deals with District Credit Plan in India, section – II deals with profile of Satara District and section – III deals with various government sponsored schemes implemented in Satara District.

Section – I deals with District Credit Plan in India :

Credit planning play an important role for any developing country. The basic aim of credit planning is to use the scarce resources carefully, productively and profitably.

As far as India is concerned, credit planning involves credit creation not only in respect of private sector but also in respect of public sector banks. Moreover, credit planning has many objectives through which the banking sector determines the policy and need of credit deployment. Further, credit planning begins with the idea of linking banks credit expansion with fiscal and financial targets incorporated in the plan, it also needs the banks to finance the major programmes of infrastructure development in the backward districts of India. It is not possible for the banks to finance the entire cost of the programme, but they can fill the gap between the total cost and the funds raised by the state governments. Apart from this the efforts of the individual lead bank may be supplemented by other banks as well as the financial institutions of a country.

Therefore, the District Credit Plan is a development plan for the district consisting of economically viable and technically feasible schemes which can be taken up for financing by all the financial institutions operating in the district. Within the existing framework of infrastructure and the other facilities available during the credit plan period. Technical feasibility refers to the inputs, services and facilities needed for the implementing the schemes that are available, markets exist for the resultant incremental outputs and there are no legal or social barriers for undertaking the activity. The economic viability means that the incremental money incomes generated would accrue to the borrowers who implement the schemes and are large enough to repay the loans with interest in the normal period of banking operation.

According to RBI report (1979) the District Credit Plan is based on the strategy of development suitable to a particular district taking into account its national resources, the economic activities and their potential for development. Moreover, the plan is a comprehensive and integrated in the sense that the various schemes included in the plan cover all the major sectors of the economy depending on their natural linkages. Therefore, a credit plan is not a mere exercise in estimation of credit requirements of an area on the basis of available data but a blue print for action by the banks and other financial institutions operating in a particular district.

According to Vinod K. Tiwari and A. N. Pandey, the district Credit Plan is an operational system of the lead bank scheme (LBS) which was launched in January 1970. The scope of the

monitoring at the district level is being done, in addition to the quarterly review at the DCC meetings, by the standing committee on a monthly basis.

Profile of Satara District

'SATARA' was the capital of Maratha Kingdom spreader over 14 lacks square kilometers. This land has rich heritage. Several Great warriors, kings, saints and great personalities create their historical evidence in the history of Maharashtra. Inscriptions as Old as 200 B.C. reveals that probably the oldest known place in Satara district is Karad (mentioned as Karhakada). It is also believed that Wai in Satara district is th 'Viratnagari' where Pandavas lived in the 13th year of exile.

Satara district is known as "District of Power". The giant Koyana hydroelectric project is in this district. The district has koyana, Dhoni, Kanher, Urmodi and Tarali dams. Chalkewadi Windmills generates the electricity with help of wind. Thousands of windmills are engaged to generate electricity 24x7. The district has 12 co-operative sugar factories as well.

Satara is a calm and cool city. There are several tourist places in satara and around satara to visit. Pleasant environment separates satara from others. Satara is 2320 feet above from sea level. The Krishna and Koyana are the main rivers in Satara. The Krishna is one of the largest river. Approximately 172 km of the river course falls inside the district.

Yewateshwar, Kass, Bamnoli, Tapola, Vasota, Thoseghar and Chalkewadi are the places of attraction around satara city. Yewateshwar is the temple of Lord Shankar. Bamnoli and Tapola situated near the Koyan dam backwater. Vasota is famous fort for Trekking. Kaas lake provides water to Satara city. Thoseghar is very famous waterfall. Chalkewadi is the place where windmills generate electricity through wind. The Mahabaleshwar is a hill station that is still unparalleled owing to its pristine beauty and restorative weather. No wonder, this is the first choice of tourists. Maharashtra's doyen Y.B. Chavan made this district well known.

Conclusion:

Thus in this paper the researcher made an attempt to study the topic critically and covered the historical background and the role of District Credit Plan in India.

Bibliography:

Articles.

1. Bandopadyaya (1996) Rural Credit System – An Alternative Approach, SBI Monthly Review: Vol 35 (6)
2. Bhatt N. S. (1994) Farm Production Credit use Among Small Holder Farmers in Rural Nigeria, Journal of Rral Development Vol. 12 No. 3.
3. Dandekar M. N. (1988) Farm Credit in India, Journal of Rural Development Vol. 7, no. 2, March-1998.
4. Rani P. G. (2011) Performance of Commercial Banks in Priority Sector Lending, Asian Pacific Journal of Research in Business Management, Vol: 2, Issue No. 7 July-2011.

Books

1. Datta and Sundharam (2015) Indian economy, S. Chand and company New Delhi.
2. Desai Vasnat (2000) Banking and Financial System Himalaya Publishing House, Mumbai.
3. Ranu Jatana (1996) Lead Bank Scheme, Published by Print well, Jaipur Inida.
4. Vinod K. Tewari and A. N. Pandey (1993) Small Industry under District Credit Plan, Published by Print well, Jaipur Inida.

Reports:

1. RBI (1979) Lead Bank Scheme District Credit Plan : New Guidelines, Reserve Bank of India, Bombay, March-1979.

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
January-2019 Special Issue - 114 (A)

Recent Trends in Research

Chief Editor -Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA**Executive Editors :**Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)**This Journal is indexed in :**

- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ❖ Mr. Tufail Ahmed Shaikh- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, Saudi Arabia.
- ❖ Dr. Anil Dongre - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ Dr. Shailendra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] India
- ❖ Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik.
- ❖ Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon.
- ❖ Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India
- ❖ Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, Goa, India
- ❖ Dr. G. Haresh - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] India
- ❖ Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon
- ❖ Dr. Sanjay Kamble - BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ Prof. Vijay Shirsath - Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.]
- ❖ Dr. P. K. Shewale - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.]
- ❖ Dr. Ganesh Patil - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.]
- ❖ Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.]
- ❖ Dr. Sandip Mali - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.]
- ❖ Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindkheda [M.S.]

Advisory Board -

- ❖ Dr. Marianna Kosic - Scientific-Cultural Institute, Mandala, Trieste, Italy.
- ❖ Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ Dr. R. P. Singh - HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] India
- ❖ Dr. S. M. Tadmokdar - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India.
- ❖ Dr. Pruthwiraj Taur - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- ❖ Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions, Coimbatore
- ❖ Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune University Pune, [M.S.] India
- ❖ Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- ❖ Dr. B. V. Game - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- ❖ Dr. J. S. More - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopergaon
- ❖ Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- ❖ Dr. K.T. Khairnar - BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- ❖ Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon
- ❖ Dr. Sayyed Zakir Ali, HOD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- ❖ Dr. Sanjay Dhondare - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- ❖ Dr. Amol Kategaonkar - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Risk Management in Indian Commercial Banks	Ravisha Kapdia	5
2	Indian Aversion To Britons in Ruth Praver Jhabvala's New Dominion	Dr. Dilip Jena	16
3	A Study of Saul Bellow's Collected Short Stories	Seema G. Jagatap, Dr. S. D. Sindkhedkar	19
4	Spirituality, Mental Health and Stress	Dr. Dumnar P.T.	23
5	Effective Methods of Teaching English in Rural Area	Prof. Minakshi A. Ingole	33
6	Role of District Credit Plan in India : An Anasysis	Asha V. Sawant Dr. G. Haresh	36
7	Awareness and Steps to Improve Emotional Intelligence : An Analysis	Dr C. S. Kale & Pooja Kabadge	39
8	Role of Women Entrepreneurship in Foundry and Hotel Industry in Kolhapur	Dr. C. S. Kale & Mrs.Renuka . S.Turambekar	44
9	A Review of Literature on The Evaluation of District Credit Plan in India	Asha V. Sawant Dr. G. Haresh	51
	Effect of Modern Retail Stores on Small Shops	Dr. C. S. Dalvi-	59
10	Gender Mainstreaming in E-Commerce Sector of India	Dr. Satinder Kaur	68
11	Social Networking Services	Balasaheb Murkute	73
12	Socio-Economic and Health Status of Tribal Women in Maharashtra	Dr. Prakash M. Masram	77
13	Slave Narratives in American Literature	Dr. Ajay Patalbansi	83
14	The Salient Features of The Indian Constitution	Prof. Kendre Pradeep	88
15	A Geographical Study of Changes in Cropping Pattern in Parola Tehsil of Jalgaon District (Ms)	Prof. C. Netkar & Dr. L.Sandanshiv & Dr. Y. Patil	91
16	Study of Self-Confidence and Optimistic-Pessimistic Attitude Among Profetional and Non -Profetional College Students	Prof. Amit H. Raut	97
17	Productivity Patterns of Female Information Scientists (Librarians) in Rural Areas of Nagpur District: A Bibliometric Approach	Dr. Sudhakar S. Thool	102
18	Free Rises of Applications in Libraries	Dr. B.V. Chalukya	109
19	Dr. Babasaheb Ambedkar's View's on the State of Vidarbha	Dr. Arun Ahirrao	119
20	The Physical Fitness Analysis of Jr. College Students of 16-19 Years of Rural Area Nanded District	Dr. D. D. Bhadke	123
21	Urbanisation and Human Development: A Study of Jalgaon District, Maharashtra State India	Dr. Namdev. A. Patil & Dr. Suresh. C. Ahire	127
22	Micro Perspective of Gold Demand: A Study of Underlying Factors	Mukesh Ahirrao & Dr. Saroj Patil & Dr. Vishal Rana	134
23	Analysis of Surface Water Quality Using Physico-Chemical Parameters of Dham River Dist. Wardha (Ms)	Dr. Prashant R. Kadwe	141
24	Agriculture Productivity Calculate Based on M.G. Kendall's Method in Malshiras Tahsil & Mr. Santosh P. Mane & Mr. Somnath B. Galkwad		145
25	Spatio-Temporal Variations of Rural and Urban Sex Ratio in Chandrapur		152

A Review of Literature on The Evaluation of District Credit Plan in India

Asha V. Sawant

Research Scholar,

Dept. of Commerce and Management,
Shivaji University, Kolhapur.

Dr. G. Haresh

Associate Professor of Economics,
CSIBER, Kolhapur.

Introduction:

Essentially, review of literatures gives guidelines from the past researchers and provides foundation to theoretical framework for the present investigation. In addition to this, the review of the past literature makes the investigator to get an insight into the methods and procedures to be followed. In this chapter an attempt has been made by the researcher to review past and present studies relating to District Credit Plan.

Articles

Bhatt V. V. (1970) in his study stated that the lead bank scheme is intended to promote agricultural cooperation and small scale business in each district. The study suggested that the lead bank should provide guidance to farmers and small scale industries in the purchase of machinery such as power tillers, pump-sets, agricultural implements, machine tools etc. It should also provide medium term loans to the farmers to purchase such machinery. Finance and guidance are also required in the purchase of seeds, fertilizers and pesticides. In order to perform this activity, banks need to gather information from dealers and this can be made easier by creating and supporting and set up of approved dealers. Moreover, the banks also help farmers ensure recovery of loans with interest from the farmers.

The study by Mahajan K. M. (1998) stated that the priority sector lending was an active instrument of financial policy with an aim to distribute bank credit equally to all the sections of the society. However, because of introduction of financial sector reforms in 1990's as a part of liberalization programme, the priority sector lending policy come to a halt. Further, the position of the poorer states with regard to bank credit to priority sector seems to have worsened due to linking the priority sector targets to total bank credit than to bank deposits.

Narayana D. (2000) in his study examined the trends in credit deployment in Industry, by bank group, by rural and urban areas, in different states over a period of time. The study stated that in equalities is developing deployment of bank credit in the country. Which lead to regional imbalances, which are against the objective of nationalization of banks?

Shete N. B. (2002) in his study observed that, performance of public sector banks and private sector banks disbursing credit to agriculture, small scale industries and other priority sector from the period between 1990-91 to 2000-01. The study stated that only a few public sector banks achieved the targets of priority sector advances inspire of financial sector reforms. The study pointed out that the private sector banks performance was also not encouraging during the study period.

Deepali P. Joshi (2003) in her study observed that, agriculture is the most important sector of Indian economy. The economic policy has three main objectives, namely, output growth, price

Suraj Chattrath and G. Vallabh (2006) in their study observed that agriculture sector and rural financial institutions need to be developed to achieve very high GDP growth rate. The authors felt that the target of 40 percent sector is not effective since most of the commercial banks are achieving this target by subscribing to other eligible instruments. The study observed that banks can achieve commercial success and help in the societal improvement if they visualize the products and services. Keeping these segments in mind. The study also suggested that the banks must also strengthen their credit delivery mechanism in rural areas.

Sunil Kumar and Neetu Bala (2007) in their study entitled the impact of economic reforms on the growth and productivity of Indian small scale sector. They observed that economic reforms initiated in the early nineties has has a less impact on the growth and productivity 06 small scale sector.

Shanmukha Rao P. (2007) in his study observed that women entrepreneurship development is an essential part of human resource development. The study stated that the scheme of self help groups has given lot of opportunities in women to create self employment during his study, he found that India has great entrepreneurial potential.

Atteri et.al (2007) made a study on institutional credit flow and regional variation in outstanding loan in farm business in India. They observed that among institutional credit agencies the share of credit from co-operatives has declined from 63 percent to 28 percent while that of commercial banks have increased from 30 percent to 62 percent. The total institutional credit has increased at the rate of 14.6 percent perineum. Now a day, farmers take more loans from banks as compared to any other agencies, depicting a fundamental change in the attitude among borrowing farmers.

Ramesh Golait (2007) in his study assessed that credit to agriculture continues to be inadequate and banks are reluctant to give credit to small and marginal farmers on different grounds. At present, commercial banks are looking at profitable all ensue coupled with riskless lending. The study suggested that banks should enhance the flow of credit to agriculture and consent rate on delivering new products, methods of delivery by using appropriate technology.

Usha Thorat (2007) in her key note address discussed the rural urban divide in banking, mentioned the changes happening in the rural sector and suggested some strategies for the banking in the hinterland. She observed that the rural consumers represent more than fifty percent of the country's consuming class, therefore the banks have to design the appropriate delivery channels and use IT models to meet the banking and remittance needs of the rural population.

Ram Pratap Sinha (2008) in his study made a comparison between select public and private sector commercial banks in respect of priority sector lending for the period 2000-01 to 2004-05. The study indicated that there are high fluctuations in mean efficiency scores for the study period. All the observed commercial banks registered a positive total factor productivity growth during the study period.

Uppal (2009) in his study evaluated the performance of public-private and foreign banks in India and analysed the targets achieved by them during 2006-07. The study found that public sector banks have not achieved the target of 40 percent during the study period. Though private sector banks have not met the target 06.10 percent with regard to weaker section advances they have achieved the overall target of 40 percent to priority sector. Moreover, foreign banks could achieve the targets in this segment. The study indicated that the major issues that arise due to

and staff constraints at branch level. The concept of credit planning as it appears shows that it still not properly implemented by the lead bank in true spirit and content of credit planning.

Chaudary C. M. (2004) in his study observed that economic reform, globalization and liberalisation have affected the Indian economy and subsequently different sections of the society. The main contribution of the Indian Banking system is to cater to the credit requirements of the economy to attain the basic objectives of economic development, generation of employment opportunities and eradication of rural and urban poverty in India.

Vasant Desai (1988) in his book stated that the objective of making the District Credit Plan as an adjunct to the District Development Plan and the national priorities are most acceptable provided that the credit-deposit ratio norm fixed by the Reserve Bank of India at 60 percent is not only fulfilled but also exceeded for the development benefit of the district.

Report:

A Report of Credit Planning and Policy (1974) Government of India Bombay, stated that preparation of district credit plan is a third step in implementation of lead bank scheme. Normally, a lead bank prepares a systematic, credit plan for the development of lead district, considering the credit gaps and potentially of district. A district credit plan is a plan of the bank for allocation of its existing resources among the various types of borrowers in conformity with the planning priorities of the bank.

Ph. D. Thesis:

Patel S. G. (1996) in his Ph. D. thesis entitled "Role of Commercial Banks Leading to Priority Sector in Gujarat an Evaluation" stated that there was positive creation between the amount of crop loan availed per borrower and size of operational land holding group. The study revealed that adequacy of farm loan and operational holding group of household were positively correlated. The study suggested that banks should increase the amount of loan and reduce the rate of interest of agricultural loans. The study observed that, with reference to weaker sections advances, banks were lagging behind in achieving the set targets.

Kanagasabai (1999) in his doctoral thesis proved that the banks have made adequate progress in the last five decades in Pondicherry. The study concluded that the banking system is suffering from many operational and functional deficiencies. Due to banking sector reforms, banks are losing their social orientation and as a result of this, priority sector lending has suffered a setback. The study suggested several measures to improve the lending to priority sectors.

Uma S. (2001) in her Ph. D. thesis, on the topic entitled, Problems and Prospects of Priority Sector Lending by Commercial Banks (A Case Study of Small Scale Industries in Bangalore District) stated that, the profitability of the majority of beneficiary industries was more than that of non-beneficiaries. In a few cases, non beneficiaries are earning higher profit. The study also found that the new economic policy has an adverse impact on small scale industries in terms of deregulation of interest rates, capital investment policy, trade policy etc.

Vimala P. (2002) in her Ph. D. thesis on the topic entitled "A Study on Priority Sector Lending in Commercial Banks in Kerala" stated that the state has achieved priority sector lending target throughout the study period and there is no significant difference between the growth rate of priority sector advances at the state and national levels. The study also stated that the different bank groups differ significantly in their performance in lending to agriculture and small scale industries.

- 15) Narayana D. (2000) Banking Sector Reforms and the Emerging Inequalities in Commercial Credit Deployment in India, Centre for Development Studies, Trivendrum March 2000.
- 16) Pawankumar Tiwari (2001), An Over View of State Initiatives in Agriculture, Kurukshtra December - 2011
- 17) Ram Pratap Sinha (2008), Cost Efficiency and Commercial Bank Lending Some Empirical Results, Indian Economics Journal 54(1).
- 18) Ramesh Golait (2007), Current Issues in Agriculture Credit in India: An Assessment. RBI Occasional Papers.
- 19) Shanmukha Rao P. (2007) Women Entrepreneurship Development : Problems and Challenges.
- 20) Shete N. B. (2002), Priority Sector Advances of Banks during the Post Reform Period Prajnan, Vol. XXXI, Issue No. 1, NIBM, Pune June 2002.
- 21) Sushmita Chatterjee (2011) commercial Banks and Agricultural Credit: A Study on Financial Sector Reforms and Rural Credit in India, Indian Journal of Agricultural Economics, 66(3).
- 22) Sunil Kumar and Neetu Bala (2007) An Evaluation of the Impact of Economic Reforms on The Growth and Productivity of Indian Small Scale Sector, Small Enterprises Development, Management and Extension Journal December- 2007, Global Journal 06, Management and Business Studies.
- 23) Suraj Chatarath and G. Vallabh (2006) Role of Bank in Agricultural and Rural Development The Chartered Accountant, February 2006, PP. 1122-1130.
- 24) Uppal R. K. (2009), Priority Sector Advances, Trends, Issues and Strategies, Journal of Accounting and Taxation Vol. 1 (5), December-2009, pp. 79-89.
- 25) Usha Thorat (2007), Financial Inclusion The Indian Experience, Text Speech at the HMT-DFID, Financial Conference 2007, White Hall Place, London, UK June 19, 2007.
- 26) Tripathy K. K. (2001) India's Agriculture Growth and Stagnation: A Review Kurukshtra December - 2011.

Books

- 1) Chaudary C. M. (2004), Recent Trends in Indian Banking, Sublime Publications, Jaipur, Page 92.
- 2) Sahastrabuddhe S. S. (1993), evaluation of Working and Impact of Lead Bank Scheme in Kolhapur District, Banking in Maharashtra, edited by Dr. Malati Anagol and Dr. b. d. Ghanoshi, Himalaya Publishing House, Mumbai, p. 145.
- 3) Sesaiah K. (1985), The Lead Bank Scheme - A Empirical Evaluation, Rain-bow Publications, Coimbatore.
- 4) Vasant Desai (1988) Development Banking Issues and Options, Himalaya Publishing House Bombay, Page 431.

Reports:

- 1) A Report of Credit Planning and Policy (1974) Government of India Bombay. Page. - 11.

"Recent Trends in Social Sciences"

19th January, 2019

**Special Issue
of
One Day Multidisciplinary National Seminar**

Organized by

**Smt Akkatai Ramgonda Patil Kanya
Mahavidyalaya, Ichalkaranji.**

Editor

Dr. Trishala V. Kadam

Associate Professor, Dept. of Economics,
Smt Akkatai Ramgonda Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji.

Published by

Dr. Anil Patil

Smt Akkatai Ramgonda Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji.
Vivekanand Colony,
Near Shahu Putal,
station Road,
Ichalkaranji 416 115.

“Recent Trends in Social Sciences”

SPECIAL ISSUE ADIVISORY BOARD

Prin. Abhaykumar Salunkhe

Chairman

Shri.Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur

Prin. Mrs. Shubhangi Gavade,

Secretary

Dr. Anil Patil

Principal,

Smt Akkatai Ramgonda Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji.

Editorial Board/ Review Committee

Dr.Trishala Kadam	(Asso. Prof. Dept. of Economics)
Shri Balasaheb Taral	(Asso. Prof. Dept. of Economics)
Mrs.Smita Patil	(Asso. Prof. Dept. of Sociology)
Mrs.Urmila Khot	(Asso. Prof. Dept. of Home Sci.)
Mrs Sangita Patil	(Asso. Prof. Dept. of Home Scie)
Miss Pramila Surve	(Assi. Prof. Dept. of Psychology)
Miss Pallavi Mirajkar	(Assi. Prof. Dept. of History)
Miss varsha Potdar	(Assi. Prof. Dept. of Pol. Sci.)
Shri Somnath Gaikwad	(Assi. Prof. Dept. of Geo)
Miss Minaj Naikawdi	(Librarian)

Sr.No.	Author Name	Title of Article / Research Paper	Page No.
69.	समाधान आबा जाधव	महात्मा गांधीजीच्या पर्यावरण विषयक विचारांची समकालीन उपयुक्तता	256
70.	प्रा. समीर हिंदुराव गायकवाड	भारतातील घसरता विनिमयदर, रूपयाची घसरण व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	260
71.	प्रो.सौ. संगीता प्रमोद पाटील	मानवी जीवनातील वरदान – बहुगुणी बांबू	264
72.	डॉ. शर्मिला अशोक साबळे	समाजातील लिंगभेद समानता	267
73.	प्रा. शीला बाळासाहेब इंगवले	शिक्षणमहर्षी परमपुज्य डॉ. बापूजी साळुंखे यांचे शैक्षणिक योगदान	270
74.	प्रा. सौ. सुष्मा विलासराव जाधव	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाबाबतची भूमिका : हिंदू कोड बिलाच्या विशेष संदर्भात	273
75.	डॉ. सौ. वर्षा यशोधन पाटील	परिधानातील बदलते स्वरूप	277
76.	डॉ. विशाल वसंत कुरणे	डॉ. बापूजी साळुंखे यांचे शैक्षणिक, सामाजिक आणि आर्थिक योगदान: समाजशास्त्रीय अभ्यास	281
77.	सौ. वृषाली विश्वासराव पाटील	नवीन आर्थिक धोरनानंतर (1991) भारतातील सेवा क्षेत्रामधील बदल: एक अभ्यास	283

शिक्षणमहर्षी परमपुज्य डॉ. बापूजी साळुंखे यांचे शैक्षणिक योगदान

प्रा शीला बाळासाहेब इंगवले
आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज कडेपूर
ता. कडेगाव . जि . सातारा

महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक वाटचालीत अनेक महापुरुषांनी योगदान दिले आहे महात्मा ज्योतिबा फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी महाराष्ट्राच्या शिक्षण क्षेत्राचा पाया अतिशय भक्कमपणे रोवला त्यावर अनेक पुजनीय व्यक्तींनी आपले योगदान देत शिक्षणक्षेत्राचा विस्तार करून तळागाळापर्यंत शिक्षण पोहचवले. यामध्ये राजर्षी शाहू महाराज, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, डॉ. पंजाबराव देशमुख कर्मवीर भाऊराव पाटील, शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे इ या महापुरुषांच्या योगदानामुळे महाराष्ट्रात तळागाळापर्यंत शिक्षण पोहचून एक पुरोगामी राज्य म्हणून महाराष्ट्राची निर्मिती झाली वरील महापुरुषांपैकी एक डॉ बापूजी साळुंखे यांची जीवनागाथा अत्यंत संघर्षपूर्ण आहे परिस्थितीशी संघर्ष करतांना त्यांनी कधीही हार मानली नाही. चिकाटी, कष्ट, अविस्त परिश्रम यांच्या जोरावर महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक इतिहासामध्ये अत्यंत महत्त्वपूर्ण योगदान दिले.

डॉ. बापूजी साळुंखे यांचे मुळ नाव गोविंद ज्ञानोजी साळुंखे होते. मूळ गाव रामापूर ता. पाटण, जि. सातारा येथे 9 जून 1919 रोजी ज्ञानोजी व तानूबाई यांचा पोटी त्यांचा जन्म झाला. एक वर्षाचे असताना मातृछत्र तर वयाच्या बाराव्या वर्षी पितृछत्र हरपले. लहानवयातच पोरके बनल्यानंतर संकटांना धोराने सामोरे जाण्याची वृत्ती त्यांच्याच्येकडून विकसित झाली. विद्यार्थी देशेत असतानाच इस्लामपूर येथे श्रीराम समाजसेवा मंडळाची स्थापना केली विद्यार्थी जीवनाचासूनच शिक्षण प्रसाराच्या माध्यमातून समाजसेवेचे व्रत त्यांनी आंगीकारलेले दिसते श्रीराम समाजसेवा मंडळाने इस्लामपूर परिसरात 15 प्राथमिक शाळा सुरू केल्या स्वातंत्र्यलढयात सहभागी झाल्यानंतर या शाळा त्यांनी रयत शिक्षण संस्थेस जोडून दिल्या

बापूजीवर पूर्वीपासूनच महात्मा गांधींच्या विचारसरणीचा प्रभाव होता राजाराम महाविद्यालयात शिकत असताना ग्रिन्स शिवाजी बोर्डिंगमधील त्यांचे सहकारी मित्र आर.डी.पाटील त्यांना चेष्टेने बापूजी म्हणू लागले पुढे त्यांचे हेच नाव सर्वोत्तममुखी झाले राजाराम कॉलेजमध्ये असताना त्यांचे गुरू आप्पासाहेब पवार यांचे ते आवडते विद्यार्थी होते आप्पासाहेब पवार यावेळी सोंडूरच्या घोरपडे घराण्याचा इतिहास लिहीत होते. डॉ. पवार यांनी यावेळी सोंडूर घराण्याच्या कागदपत्रांचे संशोधन करून त्यासंबंधी टिपणे काढण्याची जबाबदारी सोपवली हे चिकाटीचे काम बापूजींनी अत्यंत निष्ठेने पूर्ण केले म्हणून खूश होवून सोंडूर संस्थानाचे महाराज यशवंतराव घोरपडे यांनी बापूजींची नेमणूक राजगुरू म्हणून केली. तसेच महाराजांच्या सल्लागार मंडळाचे ते सन्माननीय सदस्य बनले. याचदरम्यान बेळगावच्या नानासाहेब पाटील यांची कन्या 'सुशिला' हिच्याशी त्यांचा 15 डिसेंबर 1940 ला विवाह झाला होता. दोन वर्षे ते आपल्या पत्नीसह सोंडूर संस्थानातच होते. पुढे राजपुत्रांबरोबर परदेशी जाण्याची संधी त्यां मिळाली मात्र 1942 च्या लढयात भाग घेण्यासाठी त्यांनी ती नाकारली. फक्त लढयात भाग घेवूनच थांबले नाहीत तर 'सातारा जिल्हयाचा क्रांती इतिहास' त्यांनी स्वहस्ते लिहून काढला

1944 ते 1954 या काळात ते रयत शिक्षण संस्थेशी सलग्न होते कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी त्यांना रुकडी येथील शाळेवर मुख्याध्यापक म्हणून नेमले असताना त्यांनी अतिशय लौकिक मिळवला केवळ तीन वर्षांच्या काळात शाळेची संपूर्ण इमारत बांधली. 25 एकर जमीन लागवडीखाली आणली. वसतीगृह बांधले दोन विहिरी खोदल्या. येथेच ते बी.टी. झाले. हाडाचा शिक्षक कुशल प्रशासक व आदर्श समाजसेवक कसा असावा याचा आदर्श घालून दिला. कर्मवीरांनी त्यांना रयत शिक्षण संस्थेचे आजीव सेवकपद दिले. कर्मवीरांसाठी अपार कष्ट घेवून लाखभर रुपयांचा गौरव निधी त्यांनी जमवला होता पुढे मात्र कर्मवीरांबरोबर त्यांचे वैचारिक मतभेद होवून ते रयत मधून बाहेर पडले व स्वतःची नवी शिक्षणसंस्था स्थापन केली.

बापूजी रयतमधून बाहेर पडले आणि त्यांच्या उदात्त जीवनकार्याचे एक नवे पर्व सुरू झाले 19 ऑक्टो. 1954 रोजी कराडच्या योगेश्वर मुरलीधर मंदीरात त्यांनी नवीन शिक्षणसंस्था स्थापन करण्याची तिला पूर्णपणे वाहून घेण्याची शपत्तेतली. यावेळी त्यांच्याबरोबर त्यांचे सहकारी मित्र दिनकरराव माने शांताराम काकडे, भाऊसाहेब मराठे, आप्पासाहेब साळुंखे इ मंडळी उपस्थित होते. 1 नोव्हेंबर 1954 रोजी तासगाव तालुक्यातील तुरची येथे झालेल्या बैठकीत स्वामी रामानंद भारती यांच्या मार्गदर्शानुसार संस्थेचे नाव 'श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था' असे ठेवले. संस्था स्थापनेनंतर बापूजींनी संस्थेची लोकशाही प्रणित घटना तयार केली. यात श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेच्या ध्येय व उद्देशासंबंधी खालील बाबी समाविष्ट आहेत

1. सामान्य समाजात सुसंस्कारी शिक्षणप्रसाराच्या साधनाने समाजाचे परिवर्तन घडवून आणणे
2. सत्य, प्रामाणिकता, चारित्र्य पिढावणुकीस आळा व त्याग या जीवनातील मौलिक मिष्टा जीवनात उतरवण्याचा प्रयत्न करणे, हा आमच्या सुसंस्कारी शिक्षणाचा हेतू होय
3. कला, वाणिज्य, विज्ञान, शेती, समाजशास्त्र, तंत्र आणि शा. शिक्षण आदी. विषयांचा समावेश होणारे परिणामकारक, प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च शिक्षण या द्वारे समाजाचा सांस्कृतिक विकास साधणे.
4. सामान्य समाजाच्या सुसंस्कारी विकासाच्या ध्येयासाठी उत्स्फूर्तपणे वाहून घेणारे आदर्श समाजसेवक तयार करणे
5. आधार, विचार, उच्चार यांच्या पावित्र्यावर संस्था अग्रहपूर्वक भर देते
6. संस्थेच्या शाखा, उपशाखांतून जातू धर्म, पंथ अथवा वर्ण यांचा भेदाभेद मानना नाही
7. संस्था राजकारणापासून अलिप्त राहिल
8. आत्मसमर्पण, प्रामाणिकपणा, सत्य, समता व बंधूता या वृत्तींचा परिपोष केला जाईल
9. स्वतंत्र विचारवृत्ती व नवनिर्मिती यांची कुवत विकसित करणे
10. जीवनात हरपटी साधेपणा व काटकसर यांची जपणूक संस्था करित राहिल
11. संस्थेच्या शाखांचे हिशेब सर्वांना पाहण्यास खुलेउपलब्ध राहतील.

बापूजी सालुंखे हे संस्थेचे संकल्पक संस्थापक व कार्यवाह होते. असे असले तरी त्यांनी आपले सहकारी मित्र व समाजकारणातील व राजकारणातील विविध मान्यवर व्यक्तींना संस्थेचे संस्थापक बनवले यामध्ये आबासाहेब माने, रा.ग. झांबरे, अप्पासाहेब सालुंखे, भाऊसाहेब मराठे, शां.भा.काकडे, बाळासाहेब देसाई, अप्पासाहेब पवार, स्वामी रामानंद भारती, भाई माधवराव बागल, रत्नाप्पा कुंभार, प्रमिलाताई गाडगीळ, गंगूताई कोकीळ इ 29 जणांचा समावेश होता.

बापूजींच्या चिंतनातून संस्थेचे बोधचिन्ह तयार झाले जे अत्यंत कल्पक व अर्थपूर्ण आहेत. संस्थेचा महामंत्र अर्थात ब्रह्मवाक्य. "ज्ञान विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षणप्रसार" या एका ओळीमध्ये शिक्षणातून काय अभिप्रेत आहे, ते अत्यंत मौजक्या शब्दात मांडले आहे. तसेच संस्थेची प्रार्थना जी स्वतः बापूजींनी लिहली व आजही संस्थेच्या सर्व संस्कारगृहांमधून अतिशय तन्मयतेने गाबली जाते. त्यामधून ही बापूजींचे उच्च जीवन तत्त्वज्ञानच प्रतिबिंबित होते.

नविन शिक्षण संस्थेला समाजाचा पाठींबा खूप मिळाला मात्र आर्थिक पाठबळ फारसे मिळाले नाही. तेव्हा बापूजींनी आधी केले भग सांगितले या उक्तीनुसार बापूजींनी स्वताची पुंजी संस्थेच्या विकासाकरीता वापरली. बापूजींनी आपल्याकडील 900 रूपये, पुस्तकाचे 4000 रूपये, विद्यार्थ्यांनी दिलेले 1000 रूपये संस्थेसाठी वापरले व स्वतः मुख्याध्यापक असतानाही साध्या शिक्षकाचे वेतन घेतले. जानेवारी 1973 मध्ये मिळालेली गौरव निधीची एक लाख सदतीस हजार रूपयांची रक्कम त्यांनी संस्थेसच दिली. 31 डि 1954 ला त्यांनी संस्थेची अधिकृत नोंदणी कोल्हापूर येथे चॅरिटी कमिशनर यांच्याकडे केली व संस्था सोसायटी रजिस्ट्रेशन कायद्याप्रमाणे सरकारमान्य झाली.

6 जून 1955 ला बापूजींना कन्या झाली जिचे नाव 'विद्यया' ठेवले आणि याच दिवशी कोल्हापूर, तासगांव, चाफळ, तारळे आणि उंडाळे या पाच ठिकाणी माध्यमिक विद्यालये सुरू केली. तसेच कराड येथे एक स्त्रियांचे अध्यापक विद्यालय, कोल्हापूर व चाफळ येथे विद्यार्थी वसतीगृहे, एवढ्या कार्यांचा शुभारंभ केला. अश्या शुभ सुरुवातीनंतर बापूजी झपाट्याप्रमाणे काम करू लागले. प्रचंड धावपळ, प्रवास सुरू झाला. महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यात खेड्या-पाड्यात, डोंगर-दऱ्यात सर्व दूर वेगाने शिक्षणप्रसार घडवून महाराष्ट्रात शै. क्रांती घडवून आणली दुर्गम आदिवासी भाग म्हणून ओळखल्या जाण्य़ा ठाणे जिल्हयातीच 'आशागड' येथे 'बारली' लोक राहतात, त्या ठिकाणी आश्रमशाळेची निर्मिती केली. लोकांकडून मिळेत तेवढ्या तटपुंज्या आर्थिक मिळकतीवर शाखा चालवल्या, हे करत असताना काटकसर हे सूत्र अंगीकारले जे बोलायचे तेच करायचे व जे करायचे तेच बोलायचे' असे ते आपल्या कार्यकर्त्यांना नेहमी सांगत. सार्वजनिक पैसा हा रक्ताच्या कोंदणात बसवून त्याचा उपयोग शाळांच्या विकासासाठी व विद्यार्थ्यांच्या कल्याणासाठी झाला पाहिजे. यासाठी ते आग्रही असत.

संस्थेचा व्याप सन 1985 ते 1962 या पाच वर्षांत अतिशय गतीने वाढत होता. वर्षाला 50-50 शाखा निघत होत्या संस्थेच्या कामासाठी प्रचंड धावपळ पुणे-मुंबईच्या सचिवालयांना भेटी संस्थेविरुद्धच्या कोर्ट केसेस, लोकांच्या भेटी यात बापूजी अखंड बुडालेले असताना संसाराचा गाडा त्यांच्या पत्नी सुशिलादेवी हाकत होत्या त्यामुळे बापूजींच्या कार्यात त्या माऊलीचा त्याग व कष्ट ही महत्वपूर्ण आहेत. हे सर्व करत असताना बापूजी आपले अध्यापनाचे कार्य ही करतच होते. आपला विद्यार्थी हा उदयाचा सुझ, सदृढ, स्वतंत्र विचारांचा स्वावलंबी, राष्ट्रीय जाणीव असणारा नागरिक असावा यासाठी घडपडत होते, त्यांनी संस्थेच्या प्रशासनाच्या सोयीसाठी पाच विभाग केले. सातारा, सांगली, कोल्हापूर, उस्मानाबाद, व मराठवाडा या पाच विभागांवर त्यांचा सतत दौरा असायचा यामुळे तेथील गुरुदेव कार्यकर्ते नेहमी आपल्या कार्यात अचूक राहत बापूजींच्या हयातीत जून 1987

पर्यंत 164 माध्यमिक शाळा, 14 महाविद्यालये, 8 डी.एड महाविद्यालये, 2 कन्याशाळा, 2 कन्या महाविद्यालये, 2 रात्रशाळा व 35 वस्तीगृहे होती. एवढ्या प्रचंड वेगाने त्यांनी कार्य केले त्यांच्या कार्यामुळे समाजाने त्यांना 'शिक्षणमहर्षी' महाराष्ट्र शासनाने 'दलितमित्र' शिवाजी विद्यापीठाने डी.लिट पदवी देवून गौरवले

असे हे नैतिक मूल्यांची जोपासना करणारे बापूजी अथक परिश्रमातून शून्यातून विश्व उभे करणारे बापूजी ज्ञानमय साधनेतून विवेकशक्तीने आत्मज्योती प्रज्वलित करणारे बापूजी 8 ऑगस्ट 1987 या पंचतत्वात विलिन झाले

संदर्भ

- 1 प्रा. महायने ल. ना. शिक्षण महर्षी बापूजी साळुंखे. विद्या प्रियम प्रकाशन , तरडगाव जि. सातारा. प्रथम अवृत्ती 8 ऑगस्ट 1997 पान नं 39
- 2 डॉ. सुर्वे गजानन, शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुंखे – शोध आणि बोध, पारख प्रकाशन ,बेळगाव 1889 पान नं 38
- 3 संपा प्रा. मौ. नि ठोके , शिक्षणमहर्षी शोध आणि बोध पारख प्रकाशन बेळगाव 1989 पान नं 134
- 4 डॉ सुर्वे गजानन शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुंखे- शोध आणि बोध, पारख प्रकाशन ,बेळगाव 1889पान नं 60
- 5 उपरोक्त पान नं 80
- 6 श्री स्वामी विवेकानंद संस्था पटना पान नं।
- 7 डॉ सुर्वे गजानन शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुंखे- शोध आणि बोध, पारख प्रकाशन ,बेळगाव 1889पान नं 84 ,85
- 8 दै सकाळ टुडे दि 12 ऑगस्ट 2015 पान 2
- 9 डॉ सुर्वे गजानन शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुंखे- शोध आणि बोध, पारख प्रकाशन ,बेळगाव 1889पान नं 88
- 10 उपरोक्त पान नं 88
- 11 प्राचार्य टी. ए. गवळी, मला भावलेले गुरूवर्य बापूजी साळुंखे प्रचार प्रकाशन,कोल्हापूर, 2005, पान नं 22
- 12 उपरोक्त पान नं 29
- 13 श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेची अधिकृत वेबसाईट
- 14 संपादक - प्रकाश रामचंद्र साळुंखे - मोहन देशमाने ज्ञानेश प्रकाशक - अध्यक्ष, शिक्षण महर्षी स्मारक समिती, कोल्हापूर, पान नं 22

“ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार”

- शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha's

**Smt. Akkatai Ramgonda Patil
Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji**

Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhapur (M.S.) INDIA.

On the occasion of birth Centenary of Shikshan Maharshi Dr. Bapuji Salunkhe

**One Day Multidisciplinary National Seminar on
Recent Trends in Social Science**

Saturday, 19th January 2019

CERTIFICATE

This is to certify that Dr./Prof./Mr./Ms.

शीला बाळासाहेब इंगवले

of

has actively participated as a Resource Person/ Chairperson/ Member of Organizing Committee/ Participant at the National

Seminar on “RECENT TRENDS IN SOCIAL SCIENCE” organized by Department of History, Economics,

Political Science, Sociology, Psychology, Geography and Home Science.

He/ She has Presented the Paper entitled

शिक्षणमहर्षी परमपूज्य डॉ बापुजी साळुंखे यांचे
शैक्षणिक योगदान

Kelam
(Dr. Trishala Kadam)
Convener

Anil Patil
(Dr. Anil Patil)
Principal

Impact Factor 6.261

ISSN- 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Multidisciplinary international E-research journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

18th Feb. 2019 Special Issue- 130 (II)

THE ROLE OF GOVERNMENT TO PROTECT THE HUMAN RIGHTS

Chief Editor

Dr. Dhanraj T. Dhangar

Assist. Prof. (Marathi)

MGV'S Arts & Commerce college,
Yeola, Dist. Nashik (M.s.) India

Executive Editor of This Issue

Dr. Vanmala Govindrao Gundre

Principal

Yashwantrao Chavan College, Ambajogai. Dist. Beed.

Co-Editor

Dr. Ahilya Barure

Dr. D.R. Tandale

Dr. D.B. Tanduljekar

54. मानवी हक्काचा जागतिक दृष्टीकोन प्रा.डॉ.मानवते उत्तम हुसनाजी	148
55. मानवाधिकार: विकास व अंमलबजावणी प्रा. रमेश एकनाथ भारुडकर	150
56. मानवाधिकार आणि महिला खंडेराव हरिभाऊ काळे	152
57. मानवी अधिकारामाठी शिक्षण पवार बापूराव भगवानराव	154
58. मानवी हक्क : संकल्पना आणि आवश्यकता प्रा. पवार मनोरमा श्रीधर	157
59. मानवी हक्काच्या रेषा पुसट करणाऱ्या काही कथा डॉ. दिलीप ज्ञा. भिसे	159
60. भारतीय महिलाएं और मानवाधिकार प्रा.सोनवणे राजेंद्र जगन्नाथ , प्रा. पोटकुले हिरा तुकाराम	151
61. मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान अजय श्रीधर फड	163

मानवी अधिकारासाठी शिक्षण

पवार बापूराव भगवानराव

मराठी विभागप्रमुख, आर्ट्स & कॉमर्स कॉलेज, कडेपूर, जि. सांगली.

प्रास्ताविक :-

मानवी अधिकार आणि-शिक्षण हे मानवी जीवनाचे अविभाज्य अंग आहेत. कारण या दोन्ही गोष्टी मानसाच्या जन्मापासून मृत्युपर्यंत चालणाऱ्या आहेत मानवी अधिकारामुळे मानसाला त्याचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी आवश्यक असणारे अधिकार मिळतात. या अधिकारापैकीच एक शिक्षणाचा अधिकार आहे. असे असले तरी मानसाचे माणूसपण तिथेच होण्यासाठी शिक्षण हे अत्यंत महत्वाचे आहे. मानवी अधिकाराची जाणीव होण्याची प्रक्रिया मुळात शिक्षणातून पडत असते. शिक्षणाच्या माध्यमातूनच व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास होतो. त्यामुळे सर्व मानवी अधिकारात शिक्षणाचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून मानवी अधिकाराची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होऊ शकते. आजची शिक्षणाची व मानवी अधिकाराची परिस्थिती पाहिली तर असे लक्षात येते की, ज्या देशात शिक्षणाचे प्रमाण जास्त आहे अशाच देशात मानवी अधिकाराबाबत अधिक जागरूकता नागरीकांमध्ये आहे. याउलट जे देश शिक्षणात मागासलेले आहेत त्या देशात मानवी अधिकाराची मुस्कटदाबी मोठ्या प्रमाणात होत असते. म्हणून मानवी अधिकाराची योग्य अंमलबजावणी होण्यासाठी शिक्षण हे अत्यंत आवश्यक आहे.

मानवी अधिकाराचे स्वरूप :-

मानवी अधिकार म्हणजे व्यक्तीचे जीवित, स्वातंत्र्य, समानता आणि सन्मान यांच्याशी संबंधित सर्व अधिकार जे अधिकार अंतरराष्ट्रीय करारामध्ये आहेत व ज्यांची हमी आपल्या राज्यघटनेने दिली आहे अशा सर्व अधिकारांचा समावेश मानवी अधिकारात होतो. माणसाला माणूस म्हणून जगण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या अधिकाराला मानवी अधिकार म्हणून संबोधले जाते. या मानवी अधिकारातच नैसर्गिक अधिकार, प्राथमिक अधिकार, मूलभूत अधिकार अशा वेगवेगळ्या नावानेही ओळखले जाते.

मानवी अधिकाराचा इतिहास तसा प्राचीन आहे. ग्रीक परंपरा, रोमन परंपरा, ख्रिस्ती परंपरा यातून मानवी अधिकाराची जाणीव होत गेली. तसेच पुढे इयुगो. ग्रॉशियस, हॉब्स, लॉक, रुसो, कांट, जे.एस. मिल्, जेरेमी बेन्थॅम, मॉन्टेस्क्यु इत्यादी विचारवंतांनी ही मानवी अधिकारासंबंधी अपत्यक्षपणे विचार मांडले. त्याचबरोबर 1215 मधिल मॅग्ना कार्टा, 1689 चे बील ऑफ राईट्स, 1776 चे हक्कांचे संयुक्त राष्ट्रांचे विधेयक, 1789 चा हक्कांचा फ्रेंच जाहीरनामा, गुलामगिरी व गुलाम व्यापार विरोधी चळवळी, मानवहितवादी कायद्याची उक्ती, जिनेव्हा करार, अंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना, संयुक्त राष्ट्र संघाची निर्मिती अशा विविध करार, संघटना व चळवळी यांच्या परीणामातून संयुक्त राष्ट्रसंघाने 1946 मध्ये मानवी हक्क आयोगाची स्थापना केली तेव्हापासून जगात छान्या अर्थाने मानवी अधिकाराची अंमलबजावणी सुरू झाली.

मानवी अधिकार जाहीरनामा व शिक्षण :-

मानवी हक्क आयोगाची स्थापना 1946 मध्ये झाल्यानंतर मानवी अधिकारांचे वैश्विक घोषणापत्र करण्याचे ठरले. त्यानुसार हे घोषणापत्र जॉन पीटर्स हॅके या कॅनडीयन मनुदाकाराने तयार केले. आणि संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने 10 डिसेंबर 1948 रोजी पॅरिस येथे स्वीकारले सर्व मानवांच्या जन्मसिद्ध मानवी अधिकाराची पहिली जागतिक अभिव्यक्ती म्हणून या घोषणापत्राकडे पहाण्यात येते या घोषणापत्रात एकूण 30 कलमे आहेत. त्यातील कलम 26 मध्ये शिक्षण या मानवी अधिकाराचा समावेश करण्यात आला आहे. या कलमात शिक्षणाचा उल्लेख पुढीलप्रमाणे करण्यात आला आहे.

- 1) प्रत्येकास शिक्षण मिळण्याचा अधिकार आहे. निदान प्राथमिक व मुल्यव्यवस्थेतील शिक्षण मोफत असले पाहिजे. माध्यमिक शिक्षण सक्तीचे असले पाहिजे. तांत्रिक व व्यवसायिक शिक्षण सर्वसाधारणपणे उपलब्ध करून देण्यात आले पाहिजे.
- 2) ज्यायोगे मानवी व्यक्तीमत्वाचा विकास साधेल व मानवी अधिकार आणि मुलभूत स्वातंत्र्य या विषयी आदरभावना दृढ होईल अशी शिक्षणाची दिशा असली पाहिजे. तसेच शिक्षणाने सर्व राष्ट्रांमध्ये आणि यांशिक किंवा धार्मिक गटांमध्ये सलोखा, सहिष्णुता व मैत्री वृद्धिंगत झाली पाहिजे शिवाय त्यायोगे शांतता राखण्यासंबंधी संयुक्त राष्ट्रांच्या कार्यास चालना मिळाली पाहिजे.
- 3) आपल्या आपल्याना कोणत्या प्रकारचे शिक्षण देण्यात यावे हे ठरविण्याचा अधिकार पालकांना आहे.

या घोषणापत्रावर आधारीत मानवी अधिकाराचे अंतरराष्ट्रीय विधेयक 1966 साली संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेत मांडण्यात आले. व त्यानंतर 23 मार्च 1976 मध्ये बहुसंख्य देशांच्या पाठींब्यांतर याम अंतरराष्ट्रीय कायद्याचे स्वरूप प्राप्त झाले. 1948 सालच्या सालच्या मानवी अधिकाराच्या वैश्विक घोषणापत्राचा ठसा जगभरातील विविध देशांच्या राज्यघटनांवर अगतेला दिसतो.

भारतीय राज्यघटना व शिक्षण :-

साधारणपणे भारतीय राज्यघटना व मानवी हक्कांचा जाहीरनामा यांच्या निर्मितीचा काळ सारखाच होता. त्यामुळे भारतीय घटनाकारांचे लक्षही या जाहीरनामाकडे होतेच त्यामुळे भारतीय राज्यघटना व मानवी हक्कांचा जाहीरनामा यांच्यात बऱ्याच गोष्टीत साम्य आढळून येते. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 41 मध्ये शिक्षणाच्या हक्काची तरतुद करण्यात आली आहे. तसेच कलम 45 मध्ये सहा वर्षांचातील बालकांचे संगोपन व शिक्षणाची तरतुद करण्यात आली आहे.

यानंतर 2002 मानी 86 वी घटना दुरुस्ती करून राज्यघटनेच्या 21 व्या कलमात 21 (अ) हे नवे कलम जोडण्यात आले. त्यानुसार सहा ते चौदा वयोगटातील मुलांसाठी शिक्षणाचा हक्क हा मुलभूत हक्क म्हणून समाविष्ट करण्यात आला त्यामुळे 6 ते 14 वयोगटातील

मुलांना मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम 2009 केंद्रशासनाने पारित केला हा अधिनियम 1 एप्रिल 2010 पासून संपुर्ण भारतात लागू केला आहे

समता सामाजिक न्याय, लोकशाही, आणि मानवी समाजामध्ये न्यायाची प्रस्थापना ही मूल्ये, सर्व मुलांच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या माध्यमातून साधली जाऊ शकतात. चाट्टीने हा अधिनियम अमलात आणला आहे.

भारतीय राज्यघटनेमध्येही मुरुवातीपासून शिक्षणाला महत्त्व देऊन वेळोवेळी गरजेनुसार त्यात बदल करून सर्वांसाठी मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याचे प्रयत्न सुरु आहेत.

शिक्षण मानवी अधिकाराचे अविभाज्य अंग :-

मानसालामागूसपण प्राप्त होण्यासाठी शिक्षण हे सर्वांत महत्त्वाचे व प्रभावी माध्यम आहे. प्रथमिक अवस्थेत इतर प्राण्याप्रमाणे जनमान्या माणसाने आपल्या बुद्धीच्या आधारे शिक्षणाच्या माध्यमातून आपल्या जीवनात अमुलाग्र बदल घडवून आणते व आपले स्वतंत्र अस्तित्व सिद्ध केले आजचा जो विकास झालेला दिसतो तो शिक्षणामुळेच साध्य झाला आहे.

शिक्षणाच्या माध्यमातूनच व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास होतो. मानवाच्या संपूर्ण विकासासाठी व आदर्श समाजनिर्मितीसाठी शिक्षण हेच एक महत्त्वपूर्ण साधन आहे. जगात ज्या देशात शिक्षणाचे प्रमाण अधिक आहे असेच देश आज विकसित असलेले दिसतात. तर शिक्षणाचे प्रमाण कमी असलेले देश आजही अविकसित आहेत.

शिक्षणाचे महत्त्व लक्षात घेऊनच मानवी अधिकार जाहीरनाम्यात शिक्षणाला विशेष महत्त्व देण्यात आले. मानवी अधिकार जाहीरनाम्यामध्ये प्रत्येक व्यक्तीस प्राथमिक शिक्षणाचा अधिकार देण्यात आला हे शिक्षण मूल्यव्यवस्थेशी संबंधित असणे असेही म्हंटले आहे हे महत्त्वाचे आहे. त्याचबरोबर माध्यमिक शिक्षणही सक्तीचे असणे आणि तांत्रिक व व्यवसायिक शिक्षण उपलब्ध करून देण्याविषयी सांगण्यात आले आहे. यावरून असे लक्षात येते की प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या क्षमतेनुसार शिक्षण देण्याविषयीची व्यवस्था अस्तिवात याची असा उद्देश आहे.

मानवी अधिकाराच्या जाहीरनाम्यानुसार शिक्षण तर सक्तीचे व मोफत केले आहेत. शिक्षणातून त्या व्यक्तीचा विकास होईल आणि मानवी अधिकार व मुलभूत स्वातंत्र्याविषयी सदरभावना निर्माण करणारे शिक्षण असावे अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली आहे. त्याचबरोबर सर्व जगामध्ये शांतता नांदाची असा उदात्त दृष्टीकोण शिक्षणाच्या माध्यमातून निर्माण व्हावा अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली.

यावरून मानवी जीवनात शिक्षणाचे महत्त्व किती आहे हे लक्षात येते. शिक्षण हे केवळ साधन करण्यासाठी नसते तर चांगला नागरीक घडविण्यासाठी असते शिक्षण व्यक्तीला लोकशाही मूल्य प्रस्थापित करण्यासाठी सक्षम बनवते.

शिक्षणाविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार महत्त्वाचे वाटतात त्यांच्या मते शिक्षण हे समाजापरिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे शिक्षणामुळे माणसाला आपल्या कर्तव्याची व हक्काची जाणीव होते. प्राथमिक शिक्षण हे शिक्षणाचा पाया आहे. म्हणून हे शिक्षण अतिशय दर्जेदार असले पाहिजे. चातुन्य व्यक्ती वैद्यकीय दृष्ट्या सक्षम होतो व व्यक्ती चांगले आणि वाईट यातील फरक करायला लागतो. हे त्यांचे शिक्षणविषयक विचार अतिशय मोलाचे आहेत. मानवी मूल्य रूजवून आदर्श समाज निर्माण करण्यासाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही.

थोडक्यात शिक्षणामुळे लोकशाही मूल्य प्रस्थापित करता येतात तसेच कोणतेही सकारात्मक सामाजिक परिवर्तन घडवून आणता येते. मानवी अधिकाराची प्रभावीपणे अमलबजावणी करण्यासाठी शिक्षण हेच अत्यंत आवश्यक माध्यम आहे.

पण आज शिक्षणाची अवस्था म्हणावी तितकी चांगली दिसत नाही. भारताच्या वावरीत पहायचे झाले तर आजही काही लोकांपर्यंत शिक्षण गेलेले नाही. त्यामुळे लोकशाही असेल नाच किंवा मानवी अधिकार असतील काय याची योग्य पध्दतीने अमलबजावणी करणे तितकेसे सोपे नाही म्हणून शिक्षण सर्वांपर्यंत पोचले पाहिजे व तेही चांगल्या दर्जाचे असण्यास हवे. म्हणूनच जॉन ड्युई म्हणतात की, " शिक्षण म्हणजे जीवनासाठी तयार होणे नाही तर शिक्षण म्हणजेच जीवन आहे."

❖ **निष्कर्ष :-**

- 1) मानवी अधिकाराबाबतची जाणीव सर्व समाजघटकांपर्यंत जाऊन पोचली नाही.
- 2) मानवी अधिकाराने दिलेला शिक्षणाचा अधिकार आजही सर्वांपर्यंत गेलेला नाही.
- 3) मानवी अधिकार जनमानसात रुजवायचा असेल तर त्यासाठी शिक्षणाचा प्रसार सर्वत्र होणे आवश्यक आहे. शिक्षणाशिवाय मानवाधिकाराची जाणीव व्यक्तीला होऊ शकत नाही म्हणून शिक्षण हेच मानवी अधिकार प्रसारीत करण्याचे मुख्य माध्यम आहे.
- 4) ज्या देशात शिक्षणाचे प्रमाण अधिक तेथेच लोकामध्ये मानवी अधिकाराबाबत जागरूकता आहे. शिक्षणाचे प्रमाण कमी असणाऱ्या देशात मानवी अधिकार असतात याची जाणीवही व त्याच लोकांना नसते.
- 5) मानवी अधिकाराचा प्रसार व प्रचार करण्यासाठी व लोकांना त्याची जाणीव करून देण्यासाठी शालेय शिक्षणापासून मुरुवात करणे गरजेचे आहे. जर शालेय अभ्यासक्रमातून मानवी अधिकाराची ओळख मुलांना होऊ लागली तर छान्या अर्थाने मानवी अधिकार सर्वांपर्यंत योग्य पध्दतीने पोचतील.

शिक्षणाचा अधिकार हा जरी एक मानवी अधिकार असला तरी सर्व प्रकारच्या मानवी अधिकाराची जाणीव होण्यासाठी व ते अधिकाराचा योग्य वापर करून घेण्यासाठी शिक्षण हे माध्यम सर्वांत महत्त्वाचे आहे. सुशिक्षित मानुस हा स्वतःच्या मानवी अधिकाराबाबत जागरूक राहिल तसेच तसे दुसऱ्यांचे मानवी अधिकारही नाकारणार नाही म्हणून शिक्षण हे मानवी अधिकारासाठी एकमेव माध्यम आहे असे वाटते.

संदर्भ-

१. मानवी हक्क :- डॉ. नागोराव कुंभार, प्रा. सुधाकर कुलकर्णी
२. मानवी विकास अहवाल २००७,
३. मानवी हक्क आणि भारतीय राजघटना- YCMOU
४. मानवी हक्कातील मूलभूत संकल्पना- YCMOU
५. मानवी हक्कांचे संरक्षण व संवर्धन : यशदा प्रकाश, पुणे
६. दबोन्मुख भारतीय समाज आणि शिक्षण- सुप्रिया काळे, डॉ. कविता साळुंके.
७. गुगल- विकिपीडिया.

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2019 Special Issue - 132

**'Women Empowerment and
Sustainable Development : A Perspective'**

Guest Editor :

Dr. Udaysingh Manepatil
Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe College,
Miraj Dist. Satara [M.S.] INDIA

Executive Editor of the Issue:

Dr. Smita Tiwade
Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe College,
Miraj Dist. Satara [M.S.] INDIA

Chief Editor :

Dr. Dhanraj Dhangar

This Journal is indexed in :

- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

28	A Role of Government First Grade Colleges in Women Empowerment -A Survey Study of Rural Area GFGC's of Hassan District in Karnataka	Shiva H. B. & Pallavi Ilkal	128
29	Leadership and Women Empowerment	Dr. Chetna Sonkamble & Miss. Viyanna Cabral	132
30	Rejection of Female Chastity in Meena Kandaswamy's Ms. Militancy	Dr. Balkrishna Waghmare	138
31	Breaking the Stereotype: Empowerment of Women	Tejaswita Aphale	141
32	Reformation and Rehabilitation of Women Prisoners : A Step Towards Empowerment	Mrs. Manisha Kale	143
33	Political Leadership and Women Empowerment in India	Mr. Sandip Patil	147
34	Wonder Women: Quest for Perfection in Personal and Professional Life	Prof. Sharayu Patil	150
35	Gender Differences in use of Banking Services	Dr. Sampada Tipkurle	154
36	Women Power Redefined	Mrs. Shubhada Yadav & Mrs. Kavita Khade	158
37	Breaking the Stereotype: Empowerment of Women	Tejaswita Aphale	163
38	Cultural Commotion in the Mango Season by Amulya Malladi	Dr. Swaleha Attar	166
39	Gender Sensitization and Women Empowerment	Dr. Kavita Tiwade	169
40	Science Students' attitude towards women empowerment in India	Manisha Patil, Siddhant Gaikwad, Varsha Sawant, Deepali Kumbhar	174
41	Charchaughai : Native Collage of Borrowed Feminism on Marathi Stage	Manisha Patil, Anjali Thakur	185
42	An Role of Government toward Women Empowerment & SDG 5	Sarita Patil	191
43	स्त्री कामगार वस्तुस्थिती -समस्या आणि उपाय	श्रीभारत बंडगर	160
44	महिला सक्षमीकरण प्रश्न आणि चर्चा	सी.सुजाता देशमुख	164
45	महिला सक्षमीकरणातील अडथळे आणि उपाय	डॉ.सौ.नयना गायकवाड	168
46	वंचितता ते आत्मभान : भारतीय स्त्रियांचा प्रवास	हेमा गाभणे	172
47	मराठीतील निवडक लेखिकांच्या कथेतील स्त्रीवादी दृष्टीकोन	नवनाथ गुंड	177
48	महाराष्ट्रातील महिला सबलीकरण	चैतन्य कांबळे	182
49	भारतीय संविधानात अंतर्भूत स्त्रियांचे अधिकार व सद्यस्थिती	नितिन खांडेकर	187
50	भारतातील स्त्रीवादी चळवळीपुढील आव्हाने	प्रा.सचिन ओवाळ	190
51	महिला आणि सरकारचे बदलते धोरण	सौ.संगीता पाटील	195
52	व्यक्तिमत्त्वातील लिंगभेद	प्रा.चैत्रा राजाजा	199
53	मराठी चित्रपटातील स्त्रीवादी जाणिवेचे स्वरूप	प्रा.बालाजी वाघमोडे	204
54	महिला सबलीकरण - अडथळे व उपाय	डॉ. सुवर्णा पाटील	212
55	स्त्रियांच्या समग्र विकासाचे अडथळी : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. श्रीधर शिंदे, प्रा. मिलिंद गुरव	251
56	स्त्री सक्षमीकरण : वास्तव आणि आभास	डॉ. रुपाली सांभारे	256

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

महिला आणि सरकारचे बदलते धोरण

सौ. संगिता यशवंत पाटील

कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, कडेपूर

ता.कडेगाव जि. सांगली

मो. नं. ८८०५१९५५९८

प्रस्ताविक :

मानवी इतिहासाच्या वाटचाली स्त्री म्हणून स्वतंत्र अस्तित्व न मानता तिच्याकडे पुरुषकेंद्रित दृष्टीकोनातून पाहिले गेले. त्यामुळे संस्कृतीच्या प्रगतीमध्ये स्त्रीला दुय्यम स्थान मिळाले कारण स्त्री ही कौणातरी पुरुषाची मुलगी, बहिन, पत्नी, माता, आजी म्हणून जीवन जगत आली. वंशनिर्मिती व वंशसातत्य यातील स्त्रीयांची भूमिका नेहमीच 'मादी' म्हणून राहिली कारण मुलांना जन्म देण्याची व संगोपनाची जबाबदारी तीच्यावर पण पीता म्हणून पुरुषाचे नांव लागले जवळ जवळ सर्व समाज्यात पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रीचे स्थान धिन्न व दुय्यम असल्यामुळे पुढेपुढे सवय होवून सर्वांनाच ते नैसर्गिक व योग्य वाटू लागले.

शोध निबंधाची उद्दिष्ट्ये :

१. स्त्री जीवनाला सरकारी धोरणांची परस्परपूरकता समजून घेणे.
२. स्त्री जीवनाची पार्श्वभूमी समजून घेणे.
३. स्त्री धोरणांची प्रासंगिकता.

गृहितक

स्त्री विषयक सरकारी धोरणातून स्त्री सक्षिमीकरणाला चालना मिळाली.

संशोधन पध्दती

प्रस्तूत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक पध्दतीचा अवलंब केला असून स्त्री विषयक पुस्तके व ग्रंथ आणि वृत्तपत्रे यांचा आधार घेतला आहे.

आशय विश्लेषण :

मानवी जीवनाच्या प्रत्येक कालखंडात स्त्री आणि पुरुष यांची तुलना करतातना पुरुषा पेशा स्त्रीला गौण स्थान असलेले दिसून येते (वैदिक कालखंड सोडून) जसे उदा. 'नाव सानुवाई, हाथी कथळाचा वाळा', बायकांची अक्कल गुडग्यातच, बायको पळून गेली तर पाठीवरचा गोंडा गेला, बहिन गेली तर नाकाचा शेंडा गेला अशा अनेक म्हणीतून स्त्रीयांचे गौणत्व दिसून येते.

इतिहास लेखनात अनेक युध्दांची वर्णने सापडतात त्यामध्ये स्त्रीयांचा उल्लेख राणी, दासी इतपतच राहतो. पुरुषा बरोबर वेगवेगळ्या उल्लेखांची गरज मानली जात नाही. दशरथाकडून कैकयीने तीन वर मागीतल्याने रामायण घडले हा उल्लेख वारंवार होतो. पण कैकयीने स्वकर्तृत्वाने रथ उभा केला व युध्द जिंकण्यास मदत केली म्हणून दशरथाने युध्द जिंकले म्हणून तीला वर दिला याचा उल्लेख बऱ्याचदा हेतूपूरस्करपणे टाळला जातो. ज्ञान निर्मिती ही पुरुष करतात. मनुस्मृतिकारणे हा अधिकार स्त्री व शुद्राला दिलाच नव्हता शिकणे, शिकवणे या सर्व पुरुषी मकतेदारीच्या बाबी मानल्या गेल्या म्हणून मध्य युगीन काळात सामान्य स्त्रीया या पासून वंचित राहिल्या ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर पाश्चात्य विचारसरणीच्या प्रभावाने या बदल सुरु झाला.

महिला धोरणांची पार्श्वभूमी :

Woman हा इंग्रजी शब्द Wifman या शब्दापासून बनला आहे. याचा अर्थ 'स्त्री व्यक्ती' असा आहे. पुढे womanism हा शब्द Theory of Sexual equality the Movement for women's right म्हणजेच 'लैंगिक समानतेचा सिध्दांत आणि स्त्रीयांच्या हक्कांची चळवळ' या अर्थाने वापरला जाऊ लागला. एलिस रॉसी हिने २७ एप्रिल १८९५ ला The athenaeum या नियतकालिकात ग्रंथ परीक्षण लिहतांना प्रथम हा शब्द व नंतर तो सगळीकडे प्रसारित जाला. इतराने बौयविकितक व्याख्या मांडल्या पण लिंगभेद न मानता स्त्री-पुरुष समानतेवर विश्वास ठेवणारा अशा अर्थाने हा शब्द वापरा जाऊ लागला.

स्त्रीवादाची सुरुवात १५व्या शतकात सुरु झाली मात्र त्याकाळी स्त्रीयांचा प्रतिकार हा केवळ निषेधापुरताच होता. मात्र या मधून स्त्री चळवळीला प्रेरणा मिळाली. अधुनिक स्त्रीवादाचीमुळे १८ व्या शतकात आढळतात. 'मेरी वोलस्टोन काटच्या' लिखानातून या विचारांचे दर्शन होते. १९ व्या शतकात स्त्रीयांच्या चळवळीला व आंदोलनाला गती मिळाली. स्त्रीवादाची पहिली लाट १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात व २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धात आढळते. स्त्रीयांच्या त्यांच्या बाईपणामुळे दुयमत्व व अन्याय सहन करावा लागतो स्त्रीचे हे दुयमत्व व्यवस्थात्मक म्हणजेच कुटुंब व समाजव्यवस्थेत याचे मुळे आहेत. यावरच स्त्रीवादयांच्या विचारांची वाटचाल चालू आहे. १९६० नंतर महिलांच्या चळवळीने हे सिध्द केले की, पुरुषां पेक्षा स्त्रीयांना समाजात जो गौण दर्जा दिला जातो. याचे सामाजिक व सांस्कृतिक आहे. जैविक नाही या बाबत एक वाक्यता आढळते. युनोने तर '१९७५ ते १९८५ हे दशक महिला उत्कर्षाचे दशक म्हणून मानले'

खऱ्या अर्थाने २० व्या शतकापासून महिला चळवळी जगामध्ये मुळ धरू लागल्या यातूनच प्रत्येक राष्ट्रातील सरकारांना महिला विषयक धोरणांची अमलबजावणी आणि कायदे यांची निर्मिती करून महिलांच्या वर होणाऱ्या अत्याचार अन्यायला प्रतिबंध घालण्याचे धोरण सुरु झाले. भारताने स्वातंत्र्यानंतर महिलांच्या स्थितीत सुधारणा व्हाव्यात म्हणून आनेक उपक्रम राबविण्यास सुरुवात केली. त्यापैकी महिला विषयक धोरणे एक भाग आहे. याची पाळेमुळे अशी आहे.

१९२० साली विमेन्स इंडियन असोसिएशन आणि ऑल इंडिया कॉन्फेन्स हया संस्था आस्थित्वात आल्या या संस्थांनी स्त्रीयांच्या संदर्भात अनेक प्रश्न उपस्थित केले. म्हणून स्वातंत्र्यानंतर स्त्री कल्याणाच्या योजना भारत सरकारणे हाती घेतल्या.

इंडियन कौन्सिल ऑफ सोशल सायन्स रिसर्च (ICSSR) ने लिंगावर आधारीत अभ्यासांना एकूण कार्यक्रामध्ये विशेष प्राधान्य दिले. म्हणूनतर 'सेंटर फॉर विमेन्स डेव्हलपमेंट स्टडीज' १९८० साली या शोध संस्थेची (ICSSR) च्या मदतीने स्थापना करण्यात आली. म्हणून तर स्त्री विषयक धोरणांची निर्मिती प्रक्रिया सुरु झाली

सरकारी धोरणांचे उद्देश्य:

१. स्त्रीयांची पारंपारिक भूमिका सुधारण्यासाठी
२. लिंगावर आधारीत केला जाणारा भेद भाव नाहीसा करणे.
३. रानडी भुतकाळातून स्त्रीयांची मुक्तता झाली पाहिले म्हणून काही विशिष्ट जुलामि रूढी नाहीशा करणे
४. स्त्रीयांची तथाकथित निष्क्रियता नष्ट करणे

पुरुष जातिच्या यशस्वीतेसाठी पिढ्यांनपिढ्या, शतकानुशतके राहून त्रास सहन करून महिला कुटुंब आणि समाजव्यवस्था टिकवून ठेवत आल्या आहेत. तथापि या त्यागाची कदर झालीच नाही. मात्र त्यांच्या

असहाय्यतेचा गैरफाटा घेताला गेला. कुटुंब, समाज, राष्ट्र, अर्थव्यवस्था यांचा विकास घडविण्यात आणि त्यांचे अस्तित्व टिकवून ठेवण्यात महिलांचा मोठा सहभाग राहिला आहे. हे निर्विवाद आहे. महिलांना सक्षम करूनच आपण समाज आणि राष्ट्रला बलवान करू शकतो. महिलांचा सहभाग, त्यांना संरक्षण, त्यांची अर्थिक उन्नती, त्यांच्या सक्षमतेचे संवर्धन आणि या सर्वांसाठी अनुकूल वातावरण निर्मिती अशा सर्वांचा समावेश महिला धोरणात आहे.

१९९४ मध्ये महिला धोरण तयार करणारे महाराष्ट्र हे भारतातील पहिले राज्य आहे. तपुर्वी भारत सरकारने १९९२-९३ मध्ये ७३वी, ७४वी घटना दुरुस्ती करून नागरी आणि ग्रामिण संस्थामध्ये महिलांसाठी १/३ आरक्षण ठेवण्याचा निर्णय घेतला. तर १९७९ मध्ये महिला बाबत होणारे सर्व प्रकारचे भेदभाव दूर करण्याच्या संबंधी संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या आमसभेने ठराव समत केला.

- २० मार्च २००१ रोजी महिला विकास धोरण जाहिर केले त्यामध्ये पुढील प्रकारची उद्दिष्ट्ये होती.
- १. कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव दूर करण्यासाठी योग्यअशी कायदा प्रणाली व समोदयीक प्रक्रिया निर्माण करणे.
- २. देशातील महिलांचा शिक्षण आरोग्य, रोजगार, व सामाजिक सुरक्षा या क्षेत्राती सहभाग निश्चित करणे.
- ३. मानवी अधिकारांचा कामला उपयोग करून घेण्यासाठी महिलांना कार्यक्षम बनवणे.
- ४. महिलांना पुरुषांच्या इतकेच महत्व देणे.
- ५. अर्थिक आणि सामाजिक धोरण निर्मितीत महिलांना सहभागी करून घेणे.
- वरील उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी ठरविण्यात आलेली मर्यादा ही १० वर्षांची होती. भारताने २००१ हे वर्ष महिला सशक्तीकरण वर्ष म्हणून साजरे केले.
- २०११ च्या राष्ट्रीय महिला धोरणात आरोग्य, कुपोषण, घरागुती हिंसाचार या सारख्या मुद्द्यांचा विचार होता.
- पंधराना आणखी बळ देण्यासाठी २०१६ साली नवे राष्ट्रीय धोरण जाहिर झाले ते असे.
 १. महिलांचे आरोग्य व पोषक आहार
 २. शिक्षण
 ३. आर्थिक सहभाग
 ४. प्रशासन आणि निर्णय प्रक्रियेतील महिलांचा सहभाग
 ५. महिला हिंसाचाराला प्रतिबंध
 ६. सर्व क्षेत्रात महिलांसाठी अनुकूल वातावरण निर्मिती
 ७. महिलांच्या सुरक्षेत वाढकरणे.
 ८. शेतकरी आत्महात्य ग्रहस्थ कुटुंबातील महिलांच्या हक्काची जपवूनच अशा नव्या धोरणात अनेक बाबींवर लक्ष केंद्रीत केलेले आहे. हे धोरण पुढील १५ ते २० वर्षांसाठी असेल.

महिला धोरणांच्या मुळे महिलांच्या विकासाला गति प्राप्त झाली ऐवढेच नव्हेतर महिलांच्या संदर्भातील नवनव्या कायद्यांचा जन्म झाला याचा उपयोग महिलांचे हक्क, स्वातंत्र्य आबाधित राखण्यास मदत झाली. त्याव्हा महिलांच्या बदलत्या सरकारी धोरणांचे निष्कर्ष पुढील प्रमाणे.

निष्कर्ष :

१. महिलाने प्रशासकिय कौशल्य सिध्द केले आहे.
२. स्त्रीयांचा आर्थिक आणि सामाजिक स्वातंत्र्याचा पाया भक्कम होत आहे.
३. महिलांच्या कार्याची क्षितिजे वृंदावत आहेत.
४. शिक्षणांच्या प्रक्रियेत महिला सामिल होत आहेत.
५. कुटुंबाच्या निर्णय प्रक्रियेत स्त्रीयांचे महत्त्व वाढत आहेत.
६. स्त्रीयांना हक्कांची जाणीव झाली.
७. समाजात स्त्री पुरुष समानतेला पोषक वातावरण निर्माण होत आहे.

एकीकडे सरकाच्या बदलत्या धोरणातून तीला बळ प्राप्त होत आहे, परंतु दुसऱ्या बाजूला कौटुंबिक हिंसाचाराला तोंड द्यावे लागत आहे. सार्वजनिक ठिकाणी, कामकाजाच्या ठिकाणी स्त्रीयांच्या शोषणात वाढ होत आहे. महिलांना लक्ष्य करणारे सायबर गुन्हे वाढत आहेत. ऐवढेच मध्येतर बलात्कार, आत्याचार, पिळवणूक, छळवाद अशा अनेक समस्यांना स्त्रीयांना समोरे जावे लागत आहे. ही अधुनिक समाजाची शोकांतिका आहे.

संदर्भ सूची :

१. भारतीय इतिहासातील स्त्रीया- डॉ. सौ. पद्मजा पाटील, डॉ.सौ. शोभना जाधव
२. महिला व बालविकास धोरण आणि निर्णय - यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधनी
३. समाजिकशास्त्रातील संज्ञा सिध्दांताचा कोष - डॉ. बी.आर. जोशी
४. सकाळ न्यूज पेपर - १८/०२/२०१७
- 5- Women Empowerment issues and challenges - Editor. Dr. Jyoti Nade.

International Conference

On

***"Advanced and Innovative Practices in
Commerce & Management, Science & Technology,
Humanities, Languages and Their Role in
Achieving the Exponential Growth"***

Date : 16th February 2019

Organised by

Shri Narayanrao Babasaheb Education Society's

SHRI VENKATESH MAHAVIDYALAYA, ICHALKARANJI

In collaboration with

**SHIVAJI UNIVERSITY Commerce and Management
Teachers Association (SUCOMATA)**

and

**BVDU's INSTITUTE OF Management and
ENTREPRENEURSHIP Development, (IMED) Pune**

Editorial Board

Chairman : Prin. Dr. Vijay Annaso Mane

Editor-in-chief : Dr. Naushad Makbool Mujawar

Co-editor : Mrs. Sunita Hansraj Ambawade

348	Suraj Khade & Anis Mujawar	E-Commerce	1707 to 1708
349	Miss. Shubhangi Nivrutti Lavate	Advanced And Innovative Practices For The Development Of English Speaking Of Non-Native Speakers	1709 to 1710
350	Prachi R. Chavan & Vijeta Vishwanath, Shet	Charity As Advertisement Strategy Adopted By Business	1711 to 1714
351	Amruta Rajendra Patil	Analytical Study Of The Cost Of Elements Of Sugar Factory With Special Reference To Shri Datta Shetkari Sahakari Sakhar Karkhana Ltd Shirol	1715 to 1717
352	Dr. Smt. Desai M.B.	Environmental Pollution and Its Impact On Health	1718 to 1720
353	Ms. Shital P. Sardesai	Research Methodology In Linguistic Form	1721 to 1726
354	Miss. Supriya Alhat	A Study On Impact Of E-Commerce On India's Commerce	1727 to 1730
355	Miss. Punam Ravindra Naik & Miss. Samina Salim Jamadar	Inclusive Growth By Sugarcane Pricing In India	1731 to 1736
356	Prof. Aniket Suresh Pardeshi & Dr.Hemlata V. Gaikwad	A Study Of Service Quality: With Reference To Major Hotels Of Islampur City	1737 to 1738
357	Mrs. N.R. Thorat	<i>Sampurna Guvatta Vyavasthapaneeche Granthalaya Upyojan</i>	1739 to 1746

संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनेचे ग्रंथालय उपयोजन

सार -

संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन हे एक तंत्र आहे. कोणत्याही संस्थेची उद्दीष्टे साध्य करण्यासाठी संस्थेला व्यवस्थापन तंत्राचा उपयोग करावा लागतो. जर संस्थेला विकास करावयाचा असल्यास किंवा ठरवलेली उद्दीष्टे साध्य करावयाचे असल्यास संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन या संकल्पनेचा अवलंब केलाच पाहिजे. ग्रंथालये व माहिती प्रणाली वेळोवेळी नवनीत माहिती सेवा पुरवत असतात. त्यामुळे संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन हे अगदी सुरुवातीस विचारात घेतल्याने अनेक समस्यांना प्रतिबंध करता येतो. माहिती सेवा देण्याच्या पारंपारिक पद्धती या माहिती व तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे बदलत असून संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनाची साधने व तंत्रे याबाबत मार्गदर्शक ठरतात. संघटनेमधील सर्व प्रकिया सुधारित करण्यासाठी दर्जेदार पद्धतीने व मानवी संसाधनांचा पुरेपूर वापर करण्यासाठी "संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन" उपयुक्त ठरते; आजच्या स्पर्धेच्या काळात गुणवत्ता असणाऱ्या संस्थाच नव्या युगात टिकू शकणार आहेत. त्या दृष्टीने स्पर्धेच्या युगात टिकण्यासाठी सकल गुणवत्ता व्यवस्थापन हा ग्रंथपालनातही उपयोगी ठरणारा मार्ग आहे

शोधसंज्ञा - संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन

प्रस्तावना -

संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनाची संकल्पना सर्वप्रथम जपानमध्ये विकसित झाली. या पद्धतीचे जनक डब्ल्यू. एडवर्ड डेमिंग (१९५०) यांना दुसऱ्या जागतिक महायुद्धानंतर उदभवलेल्या औद्योगिक संकटातून बाहेर निघण्यासाठी डेमिंग यांचे दर्जात्मक व्यवस्थापन कारणीभूत ठरलेले आहे. कोणत्याही व्यवस्थापनाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी सतत सुधारणा व सर्वांचा सहभाग ह्या दोन गोष्टींवर संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनाचा भर आहे. ग्रंथालयातील गुणवत्ता वाढविण्यासाठी सतत सुधारणा व सर्वांचा सहभाग यासाठी नेहमी वाचकांना समोर ठेवणे म्हणजेच केंद्रबिंदू मानणे गरजेचे आहे. या सगळ्यांसाठी सर्व घटक / विभागांचा प्रत्येक व्यक्तीचा त्यात सहभाग असला पाहिजे. ग्रंथालय वाचक त्यांच्या गरजा यांची वेळेवर पूर्तता करणे व त्यांचे समाधान हाईपर्यंत सेवा देणे महत्वाचे असते. यासाठी वाचकांना केंद्रबिंदू मानून ग्रंथालय सेवेचे व्यवस्थापन करणे अपेक्षित आहे. म्हणजेच ग्रंथालय वाचक त्यांच्या गरजा यांची वेळेवर पूर्तता करणे व त्यांचे समाधान होईपर्यंत सेवा देणे महत्वाचे असते. यासाठी वाचकांना केंद्रबिंदू मानून ग्रंथालय सेवेचे व्यवस्थापन करणे अपेक्षित आहे. संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन ही मानव आधारीत व्यवस्थापन प्रणाली असल्यामुळे सर्व कर्मचाऱ्यांना मिळून गुणवत्तापूर्ण कार्य केल्यास उपभोक्त्यांचा उत्साह वाढून व्यवस्थापनास गती प्राप्त होत असते.

व्यवस्थापनाचा अर्थ -

१) संपूर्ण (Total - T - Every one Give a act a play प्रत्येकाचा सहभाग)

संपूर्ण ह्या शब्दात कोणत्याही संस्थेतील कर्मचाऱ्याचा विचार तथा चिंतनाला संदर्भित केला जातो ज्यामध्ये गुणवत्ता आहे.

- २) गुणवत्ता (Quality - Q- Doing right thing first time, every time. all the time सर्वांत अगोदर चांगली गोष्ट करणे, ती प्रत्येक वेळेस करणे व सदैव करणे)
कोणत्याही संस्थेतील कर्मचारी किंवा उपभोक्त्याच्या मदतीने गुणवत्ता निर्मित केली जाते. गुणवत्ता जी आहे ती उपभोक्त्याची मागणी आहे.
- ३) व्यवस्थापन (Management - Art of Making it happen ती पूर्ण करण्याचे कौशल्य)
संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनाची अशी धारणा आहे की, कोणत्याही संस्थेतील कर्मचारी किंवा उपभोक्ता दोन्हीच्या सेवा संबंधी गुणवत्ता लक्षात घेतली जाते.

संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनाची व्याख्या -

१) ब्रिटीश स्टॅंडर्ड (बी.एस्. ७८०) यांच्यामते 'संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन' म्हणजे व्यवस्थापनाचे तत्वज्ञान आणि व्यावसायिक संघटनेचे कौशल्य वाढवण्याचा प्रयत्न त्यांचा प्रमुख उद्देश एखाद्या संस्थेची ध्येय, धोरणे अधिक प्रभावीपणे साध्य करण्यासाठी उपलब्ध मनुष्यबळाच्या आणि साधन सामुग्रीच्या उर्जेचा अधिक प्रभावीपणे वापर करणे.

२) ब्रोकमॅन यांच्यामते, "संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन हे व्यवस्थापनाचे एक तत्वज्ञान असून त्यांच्या अंतर्गत असणाऱ्या उपक्रमातून ग्राहक, उपभोक्त्याच्या आणि विशिष्ट समुहाच्या गरजांची परिपूर्ती केली जाते आणि संस्थेची ध्येय धोरणे अधिक परिणामकारक किंमतीत आणि कार्यक्षमपणे साध्य होण्यासाठी तसेच संस्थेच्या कार्यात सतत सुधारणा व्हावी यासाठी उपलब्ध कर्मचाऱ्यांच्या कार्यशक्तीचा अधिक प्रभावीपणे उपयोग करणे".

३) संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन म्हणजे, "गुणवत्तेवर केंद्रीत संघटनेचा असा व्यवस्थापकीय दृष्टीकोन जो संघटनेच्या सर्व सभासदांच्या सहभागावार आणि उपभोक्त्याच्या समाधानाद्वारे अधिक कालावधीचे यश या उद्दीष्टांवर आधारित असतो तसेच जो संघटनेचे सर्व सभासद आणि समाजाला फायदेशीर ठरतो".

४) ब्रिटीश कालिटी असोसिएशनने केलेली व्याख्या - "संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन हे एक तत्वज्ञान आहे, जे ग्राहकांच्या गरजा व व्यवसाय उद्दिष्टे यांचे अतूट संबंध असल्याचे मान्य करते. उद्योग, वाणिज्य व सामाजिक क्षेत्रातील संस्थांना ते योग्य आहे."

संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनाची साधने - ग्रंथालये व माहिती केंद्रातील प्रक्रियांमध्ये नियमित सुधारणा करण्यासाठी विविध गुणवत्ता साधने वापरली जातात. त्यापैकी काही पुढीलप्रमाणे -

१. फ्लो चार्ट Flow Chart -

विविध क्रियांचा क्रम आणि निर्णय यांचे आलेख स्वरूपातील सादरीकरण म्हणजेच 'फ्लो चार्ट' होय. नियोजन व नियंत्रणाचे हे साधन असून कार्यक्षमता वाढविणे, उत्पादन खर्च कमी करणे तसेच अनावश्यक टप्पे आणि विलंब कमी करणे याकरिता हे साधन उपयुक्त ठरते.

२. बेंचमार्किंग Benchmarking -

गुणवत्सेवावत निश्चित केलेले प्रमाण अबाधित राखण्याच्या प्रक्रिया म्हणजे बेंचमार्किंग होय. विविध सेवा व उत्पादने तसेच पद्धतींचा इतरांबरोबर सतत तुलना करून स्वविकास साधण्याची प्रक्रिया म्हणजे बेंचमार्किंग होय. या अंतर्गत ग्रंथपालांना बऱ्याच वेळेला वाचकांना ग्रंथालयाकडून देण्यात येणाऱ्या सुविधा पुरक आहे किंवा नाहीत याबाबत त्यांच्याकडून प्रतिसाद (Feedback) मिळवावा लागतो.

३. हिस्ट्रोग्राम (Histogram) -

या प्रकारच्या आलेखाची निश्चित गुणवत्ता वैशिष्ट्यांची पुनरावृत्ती मापने प्रमाणित वर्क रेपेनुसार आहे किंवा नाही हे दर्शवून गरज भासल्यास प्रतिबंधात्मक उपाय योजना राबविली जाते.

४. नियंत्रण तक्ता (Control Chart) -

पुन्हा पुन्हा कराव्या लागणाऱ्या क्रियांचे सांख्यिकीय नियंत्रण कर्मचाऱ्यांची गुणवत्ता मापने स्वीकृती टप्प्यांपर्यंत राखण्यास सहाय्यभूत ठरते.

५. कार्यकारण आणि परिणाम विश्लेषण (Cause & Effect Analysis) -

या विश्लेषणांतर्गत बदलती परिस्थिती, साहित्य संसाधने, मानवी संसाधने, कार्य पार पाडण्यासाठी वापरलेल्या कार्यपद्धती, यंत्रे व मानव यांच्या सहाय्याने केलेले उत्पादन इ. या समावेश होतो. उदा. परिक्षेच्या कालावधीत वाचकांना अधिक माहिती सेवाची गरज असते आणि त्याकरिता अधिक वाचन साहित्य खरेदी करणे आणि ग्रंथालयाची वेळ वाढविणे या गोष्टी विचारात घेणे आवश्यक आहे.

संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनाची गरज -

१. संस्थेच्या / सेवांच्या व्यवस्थापन पद्धतीत अद्यावतता आणि सेवांचा दर्जा वाढविण्यासाठी.
२. उपभोक्त्यांच्या गरजेचे जास्तीत जास्त समाधान करण्यासाठी.
३. ग्रंथालयाच्या विविध प्रकारच्या सेवांमध्ये गुणात्मक सुधारणा करण्यासाठी.
४. ग्रंथालयात सतत सुधारणा / प्रगती करण्यासाठी.
५. ग्रंथालयातील सेवा कमीत कमी किंमतीत उपलब्ध करून देण्यासाठी.

ग्रंथालयास संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनामुळे पुढील फायदे -

- १) वाचकांना योग्य वेळेत अधिक सेवा उपलब्ध करून देऊन उत्कृष्ट कार्यनिष्पत्ती साधता येते.
- २) वाचकांच्या दृष्टीकोनातून आवश्यक सेवा योग्य त्या बदलाचे प्रभावी व्यवस्थापन करता येते.
- ३) गुणवत्तापूर्ण सेवा व उत्पादनांमुळे वाचकांचा आनंद वाढीस लागतो.
- ४) ग्रंथाची उद्दीष्टे साध्य करण्याकरिता वाचकांच्या गरजांचा अग्रक्रमाने विचार करण्यात येऊन ग्रंथालयीन सेवांचे मूल्य वाढते
- ५) ग्रंथालयातील सर्व क्रिया नियोजनानुसार पार पाडण्यात येऊन ग्रंथालय सेवांची कार्यक्षमता वाढीस लागते.
- ६) ग्रंथालय व्यवस्थापनामध्ये नियमित सुधारणा होत राहतात.
- ७) खर्चामध्ये बचत होऊन विविध विभाग व कर्मचारी यांच्या अडचणी दूर होण्यास मदत होते.

• वैशिष्ट्ये -

कोणत्याही संघटनेमध्ये संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनाची खालील विशेषतः दिलेली आहे.

- १) संघटन - स्व-केंद्रीत असल्यामुळे ग्राहकांचा अपेक्षा फलित होतो.
- २) गुणवत्ता निर्माण करणे व ती टिकवणे यासाठी संस्थेतील प्रत्येक सहभागीदाराने त्यांच्या मालकी हक्क व जबाबदारीचे यांचे भाग ठेवणे गरजेचे आहे.
- ३) गुणवत्तेत सुधारणा हा जीवनाकडे नेणारा मार्ग होय.
- ४) उपभोक्ते आणि उत्पादक यांमध्ये सहसंबंध प्रस्थापित होऊ शकतात.
- ५) अंतर्गत उपभोक्ते हे बाह्य उपभोक्त्यांच्या समाधानावर लक्ष केंद्रीत करून संस्थेच्या सेवांची पत निर्माण करणे.
- ६) कर्मचाऱ्यांची पूर्णतः गुंतवणूक, सतत सुधारणे आणि संस्थेच्या प्रमुखी सोबतची बांधिलकी.
- ७) कर्मचाऱ्यांचा सहभाग हा महत्वाचा असतो.
- ८) संघ कार्यास अग्रक्रम देण्यात आला आहे.
- ९) संघटन रचनेतील अंतर्गत अडथळे पूर्णतः रद्द केले जाता.
- १०) कार्य व प्रक्रिया यात साधेपणा आणणे व प्रमाणिकरण करणे

लॉरेन्स आणि डेल यांनी असे म्हंटले की "TQM is a journey and not a destination" (हा सतत चालणारा प्रवास होय, पोहचण्याचे ठिकाण नाही.)

आर. एस्. रेलर यांनी सकल गुणवत्ता व्यवस्थापनाचे प्रमुख ४ मुलभूत घटक सांगितले

संपूर्ण गुणवत्ता

डेल व प्लॅकेट (१९९०) यांनी गुणवत्ता नियंत्रण व गुणवत्तेची हमी, सर्वांगीण गुणवत्तेचे व्यवस्थापन व त्यानंतर गुणवत्ता पडताळणी या क्रमाने असलेल्या गुणवत्ता व्यवस्थापन प्रतिमानाचे केलेले पुनरावलोकन खालील आकृतीमध्ये दिले आहे.

गुणवत्ता व्यवस्थापनाची श्रेणीबद्ध रचना -

गुणवत्ता व्यवस्थापन दृष्टीकोन	कृती
सर्वांगीण गुणवत्ता व्यवस्थापन	पुरवठादार व ग्राहक यांचा सहभाग सुधारणेतील सातत्य हे ध्येय, प्रक्रिया व उत्पादनाशी संबंधित सर्व कामगारांची जबाबदारी संघ भावनेतून कार्य निष्पत्ती.
गुणवत्तेची हमी	सांख्यिकीय प्रक्रिया नियंत्रणाचा उपयोग प्रतिबंधात्मक कार्यावर भर. बाह्य अधिकृत मान्यता. प्रतिनिधीक सहभाग, गुणवत्ता योजनेची तपासणी करणे व कार्य यांची विरलेषण
गुणवत्ता नियंत्रण	उत्पादन उपासणीशी संबंधित पर्यवेक्षांची जबाबदारी, गुणवत्तेची मर्यादित वैशिष्ट्ये. काही प्रमाण स्व तपासणी लिखित प्रणाली (कागदोपत्री)
तपासणी / पडताळणी	उत्पादन पश्चात पुनरावलोकन पुनःकार्य मान्य करणे. कामगारांवर नियंत्रण भौतीक उत्पादनापुरती मर्यादित.

ग्रंथालय आणि माहिती केंद्रामध्ये संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन -

जेथे ग्रंथ ठेवले जातात असे एक केंद्रीय स्थान म्हणून काही काळापूर्वी ग्रंथालय ओळखले जात होते. ग्रंथालयात संगणकाच्या वापराने आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या उपयोजनाने आलिकडच्या काळातील ग्रंथालये आधुनिक माहिती देणारी झाली आहेत. जसजसा नवनवीन पद्धतीचा उपयोग ग्रंथालय आणि माहिती केंद्रात बदल झाला या क्षेत्रासंबंधीत लोकांची कार्यप्रणाली त्यांच्या विचाराने आदान-प्रदान वामध्ये परिवर्तन झाले.

आजची ग्रंथालये संगणकाचा वापर करून नवीन सेवा पुरवत आहे. उदा. इंटरनेट, ईमेल, वेब ओपक, ई-बुक्स, ई-जर्नल्स इ. प्रलेख जे आधी मुद्रित स्वरूपात मिळत होते ते आता फ्लॉपी, मायक्रो फिल्म, वर्ल्ड वाईल्ड वेब वामध्ये उपलब्ध आहेत, ग्रंथालयात संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन उपयोगात आणायचे असल्यास त्यासाठी त्यासाठी कर्मचाऱ्यांना मानसिक तथा बौद्धिक क्षमतांमध्ये परिवर्तन होणे आवश्यक आहे त्या आवश्यकतेनुसार, आवश्यक माहिती कमीत कमी वेळात उपलब्ध करून देणे. ग्रंथालय उपभोक्त्यांना अधिक कार्यक्षम, तत्पर व कमीत कमी खर्चात तसेच कमी वेळात सर्वोत्तम ग्रंथालय सेवा देता यावी यासाठी संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन ग्रंथालयात वापरले पाहिजे. संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनाचा ग्रंथालयामध्ये उपयोजन केल्यास उपभोक्त्यांच्या माहिती विषयक गरजांची परिपूर्ती करणे शक्य होते. शिवाय ग्रंथालयीन सेवांमध्ये सुधारणा करणे शक्य होते.

ग्रंथालय व माहिती केंद्रीत संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनाचा उपयोग -

१. ग्रंथालय व माहिती केंद्रात आपला उद्देश ध्यानात घेवून क्रियात्मक योजना तयार केल्या पाहिजे.
२. कार्याची पुनरावृत्ती टाळली पाहिजे,
३. उपभोक्त्याला सेवा देताना झालेल्या चुका ध्यानात घेतल्या पाहिजेत.
४. संसाधनांचा जास्तीत जास्त उपयोग केला पाहिजे.

५. ग्रंथालयामार्फत दिल्या जाणाऱ्या सेवांचे सतत मुल्यांकन करून सेवांमध्ये येणारी कमतरता दूर केली पाहिजे.
६. कर्मचाऱ्यांना सतत प्रशिक्षण देत राहिले पाहिजे तसेच त्यांच्या गुणवत्तेची पारख केली पाहिजे.
७. कर्मचाऱ्यांचा आत्मविश्वास वाढा उपयोग व प्रत्येक स्तरावर त्यांची भागीदारी प्रोत्साहित केली पाहिजे.
८. ग्रंथालय विभाग व कर्मचाऱ्यांची भविष्यात येणारी समस्या दूर केली पाहिजे.
९. ग्रंथालय व माहिती केंद्रात सर्व कर्मचाऱ्यांची संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनाच्या सिद्धांतांचे ज्ञान असले पाहिजे.

ग्रंथालय व माहिती केंद्रात संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनाचा लाभ -

- १) संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन ग्रंथालय व माहिती केंद्रात नोकरशाहीची भावना कमी केली जाते आणि सामुहिक कार्य करण्याची भावना निर्माण केली जाते.
- २) उपभोक्त्याची आवश्यकता समजण्यास संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन कार्य करते. त्यांचा खापर करून उपभोक्त्याच्या आवश्यकतेनुसार ग्रंथालय आणि माहिती केंद्रात सेवा प्रदान केली जाते.
- ३) संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनात ग्रंथालय ब्रेन स्टॉर्म प्रयोगानुसार अति आवश्यक कार्याला समजण्यास मदत होते. त्यामुळे ग्रंथालय कर्मचाऱ्यांचा जास्तीत जास्त उपयोग केला पाहिजे.
- ४) उपभोक्त्याला गुणवत्तापूर्ण सेवा प्राप्त होते. ग्रंथालय आणि माहिती केंद्रातील कर्मचाऱ्यांनी सतत प्रशिक्षण घेतले पाहिजे. त्यामुळे त्यांच्या कार्यशैलीमध्ये सुधार व क्षमतेत वाढ होते

गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापन -

सर्वकष गुणवत्ता -

ग्रंथालय व्यवस्थापनातील विविध घटकांचे ध्येय गुणवत्ता विकास हे असले पाहिजे त्यासाठी त्यांच्यामध्ये सामंजस्य हवे. एकच ध्येय असले पाहिजे, एकत्र भेटून त्यांनी विचार विनीमय केला पाहिजे. समान कार्याला ओळखले पाहिजे. ध्येयाला साध्य करण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. प्राथमिक स्तरावर सांख्यात्मक प्रगती खुप झाली. आता गुणवत्ता + क्षमता = पूर्ण प्रभुत्व म्हणजे गुणवत्तेचा विकास असे समीकरण मांडले जात आहे.

गुणवत्तेसाठी व्यवस्थापन -

गुणवत्ता विकास होण्यासाठी व्यवस्थापक मंडळ, सेवक, वर्ग, शिक्षक, विद्यार्थी यांच्यामध्ये योग्य समन्वय हवा. व्यवस्थापनातील घटकांनी खालील गोष्टींचा विचार केला पाहिजे -

- १) उद्दीष्टांची स्पष्ट जाणवी
- २) वेळेची उपलब्धता
- ३) भौतिक साधनांची उपलब्धता
- ४) उपलब्ध मनुष्यबळ
- ५) नियोजन व कार्यवाही
- ६) उद्दीष्टपूर्तीची पडताळणी

सिरकिन यांनी संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन कार्यवाहीसाठी मार्गदर्शक तत्वे सांगितलेली आहेत. या मार्गदर्शक तत्वांचा स्विकार ग्रंथालयांना लाभदायक ठरणारा आहे ही मार्गदर्शक तत्वे, पुढीलप्रमाणे -

- सेवा माहिती पुस्तिका - मार्गदर्शिकेची निर्मिती
- नियमित वाचक सर्वेक्षण
- सर्वेक्षणा आधारित सुधारणा
- कामकाज वेळात कालानुरूप बदल
- वाचन साहित्य परत देण्यासाठी सुटसुटीत पद्धती
- वाचनसाहित्य ग्रंथालयाबाहेर नेण्याची सोपी, सुटसुटीत पद्धती
- कर्मचाऱ्यांना देण्यात येणाऱ्या कामात लवचिकता
- स्थानिक शासनाशी सहकार्य
- विक्रेत्यांना त्यांच्या उत्पादानाचे सादरीकरण करण्यास प्रवृत्त करणे
- नवीन सेवकांना संपूर्ण पारदर्शक प्रशिक्षण
- आंतर विभागीय ग्रंथालय समितीची स्थापना
- ग्रंथालयाच्या बाह्यरूपात, मांडणीत सुधारणा करणे
- तक्रारींचा, सुचनांचा सातत्याने मागोवा आणि पाठपुरावा
- कार्यक्षम संपर्क पद्धतीची निर्मिती
- उपग्रह माध्यम कार्यालयाची निर्मिती
- सुधारणा आणि नवीन सेवांना वेळोवेळी प्रसिद्धी देणे
- वाचन आणि कर्मचारी यांसाठी प्रशिक्षण साधनांची निर्मिती
- विशिष्ट गटांसाठी सेवांचे केंद्रीकरण
- प्रलेख प्रतीप्राप्तीसाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर
- संस्थेच्या उद्दीष्टांना सतत डोळ्यासमोर ठेवून कार्य करणे
- या सर्व गोष्टी सुहाय्य वदनाने करणे

संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन 'यशस्वी व्यवस्थापन तंत्रज्ञान' म्हणून सर्वमान्य झाले असून ग्रंथालयाच्या वाढीसाठी तसेच विकासाकरिता आवश्यक आहे. समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी आणि कार्यक्षमपणे माहितीसेवा पुरविण्याकरिता एक प्रभावी साधन म्हणून हे तत्वज्ञान विचारात घेतले जाते. याचा वापर ग्रंथालयात झाल्यास ग्रंथालयाची गुणवत्ता विकास झाल्याची लक्षणे खालीलप्रमाणे दिसून येतात.

- १) शिस्त आणि वक्तशीरपणा
- २) ग्रंथालय वातावरणातील स्वच्छतेची जपणूक
- ३) ग्रंथालय संपादनातील प्रभुत्व
- ४) ग्रंथालय संघटनात्मक वातावरण
- ५) ग्रंथालय बाह्य संपादनातील प्रभुत्व

६) समाज, पालक व विद्यार्थी यांचे समाधान

सारांश -

सर्वांगीण गुणवत्ता व्यवस्थापन तत्त्वज्ञान संघटनेतील सततच्या सुधारणांना उत्तेजन देणारा संबोध देते. प्रत्येक व्यक्तीला व सर्व घटकांना समावून घेणारे हे तत्त्वज्ञान संघटनेच्या सुव्यवस्थेत संकलित, सातत्यपूर्ण अशा वास्तव दर्शनावर भर देते. यामध्ये सर्व प्रक्रिया व प्रणालीमध्ये निरंतर सुधारणा करणाऱ्या व्यवस्थापकीय पर्यावरणात ग्राहक, उपभोक्ते यांच्या संपूर्ण समाधानावर जास्त भर देते. ग्रंथालय आणि माहिती केंद्रामध्ये विविध कामे करणाऱ्या व्यक्तींच्या गटांचा उपयोग अंतर्गत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी ग्रंथालयात "संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन" चापरणे गरजेचे आहे.

संदर्भसूची -

- १) ज्युरो (एस) आणि बर्नाड (एस.बी.) संपादक, इंटिग्रेटींग टोटल मॅनेजमेंट इन द लायब्ररी सेटींग ब्रिगहॅमटन न्यूयॉर्क हावर्थ प्रेस १९९३
- 2) Tylor R. S. (1982) Information and productivity. PP 31, 41
- 3) Kaul H. K. Quality Library Management : The Key Principal Naclin 2004 PP 22,35
- ४) लाल (एच) टोटल क्वालिटी मॅनेजमेंट : ए प्रॅक्टिकल अॅप्रॉच न्यू दिल्ली. न्यू एच इंटरनेशनल पब्लिशर्स लि. १९९५
- ५) सिस्कीन (ए. एफ.) कस्टमर सर्व्हिस : अनरर साईड ऑफ टी व्ह्यू एम. एस. जर्नल ऑफ लायब्ररी ऑडमिनीस्ट्रेशन. १८ (१/२) १९९३ पान नं. ७१८
- ६) बुवा जी. ए. : ग्रंथपाल आणि माहितीशास्त्र व्यवस्थापनाचे नवे प्रवाह, श्री साई प्रकाशन बांदा २००७. पान नं. ७५
- ७) देवधर विजय : ग्रंथालयाची गुणवत्ता व्यवस्थापन ज्ञानगंगोत्री (सप्टेंबर, ऑक्टोबर, नोव्हेंबर २००६) पान नं. ४२
- ८) बोडके प्रकाशन : सकल गुणवत्ता तत्वांचा ग्रंथालयात वापर, ज्ञानगंगोत्री (जून, जुलै, ऑगस्ट २००८) पान नं. १०
- ९) सातारकर सु. प्र. : सकल गुणवत्ता व्यवस्थापन ग्रंथालयाकरिता उपयोग, ज्ञानगंगोत्री (जून, जुलै, ऑगस्ट २००१) पान नं. २२-२४

सत्क्रिया आचरावी

Shri N.B.Education Society's

Shri Venkatesh Mahavidyalaya, Ichalkaranji

organised

ONE DAY INTERNATIONAL CONFERENCE

on

“Advanced and Innovative Practices in Commerce & Management, Science & Technology,
Humanities, Languages and Their Role in Achieving the Exponential Growth”

in collaboration with

Shivaji University Commerce & Management Teachers Association, Kolhapur

and

BVDU's Institute of Management and Entrepreneurship Development (IMED), Pune

Certificate

This is to certify that Dr./ Mr./ Ms. Thorat N.R.

of Arts and Commerce College, kadepur

participated in One Day International Conference held on

16th February, 2019 at Shri. Venkatesh Mahavidyalaya, Ichalkaranji

and presented a paper entitled Total Quality management in Libaray

संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनेचे ग्रंथालय उपयोजन

Dr. N. M. MUJAWAR

Convener

Shri. Venkatesh Mahavidyalaya,
Ichalkaranji

Dr. R. S. SALUNKHE

President

SUCOMATA

Dr. S. S. VERNEKAR

Dean & Director

IMED, Pune

Dr. V. A. MANE

Principal

Shri. Venkatesh Mahavidyalaya,
Ichalkaranji

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

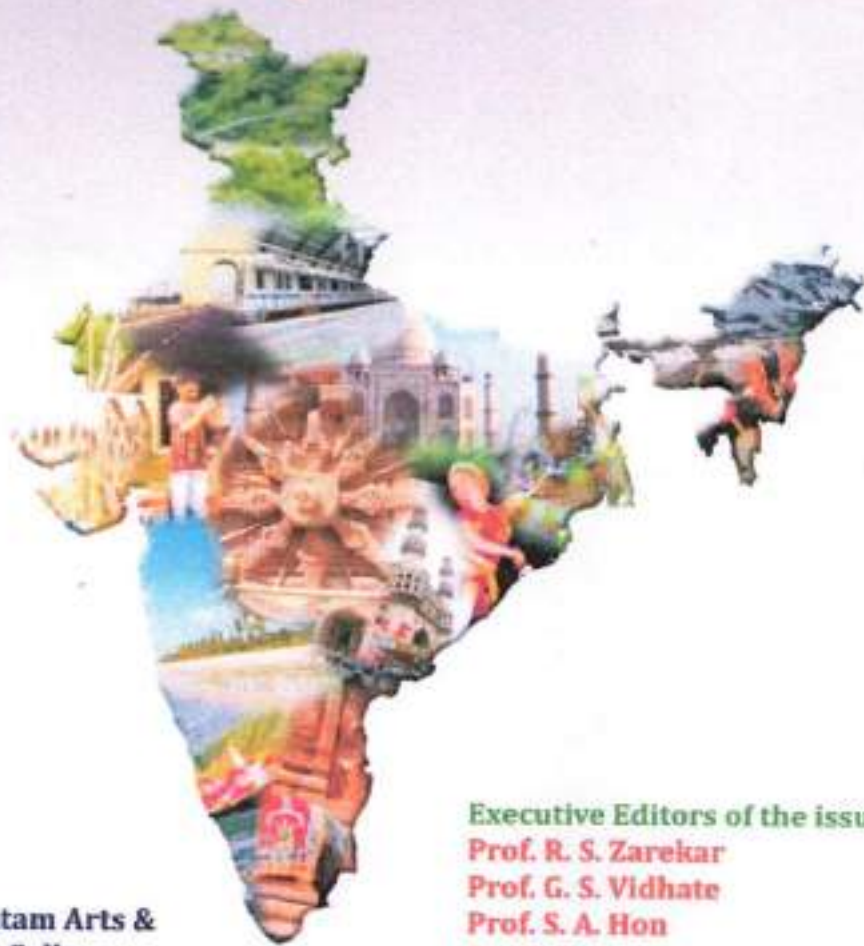
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2019

Special Issue - 115 (A)

India : Yesterday, Today & Tomorrow

भारत : काल, आज आणि उद्या

Guest Editor :

Dr. A. B. Nikumbh

I/C Principal,

S.S.G.M. Science, Gautam Arts &

Sanjivani Commerce College,

Kopargaon, Tal. Kopargaon, Dist. Ahmednagar

Executive Editors of the issue :

Prof. R. S. Zarekar

Prof. G. S. Vidhate

Prof. S. A. Hon

Dr. M. E. Auti

Chief Editor :

Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

This Journal is Indexed in :

- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

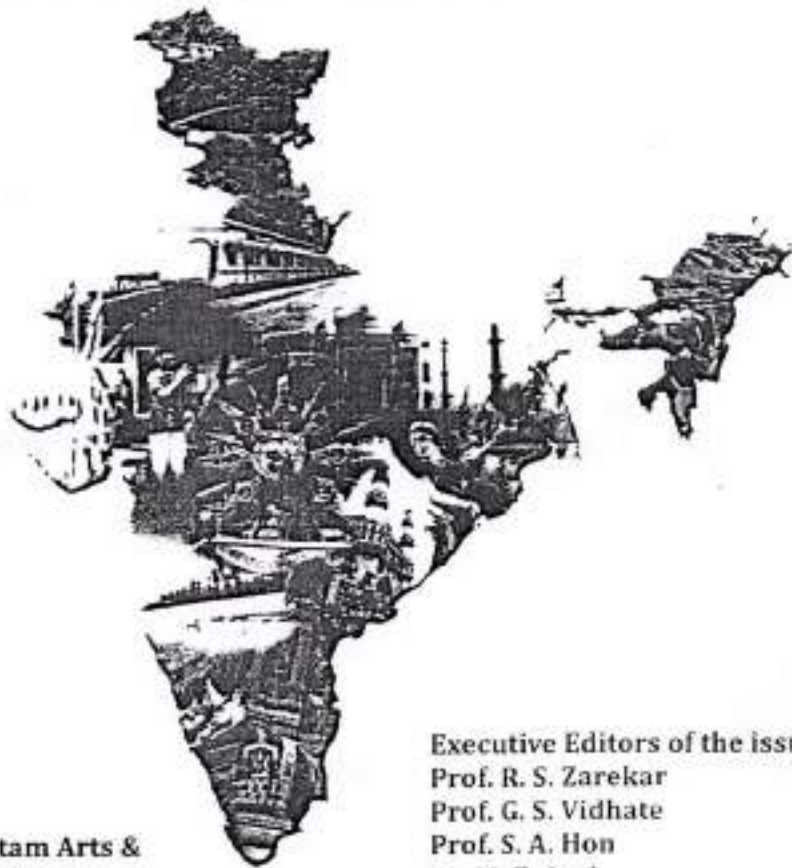
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2019

Special Issue - 115 (A)

India : Yesterday, Today & Tomorrow

भारत : काल, आज आणि उद्या

Guest Editor :

Dr. A. B. Nikumbh

I/C Principal,

S.S.G.M. Science, Gautam Arts &

Sanjivani Commerce College,

Kopargaon, Tal. Kopargaon, Dist. Ahmednagar

Executive Editors of the issue :

Prof. R. S. Zarekar

Prof. G. S. Vidhate

Prof. S. A. Hon

Dr. M. E. Auti

Chief Editor :

Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

This Journal is indexed in:

- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 115 (A)- India : Yesterday, Today & Tomorrow
UGC Approved Journal

ISSN :
2348-7143
February-2019

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February -2019 Special Issue - 115 (A)

India : Yesterday, Today & Tomorrow
भारत : काल, आज आणि उद्या

Guest Editor:

Dr. A. B. Nikumbh,

I/C Principal,

S.S.G.M. Science, Gautam arts & Sanjivani Commerce College,

Kopargaon, Tal. Kopargaon, Dist. Ahmednagar

Executive Editor of the issue:

Prof. R. S. Zarekar

Prof. G. S. Vidhate

Prof. S. A. Hon

Dr. M. E. Auti

Chief Editor:

Dr. Dhanraj Dhngar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
 Assist. Prof. (Marathi)
 MGV'S Arts & Commerce College,
 Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
 Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
 Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
 Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ❖ Mr. Tufail Ahmed Shaikh - King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, Saudi Arabia.
- ❖ Dr. Anil Dongre - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ Dr. Shailendra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] India
- ❖ Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik.
- ❖ Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon.
- ❖ Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India
- ❖ Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, Goa, India
- ❖ Dr. G. Haresh - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] India
- ❖ Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon
- ❖ Dr. Samjay Kamble - BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ Prof. Vijay Shirsath - Nanasahab Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.]
- ❖ Dr. P. K. Shewale - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.]
- ❖ Dr. Ganesh Patil - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.]
- ❖ Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.]
- ❖ Dr. Sandip Mali - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.]
- ❖ Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda [M.S.]

Advisory Board -

- ❖ Dr. Marianna kotic - Scientific-Cultural Institute, Mandala, Trieste, Italy.
- ❖ Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ Dr. R. P. Singh - HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] India
- ❖ Dr. S. M. Tadkodkar - Rid. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India.
- ❖ Dr. Pruthwiraj Taur - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- ❖ Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions, Coimbatore
- ❖ Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune University Pune, [M.S.] India
- ❖ Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- ❖ Dr. B. V. Game - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- ❖ Dr. J. S. More - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J. Somaiyya College, Kopergaon
- ❖ Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- ❖ Dr. K.T. Khairnar - BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- ❖ Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon
- ❖ Dr. Sayyed Zakir Ali, HOD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- ❖ Dr. Sanjay Dhondare - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- ❖ Dr. Amol Kategaonkar - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
 Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Tilak's Kesari : Past, Present and Future Perspectives	Dr. Nalini Waghmare	05
2	Higher Education in India in the Era of Globalization : Challenges and Opportunities	Dr. Ahmad Shamshad	10
3	Indian Economy - Achievements and Failures	Dr. G. D. Kharat	21
4	Region wise Disparity of Micro, Small and Medium Enterprises in Maharashtra	Mr. Uddhav Ghodake & Mr. Mari G.	27
5	Recent Trends in India's Balance of Payments	Dr. Yogita Kopate	32
6	Media and Development of India	Prof. Nirmal Ekanath Sitaram	35
7	Opportunities and Challenges of Skill Development in India	Dr. Vinod Bairagi	39
8	Analyzing The Demonetization Impact in India	Dr. Yogita Bhilore	42
9	Impact of Liberalization on Life Insurance Sector	Mrs. Priyanka Patil & Mr. Nileshkumar Gurav	45
10	Globalization and Its Impact on Indian Industrial Sector	Dr. S. R. Jawale	50
11	Feminism in Indian English Poetry	Mr. Jitendra Patil	54
12	Past, Present and Future of Public Debt of India	Prof. Maharudra Khose & Dr. Shivaji Ambhore	59
13	An Appraisal of Work Participation in Agricultural and Non-Agricultural Sector in Ahmednagar District of Maharashtra	Dr. Sachin Pawar	62
14	Social Status of Women and Their Importance in Tribal Communities of Konkan Region	Dr. Dilip Telang & Dr Namdev Dhale	69
15	Challenges before India in 21st Century	Mr. Vijay Patole	72
16	Challenges before Indian Democracy in 21st Century	Shri. Shivaji Dhokane.	77
17	Reinterpretation of Political and Economic Life of Central India under Minor Dynasties in C6th- C7th. A.D.	Dr. Amitabh Kumar	81
18	Origin of Social Violence in Indian Society	Dr. S. D. Varpe, Prof. P.B. Sawant	85
19	Time: A Great Transformer of Theme in Indian Writing in English	Mrs. Shruti Tiwari	88
20	Hurdles in The Growth of Indian Economy	Dr. Swati Sharma	91
21	Importance of Vedic Mathematics in Today's Education System	Prof. Bhakti Tambe	94
22	Feminist Rebellion in Tarabai Shinde's Excellent Essay, 'A Comparison Between Women and Men'	Prof. Hemant Pawar	99
23	भारत : कल, आज और कल	डॉ. संतोष कुमार चतुर्वर्दी	101
24	वैधिकरण, निजीकरण एवं उदारीकरण का भारतीय अर्थव्यवस्था पर प्रभाव	डॉ. अर्चना मोडक	108
25	छत्तीसगढ मे नगरीकरण की प्रवृत्ती	डॉ. पुष्पा श्रीवास	111
26	अष्टछाप के कृष्ण कवि नंददास	डॉ. योगेश दाणे	114
27	इदिरा आवास योजनांच्या माहितीचा अभ्यास	दत्तात्रय छत्रे	119
28	कृषी विकास अहमदनगर जिल्हातील शेतीक्षेत्रावर झालेल्या परिणामांचा चिकित्सक अभ्यास	ज्योती शायकवाड व डॉ. राजेंद्र भोसले	122
29	आदिवासी समाजाच्या समस्या	रविंद्र मोरे	128

30	भारतातील शिक्षण काल, आज आणि उद्या	श्री. प्रवीण साळुंके व डॉ. चांगदेव बंडगर	131
31	भारतातील विडी कामगार चळवळीचा उदय	कु. सोनाली माळवडे, कु. वृषाली वहाडगे, श्री. विजय पगारे	136
32	विकसनशील भारतातील सामाजिक माध्यमे आणि सद्यस्थिती	सागर बोटकर	140
33	भारताच्या विकास प्रक्रियेत प्रसारमध्यमाचे योगदान	प्रा.महेश कुलकर्णी	144
34	शादाभाई नौरोजी : भारतीय अर्थशास्त्रातील विचारांचा उगम	डॉ. योगिता भिलोरे व शिवाजीराव ह्योन	147
35	संत गाडगेबाबाचे धर्म व शिक्षणविषयक तत्वज्ञान : एक चिकित्सा	श्री.राजेंद्र महानवर	151
36	समाजातील बंचित वर्ग आणि सर्वसमावेशक लोकशाही पुढील आव्हाने	कुणाल झाल्टे	156
37	लोकशाहीत निर्माण होत चाललेले दोष	आम्रपाली भडांगे	160
38	भारतातील पक्ष पद्धतीतील स्थित्यंतरे	प्रा. लक्ष्मण भोटेकर	162
39	धर्म आणि राजसत्ता काल आणि आज	डॉ. दिगंबर सोनवणे	165
40	आर्थिक सुधारणानंतरचे कृषी व इतर क्षेत्रावरील परिणाम	डॉ. बी. एम.वाघमोडे	168
41	राममनोहर लोहिया याचे स्त्री विषयक विचार	डॉ. बाबासाहेब शेंडगे	173
42	भारताच्या लोकशाहीच्या वाटचालीचे यश-अपयश	कु. भाग्यश्री साळवे, कु. भारती पावळे, कु. मेधा मोरे	176
43	भारताच्या व महाराष्ट्राच्या राजकारणातील शिवसेनेची भूमिका	डॉ. वजय पाटील	180
44	मोहनराव पतंगराव पाटील यांच्या जीवनकार्याचे विविध पैलू	डॉ. चंपाताई बोधले	184
45	डॉ. बाबासाहेब अंबेडकरांच्या शैक्षणिक व सामाजिक चळवळीत दलितेतर सहकार्यांचे योगदान : एक अभ्यास	प्रा. डी. के. रसाळ	187

Our Editors have reviewed paper with experts committee, and they have checked the papers on their level best to stop furive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and its contents. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

संत गाडगेबाबांचे धर्म व शिक्षणविषयक तत्वज्ञान: एक चिकित्सा

श्री. राजेंद्र पांडुरंग महानवर

सहा. प्राध्यापक

आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, कडेपूर, ता. कडेगांव, जि. सांगली.

rajendramahanawar@gmail.com

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्रात समाजपरिवर्तनाचे व समाजसुधारणेचे तत्वज्ञान सांगणारे अनेक संत व विचारवंत होऊन गेले त्यापैकी एक म्हणजे संत गाडगेबाबा हे होते. त्यांचा महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासातील एकूण कालखंड इ.स. 1976 ते 1956 असा आहे. इ.स. 1905 मध्ये त्यांनी गृहत्याग केला आणि समाजकार्याला सुरुवात केली. समाजप्रबोधन व समाजसेवा कार्य करत असताना त्यांच्या धर्म व शिक्षणविषयक तत्वज्ञानाचा उदय झाला. संत गाडगेबाबा समाजात वावरताना त्यांचे विचार व कृती व्यवहारातल्या प्रश्नांची सोडवणूक करणारी होती. त्यांचे बोलणे, वागणे व्यवहारातल्या प्रश्नांना भिडणारे होते. पध्दतशीरपणे विचार करून वेगवेगळ्या मत-मतांतराचा आढावा घेऊन काही तरी युक्तीवाद जटिलतेने सांगणे हे त्यांच्या विचारात सापडत नाही. गाडगेबाबांनी जे सांगितले ते त्यांनी आचरून दाखविले. त्यातून त्यांचे तत्वज्ञान म्हणून सांगण्यासारखे काय आहे असे वाटेल पण त्यांनी आपल्या समाजप्रबोधनात्मक कीर्तनाच्या माध्यमातून जे विचार मांडले ते तत्वज्ञान विशेषता धर्म व शिक्षणविषयक तत्वज्ञानात ज्या प्रश्नांचा निराकरण होतो त्याच प्रश्नांशी संबंधित होते. त्यामुळे या प्रश्नांवरील गाडगेबाबांचा एकूण वैचारिक दृष्टीकोन हे आपणाने त्यांचे तत्वज्ञान म्हणून उल्लेखता येईल. तत्वज्ञान हे जेव्हा परिवर्तनाचे साधन होते तेव्हाच समाजसुधारणेचे साधन होते. समाजकार्य लोकांच्या जाणिवा जागृत करणे, ख-या ज्ञानाविषयी व त्या ज्ञानाशी संबंधित कृतीविषयी आवड त्यांच्यात उत्पन्न करणे हे असते हे ही गाडगेबाबांच्या कार्यातून व तत्वज्ञानातून दिसून येते. प्रचुत शोधनिबंधात संत गाडगेबाबांचे धर्म व शिक्षण विषयक विचार व तत्वज्ञान मांडण्यात आले आहेत.

उद्दीष्टे :-

1. संत गाडगेबाबांच्या धर्मविषयक तत्वज्ञानाच्या अभ्यास करणे.
2. संत गाडगेबाबांच्या शिक्षणविषयक तत्वज्ञान, विचार कार्याचा अभ्यास करणे.
3. संत गाडगेबाबांच्या धर्म व शिक्षण विषयक तत्वज्ञानाचा समाजावरील प्रभावाचा थोडक्यात आढावा घेणे.

संशोधनपध्दती

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या संशोधनासाठी ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीचा अवलंब केला आहे. तसेच संशोधनासाठी उपलब्ध प्राथमिक व दुय्यम संदर्भासाधनांचा वापर केला आहे. त्याचबरोबर थोडक्यात निष्कर्ष मांडून शेवटी संदर्भ साधने देण्यात आली आहेत.

धर्मविषयक तत्वज्ञान :-

संत गाडगेबाबांचे व्यक्तिमत्व धर्मसंहिष्णुवृत्तीचे होते. त्यांच्यावर धार्मिक बाबतीत संत तुकाराम व संत कबीर यांच्या लिखाणाचा व एकूण व्यक्तिमत्वाचा विशेष प्रभाव होता, या दोन्ही संतांच्या वचनाचा ते आपल्या

कीर्तनातून वेळोवेळी वापर करत, दाखले देत. संत तुकाराम महाराज यांच्यामधला सदेतोडपणा त्यांच्या विचारात आणि वागण्यात होता. तसेच संत कबीरामधल्या सर्वधर्मसमभाव या विचाराचाही त्यांच्यावर प्रभाव होता. संताना साजेसे इतर ही अनेक गुण संत तुकाराम, संतकबीर व संत गाडगेबाबा यांच्यात समान आढळतील पण भिक्त्सक दृष्टीने पाहिले तर असे दिसते की, संत तुकाराम व संत कबीर भक्तीरसात रमणारे संत होते. समाजपरिवर्तनाला त्यांच्या विचारात फारसे मध्यवर्ती स्थान दिसत नाही. त्यामुळे गाडगेबाबांना भक्तीपंथी धार्मिक संत म्हणता येत नाही. संत गाडगेबाबांनी त्यांच्यासारखे कीर्तनाचे माध्यम वापरले पण कीर्तन हे परमेश्वर प्राप्तीचे माध्यम म्हणून त्यांनी वापरलेले दिसत नाही तर ते सामाजिक जाणीव जागृतीचे माध्यम म्हणून वापरले. त्यामुळे गाडगेबाबांना निश्चर्मी, निरीश्वरवादी, होते असे म्हणता येत नाही. त्यांच्या कीर्तनामधून त्यांनी विश्वनिर्मात्या ईश्वराचे अस्तित्व मानलेले आहे पण धर्मातले हे तत्व स्वीकारत असतानाच धर्मातले त्यांनी काय नाकारले तर त्याची यादी फार मोठी होईल उदा. धर्मातील कर्मकांड गाडगेबाबांना मान्य नव्हते, लोक देव एकच आहे असे एका वाजूला म्हणतात आणि दुसरीकडे वेगवेगळ्या देवांना मानतात. त्यांची मंदिरे बांधतात हे अयोग्य आहे. असे त्यांचे वैयक्तिक मत होते. त्यामुळे देव मूर्तीत किंवा दगडात किंवा मंदिरात नाही ही गोष्ट लोकांना पटवून देण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न ते करत असत. विश्वनिर्मात्याला व सजीवप्राण्यांमध्येच देव, धर्म पहावा असा ते उपदेश देत.

समाजात धर्माच्या नावाखाली चाललेल्या अनेक वाईट चालीरितींना संत गाडगेबाबांनी विरोध केला. त्या अनिष्ट चालीरिती दूर करणे हा जसा भाग होता तशी माणुसकीची जाणीव व कणव होती उदा. मुल व्हावे म्हणून नवस करणे, सत्यनारायण घालणे, तीर्थक्षेत्री जाणे, वेनेदे कापणे आजार बरा व्हावा म्हणून बकरे कापणे इ. धर्मातील अशा गोष्टींना त्यांनी जोरदार विरोध केला. त्या विरोध करताना त्यांनी विवेकनिष्ठ धर्मसुधारणा करण्याचे कार्य केले; त्याचबरोबर वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून उपदेशाचा प्रसार केला. पशुबळी देणे व आजार बरा होणे यांचा कार्यकारण संबंध नाही हे त्यांनी ओळखले होते. त्यामुळे आजारी माणसाला देवधर्मीकडे न नेहता डॉक्टरांकडे त्या असा सल्ला देत. माणूस आपल्या लेकरांवर प्रेम करतो, त्यांना इजा होऊ नये म्हणून जपतो तसेच इतर प्राणी ही आपल्या लेकरांना जपतात म्हणून इतर प्राणीमात्रांवरही माणसासारखेच प्रेम केले पाहिजे, माणसाच्या बाबतीत प्रेम व प्राण्यांच्या बाबतीत क्रौर्य ही अनिती आहे, अधर्म आहे असे त्यांना वाटत असे. प्राणीमात्रांकडे समन्वय बुद्धीने पाहण्याचे त्यांचे तत्वज्ञान दिसून येते.³

संत गाडगेबाबा हे सर्वधर्म समभाव मानणा-यांपैकी होते ते एकेश्वरवादी होते. हिंदू-मुस्लिम, ख्रिश्चन या तिन्ही धर्मांत सांगितलेला देव, ईश्वर मुळात एकच आहे अशी त्यांची ध्येय होती. धर्म पाळणे म्हणजे इतर धर्मांचा द्वेष करणे, अनिष्ट कर्मकांड करणे हे त्यांना अभिप्रेत नव्हते. ईश्वर हा तीर्थीत नाही, मूर्तीत नाही, तर तो सजीव प्राणीमात्रांच्या रूपाने सर्व जगात आहे म्हणून जगाची सेवा करा. जनसेवा ही ईश्वर सेवा माना, धर्मसेवा माना असे ते सांगत. थोडक्यात त्यांना समतावादी व मानवतावादी धर्म अभिप्रेत असल्याचे दिसते.⁴

संत गाडगेबाबांनी आयुष्यभर स्वतः कुठलाही धार्मिक मंत्रदाय व गुरुपरंपरा सुरू केली नाही. अशा गोष्टींना त्यांचा विरोध होता. तो स्वतःला साधा माणूस म्हणून घेत पण कुणाचाही गुरु होण्याला त्यांनी विरोध केलेला दिसतो. ज्यांनी त्यांना गुरु मानले त्यांनाही त्यांनी हे नम्रपणे सांगितले. त्यांच्या पाया पडणा-याला ते विरोध करत. त्यांनी आयुष्यभर मानव व प्राणीमात्रांसाठी कार्य केले. मानव व प्राणी मात्रांसाठी धर्मशाळा, गोरक्षणशाळा, वृद्धाश्रम, पाणपोई, शाळा, आश्रमशाळा, वाचनालये, औषधालये, अन्नछात्रालये सुरू केली.

अनेक ट्रस्ट्स स्थापना केल्या परंतु त्यामध्ये कसलाही स्वार्थ दाखविला नाही. मृत्यूप्रसंगा अगोदर स्वतःकडे असणारी संपत्ती कुणाच्याही नावे केली नाही, ते त्यांनी स्वताःचे वारसदार (कौटुंबिक अर्थाने) किंवा गुरु शिष्य संप्रदायाच्या अर्थाने किंवा गुरु-शिष्य संप्रदायाच्या अर्थाने कुणालाही वनविले नाही. ते आपल्या मृत्यूप्रसंगी म्हणतात "या मिळकतीवर माझे वारस, आस, शिष्य म्हणवणारे (मी कोणाला शिष्य केले नाही) अगर इतर कोणाच्याही कोणत्याही प्रकारचा हक्कसंबंध नाही."⁵ थोडक्यात जे माझ्यानंतर आहे ते सर्व समाजाच्या मालकीचे आहे असे त्यांना सांगायचे होते. वरीलप्रमाणे गाडेगांवाबांचे धर्मविषयक तत्वज्ञान असल्याचे दिसून येते.

शिक्षणविषयक तत्वज्ञान :-

गाडगेबाबा स्वतः निरक्षर होते, त्यांचे कसल्याही प्रकारचे शालेय शिक्षण झाले नव्हते, परंतु समाजात वावरताना अलेल्या जीवनानुभवातून ते एक झाडाचे शिक्षक व शिक्षणप्रसारक बनले होते हा एक विरोधाभास म्हटला पाहिजे. पण तो त्यांच्याबाबतीत खरा होता. त्यांनी आपल्या कीर्तनाच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात लोकशिक्षण केले. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या शैक्षणिक कार्यातून प्रेरणा घेऊन त्यांनी आपले शैक्षणिक विचार कृतीत आणण्यासाठी दि. ८ फेब्रुवारी १९५२ रोजी मुंबई या ठिकाणी श्री गाडगे महाराज मिशन या शैक्षणिक व सेवाभावी संस्थेची स्थापना केली, त्याद्वारे शैक्षणिक व सामाजिक केंद्रे उभारली. आज महाराष्ट्रात श्री गाडगे महाराज मिशन संचलित १०० पेक्षा अधिक शैक्षणिक व सामाजिक शाखा उपशाख कार्यरत आहेत.^६

शिक्षण हे समाजातील वंचित स्तरातील सर्व लोकांपर्यंत गेले पाहिजे असा त्यांचा शिक्षणविषयक दृष्टीकोन होता. व्यवहारात यशस्वी होण्यासाठी, हिशोबीपणा, काटकसर यांची आवश्यकता असते. गरीब माणूस गरीबच राहतो, कारण तो हिशोब देवत नाही काटकसर करत नाही, अज्ञानी माणूस सदैवदिविकेक बुद्धी वापरत नाही त्यामुळे गरीबी, आढाणीपणा दूर करण्यासाठी शिक्षणाची गरज आहे. गरीबी व निरक्षरता यांचा संबंध आहे हे त्यांनी जाणले होते. ते कीर्तनातही ही गोष्ट सांगत- विद्या मोठं धन आहे, जेवणाचे ताट मोडा, वायकोला फाटलेले लुगडे घ्या, मोडक्या घरात रहा. पण मुलाला शिक्षण दिल्याशिवाय राहू नका असा मोलाचा सल्ला ते मुलांच्या पालकांना देत.^७

महाराष्ट्रात कर्मवीर भाऊराव पाटील बहुजन समाजात शिक्षण प्रसाराचे काम हिरीरीने करत असल्याने त्यांच्या वद्दल गाडगेबाबांच्या मनात नितांत आदर होता. कर्मवीर आणणांच्या कार्यगौरवपर कीर्तनात गाडगेबाबांनी शिक्षणाचे महत्त्व असे विशद केले आहे. " ते अज्ञानी मुलांना हाताशी धरतात, त्यांना सांभाळतात, शिक्षण देतात, शहाणे करतात. त्यांच्यामुळे त्यांचे कुटुंब शहाणे होते. एका दिव्याने दुसरा दिवा लागतो अशी हजारो मुले भाऊरांबानी हाती धरली. "^८

स्वतःचे व गावचे आरोग्यरक्षण करण्यासाठी स्वच्छतेचे शिक्षण ते स्वतः आपल्या कीर्तनातून व कृतीतून देत. त्याचबरोबर रोगराई दूर करायची असेल तर गंडेदोरे, ताईत, अंगात येणारे देवनाथी यांच्या नादी न लागता डॉक्टरांकडे जावे असा ही सल्ला ते नेहमी देत. आरोग्यविषयक शिक्षण हा त्यांच्या शिक्षणविषयक तत्वज्ञानाचा अपरिहार्य भाग होता. शिक्षणाद्वारे माणसांतील अंधश्रद्धा दूर होतील अशी ही अपेक्षा गाडगे बाबांनी बाळगलेली होती. शिक्षणाने जसा आर्थिक फायदा होतो, शहाणपण येते तसा समाजात एक अधिकार प्राप्त होतो. या समाजाचे नियमन करणे, धार्मिक व सांस्कृतिक नियंत्रण करणे ही गोष्ट विशिष्ट वर्गांच्या हाती होती, वेदःवाङ्मय, धार्मिक वाङ्मय यांच्या ज्ञानाची मिरासदारी व त्यातून मिळणारा सांस्कृतिक अधिकार उच्चवर्णियांकडे होता. गाडगेबाबांना हे मान्य नव्हते. कोणत्याही सामाजिक स्तरातील माणूस असो. त्याने शास्त्रे

शिकावीत आणि धार्मिक व सांस्कृतिक क्षेत्रातही अधिकार प्राप्त करून घ्यावा असे त्यांचे समाजाला आवाहन होते. शिकून खूप मोठा झालेला माणूस म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे उदाहरण त्यांच्यापुढे होते. कीर्तनातून लोकांपुढे ते हे उदाहरण सतत ठेवत.९

वरील विवेचनातून आणखी एक गोष्ट स्पष्ट होते गरीब, दीन दलितानी, बहुजनांनी शिकले पाहिजे याचा अर्थ त्यांनी साक्षर झाले पाहिजे एवढाच अर्थ त्यांना अभिप्रेत तऱ्हेता तर शिक्षणाचा साक्षरता हा एक घटक म्हणता येईल पण त्याहीपेक्षा आरोग्यविषयक जाणीव, विवेकशीलता, अंधश्रद्धा निर्मूलन, व्यसन निर्मूलन, लोककल्याणाची जाणीव अशा जाणीवांची जागृती, आर्थिक उन्नतीसाठी, गरिबी हटविण्यासाठी कार्यात्मकतेचा विकास ही त्यांना शिक्षणातून अभिप्रेत होता. थोडक्यात शिक्षणातून साक्षरता, जाणीव जागृती व कार्यात्मकता ही त्रिसुत्री गाडगेबाबांच्या शैक्षणिक तत्वज्ञानात अंगभूत होती.

निष्कर्ष:-

संत गाडगेबाबांच्या धर्मविषयक व शिक्षणविषयक दृष्टीकोण आणि तत्वज्ञानाचा आडावा घेतल्यानंतर काही निष्कर्ष दिसून येतात. ते म्हणजे संत गाडगेबाबांच्या धर्म व शिक्षण विषयक तत्वज्ञानाचा महाराष्ट्राच्या सामाजिक परिवर्तन चळवळीस प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे हातभार लागलेला आहे. त्यांचे धर्मविषयक व शिक्षणविषयक तत्वज्ञानावर संत तुकाराम, संत कबीर, कर्मवीर भाऊराव पाटील, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा काही अंशी प्रभाव होता. त्यांच्या तत्वज्ञानाचा उगम जीवनानुभवातून झालेला दिसतो. त्यांच्या धर्मविषयक व शिक्षणविषयक दृष्टीकोणात आणि तत्वज्ञानात एकेश्वरवाद, विज्ञाननिष्ठा, विवेकशीलता, मनुष्यप्राण्यामात्राविषयी तळमळ असल्याचे दिसते तसेच त्यांना सर्वधर्म समभाव व मानवता धर्म अभिप्रेत असल्याचे जाणवते. त्याचबरोबर त्यांचे धर्मविषयक, तत्वज्ञान समन्वयवादी असल्याचे दिसते. समाज सुधारणेसाठी शिक्षणाचे महत्त्व त्यांनी जाणले होते. शिक्षणशिवाय समाजउद्धार करणे शक्य नाही म्हणून शैक्षणिक कार्य करण्यासाठी श्री गाडगे महाराज मिशन या सेवाभावी व शैक्षणिक संस्थेची स्थापना केली. आडाणी गोरगरीब लोकांमध्ये, मुला-मुलींमध्ये शिक्षणावहल जाणीव-जागृती केली. त्यासाठी कर्मवीर भाऊराव पाटील व डॉ. आंबेडकरांचा आदर्श समाजासमोर ठेवला. त्यांनी आपल्या शैक्षणिक तत्वज्ञानातून विवेकनिष्ठ साक्षरता, जाणीव-जागृती आणि कार्यात्मकता ही त्रिसुत्री मांडली. यातून गाडगेबाबांचे धर्म व शिक्षण विषयक तत्वज्ञान व्यवहारवादी, वास्तवादी, विवेकशील आणि मानवतावादी असल्याचे दिसते.

संदर्भ साधने :-

- 1) भगत.रा.तु. (संपा.), श्री गाडगे महाराज स्मारक ग्रंथ, चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती 2004. पृष्ठ -115,116
- 2) पवार विश्वनाथ (संपा.) महाराष्ट्रातील परिवर्तन चळवळ, प्रकाशन, सातारा इतिहास संशोधन मंडळ सातारा, प्रथमावृत्ती 2013. पृष्ठ-59
- 3) भगत.रा.तु. (संपा.), श्री गाडगे महाराज स्मारक ग्रंथ, उपरोक्त ग्रंथामधील प्रा. निवाळकर तेज, यांच्या गाडगेबाबांचे तत्वज्ञान या लेखातून. पृष्ठ- 116-117
- 4) कित्ता. पृ-121
- 5) भगत. रा. तु. (संपा.), घटोचरी गाडगेबाबा, सिध्दराज प्रकाशन, पुणे. प्रथमावृत्ती 2002. पृ. 87

- 6) खांडवे तु.धो (संपा.), श्री गाडगे महाराज मिशन, मुंबई सुवर्णमहोत्सव विशेषांक- 1952-2002, पृष्ठ- 11
- 7) जोशी ओंकारनाथ (संपा.), श्री गाडगेबाबा त्रैमासिक, (ऑक्टोबर, नोव्हेंबर, डिसेंबर) 1991, पृष्ठ. 7
- 8) प्राचार्य नलावडे व्ही. एन, प्रा.डॉ. पारेकर नंदा. (संपा.), निवडक शोधनिबंध संग्रह, शिवाजी विद्यापीठ इतिहास परिषद कोल्हापूर. फेब्रुवारी - 2012 पृष्ठ. 229
- 9) भगत रा.तु. (संपा.), श्री गाडगे महाराज स्मारकग्रंथ, उपरोक्त. पृष्ठ- 119-120

ISSN 2250-169X

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education For All Subjects

VISION

RESEARCH REVIEW

CHIEF EDITOR

DR. BALAJI KAMBLE

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	Nodal Anatomy of Two Lantana Species in Verbenaceae Ashok Madhappa Bavage	1
2	Impact of jump rope exercise on Mental and Physical Health Dr. Ashok Kumar R Jahav	6
3	Effect of Aerobic Exercise on Football Kicking Skills of Football Players Dr. Sima S. Sabnis	10
4	Diversity of Spiders in the Satpura Conservation Landscape MP Dr. Atul K. Bodkhe	15
5	नारी शब्द की व्युत्पत्ति अर्थ तथा नारी के विभिन्न रूप डॉ. देविदास गणेशराव येळणे	27
6	आंबेडकर पूर्व दलित आंदोलन : विहंगम दृष्टी डॉ. रमेश उ. आडे	34
7	हिन्दी कवयित्रियों की कविता में नारी विमर्श डॉ. महादेव काशिनाथ कलशेट्टी	40
8	हिंदी साहित्य में नारी विमर्श: सृजन और दृष्टि डॉ. यु. ए. बिरादार	45
9	भारताच्या कृषि विकासात पीक विमा योजनेची भूमिका डॉ. माधव मंदे	54
10	महात्मा जोतीराव फुले : विचार व कार्य अविनाश बाबुराव मुळे	58
11	'बखर एका खेडयाची' अविस्मरणीय आत्मकथा डॉ. बापुराव भगवानराव पवार	63

11

'बखर एका खेड्याची' अविस्मरणीय आत्मकथा

डॉ. बापूराव भगवानराव पवार
मराठी विभाग,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
कडेपुर, जि. सांगली

Research Paper - Marathi

'बखर एका खेड्याची' ही कादंबरी डॉ. जनार्दन वाघमारे यांची आहे. ही कादंबरी भूमी प्रकाशन, लातूर यांनी सन २००५ मध्ये प्रकाशित केलेली आहे. ही कादंबरी प्रामुख्याने ३० सप्टेंबर १९९३ रोजी लातूर— किल्लारी परिसरात झालेल्या भूकंपात कवठा हे गाव उध्वस्त झाले, त्याची कहाणी या कादंबरीमध्ये सांगण्यात आलेली आहे. या कादंबरीच्या सुरुवातीसच लेखक लिहितातक
३० सप्टेंबर १९९३ च्या

काळरात्री,
भीषण भूकंपात,
हजारो जीवांसहित,
उध्वस्त झालेल्या
तेरणा खोऱ्यातील
गावांच्या स्मशतीस!

वरील ओळीवरूनतसेच या कादंबरीच्या मुखपृष्ठवरून आपणास लक्षात येते की, ३० सप्टेंबर १९९३ च्या भूकंपात उध्वस्त झालेल्या कवठा या गावची आत्मकथा या कादंबरीत रेखाटलेली आहे.

डॉ. जनार्दन वाघमारे हे एक महाराष्ट्रातील थोर विचारवंत, लेखक, समीक्षक म्हणून प्रसिद्धीस आलेले आहेत. त्यांनी अमेरिकन नीग्रो साहित्य आणि संस्कृती, हाक आणि आक्रोश, साहित्य चिंतन, जीवनरेखा व व्यक्तीवलय, ज्ञान—विज्ञानाच्या देशात, बखर एका खेड्याची आणि मूठभर माती हे आत्मचरित्र अशा प्रकारचे विपुल साहित्य

लेखन त्यांनी केलेले आहे.

'बखर एका खेड्याची' या कादंबरीला बखर हे नाव त्यांनी जाणीवपूर्वक दिलेले आहे असे ते स्वतः सांगतात त्यांच्या मते, "ही कादंबरी एक खेड्याचा सामाजिक व सांस्कृतिक इतिहास वाचकांसमोर उभा करते. त्यात घडलेल्या घटना व घडामोडीतुन ती वाचकांना त्या खेड्याचे दर्शन घडविते. "ही कादंबरी एका खेड्याची हाकिकत आहे. या कादंबरीमध्ये प्रामुख्याने लातूर, औसा, निलंगा या तालुक्यांच्या सीमेवर असणाऱ्या कवठा या गावची हकीकत आहे, कादंबरीत कवठा हे गाव केंद्रस्थानी असून विशेषतः निजामी राजवटीमध्ये रजाकारांनी घातलेला हैदोस, दुष्काळ, रोगराई आणि भूकंप या सर्व घटना क्रमांकाचा लेखकाने योग्य पद्धतीने इतिहास मांडला आहे. कवठा गावच्या निर्मितीपासून ते त्याला आधुनिक रूप प्राप्त होण्यापर्यंत सर्व इतिहास या कादंबरीमध्ये मांडलेला आहे.

सर्वसाधारणपणे बखर एका खेड्याची या कादंबरीमध्ये कवठा हे गाव कोणी वसवलं ? केव्हा वसवलं? आणि ते कसं आहे? याचा यथोचितपणे आलेख या कादंबरीमध्ये मांडण्यात आलेला आहे.

या कादंबरी लेखनामागील प्रेरणेविषयी डॉ. जनार्दन वाघमारे असं म्हणतात की, "या गावाने मला तशी आज्ञा केल्यामुळे जुन्या व नव्या पिढीतील लोकांना विचारून मिळालेली माहिती अवकलहुशारीने व नशापाणी न घेता मी ती व्यवस्थित लिहून काढली आहे. आधीपासून आत्तापर्यंतचा सर्व विस्तार या बखरीत आला आहे. "३० सप्टेंबर च्या भूकंपात अनेक गावे उध्वस्त झाली. या उध्वस्त झालेल्या गावांचा इतिहास लिहून ठेवावा अशी मनोमन इच्छा असल्यामुळेच त्यांनी ही कादंबरी लिहिलेली आहे.

कवठा या गावचे वर्णन करताना लेखक म्हणतात की, "नऊफसलीचा दुष्काळ, सावकारशाहीचा कहर आणि रजाकारांचा नंगानाच या तीन घटना या भागातील लोक कधीही विसरू शकणार नाहीत. कवठाच्या इतिहासातील या तीन अविस्मरणीय घटना आहेत. "कवठा हे गाव मराठवाड्यात येत असल्याने सहाजिकच या गावावर ही हैदराबादच्या निजामाची सत्ता होती. त्यांनी या गावातील लोकांचाही अतोनात छळ केलेला आहे. याचे सविस्तर वर्णन या कादंबरीत आलेले आहे. पुढे १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत स्वतंत्र झाला. परंतु निजामाने आपले संस्थान भारतात विलीन करण्यास नकार दिला आणि पुढे १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी या हैदराबाद संस्थान पोलीस कारवाई करून भारतात विलीन करून घेण्यात आले. या दिवसाला 'मराठवाडा मुक्ती दिन' म्हणूनही ओळखले जाते.

कवठा गावातील केशवराव सावकार हा गावातील सर्वसामान्य लोकांची पिढवणूक करून सर्वसामान्य लोकांच्या जमिनी बळकावत होता. त्यामुळे अनेक असहाय कुटुंबे उधड्यवर पडत होती. यावरून केशवराव सावकार आणि माधव कारभारी यांच्यात पिढवनपिढ्य पासून हाडवैर होते. त्यांच्यात नेहमीच संघर्ष झालेला दिसून येतो सावकाराची वश्ती ही शोषणाची तर कारभाराची वश्ती ही पोषणाची होती.

मराठवाड्यामध्ये नेहमीच दुष्काळ पडतो आणि या दुष्काळाच्या झळा कवठा या गावालाही सोसाव्या लागलेल्या आहेत. दुष्काळ हा तर गावच्या पाचवीला पुजलेला होता नऊफसलीचा दुष्काळ आणि ७२ चा दुष्काळ या दोन दुष्काळामुळे कवठा गावची कंबरडे मोडून गेले होते. या दुष्काळाचे दाहक चित्रण कादंबरीत सविस्तर आलेले आहे. बखर एका खेड्याची या कादंबरीमध्ये अनेक पात्रे असली तरी मुख्य पात्रे ही कवठा हे गावच आहे. याविषयी कादंबरी वाचण्यापूर्वी डॉ. वाघमारे म्हणतात की, "बखर एका खेड्याची या कादंबरीतील खेडे हेच तिच्या केंद्रस्थानी आहे. तेच या कादंबरीतील मुख्य पात्र आहे असे मानायला काही हरकत नाही. अथपासून इतिपर्यंत ही बखर त्या खेड्याचे अंतरंग उलगडून दाखविते. त्यात विविध रंग व ढंग आहेत. अंतराळातील ग्रह स्वतःभोवती फिरत फिरत एकमेकांच्या भोवती देखील तरंगत असतात समाजात राहणाऱ्या स्त्री-पुरुषांचेही तसेच आहे." तरी परंतुकादंबरीमध्येकाही ठळक व्यक्तिरेखा आहेत.

माधवराव कारभारीहे या कादंबरीतील प्रमुख पात्र. एक सुधारणावादी विचार असलेले व्यक्तिमत्व. निरक्षर माणूस पुढे ते सरपंच झाल्यावर साक्षर झाले. त्यांनी मोठय कष्टाने गाव वसवले. या गावात चा नावलौकिक वाढवण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. ते नेहमीच गोरगरिबांच्या आणि गरजू व्यक्तींच्या मदतीला धावणारे होते. त्यांचा दृष्टिकोन हा विकासाचा होता आणि शिक्षणाबद्दल त्यांना विशेष प्रेम होते त्यामुळे त्यांनी आपला मुलगा आणि गावातील इतर लोकांना शिक्षण घेण्यास प्रवृत्त केले. तसेच ते अत्यंत कर्तव्यकठोर व न्यायनिष्ठ होते. त्यामुळे गावचे एक न्यायपीठ म्हणूनच त्यांच्याकडे पाहिले जात होते. किसनराव पाटीलहा एक माधवराव कारभार्यांच्या बरोबरीचे आदराचं स्थान असणार दुसरं व्यक्तिमत्व. त्यांच्याविषयी औदार्य हा किसनराव पाटीलांचा गुणविशेष होता ते अतिशय उदारमनस्क होते. हा माणूस गावच्या अभिमानच विषय होता ते धर्मराज होते आणि कर्ण ही होते. बाबुराव पाटीलमाधवराव कारभारी आणि किसनराव पाटील यांच्या बरोबरीनेच यांचेही नाव घेतलं जात होतं. केशवराव सावकार हा व्यक्ती गावात सावकारी करायचा आणि अडल्यानडल्याच्या जमिनी लिहून घेऊन तो कायमस्वरूपी आपल्या नावावर ठेवायचा. अशा प्रवृत्तीचा हा सावकार होता तसेच तो कामांध

प्रवशतीचा ही होता त्याने नेहमीच गोरगरिबांची पिळवणूक केली होती.रानबा सावकार हे केशवराव सावकाराचे वडील त्यांना मोडी लिहिता वाचता येत होत. यांनी सर्वसामान्य लोकांच्या जमिनी घेऊन त्या बळजबरीने आपल्या ताब्यात घेतल्या. गावातील जवळपास सर्व शेतकऱ्यांच्या जमिनी या रानबा सावकाराकडे गहाण ठेवलेल्या होत्या. रानबा सावकाराच्या जाळ्यात संबंध खेड अडकून बसलं होत.

जगन्नाथ,माधवराव कारभार्यांचा शिकलेला थोरला मुलगा या कादंबरीचे लेखकत्यांनी सुरुवातीपासूनच सुधारणावादी विचारांचा पुरस्कार केला. आणि नवे विचार गावात आणण्याचा प्रयत्न केला.

याशिवाय या कादंबरीमध्ये मसा मांग, बळीराम, चांदसाब, नामदेव दिवे, लक्ष्मण पावडे, नारायण परीट, गोपाल बेरड, कासिमसाहेब, बहिर्जी शिंदे, गणपतराव माळी, रामा कांबळे, दिव्याची गुणवंता, मांगाची ममता, कलावंतीनीची मुलगी दौलत, साध्वी मीराबाई ज्ञानबा पाटलाची बायको राजूबाई, माधवराव कारभार्याची बायको रखमा अशा विविध व्यक्तिरेखा यामध्ये आलेल्या आहेत.

कवठा गावच्या रचनेविषयी लेखक लिहतात की, आमच्या या खेड्यात जातीपातीची उतरंड होतीच. गावचा मानबिंदू म्हणजे गडीवरच्या माले पाटलाचे घर. दुसऱ्या क्रमांकावर पोलीस पाटलाचे कुटुंब होतं. गडीखाली अठरापगड जातीची घरे. कवठा च्या बाबतीत जातीनिहाय बोलायचं झालं तर चौदा मराठ्यांची घरे, दोन बेरडाची, दोन माळ्यांची, एक न्हाव्याच, दोन वाण्याची अर्थात लिंगायतांची, तीन मुसलमानाची, सात महाराची, एक मांगाचं, एक रंगारयाच, दोन परठाची आणि चार पात्रुटाची अशी एकूण ३९घर होती.३९ उंबरठ्यांचे हे खेडं होतं. हे लोक आपापल्या परीनं जगत होते.तसेच याशिवाय या गावांमध्ये गोंधळी,जोगतीन, वासुदेव, बहुरूपी, राईदर, पांगुळ, कुडमुडे जोशी, अस्वलवाले, पोतराज असे अनेक लोक कलावंतही अधूनमधून या गावात येऊन सांस्कृतिक जीवन समशुद्ध करताना दिसतात.भाषेच्या बाबतीमध्ये विचार करता असे दिसते की, लेखकाने प्रमाणभाषा वापरली असली तरी त्यातील समाजजीवन मात्र ग्रामीण आहे. पात्रांच्या संभाषणासाठी ग्रामीण बोलीचा उपयोग केला आहे. ही बोलीभाषा लातूर निलंगा परिसरातील आहे. उर्दू भाषेचाही थोडासा प्रभाव आहे.तसेच या परिसरातील वेगवेगळ्या म्हणी व वाकप्रचार अहि यामध्ये मोठ्या प्रमाणात आलेले आहेत.

याकादंबरीच्या बाबतीत मलपृष्ठावरील छापलेला मजकूर म्हणजे,"एक सर्वसाधारण खेडे हेच ह्या कादंबरीचे नायकत्व स्वीकारते. त्याच्या सर्वसाधारण अस्तित्वाचा,उभारणीचा, पडझडीचा आणि उद्भवस्ततेचा हा इतिहास आहे. गतकालीन घटनांना केंद्रस्थानी ठेवून

येथे एक स्मरणचिंतन व्यक्त झालेले आहे. मराठीत यापूर्वी अशा प्रकारचे ललित लेखन फार अभावाने झाले आहे. येथे संपूर्ण ग्रामजीवन उभे राहते. त्या गावचे स्वतःचे संस्कृतीक जगणे, रूढी, परंपरा, भाषा, बोली यासह येथे व्यक्त झाले आहे. गावचे वैशिष्ट्ये आणि त्याचे जगणे केवळ चित्रित होत नाही तर, लेखकाचे त्या गावाशी असणारे अद्वैत नाते व एकरूप होणारे व्यक्तिमत्त्वही येथे स्पष्ट होते. माणूस समूहाची कहानी समजून घेताना अशी कलाकृती कलात्मक आनंद देतानाच अंतर्मुख करते. म्हणूनच 'बखर एका खेड्याची' ही मराठीतील एक श्रेष्ठ कलाकृती आहे." हे अगदी सार्थ आहे. ही कादंबरी अत्यंत वाचनीय तर आहेच परंतु एक सांस्कृतिक ठेवा म्हणून मोलाची आहे.

संदर्भ सूची :-

- १ बखर एका खेड्याची — डॉ. जनार्दन वाघमारे
- २ मराठवाड्यातील साहित्य दृ. डॉ. प्रल्हाद लुलेकर / सतीश बडवे
- ३ साहित्याचा अन्वयार्थ — डॉ. नागनाथ कात्तापले
- ४ ग्रामीण साहित्य व ग्रामीण कादंबरीचे स्वरूप दृ. डॉ. विठ्ठल जंबाले
- ५ साधना साप्ताहिक दृ. डिसेंबर २०१८ (इंद्रजीत भालेराव यांचा लेख)

ISSN 0976-0377

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

**Editor In Chief
Dr. Balaji Kamble**

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Assessment of fluoride concentrations Manjara dam water of Beed District, Maharashtra state Vinod N. Kale	1
2	Cinematic Adaptation of literature: A Study of Shakespeare's Play Dr. P. Y. Pathan, Pravinkumar B. Jaybhaye	6
3	My Novel Experiment in Teaching English Dr. Deepak More	9
4	जयशंकर प्रसाद की काव्य-कृतियों में नारी डॉ. यु. ए. बिरादार	13
5	शोषण, दमन का दहकता दस्तावेज अल्मा कबुतरी डॉ. शितल गायकवाड	21
6	कृषि विकासावर हवामान बदलाचा परिणाम डॉ. मधुकर ताकतोडे	27
7	बंजारा समाजातील स्त्रीयांची संस्कृती आणि बदल डॉ. सुनिल आनंदराव राठोड	35
8	मराठवाड्यातील कांदबरी लेखनातून चित्रित होणारी ग्रामसांस्कृती बापूराव भगवानराव पवार	40
9	समकालीन मराठी कादंबरी बाबासाहेब सखाराम माने	45
10	वि. वा. शिरवाडकरांच्या समग्र नाटकांचा एक विवेचक अभ्यास डॉ. यशवंत राऊत, सुनंदा लक्ष्मण शिसोदे	51
11	'आयरनीच्या घना' मधून अभिव्यक्त झालेले दलित चित्रण दिगंबर मारोतीराव धनवे	57

मराठवाड्यातील कांदबरी लेखनातून चित्रित होणारी ग्रामसांस्कृती

बापूराव भगवानराव पवार

मराठी विभाग,

आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, कडेपूर.

8

Research Paper - Marathi

माणूस हा समाजशील प्राणी आहे. आणि तो समूहाने राहतो त्यामुळे प्रत्येक देशकाल परिस्थितीनुसार एक स्वतंत्र मानवी समुदाय निर्माण होतो. आणि या मानवी समुदायाची जगण्याची एक विशिष्ट अशी पद्धती निर्माण होते. या जीवन जगण्याच्या विशिष्ट पद्धतीतून एक नवीन व्यवस्था अस्तित्वात येते. सर्वसाधारणपणे विशिष्ट मानवी समूहाची दीर्घकालीन जीवन जगण्याची पद्धती म्हणजे संस्कृती होय.

संस्कृती एक व्यापक संकल्पना आहे. तसेच संस्कृतीला हजारो वर्षांचा इतिहास असतो. आपण दैनंदिन व्यवहारांमध्ये संस्कृती हा शब्दप्रयोग अनेक अर्थाने, अनेक वेळा करत असतो. आपल्या देशाच्या बाबतीत संस्कृतीचा विचार केल्यास भारतात अनेक बाबतीत प्रचंड प्रमाणात विविधता आढळते. असे असले तरी एक भारतीय संस्कृती अस्तित्वात आहे आज आपण भारतातील राज्यांची भाषावार प्रांतरचना झालेली पाहतो. या भाषिक राज्यानुसार वेगवेगळी संस्कृती अस्तित्वात असलेली दिसते. तसेच प्रदेश, धर्म, वंश, जात, भाषा या घटकानुसार ही सांस्कृतिक विविधता आढळते. या सांस्कृतिक विविधतेचे परिणाम त्या संस्कृतीत वाढणाऱ्या सर्व व्यक्तींवर होत असतात. परिणामी या व्यक्तीपैकी लेखक असणाऱ्या व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वावर या संस्कृतीचा परिणाम होतो. त्यामुळे कोणत्याही लेखकाच्या लेखनातून त्याच्या सांस्कृतिक जीवनाचे दर्शन घडताना दिसते.

साहित्य आणि संस्कृती यांचा संबंध अत्यंत घनिष्ट आहे हा संबंध आज सर्वमान्य झालेला आहे. साहित्याच्या विषय हा संपूर्ण मानवी जीवन असल्याने या मानवी जीवनअनुभवाचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटते. त्यामुळे साहित्यिक ज्या सांस्कृतिक वातावरणात जन्मतो व वाढतो त्या संस्कृतीचे खोलवर परिणाम त्याच्या मनावर होत असतात. आणि त्यामुळे साहजिकच त्याच्या साहित्यकृतीत त्या संस्कृतीचे चित्रण येणे

अपरिहार्य असते. त्यामुळे सांस्कृतिक संदर्भात शिवाय साहित्य निर्माण होत नाही. म्हणून साहित्य आणि संस्कृती यांचे संबंध परस्परपूरक आहेत. एवढेच नाही तर ज्या ज्या सांस्कृतिक परिसरातून लेखक वाढलेला असतो त्या संस्कृतीचे परिणाम त्याच्या साहित्यकृतीत होतात आणि परत या साहित्यकृती मधूनच काही प्रमाणांमध्ये सांस्कृतिक परिवर्तन ही सुद्धा होताना दिसून येतात. त्यामुळे साहित्य आणि संस्कृती ही एकमेकांशी परस्पर पूरक असलेले आपणास दिसून येतात.

मराठवाडा एकच स्वतंत्र प्रादेशिक विभाग आहे. या प्रादेशिक विभागाचे वैशिष्ट्य म्हणजे तो निजामी राजवटीखाली होता. आणि दुसरे म्हणजे हा बऱ्याच प्रमाणांमध्ये दुष्काळी स्वरूपाचा असलेला विभाग आहे. त्यामुळे या दोन्ही घटनांचा परिणाम या परिसरात राहणाऱ्या लोकांवर झालेला आहे आणि त्यातून एक स्वतंत्र अशी संस्कृती उदयास आलेली दिसून येते. मराठवाड्यातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय हा शेती आहे. त्यामुळे या शेतीशी संबंधितच त्याची संस्कृती निर्माण झालेली आहे. आणि म्हणून ग्रामीण संस्कृतीच्या खुणा या प्रत्येक लेखकाच्या साहित्यात उमटलेल्या दिसून येतात. येथील निसर्ग हा सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे कारण येथील सर्व जीवन या निसर्गाने नियंत्रित केलेले आहे. कारण येथील प्रमुख व्यवसाय शेती असल्याने आणि ही शेती निसर्गावर आधारित असल्याने ज्या वेळी पाऊस चांगल्या पद्धतीचा होईल त्यावेळी येथे शेती चांगल्या पद्धतीने पिकते. अन्यथा दुष्काळामध्ये येथील लोकांचे फार मोठेच प्रमाणात हाल होतात एवढेच नाही तर पिण्यासाठी पाण्याची सुद्धा इथे पूर्तता होऊ शकत नाही. अशा या दुष्काळी भागातील कादंबरी लेखनातून जी सांस्कृतिक चित्रण आलेले आहे त्याबद्दलचा विचार येथे करायचा आहे.

मराठवाड्यातील ग्रामीण कादंबरी लेखनातून चित्रित झालेल्या समाजजीवनाचा सांस्कृतिक संदर्भाने अभ्यास करताना इथे काही निवडक कादंबरी वागण्याचा विचार करायचा आहे. विशेषतः १९९० ते २०१० या वीस वर्षांच्या कालावधीत निर्माण झालेल्या साहित्य कृतींच्या आधारे मराठवाड्याचे संस्कृतीत जीवन मांडण्याचा प्रयत्न करणार आहे. या कालखंडामध्ये मराठवाड्यात अनेक कादंबऱ्या निर्माण झाल्या त्यातील काही निवडक कादंबऱ्या संशोधनासाठी निवडलेल्या आहेत. परंतु येथे सर्वच कादंबऱ्यांचा संदर्भ घेता येणार नाही. यातील काही विशिष्ट अशा कादंबऱ्या च्या अनुषंगाने आपण सांस्कृतिक जीवन मांडणार आहोत. प्रस्तुत लेखामध्ये 'इथं होतं एक गाव' रा. रं. बोराडे, 'ऐसे कुणबी भूपाळ' भारत काळे, 'धूळपेरणी' शेषराव मोहिते, 'बखर एका खेड्याची' डॉ. जनार्दन वाघमारे, 'बारदाना' प्रकाश देशपांडे—केसकर या कादंबऱ्यांच्या अनुषंगाने

आपण सांस्कृतिक जीवनाचा आढावा घेणार आहोत.

'इथं होतं एक गाव' ही रा. रं. बोराडे यांची भूकंपग्रस्त गावावर आधारित कादंबरी होय. या कादंबरीत घडलेले प्रसंग व घटनेवरून असे लक्षात येते की एखाद्या नैसर्गिक आपत्तीला बळी पडलेल्या लोकांना मदत करण्याऐवजी त्यांच्या प्रेताला बाजूला सारून काही सोने—नाणे, पैसा—अडका मिळतो का ? यासाठी प्रयत्न करणार्या अनेक प्रवृत्ती या ठिकाणी दिसून येतात त्यामुळे परोपकार, निस्वार्थीपणा, मदतीची भावना अशा अनेक संस्कृती मूल्यांची घसरण झालेली दिसते. तसेच या कादंबरीतून आलेली सर्वच माणसे अशा प्रवृत्तीची होती असे नाही, पण कुठेतरी सांस्कृतिक मूल्यांची पायमल्ली करणारी वाटतात. माणसाची स्वार्थी वृत्ती, त्यांचे शूद्र पातळीवरील राग लोभ, त्यांचा मतलबीपणा, ढोंगीपणा, त्यांच्या धूर्त चाली, दांभिकपणा, तसेच प्रेतांच्या टाळुवरचे लोणी काढण्याची वृत्ती म्हणजे सांस्कृतिक मूल्यांची पायमल्ली वाटते.

'धूळपेरणी' ही शेषराव मोहिते यांची कादंबरी. आपली भारतीय संस्कृती ही कृषी संस्कृती म्हणून ओळखली जाते. कारण भारतात आजही रूढ टक्के लोक शेतीवर आपली उपजीविका करताना दिसतात. परंतु या शेतीची कितीही वाईट अवस्था झाली तरी शेतकऱ्यांच्या शेतावरचा जीव कमी होत नाही. प्रसंगी शेतीसाठी शेतकरी जीव देईल; पण शेती सोडणार नाही. अशाच एका शेतकरी कुटुंबाची कथा या कादंबरीतून आली आहे. या कादंबरीचा नायक श्रीराम नव्या पिढीचा प्रतिनिधी असल्या तरी तो शिक्षणापेक्षा शेतीवर अधिक प्रेम करणारा वाटतो. शेतीच्या नादात शिक्षण चांगल्या पद्धतीने येत नाही. श्रीरामाची आई म्हणते, 'आमच्या डोयान—डोया गारद झाल्या रे बाबा हया शेनामुतात तसळे दिवस तुला घेऊनये म्हणूनच बघ ही सगळी वडावड.' या त्यांच्या आईच्या विनवणी वरून असे लक्षात येते की कृषी संस्कृतीला हजारो वर्षांची परंपरा आहे, परंतु या हजारो वर्षांच्या शेती व्यवसायाने शेतकऱ्याला काय दिले ? हा प्रश्न आजही कायम आहे. परंतु आजही शेतकरी आपल्या शेतीला मातेप्रमाणे जीव लावतो ही संस्कृतीने दिलेली देणगी आहे असे समजावे लागते.

'ऐसे कुणबी भूपाळ' ही भारत काळे यांची कादंबरी. या कादंबरीत संयुक्त कुटुंबाच्या रूढासाचे चित्रण आलेले आहे. या कुटुंबाचा मुख्य व्यवसाय शेती, परंतु ही शेती कोरडवाहू, निसर्गावर अवलंबून असणारी, अनेक नैसर्गिक आपत्तींना सामोरे जाऊन शेवटी शेतकऱ्यांच्या हातावर काहीच राहत नाही. परिणामी या कुटुंबाचे आर्थिक गणित कधीच जुळत नाही. म्हणून या कुटुंबात नातेसंबंधात अविश्वास निर्माण होऊन ताणतणाव निर्माण होतात व शेवटी हे कुटुंब संयुक्त न राहता विभक्त होताना दिसते. आज जर

आपण मराठवाड्यातील कौटुंबिक स्थिती पाहिली तरसंयुक्त कुटुंबपद्धती संपुष्टात येऊन विभक्त कुटुंबाची निर्मिती झालेली आहे. यावरून एक लक्षात येते की, आपली भारतीय संस्कृती हीसंयुक्तकुटुंब पद्धतीची होती, पण कालांतराने आज विभक्त कुटुंब पद्धती मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात आलेली आहे. हे फार मोठे सांस्कृतिक परिवर्तन मानले पाहिजे. या परिवर्तनामुळे अनेक प्रकारच्या कौटुंबिक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.

'बखर एका खेड्याची' ही डॉ. जनार्दन वाघमारे यांची कादंबरी. या कादंबरीच्या सुरुवातीलाच डॉ. जनार्दन वाघमारे यांनी असे म्हटले आहे की, "बखर एका खेड्याची ही कादंबरी आहे, पण तिला बखर हे नाव मी जाणीवपूर्वक दिलेले आहे. ही कादंबरी एका खेड्याचा सामाजिक व सांस्कृतिक इतिहास वाचकांसमोर उभा करते. त्यात घडलेल्या घटना व घडामोडीतून ती वाचकांना त्या खेड्याचे समाज दर्शन घडविते." ग्रामसंस्कृती कशी बदलत गेली याचे चित्रण बखर एका खेड्याची या कादंबरीत डॉ. जनार्दन वाघमारे यांनी अतिशय परिणामकारकपणे केलेले आहे. शहरी जीवनाचा प्रभाव खेड्यावर पडत जाऊन तेथील ग्रामीण संस्कृती मोडकळीस येऊन एक नवीन शहर व ग्रामीण अशी मिश्र संस्कृती उदयाला आलेली दिसते. या कादंबरीतून लेखक चित्रण करताना म्हणतात की, "कौटुंबिक आता फोन आला आहे. चार-दोन लोकांच्या खिशात मोबाईलही खणखणत आहेत. मोटारसायकलवर टांग टाकून लातूरला दररोज येणारे जाणारे बरेच आहेत. गावात आता ट्रॅक्टर ही आलेला आहे. आता बैलगाडीतून लातूर किंवा अन्य ठिकाणी मालवाहतूक केली जात नाही. ज्यांच्याकडे ट्रॅक्टर नाही ते भाड्याने ट्रॅक्टर लावतात. बैलगाडीचा उपयोग शेतातून माल घरी आणण्यापुरता होतो. प्रवासासाठी आता एस.टी. ही गावच्या सेवेत आहे." या विवेचनावरून असे लक्षात येते की, आधुनिक संस्कृतीचे वारे खेड्यापर्यंत पोहोचून तेथील ग्रामीण संस्कृतीचे संक्रमण सुरू झाले आहे. व बघता बघता आज आपण पाहतो की आज ग्रामीण संस्कृती फार मोठ्या प्रमाणावर बदल होऊन तिथे 'श्रमसंस्कृती' ची जागा यंत्रसंस्कृतीने घेतलेली दिसते'.

ग्रामीण संस्कृतीतील बदल 'चिखलवाटा' मधूनही सुरेंद्र पाटील यांनी मांडलेला आहे. ते आपल्या कादंबरीतून लिहतात की, "गावात टीव्हीचे डबडे घोघरी वाजत होते. त्याभोवती माणसं भूल दिल्याप्रमाणे बसत होती. तसेच काही महिन्यापूर्वी दुबईवरून परत आलेल्या इब्राहीमन गावात व्हिडिओ थेट लावलेलं. वेड लागल्या प्रमाणे माणसं तिकडं तडफडत होते. रोज एक सिनेमा बघायची ही सवय भजनाच्या मुळावर आली होती. जणू देवळाली भजनाची गर्दी कमी कमी होत चाललेली." या चित्रनावरून असे लक्षात येते की, ग्रामीण संस्कृती मध्ये कशा पद्धतीने बदल होत चाललेला आहे.

आपली जी बाराव्या शतकापासून चालत आलेली भजन कीर्तनाची परंपरा होती ती मोडीत निघून निव्वळ फुटकळ करमणुकीच्या नादाला लोक लागलेली दिसून येतात. 'बारदाना' ही प्रकाश देशपांडे केसकर यांची कादंबरी. ग्रामीण भागातील घरंदाज शेतकऱ्याचे शेतीशी असलेले घट्ट नाते सांगणारी आहे. शेतकरी हा शेती आर्थिकदृष्ट्या परवडो किंवा नपरवडो तो आपला परंपरागत व्यवसाय सोडण्यास तयार नसतो. डॉ. वासुदेव मुलाटे या कादंबरी संदर्भात म्हणतात की, "बारदाना ची बदलत्या ग्रामीण संस्कृतीची परंपरागत घरंदाज घराण्याची, मातीशी नाळ जोडलेल्या माणसाची कहाणी. एका नव्या समाज वास्तवाचं भान देणारी ही कादंबरी आहे." या विधानावरून असे लक्षात येते की ग्रामीण संस्कृती अलीकडच्या काळात बदलण्यास सुरुवात झाली आहे. काही प्रमाणात या ग्रामीण संस्कृतीत बरेच बदल झालेले आहेत परंतु शेतकऱ्यांच्या शेतीशी असलेली नाळ तुटत तुटत नाही हेही स्पष्ट आहे.

अशा पद्धतीने मराठवाड्यातील ग्रामीण जीवनात जागतिकीकरणाच्या प्रभावाने आमूलाग्र बदल झालेले आहेत. या बदलत्या ग्रामीण संस्कृतीचा वेध बरील कादंबरीकाराने अत्यंत योग्य शब्दात घेतलेला आहे. परंपरागत ग्रामीण संस्कृतीची चौकट सोडून नवीन ग्रामसंस्कृती उदयास येत आहे. या संस्कृतीवर प्रामुख्याने नागरी संस्कृतीचा प्रभाव आहे. या बदलाचा परिणाम सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, कौटुंबिक, स्त्रीजीवन, मूल्यव्यवस्था, मानसिकता, शेती व्यवसाय या सर्वांवर होत आहे. तसेच लोकपरंपरावरही या बदलाचा फार मोठा परिणाम होत आहे. असे असले तरी या ग्रामसंस्कृतीला असलेला हजारो वर्षांचा इतिहास पहाता शेतकऱ्याचे शेतीशी असलेले नाते घट्ट टिकून आहे हे सत्य आहे.

संदर्भ सूची :-

१. साहित्याचे सांस्कृतिक संचितदृ डॉ. प्रल्हाद लुलेकर
२. आधुनिक मराठी वाङ्मयाची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी दृ गो. म. कुलकर्णी
३. इथं होतं एक गाव - रा. रं. बोराडे
४. ऐसे कुणबी भूपाळ - भारत काळे
५. धूळपेरणी - शेषराव मोहिते
६. बखर एका खेड्याची - डॉ. जनार्दन वाघमारे
७. बारदाना - प्रकाश देशपांडे-केसकर

Impact Factor 6.261

ISSN- 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Multidisciplinary international E-research journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

18th Feb. 2019 Special Issue- 130 (II)

THE ROLE OF GOVERNMENT TO PROTECT THE HUMAN RIGHTS

Chief Editor

Dr. Dhanraj T. Dhangar

Assist. Prof. (Marathi)

MGV'S Arts & Commerce college,
Yeola, Dist. Nashik (M.s.) India

Executive Editor of This Issue

Dr. Vanmala Govindrao Gundre

Principal

Yashwantrao Chavan College, Ambajogai, Dist. Beed.

Co-Editor

Dr. Ahilya Barure

Dr. D.R. Tandale

Dr. D.B. Tanduljekar

54. मानवी हक्काचा जागतिक दृष्टीकोन प्रा.डॉ.मानवते उत्तम हुसनाजी	148
55. मानवाधिकार: विकास व अंमलबजावणी प्रा. रमेश एकनाथ भारुडकर	150
56. मानवाधिकार आणि महिला खंडेराव हरिभाऊ काळे	152
57. मानवी अधिकारासाठी शिक्षण पवार बापूराव भगवानराव	154
58. मानवी हक्क : संकल्पना आणि आवश्यकता प्रा. पवार मनोरमा श्रीधर	157
59. मानवी हक्काच्या रेषा पुसट करणाऱ्या काही कथा डॉ. दिलीप ज्ञा. भिसे	159
60. भारतीय महिलाएँ और मानवाधिकार प्रा.सोनवणे राजेंद्र जगन्नाथ , प्रा. पोटकुले हिरा तुकाराम	151
61. मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान अजय श्रीधर फड	163

मानवी अधिकारासाठी शिक्षण

पवार बापूराव भगवानराव

मराठी विभागप्रमुख, आर्ट्स & कॉमर्स कॉलेज, कडेपूर, जि. सांगली.

प्रास्ताविक :-

मानवी अधिकार आणि-शिक्षण हे मानवी जीवनाचे अविभाज्य अंग आहेत. कारण या दोन्ही गोष्टी मानसाच्या जन्मापासून मृत्युपर्यंत चालणाऱ्या आहेत मानवी अधिकारामुळे मानसाला त्याचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी आवश्यक असणारे अधिकार मिळतात. या अधिकारापैकीच एक शिक्षणाचा अधिकार आहे. असे असले तरी मानसाचे माणूसपण सिद्ध होण्यासाठी शिक्षण हे अत्यंत महत्वाचे आहे. मानवी अधिकाराची जाणीव होण्याची प्रक्रिया मुळात शिक्षणातून घडत असते. शिक्षणाच्या माध्यमातूनच व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास होतो. त्यामुळे सर्व मानवी अधिकारात शिक्षणाचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून मानवी अधिकाराची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होऊ शकते. आजची शिक्षणाची व मानवी अधिकाराची परिस्थिती पाहिली तर असे सध्यात येते की, ज्या देशात शिक्षणाचे प्रमाण जास्त आहे अशाच देशात मानवी अधिकाराबाबत अधिक जागरूकता नागरीकांमध्ये आहे. वाऊलट जे देश शिक्षणात मागामलेले आहेत त्या देशात मानवी अधिकाराची मुस्कटदावी मोठ्या प्रमाणात होत असते. म्हणून मानवी अधिकाराची योग्य अंमलबजावणी होण्यासाठी शिक्षण हे अत्यंत आवश्यक आहे.

मानवी अधिकाराचे स्वरूप :-

मानवी अधिकार म्हणजे व्यक्तीचे जीवित, स्वातंत्र्य, समानता आणि सन्मान यांच्याशी संबंधित सर्व अधिकार जे अधिकार आंतरराष्ट्रीय करारामध्ये आहेत व ज्यांची हमी आपल्या राज्यघटनेने दिली आहे अशा सर्व अधिकारांचा समावेश मानवी अधिकारात होतो. माणसाला माणूस म्हणून जगण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या अधिकाराला मानवी अधिकार म्हणून संबोधले जाते. या मानवी अधिकारालाच नैसर्गिक अधिकार, प्राथमिक अधिकार, मूलभूत अधिकार अशा वेगवेगळ्या नावानेही ओळखले जाते.

मानवी अधिकाराचा इतिहास तसा प्राचीन आहे. ग्रीक परंपरा, रोमन परंपरा, ख्रिस्ती परंपरा यातून मानवी अधिकाराची जाणीव होत येते. तसेच पुढे ह्युगो. ग्रॉशियस, हॉब्स, लॉक, रूसो, कांट, जे.एस. मिल, जेरेमी बेन्थम, मॉन्टेस्कु इत्यादी विचारवंतांनी ही मानवी अधिकारासंबंधी अप्रत्यक्षपणे विचार मांडले. त्याचबरोबर 1215 मधिल मॅग्ना कार्टा, 1689 चे बील ऑफ राईट्स, 1776 चे हक्कांचे संयुक्त राष्ट्रांचे विधेयक, 1789 चा हक्कांचा क्रेच जाहीरनामा, गुलामगिरी व गुलाम व्यापार विरोधी चळवळी, मानवहितवादी कायद्याची उल्लंघनी, जिनेव्हा करार, आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना, संयुक्त राष्ट्र संघाची निर्मिती अशा विविध करार, संघटना व चळवळी यांच्या परीणामातून संयुक्त राष्ट्रसंघाने 1946 मध्ये मानवी हक्क आयोगाची स्थापना केली तेव्हापासून जगत घऱ्या अर्थाने मानवी अधिकाराची अंमलबजावणी सुरू झाली.

मानवी अधिकार जाहीरनामा व शिक्षण :-

मानवी हक्क आयोगाची स्थापना 1946 मध्ये झाल्यानंतर मानवी अधिकारांचे वैश्वीक घोषणापत्र करण्याचे ठरले. त्यानुसार हे घोषणापत्र जॉन पीटर्स हूके या कॅनडीयन मसुदाकाराने तयार केले. आणि संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने 10 डिसेंबर 1948 रोजी पॅरिस येथे स्वीकारले सर्व मानवांच्या जन्मनिष्ठ मानवी अधिकाराची पहिली जागतिक अभिव्यक्ती म्हणून या घोषणापत्राकडे पहाण्यात येते या घोषणापत्रात एकूण 30 कलमे आहेत. त्यातील कलम 26 मध्ये शिक्षण या मानवी अधिकाराचा समावेश करण्यात आला आहे. या कलमात शिक्षणाचा उल्लेख पुढीलप्रमाणे करण्यात आला आहे.

- 1) प्रत्येकाला शिक्षण मिळण्याचा अधिकार आहे. निदान प्राथमिक व मुख्यव्यवस्थेतील शिक्षण मोफत असले पाहिजे. माध्यमिक शिक्षण सक्तीचे असले पाहिजे. तांत्रिक व व्यवसायिक शिक्षण सर्वसाधारणपणे उपलब्ध करून देण्यात आले पाहिजे.
- 2) ज्यायोगे मानवी व्यक्तीमत्त्वाचा विकास साधेल व मानवी अधिकार आणि मुलभूत स्वातंत्र्य या विषयी आदरभावना दृढ होईल अशी शिक्षणाची दिशा असली पाहिजे. तसेच शिक्षणाने सर्व राष्ट्रांमध्ये आणि वांशिक किंवा धार्मिक गटांमध्ये समोखा, सहिष्णुता व मैत्री वृद्धिगत झाली पाहिजे शिवाय त्यायोगे शांतता राखण्यासंबंधी संयुक्त राष्ट्रांच्या कार्यास चालना मिळाली पाहिजे.
- 3) आपल्या आपल्यांना कोणत्या प्रकारचे शिक्षण देण्यात यावे हे ठरविण्याचा अधिकार पालकांना आहे.

या घोषणापत्रावर आधारीत मानवी अधिकाराचे आंतरराष्ट्रीय विधेयक 1966 साली संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेत मांडण्यात आले. व त्यानंतर 23 मार्च 1976 मध्ये बहुसंख्य देशांच्या पाठींब्यांनंतर यास आंतरराष्ट्रीय कायद्याचे स्वरूप प्राप्त झाले. 1948 सालच्या सालच्या मानवी अधिकाराच्या वैश्वीक घोषणापत्राचा टसा जगभरातील विविध देशांच्या राज्यघटनांवर असलेला दिसतो.

भारतीय राज्यघटना व शिक्षण :-

साधारणपणे भारतीय राज्यघटना व मानवी हक्कांचा जाहीरनामा यांच्या निर्मितीचा काळ सारखाच होता. त्यामुळे भारतीय घटनाकारांचे लक्षही या जाहीरनाम्याकडे होतेच त्यामुळे भारतीय राज्यघटना व मानवी हक्कांचा जाहीरनामा यांच्यात बऱ्याच गोष्टीत साम्य आढळून येते. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 41 मध्ये शिक्षणाच्या हक्काची तरतुद करण्यात आली आहे. तसेच कलम 45 मध्ये महा वर्षांखालील बालकांचे संगोपन व शिक्षणाची तरतुद करण्यात आली आहे.

यानंतर 2002 साली 86 वी घटना दुरुस्ती करून राज्यघटनेच्या 21 व्या कलमात 21 (अ) हे नवे कलम जोडण्यात आले. त्यानुसार सहा ते चौदा वयोवटातील मुलांसाठी शिक्षणाचा हक्क हा मुलभूत हक्क म्हणून समाविष्ट करण्यात आला त्यामुळे 6 ते 14 वयोवटातील

मुलांना मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम 2009 केंद्रशासनाने पारित केला हा अधिनियम 1 एप्रिल 2010 पासून संपुर्ण भारतात लागू केला आहे

समता सामाजिक न्याय, लोकशाही, आणि मानवी समाजामध्ये न्यायाची प्रस्थापना ही मूल्ये, सर्व मुलांच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या माध्यमातून साधली जाऊ शकतात. यादृष्टीने हा अधिनियम अमलात आणला आहे.

भारतीय राज्यघटनेमध्येही सुरुवातीपासून शिक्षणाला महत्त्व देऊन वेळोवेळी गरजेनुसार त्यात बदल करून सर्वांसाठी मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याचे प्रयत्न सुरु आहेत.

शिक्षण मानवी अधिकाराचे अविभाज्य अंग :-

मानसालामाणूसपण प्राप्त होण्यासाठी शिक्षण हे सर्वात महत्वाचे व प्रभावी माध्यम आहे. प्रथमिक अवस्थेत इतर प्राण्याप्रमाणे जवणाऱ्या माणसाने आपल्या बुद्धीच्या आधारे शिक्षणाच्या माध्यमातून आपल्या जीवनात अमुलाग्र बदल घडवून आणले व आपले स्वतंत्र अस्तित्व सिद्ध केले आजचा जो विकास झालेला दिसतो तो शिक्षणामुळेच साध्य झाला आहे.

शिक्षणाच्या माध्यमातूनच व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास होतो. मानवाच्या संपूर्ण विकासासाठी व आदर्श समाजनिर्मितीसाठी शिक्षण हेच एक महत्त्वपूर्ण साधन आहे. जगात ज्या देशात शिक्षणाचे प्रमाण अधिक आहे असेच देश आज विकसित असलेले दिसतात. तर शिक्षणाचे प्रमाण कमी असलेले देश आजही अविकसित आहेत.

शिक्षणाचे महत्त्व लक्षात घेऊनच मानवी अधिकार जाहीरनाम्यात शिक्षणाला विशेष महत्त्व देण्यात आले. मानवी अधिकार जाहीरनाम्यामध्ये प्रत्येक व्यक्तीस प्राथमिक शिक्षणाचा अधिकार देण्यात आला हे शिक्षण मुल्यव्यवस्थेशी संबंधित असणे असेही म्हंटले आहे हे महत्वाचे आहे. त्याचबरोबर माध्यमिक शिक्षणही सक्तीचे असणे आणि तांत्रिक व व्यवसायिक शिक्षण उपलब्ध करून देण्याविषयी सांगण्यात आले आहे. यावरून असे लक्षात येते की प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या क्षमतेनुसार शिक्षण देण्याविषयीची व्यवस्था अस्तित्वात याची असा उद्देश आहे.

मानवी अधिकाराच्या जाहीरनामानुसार शिक्षण तर सक्तीचे व मोफत केले जाते. शिक्षणातून त्या व्यक्तीचा विकास होईल आणि मानवी अधिकार व मुक्तभूत स्वातंत्र्याविषयी सदरभावना निर्माण करणारे शिक्षण असावे अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली आहे. त्याचबरोबर सर्व जगामध्ये शांतता नांदाची असा उदात्त दृष्टीकोण शिक्षणाच्या माध्यमातून निर्माण व्हायचा अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली.

यावरून मानवी जीवनात शिक्षणाचे महत्त्व किती आहे हे लक्षात येते. शिक्षण हे केवळ साक्षर करण्यासाठी नसते तर चांगला नागरीक घडविण्यासाठी असते शिक्षण व्यक्तीला लोकशाही मूल्य प्रस्थापित करण्यासाठी सक्षम बनवते.

शिक्षणाविषयी डॉ. वाचासाहेब अंबेडकरांचे विचार महत्वाचे वाटतात त्यांच्या मते शिक्षण हे समाजापरिवर्तनाचे प्रभावी शास्त्र आहे शिक्षणामुळे माणसाला आपल्या कर्तव्याची व हक्काची जाणीव होते. प्राथमिक शिक्षण हे शिक्षणाचा पाया आहे. म्हणून हे शिक्षण अतिशय दर्जेदार असले पाहिजे. यातूनच व्यक्ती वैधर्मीक दृष्ट्या सक्षम होतो व व्यक्ती चांगले आणि बार्डेट यातील फरक करायला लागतो. हे त्यांचे शिक्षणविषयक विचार अतिशय मोलाचे आहेत. मानवी मूल्य रूजवून आदर्श समाज निर्माण करण्यासाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही.

घोडक्यात शिक्षणामुळे लोकशाही मूल्य प्रस्थापित करता येतात तसेच फोषतेही सरकारातून सामाजिक परिवर्तन घडवून आणता येते. मानवी अधिकाराची प्रभावीपणे अमलबजावणी करण्यासाठी शिक्षण हेच अत्यंत आवश्यक माध्यम आहे. पण आज शिक्षणाची अवस्था म्हणावी तितकी चांगली दिसत नाही. भारतच्या वास्तविक पहायचे झाले तर आजही काही सोकांपर्यंत शिक्षण गेलेले नाही. त्यामुळे लोकशाही असेल काय किंवा मानवी अधिकार असतील काय याची योग्य पध्दतीने अमलबजावणी करणे तितकेसे सोपे नाही म्हणून शिक्षण सर्वांपर्यंत पोचले पाहिजे व तेही चांगल्या दर्जाचे असावयास हवे. म्हणूनच जॉन ड्युई म्हणतात की. " शिक्षण म्हणजे जीवनासाठी तयार होणे नाही तर शिक्षण म्हणजेच जीवन आहे."

❖ **निष्कर्ष :-**

- 1) मानवी अधिकाराबाबतची जाणीव सर्व समाजघटकांपर्यंत जाऊन पोचली नाही.
- 2) मानवी अधिकाराने दिलेला शिक्षणाचा अधिकार आजही सर्वांपर्यंत गेलेला नाही.
- 3) मानवी अधिकार जनमानसात रुजवायचा असेल तर त्यासाठी शिक्षणाचा प्रसार सर्वत्र होणे आवश्यक आहे. शिक्षणाशिवाय मानवाधिकाराची जाणीव व्यक्तीला होऊ शकत नाही म्हणून शिक्षण हेच मानवी अधिकार प्रसारीत करण्याचे मुख्य माध्यम आहे.
- 4) ज्या देशात शिक्षणाचे प्रमाण अधिक तेथेच लोकामध्ये मानवी अधिकाराबाबत जागरूकता आहे. शिक्षणाचे प्रमाण कमी असणाऱ्या देशात मानवी अधिकार असतात याची जाणीवही व त्याच लोकांना नसते.
- 5) मानवी अधिकाराचा प्रसार व प्रचार करण्यासाठी व लोकांना त्याची जाणीव करून देण्यासाठी शालेय शिक्षणापासून सुरुवात करणे गरजेचे आहे. जर शालेय अभ्यासक्रमातून मानवी अधिकाराची ओळख मुलांना होऊ लागली तर त्या अर्थाने मानवी अधिकार सर्वांपर्यंत योग्य पध्दतीने पोचतील.

शिक्षणाचा अधिकार हा जरी एक मानवी अधिकार असला तरी सर्व प्रकारच्या मानवी अधिकाराची जाणीव होण्यासाठी व ते अधिकाराचा योग्य वापर करून घेण्यासाठी शिक्षण हे माध्यम सर्वात महत्वाचे आहे. सुशिक्षित मानुस हा स्वतःच्या मानवी अधिकाराबाबत जागरूक राहिल तसेच ततो दुसऱ्याचे मानवी अधिकारही नाकारणार नाही म्हणून शिक्षण हे मानवी अधिकारासाठी एकमेव माध्यम आहे असे वाटते.

संदर्भ-

१. मानवी हक्क :- डॉ. नागौराव कुंभार, प्रा. सुधाकर कुलकर्णी
२. मानवी विकास अहवाल २००७.
३. मानवी हक्क आणि भारतीय राजभटना- YCMOU
४. मानवी हक्कातील मूलभूत संकल्पना- YCMOU
५. मानवी हक्कांचे संरक्षण व संवर्धन : यशदा प्रकाश, पुणे
६. दयोन्मुख भारतीय समाज आणि शिक्षण- सुप्रिया काळे, डॉ. कविता सालुंखे.
७. गुगल- विकिपीडिया.

ISSN 2349-638x
Impact Factor 5.707

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

PEER REVIEW & INDEXED JOURNAL

Email id : aiirjpramod@gmail.com

www.aiirjournal.com

SPECIAL ISSUE No. 46

Executive Editor

Dr. S.M. Maner

Principal

Tuljabhavani Mahavidyalaya,
Tuljapur, Dist. Osmanabad (M. S.)

Co-Editor

Dr. T. L. Barbole

Head, Dept. of Economics

Prof. N. B. Kale

Head, Dept. of Commerce

Dr. B. W. Gund

Head, Dept. of Pol. Science

Prof. B. J. Kukade

Head, Dept. of Sociology

Chief Editor

Prof. Pramod Tandale

Impact Factor-5.707

ISSN-2349-638x

Aayushi
International Interdisciplinary
Research Journal (AIIRJ)

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

February- 2019

Executive Editor

Dr. S. M. Maner

Principal

Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur,

Dist. Osmanabad (M. S.) India

Chief Editor

Pramod P. Tandale

Co-Editor

Dr. T. L. Barbole

Prof. N. B.Kale

Dr. B. W.Gand

Prof. B. J. Kukade

Head, Dept. of Economics

Head, Dept. of Commerce

Head, Dept. of Pol-Sci.

Head, Dept. of Sociology.

Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur, Dist. Osmanabad (M. S.) India

Impact Factor

SJIF 5.707

For details Visit to:

www.aiirjournal.com

Sr.No.	Author Name	Title of Article / Research Paper	Page No.
COMMERCE			
1.	Bhagyashree Sanjay Bhave	Housing Finance in India	1
2.	Dr. S.G. Birajdar Dr. R. V. Varshetti	Indian Banking Sector After Globalization	5
3.	Chetan Prabhakar Khandeekar	Life insurance Sector in India Post Globalisation: A Journey from Restriction to Regulation	8
4.	Dr. Nagnath M. Adate	Recent Trends in Electronic Banking After Globalisation	14
5.	Dr. Deepak Khati Noorullah Abbas Jari Shuaib Azeem Ansari	Globalisation And Industrial Development: Implications For Developing Countries And International Corporation	16
6.	Dr. Jyoti Popat Magar	Globalization And Its Effects On Business Strategies	18
7.	Dr. Sudhir Vaijanathrao Panchagalle Dr. Ravindra Dadarao Gaikwad	Micro and Small Enterprises in India after Globalization	22
8.	Miss. Priti R. Ghate Shital B. Aadekar	The Role Of Agro-Entrepreneurs in Employment Generation After Globalization (With a special reference to Latur district)	25
9.	Dr. S. K. Khillare Prof. N.B.Kale	The Impact of Globalization on banking service Quality in India	27
10.	Prof. N. B. Kale	Growth of Invested Capital in Industry Sectors in India	30
11.	Miss. Poojangi G. Londhe Miss. Supriya V. Hatkar	Benefits Of E-Commerce After Globalization	33
12.	Dr. Sudhir V. Mane Mr. Santosh Abasaheb Johari	Entrepreneurship Development After Globalization In India	36
13.	Mr. Santosh Maruti Arjunwade	A Study of Changes in Banking Sector after Globalisation	40
14.	Mr. Meghraj B Barbole Dr. Rupesh Ajinath Pawar	Growth Of Most Preferred Ict Based Banking Services in Scheduled Commercial Banks In India	43
15.	Mrs. Minakshree Subhas Andhree	E-Banking Service And Profitability Of Indian Scheduled Commercial Banks	48
16.	Mr. Chandrankant K. Nikwadi Mr. Nadim P. Shaikh	Important Of E-Banking in India After Globalization	52
17.	Mr. Narayan A. Sakate	E-Commerce Past And Post Globalization	54
18.	Neha Bhushan Tambe	Telecome Industry after Globalization	57

SOCIOLOGY

74.	प्रा.सौ.एस.एस.कोरेकर	जागतिकीकरणानंतर महिला चळवळ	215
75.	प्रा शितल लहू बांडके	जागतिकीकरणानंतर लिंगभेदाची समस्या	217
76.	प्रा.सुंदर एम.कांबळे(बल्लाळ)	जागतिकीकरणानंतर महिलांची चळवळ	220
77.	प्रा. माधव उत्तमराव उगीले	जागतिकीकरणानंतर कुटुंब व विवाहसंघटनेतील परिवर्तन	223
78.	प्रा. अशोक रामचंद्र गौरे	जागतिकीकरण आणि स्त्रिया	225
79.	प्रा. शरद शंकर गायवाड	जागतिकीकरणानंतर भारतीय समाजातील बदल प्रत्येक परिणाम	227
80.	डॉ. विठ्ठल कांबळे	जागतिकीकरणानंतरच्या भारतीय समाजातील बदल	229
81.	प्रा.बळीराम पवार	लिंगविषमता आणि भारतीय समाजातील लिंग	231
82.	प्रा. अनिता एस. गायकवाड	जागतिकीकरणानंतर लिंगभेदाची समस्या	233
83.	प्रा.सौ.माधुरी गोविंद गिरी	जागतिकीकरणानंतर भारतीय समाजातील बदल	235
84.	राजेश जोंधळे	जागतीकरणानंतर भारतीय समाजातील बदल	237
85.	प्रा.सौ.संगिता पाटील	जागतिकीकरणानंतर लिंग भेदाची समस्या	239
86.	प्रा.डी.एम.शिंदे	जागतिकीकरणानंतर सामाजिक संघटनेतील बदल-विशेष संदर्भ जातिसंस्था	241
87.	प्रा. डॉ. श्रीकांत गायकवाड	जागतिकीकरणानंतर विवाह संघटनेतील बदल : समलैंगिकता	243
88.	प्रा.डी. डी. गायकवाड	जागतिकीकरणानंतर सामाजिक संघटनेतील बदल 'विशेष संदर्भ कुटुंब संस्था'	246
89.	आंकूर रावसाहेब देशमुख	जागतिकीकरणानंतर सामाजिक संघटनेतील बदल 'विशेष संदर्भ कुटुंब संस्था'	248

जागतिकीकरणानंतर लिंग भेदाची समस्या

प्रा.सौ.संगिता पाटील
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
आर्ट्स कॉलेज कोल्हापूर, कोल्हापूर
ता.कोल्हापूर जि.सांगली

प्रस्तावना :-

लिंगभाव असमानतेची समस्या भारतासह जगातील जवळपास सर्वेच देशांमध्ये कमी अधिक प्रमाणात आहे. लिंगभाव असमानता ही इतिहासाचा वारसा असून तो सर्व समाजांना लाभला आहे. भारतात 1991 नंतर जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाली. उदारमतवादी उदारीकरण, खाजगीकरण व आर्थिकीकरणाची प्रक्रिया गतिमान झाली. भारतीय राजघटनेने देशातील सर्व नागरिकांना समान दर्जा देण्यात आले. भारतीय समाजात सामाजिक परिवर्तन घडून येत असले तरी लिंगभाव असमानता म्हणावा त्या प्रमाणात कमी झालेला नाही. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेतसुद्धा लिंग भेदाच्या अधारे स्त्रियांना अनेक समस्यांना साधारे जावे लागते.

शोधनिबंधाचा उद्देश :

1. लिंगभेदाचा अर्थ समजून घेणे ;
2. लिंगभेदाच्या अधारे निर्माण झालेल्या स्त्रियांच्या समस्या समजून घेणे
3. जागतिकीकरण व लिंगभेद यांच्यातील परस्पर संबंध समजून घेणे

संदर्भ पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंध लिहिताना वेगवेगळी समाजशास्त्रीय पुस्तके, ग्रंथ तसेच वृत्तपत्र व राज्यस्तरीय, राष्ट्रीय व स्थानिक स्तरावरील शोधनिबंधाचा आधार घेण्यात आला आहे.

विषय विश्लेषण :

समाजातील अशा प्रक्रिया ज्या लिंग भेदामुळे उच्च निच्य तथा प्रस्थापित करू पाहतात आणि मूल्यमापनाचे निकष अशी लिंगभेदाच्या आधारलेली उच्च निच्यता असावी असे मानतात त्या प्रक्रियेला उद्देशून ही संज्ञा वापरली जाते. लिंग भेदाचे आत्मभान ही एक सामाजिकरणाच्या प्रक्रियेद्वारे प्राप्त होणारी आणि व्यक्ती व इतर यांच्या आंतरक्रियामधून विकसित होणारी जाणिव असते आणि वाढत्या वयानुसार व्यक्तीमध्ये ती व्यक्तीतत्वाचा एक भाग होणे अपेक्षित असते. पुरुषांना "पुरुषी" म्हणायला लागते आणि महिलांना "बायकी" म्हणायला जाणारी गुणवैशिष्ट्ये आत्मसात करणे हे त्यांचे महात्वाचे लक्षण आहे. लिंग भेदाची सामाजिक व नैसर्गिक व जैविक नसून ती एक सांस्कृतिक, सामाजिक, रचित आहे. प्रत्येक संस्कृतीमध्ये त्यावास्तव्या कल्पना वेगवेगळ्या असतात. वास्तव ही वाच सिद्ध होते.

लिंग भेदाचा अर्थ :-

सर्वसाधारण बोलीभाषेत लिंग भेदाचा अर्थ असा आहे "जैविक लिंग भेदाप्रमाणे सामाजिकदृष्ट्या करण्याचा फरक अर्थात पुरुष व स्त्रिया असा फरक आहे."

समाजशास्त्रीय अर्थ : "सामाजिकदृष्ट्या पुरुष व स्त्रिया असा समाजाच्या दोन प्रवर्गांमध्ये केला जाणारा फरक"

लिंग हा जीवशास्त्रीय अर्थ प्राप्त करणारा शब्द आहे. लिंग हा नैसर्गिक गुणविशेष आहे. समाजशास्त्रात लिंग या संज्ञेचा अर्थ प्रथम टायवॉग आर्केलने 1972 मध्ये प्रकाशित केलेल्या "सेक्स, जेंडर, अँड सोसायटी" या ग्रंथात केला आहे. स्त्रि आणि पुरुष यांच्यातील सामाजिक सांस्कृतिक दृष्टीकोनातून ज्या भिन्नता आहेत त्या व्यक्त करण्यासाठी लिंगभाव या संकल्पनेचा उपयोग केला जातो.

पुरुष व स्त्रिया यांच्यामध्ये नैसर्गिक व जैविक फरकांना सामाजिक अर्थ आणि महात्त्व देण्याच्या प्रक्रियेला उद्देशून ही संज्ञा वापरतात. असा फरक करताना काही समाजांमध्ये जैविक लिंग भेदाला अत्यंत महत्त्वाचे मानतात तर काही संस्कृतीमध्ये तसे न मानण्याचे पद्धत आहे. परंतु सर्वात सामाजिक लिंग भेदाचे मूल जैविक लिंगभेदांमध्ये आहे. असे मात्र मानले जाते. मात्र वस्तुस्थिती अशी आहे की, नैसर्गिक व जैविक फरकांवर सामाजिक विभेदन अवलंबून असते ते समाजाने व संस्कृतीने निर्माण केलेले "रचित" असते.

स्त्रि आणि पुरुष यांच्या लिंगभेदाच्या आधारावर स्त्रि पुरुषांच्या मध्ये असमानता निर्माण झाली. त्यामधून स्त्रियांच्या बाबत असमानता जाव घेण्या समस्या आल्या या समस्या मधून स्त्री जीवन बंधित कुठेत झाले. "चुल आणि मूल" एवढ्यापुरतेच स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र मर्यादित राहिले. परंतु जागतिकीकरणामुळे स्त्री जीवनाला विकसित करण्याचा प्रयत्न झालेला दिसून येतो. त्याचप्रमाणे नवीन समस्या व आव्हाने देखील निर्माण झालेल्या दिसतात.

जगातील सर्व देशात साधारणतः 1985 नंतर उदारीकरण व जागतिकीकरण या संकल्पनांना महत्त्व प्राप्त झाले. दुय्येक मर्यादितता घुनो, मॅट, नाणोनधी, जागतिक बँक इ. जागतिक संघटना स्थापन करण्यात आल्या. या सर्वांचा उद्देश जागतिक परिविधता जागतिक विकास देशाने कोणत्याही अडकळ्या विना विविध प्रकारचे व्यवहार एकत्रित करणे त्यातूनच जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाली.

न्याय म्हणजे :

अनुन्या समावेशासह सर्व वस्तुवरोल आघात नियंत्रण हळू हळू रद्द करणे
जातीचे दर कमी करणे.

क क्षेत्रातील उपक्रमांचे खाजगीकरण करणे.

सामान्य 1991 नंतर जागतिकीकरणची प्रक्रिया सुरु झाली. जागतिकीकरणाने मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात प्रवेश करून
गत परिवर्तनाची प्रक्रिया गतीमान केली. यामुळे परंपराधिष्ठित काही भेदांची तिब्रता कमी होण्यास सुरु झाली. स्त्री आणि पुरुष
समानता कमी होण्यास मदत झाली. आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रात जागतिकीकरणाने प्रवेश केल्याने मानवी संबंध, प्रवृत्ती,
बदल सुरु झाले. सामाजिक जीवनात श्रेष्ठ कनिष्ठ भेद करणे योग्य ठरत नाही. असा विचार जागतिकीकरणाने दिला. शिक्षण,
राम, जबाबदान्यांचे वितरण, विकासक्षेत्रे संपी, राजकीय सत्ता आणि कामाची विभागणी या संदर्भातील लिंग भेदभावाची धारणा
कमी होण्यास सुरुवात झाली.

जागतिकीकरणाने स्त्रिय पुरुष यांच्या भेद नाकारून समानतेला महत्व देऊन आर्थाजनात स्त्री पुरुष यांचा सहभाग वाढण्यास सुरुवात झाली.
व्यक्तीस्वातंत्र्य, राष्ट्रसोमान, आरोग्य, यांच्यातील स्त्री पुरुष फरक कमी होऊ लागला. आणि जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रीया
जाता खांद्या लावून कामधंदा, सेवा क्षेत्रात उतरू लागल्या आहेत. लिंग भेदभाव कमी होऊन स्त्री पुरुष यांचा दर्जा समान पातळीवर
होत आली. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय जीवनात स्त्रीयांचे महत्व वाढण्यास सुरुवात झाली. स्त्री सवलतीकरणची सुरुवात झाली.
जातीमाटी बेगवेगळ्या कायद्यांची निर्मिती झाली. हक्क, स्वातंत्र्य यामध्ये स्त्री पुरुष समानता सुरु झाली.

स्त्रीया स्त्री जीवनावरील परिणाम :

स्त्रीयांच्या आत्मविश्वास वाढण्यास मदत झाली.

राजकीय क्षेत्रात स्त्रीयांचा समावेश होऊ लागला.

स्त्री पुरुष यांच्यातील पारंपारिक भेद गळून पडून सामाजिक व्यवस्था खुली होण्यास मदत झाली.

स्त्रीयांच्या अर्थाजनाची व्याप्ती वाढली.

राजकीय आरोग्य, शिक्षण, हक्क, या बाबत जाणिव निर्माण होऊ लागली.

जागतिकीकरणानंतरदेखील जरी सर्व क्षेत्रात बदल घडवून आणण्यास मदत झाली असली तरी अनुनयो लिंग भेदाच्या संदर्भात
जातीसकत दिसून येते. त्यामुळे स्त्रीयांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. लिंगाच्या अधारे अनुनयो श्रेष्ठ कनिष्ठ भेदभाव केला
होतो स्त्रीयांना अनुनयो काही समस्यांना, आव्हानांना तोंड द्यावे लागते. जसे

जातीक उळ्यात

जातीक पातळीवर शारिरीक, लैंगिक, मानसिक अत्याचार

जातीकार, अपहरण

जातीक सुरक्षतेचा अभाव

स्त्रीया : स्त्री भ्रणहत्या, अपमान, आत्महत्या अशा अनेक समस्यांचा समावेश होतो.

भेदभाव ही सामाजिक, सांस्कृतिक समस्या आहे.

जागतिकीकरणाने स्त्रीयांच्या समस्यांचे स्वरूप बदलत आहे.

जागतिकीकरणाने लिंग भेदभावाच्या अधारे स्त्रीयांचा समान दर्जा नाकारला गत आहे.

राजकीय क्षेत्रातील स्त्रीयांच्यात होणारा अपमान, मानसिक ताण तणाव वाढत आहे.

राजकीय क्षेत्रात स्त्रीयांचे प्रमाण अत्यल्प दिसून येते.

समान प्रश्न आणि समस्या -डॉ. आर.बी. मिश्राम

राजकीय भारतातील सामाजिक समस्या-डॉ. दिलीप खेरनाथ

सामाजिक विचार प्रणाली - डॉ. शुभांगी राठी

राजकीय शास्त्रातील संज्ञा सिद्धांताचा कोष - डॉ. बी.आर. जोशी

राजकीय शास्त्राची नवी क्षितीजे - डॉ. स्वाती करवे.

“ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार” - शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur's

TULJABHAVANI MAHAVIDYALAYA, TULJAPUR,

Tal- Tuljapur, Dist.Osmanabad-413601 (Maharashtra)

(Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad)

One Day Interdisciplinary National Seminar on

RECENT TRENDS AND ISSUES IN SOCIAL SCIENCES AND COMMERCE

This is to certify that Prof./Dr./Shri./Smt.

सौ संगीता पाटील

आर्ट, कॉमर्स महाविद्यालय, कडेपूर ता.कडेपूर

has participated in One Day Interdisciplinary National Seminar on

Monday, 20th January, 2020 as a Key Note Addressee/Chair Person /Resource Person / Participant. He/She has

presented the paper entitled, "

भारतातील वाढती लोकसंख्या - परिणाम

Dr. H.G.Sapkal
Coordinator

Principal Dr. S. M. Maner
Convener

ISSN 2349-638x
Impact Factor 5.707

**AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL**

PEER REVIEW & INDEXED JOURNAL

Email id : aiirjpramod@gmail.com

www.aiirjournal.com

SPECIAL ISSUE No. 51

Executive Editor

Dr. Jaisingrao Deshmukh

Principal

Ramkrishna Paramhansa Mahavidyalaya,

Osmanabad. (M. S.)

Co-Editor

Mr. D. M. Shinde

Asso. Prof. & Head, Dept. of Sociology

Mr. M. U. Ugile

Asst. Prof. Dept. of Sociology

Chief Editor

Prof. Pramod Tandale

Impact Factor 5.707

ISSN 2349-638x

Aayushi
International Interdisciplinary
Research Journal (AIIRJ)

PEER REVIEW & INDEXED JOURNAL

March 2019

Executive Editor

Dr. Jaisingrao Deshmukh

Principal

Ramkrishna Paramhansa Mahavidyalaya,
Osmanabad.

Co-Editor

Mr. D. M. Shinde

Asso. Prof. & Head, Dept. of Sociology

Mr. M. U. Ugile

Asst. Prof, Dept. of Sociology

Chief Editor

Pramod P. Tandale

Impact Factor

SJIF 5.707

For Details

www.aiirjournal.com

Sr.No.	Author Name	Title of Article / Research Paper
1	Dr. Ramesh S. Mangalekar	Child Labour: Some Issues and Concerns
2	Dr. Ratnakar Bajirao Mhaske	Types of child Labour : A Educational View
3	Shri. Chetan Mohan Gaikwad	Child Labour Causes and Effects
4	Devdatt Tryambak Khajurkar	Education Through Awareness Against Child Labour
5	Dr. Nishant Chandrakant Nirmale	Child Labour and Education
6	Dr. Pramod F. Halemani	Child Labour a Historical Perspective In India
7	Dr.V.B. Nayak	Child Labour And Remedies To Prevent
8	Dr. Shrimant F. Tangade	Effects Of Child Labour On Indian Economy
9	Dr.Shabana. H. Biradar	Child Labour Problem In India
10	Dr. Smt. Suvarna S. Walika	Child Labour In Unorganised Retail Business Sector
11	Dr. Piragouda A. Ghanti	A Study On Child Labour In India Related To Agriculture
12	Shri. G.V. Baviskar	Rehabilitation and Role of Government About Child Labour
13	Dr Nishant Chandrakant Nirmale	A Study of Status of Child Labour and its Adverse Effect on Child in India
14	Ayyubkhan Samsher Khan Pathan	Child Labour: Problem and Consequencies
15	Dr. Ratnakar Bajirao Mhaske	Child Labour: Related to Various Laws
16	Dr. V.G. Shinde	Judicial Contribution in Protection Children from Child Labour
17	Dr. Prakash A Kambale	Child Labour and Indian scenario
18.	प्राचार्य डॉ. सौ. सुलभा देशमुख	बालकामगार निर्मुलनासाठी काम करण्याच्या खासगी संस्था
19	डॉ. सुनंदा एकनाथराव आहेर	बालकामगार समस्या, कारणे आणि परिणाम-एक सर्वांगीण दृष्टीक्षेप
20	डॉ. सत्यभामा विलास जाधव	भारतातील बालकामगार समस्या निर्मुलनासाठी कायदेशीर उपाय योजना
21	डॉ. ए. के. सपाटे	भारतातील बालकामगार समस्या निर्मुलनासाठी कायदेशीर उपाययोजना

22	डॉ. विठ्ठल मारुती कांबळे	बालकामगार समस्येची कारणे आणि परिणाम	58
23	प्रा.डॉ.पांडुरंग मुद्दे	भारतातील बालकामगाराची स्थिती : कारणे व उपाय यांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	60
24	प्रा. डॉ. भगवान भानुदास आव्हाड	भारतातील बालकामगार समस्येची कारणे आणि परिणाम	62
25	प्रा. डॉ. विजय दिनकर पोकळे	भारतातील आधुनिक बालकामगार समस्येचे स्वरूप	65
26	श्री. डॉ. एम. शिंदे	भारतातील बालकामगार समस्येची कारणे व परिणाम	67
27	प्रा. रमेश शंकरराव सोनटक्के	बालकामगार समस्येची कारणे आणि परिणाम	70
28	प्रा. सौ. संगिता यशवंत पाटील	भारतातील बालकामगार समस्या निर्मूलनासाठी कायदेशीर उपाय योजना	73
29	प्रा. विरभद्रेश्वर सामर्लिंग स्वामी	भारतातील बालकामगार समस्येची कारणे व परिणाम	76
30	प्रा. बालाजी पीडगे	बालकामगारांचे पुनर्वसन व शासनाची भूमिका	79
31	प्रा. बी.जे. कुकडे	बालकामगार समस्येची कारणे व परिणाम	82
32	श्री. देवदत्त त्र्यंबक खजूरकर	बालकामगार भारतीय समाजास लागलेला एक कलंक	85
33	प्रा. टी. आर. बोराडे	बालकामगार एक सामाजिक समस्या	88
34	प्रा.सौ.माधुरी गोविंद गिरी	भारतातील बालकामगार समस्या निर्मूलनासाठी कायदेशीर उपाय योजना	90
35	श्री. देवदत्त त्र्यंबक खजूरकर	बालकामगार- समस्येचे परिणाम व शिक्षण	92
36	चेतन मोहन गायकवाड	भारतातील बालकामगार समस्या निर्मूलनासाठी कायदेशीर उपाययोजना	94
37	श्री. बापू तुकाराम बाराते	बालकामगार समस्येची कारणे व परिणाम	96
38	प्रा. जे. एन. शितोळे	भारतातील बालकामगार समस्या निर्मूलनासाठी कायदेशीर उपाययोजना	99
39	प्रा.सुलभा बन्नुवान सोळंके	भारतातील बालकामगार समस्या निर्मूलनासाठी कायदेशीर उपाययोजना	102
40	भिमराव दत्त मोटे	बालकामगार: एक गंभीर सामाजिक समस्या	105
41	प्रा. माधव उत्तमराव उगीले	भारतातील बालकामगार समस्या निर्मूलनासाठी कायदेशीर उपाययोजना	108
42	डॉ. राजेंद्र बगाटे	बालकामगार - एक सामाजिक समस्या	111

भारतातील बालकामगार समस्या निर्मूलनासाठी कावदेशीर उपाय योजना

प्रा. सौ. संगिता यशवंत पाटील

आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, कडेपूर ता. कडेगाव जि. सांगली

1) प्रस्तावना :

सामाजिकशास्त्रात सामाजिक समस्यांच्या अध्ययनाचा प्रारंभ सामाजिक समस्यांचा अर्थ समजून घेण्यापासून होतो. सामाजिक समस्या ही समाजापेक्षा संज्ञा आणि समाजातील अनेक व्यक्तींचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे संबंध ज्या समस्यांशी असतो अशा समस्यांना सामाजिक समस्या असे म्हटले जाते. सामाजिक समस्यांचा अर्थ स्पष्ट होण्यासाठी पुढील घटक उपयोगी पडतात.

1. बहुसंख्य व्यक्तींचा वर्तन प्रतिमानांशी संबंधित असणारी विशिष्ट परिस्थिती.
2. समाजातील असमाधान सामाजिक परिस्थिती याचे अनेकांना जाणवू होणे.
3. असमाधान परिस्थितीचे निर्मूलन करण्यासाठी सामूहिक पातळीवरील उपाययोजना.
4. सामाजिक परिवर्तनातून निर्माण होणारे द्वंद.

तेव्हा सामाजिक समस्या ही व्यापक स्वरूपाचा अर्थ व्यक्त करणारी संकल्पना आहे. सामाजिक समस्यांचे स्वरूप सार्वत्रिक प्रत्येक समाजात अनेक प्रश्न असतात, समाजातील तफावत आणि सामाजिक समस्या निर्माण झाल्यावर उपाय योजना, सामाजिक समस्यांची कारणे सामाजिक परिस्थितीत असतात असे असते.

2) सामाजिक समस्या म्हणजे काय ?

रिचर्ड सी फुल्लर व मेथर्स यांच्या मते, "जेव्हा बहुसंख्य व्यक्तींना सामाजिक प्रमाणकांक्षा संदर्भात एखादी विशिष्ट परिस्थिती ही आक्षेपार्ह व असमाधानकारक आहे. अशी जाणवू होते आणि ही असमाधानकारकता कमी करण्यासाठी नवीन कार्यक्रमांची व सेवांची गरज आहे असे वाटू लागते. तेव्हा ही विशिष्ट परिस्थितीला सामाजिक समस्या असे म्हणतात."

आजच्या आधुनिक समाजात अशा बहुविध समस्या आहेत की, त्या कमी करण्यासाठी उपाययोजना, विविध कार्यक्रम राबविण्यात येतात. त्या समस्या म्हणजे, भ्रष्टाचार, अनैतिकता, घरेबाबूती, गुन्हेगारी, काळा बाजार, चॅटरेपेशीय गुन्हेगारी अशा अनेक समस्या पैकी बालकामगार ही एक देशाला ही एक आकानात्मक समस्या बनली आहे.

बालकामगाराचा उगम औद्योगिक क्रांती, नागरीकरण, खानगीकरण, जागतिकीकरण यानून होत आलेला आहे. बालकामगार हा वयाने लहान असून काम करण्यासाठी अशा मुलांना प्रवृत्त केले जाते. जगामध्ये बालकामगार समस्यांची तीव्रता कमी अधिक प्रमाणात आहे. विकसनशील व अग्रगत समाजापेक्षा प्रगत समाजात याची तीव्रता कमी आहे. पाच बालकामगार समस्या आहे. भारताची 2011 च्या जनगणनेनुसार 5 ते 18 या वयोगटातील प्रत्येक 11 वें बालक कामगार आहे. याचा अर्थ कामगार लोकसंख्यातील 6 टक्के लोकसंख्या 5 ते 18 वयोगटातील आहे. देशातील उत्तरप्रदेश, बिहार, महाराष्ट्र, राजस्थान आणि मध्यप्रदेश या पाच राज्यांमध्ये बाल कामगारांच्या एकूण संख्येपैकी निम्मं बालकामगार आहेत. 2009-10 साली एनएसएसओ ने 5 ते 14 वयोगटातील बालकामगारांची राज्य विहाय नमूद केल्यानुसार वास्त संख्या उत्तराखंडमध्ये 35.62 टक्के एवढी बालकामगारांची संख्या आहे.

3) बालकामगार म्हणजे काय ?

"मुलांचे रोजगारामुळे जे त्यांच्या लहानपणात वंचित ठेवते. निर्धमित शाळेत जाण्यासाठी त्यांची क्षमता हस्तगत करते आणि शारीरिक, शारीरिक, सामाजिक किंवा नैतिकदृष्ट्या धातक ठरते. अशी परिस्थिती ज्या बालकांची असते त्याला बालकामगार म्हणतात."

तेव्हा बालकामगार हा वयाने लहान असतो. सर्वसाधारण 3 ते 9, 10 ते 14, 15 ते 19 या वयोगटातील मुले बालकामगार मानून गणली जातात. सर्वसाधारण असे म्हणता येईल की, "काम करण्याचे योग्य वय नसताना एखाद्या देशातील कायद्याला मान्य झालेले काम करणारे बालकामगार होय."

4) बालकामगारांची कार्यक्षेत्रे :

- शेत व कारखाना क्षेत्र
- उष्णारवृष्टे, छोटं लघुउद्योग
- घरगुती स्वरूपाचे काम
- खाणकाम व्यवसाय
- असंघटीत क्षेत्र
- पर्यटन क्षेत्रात गाईड म्हणून काम करणे.

बाल कामगारांचे मूळ वारिध्व, मरीची, शिक्षणाचा अभाव, शेतोचे भागासलेपण, कौटुंबिक विघटन, समाजातील वाढत जाणारी अनैतिकता, लोकसंख्येची वाढ, जागतिकीकरणाची प्रक्रिया, देशाच्या विकासात पाचभूत सुविधांचा अभाव, शाश्वत विकासवाचक सरकार व जलतेची उदासिनता इ. कारणामुळे बालकामगाराची समस्या तीव्रता वाढत आहे.

स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने समाज सुधारण्यासाठी विविध कायदे कानून, विकासाचे कार्यक्रम राबविले. जुनाट प्रथा, परंपरा काढणे करणारे कायदे, समाजात समानता याची म्हणून घटनेच्या आधारे वेगवेगळ्या कायद्यांची निर्मिती करून भारतीय समाज प्रगत व्हावा म्हणून प्रयत्न केले. त्यापैकीच बालकामगारांची समस्या निर्मूलनासाठी कावदेशीर उपाय योजनेत पुढील प्रमाणे.

1. **गुरुपाद स्वामी समिती** : भारत सरकारने 1979 मध्ये गुरुपादस्वामी यांच्या अभ्यक्षतेद्वारे पहिल्या प्रथम देशातील बाल कामगार प्रश्नांचा सांविस्तर अभ्यास करून शिफारशी सुर्घावण्यासाठी समिती गठित केली. या समितीने फार दुरगामी स्वस्त्यास शिफारश्या केल्या.
 - 1) दारिद्र्याची समस्या अस्तित्वात असेपवेत बाल कामगार प्रश्नांचे निराकरण होणे अशक्य आहे.
 - 2) प्राप्त परिस्थितीमध्ये बाल कामगारांना धोकादायक क्षेत्रामध्ये काम करण्यास प्रतिबंध करणे आणि अन्य क्षेत्रातील कामगारांसाठी नियमन करणे हा एकमेव पर्याय उपलब्ध आहे.
 - 3) बालकामगारांचा प्रश्न हाताळण्यासाठी बहु धोरणात्मक दृष्टीकोन आवश्यक आहे.
 2. **बालकामगार (प्रतिबंध आणि नियमन) अधिनियम 1986** : गुरुपादस्वामी समितीच्या शिफारशींना मूले नव्याने निवडून घेऊन 1986 साली संसदेने उपरोक्त अधिनियम पारित केला. 1986 च्या अधिनियमानुसार बालकांना धोकादायक 18 व्याजात कामात घेऊन 65 प्रक्रियामध्ये काम करण्यास प्रतिबंध करण्यात आला. 1986 सालच्या बालकामगार कायद्यामध्ये दुरुस्त्या प्रसारासाठी विधेयक 2012 मध्ये संसदेने गठण्यात आले. 2012 च्या विधेयकामध्ये दुरुस्त्या करण्यास 13 मे 2015 रोजी मंत्रीमंडळाने मान्यता दिली. या विधेयकामध्ये पुढील दुरुस्त्या केल्या.
 - 1) 14 वर्षांखालील मुलांना धोकादायक घरगुती उद्योग किंवा मनोरंजन उद्योगांचा अपवाद करता अन्यत्र कोठेही कामात घेऊन येऊ नये. नाही.
 - 2) पालकांनी आपल्या बालकांना कामावर वारंवार ठेवण्याचा प्रयत्न केल्यास हा अपराध समजून 10 हजारच्या दंडाचे सामना करावे. कामावर ठेवून घेणाऱ्या मालकांना देखील अपराधात्मक दंडाची शिक्षेची तरतूद आहे.
 - 3) नव्या दुरुस्त्यानुसार 14 ते 18 हा वयोगट म्हणजे किशोरवयीन होय. त्यांना देखील धोकादायक व्यवसाय आणि प्रक्रियामध्ये काम करण्यास प्रतिबंध केला आहे.
 3. **बालकामगाराबाबतचे राष्ट्रीय धोरण 1987** : बालकामगार समस्येचे निराकरण करण्याकरिता पुढीलप्रमाणे 'कृती योजना' करण्यात आली आहे.
 - 1) बाल कामगारांच्या हिताकरिता सर्वसाधारण विकास कार्यक्रमावर भर
 - 2) राष्ट्रीय बाल कामगार प्रकल्प योजना.

1988 साली देशभरात मोठ्या प्रमाणात बाल कामगारांची संख्या असलेल्या व जिल्ह्यामध्ये राष्ट्रीय बाल कामगार प्रकल्प सुरू करण्यात आले. या योजनेनुसार कामातून मुक्त करण्यात आलेल्या बाल कामगारांसाठी विशेष शाळा चालविण्यात आल्या.
 4. **आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनांच्या सहकार्याने प्रयत्न : (ILO)**

आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेने 1991 साली झाली. जगभरातून बालकामगार समस्येचे निराकरण करण्यासाठी बालकामगार समस्येच्या निर्मूलनाकरिता आंतरराष्ट्रीय कार्यक्रम सुरू केला. या सामान्यस्य करारावर 1992 साली स्वाक्षरी काढण्यात आली. पहिला देश आहे. 11 व्या पंचवार्षिक योजने दरम्यान आवृलओआयपीटइ अंतर्गत देशात इंडस, ऑइप्रदेश फेन 2 जाली. प्रकल्प राबविण्यात आले.
 5. **सर्वोच्च न्यायालय आणि बाल कामगार** : सर्वोच्च न्यायालयाने विविध खटल्यांच्या निवाड्यामधून बाल हक्कांना उपाययोजना आणि आपण बाल हक्कांचे पाठोराखे असल्याचे ही स्पष्ट केले. उदा. उर्मी कृष्णन खटल्यामध्ये (1993) कलम 21 ची व्याख्या विस्तार न्यायालयाने बालकांच्या सक्तीच्या प्रथमिक शिक्षणाचा हक्क प्रतिपादीत केला.

सर्वोच्च न्यायालयाने बाल कामगार समस्येबाबत 10 डिसेंबर 1996 रोजी दिलेला निवाडा अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. सर्वोच्च न्यायालयाने एम.सी. मेहता विरुद्ध तामिळनाडू राज्य या याचिकेवर निर्णय देताना बालकामगार समस्येच्या निवडण्यासाठी काही निर्देशक तत्वे नमूद केली. ती पुढीलप्रमाणे.

 - 1) बाल कामगारांना अधोरेखित करण्यासाठी सर्वेक्षण करणे.
 - 2) बाल कामगारांना धोकादायक उद्योगांपासून मुक्त करणे आणि योग्य संस्थामध्ये त्यांच्या शिक्षणाची हमी देणे.
 - 3) होणे मालकांना बाल कल्याणकारिता स्थापन करण्यात आलेल्या निधीमध्ये प्रति बाल कामगारास रु 20,000/- देण्यात येणे.
 - 4) कामातून सुटका करण्यात आलेल्या प्रत्येक बालकाच्या कुटुंबातील एका प्रौढ व्यक्तीला राज्य सरकारने रोजगार सुलभता प्रकल्प चालू राखू नसेल तर निर्माण करण्यात आलेल्या कल्याण निधीला 5000 रुपयांचे योगदान देण्यात यावे.
 - 5) कामातून मुक्त करण्यात आलेले बालक प्रत्यक्षात शाळेत पाठविले जात नाही. तोपर्यंत कल्याण निधीमध्ये अन्वयन घेऊन काम करण्यात आलेल्या एकत्रित रु. 20,000/- 25000 वरील ज्याजातून अशा बालकांच्या कुटुंबाला वित्तीय सहाय्य देण्यात येते. तसेच 12 व्या योजनेतील व्यूहनीती, बालकामगार समिती आणि सल्लागार मंडळे, केंद्रीय पर्यवेक्षण समिती, राज्य सरकार, अशा अनेक उपक्रमातून व कायद्यातून बालकामगारांची समस्या नाहीशी व्हावी म्हणून प्रयत्न सुरूच आहेत.
- 5) निष्कर्ष :
- बालकामगार ही समस्या दारिद्र्य गरीबी यामधून निर्माण झालेली वास्तवता आहे.
 - बालकामगार समस्या हे भागासलेल्या समाजाचे लक्षण दर्शविते.
 - वेगवेगळ्या कायदेशोर, तरतूदीतून ही बालकामगाराचे अस्तित्त्व टिकून आहे हे विशेष.

- 2011 च्या जनगणनेनुसार आंध्रप्रदेश, बिहार, महाराष्ट्र, राज्यस्थान आणि मध्यप्रदेश या पाच राज्यांमध्ये एकूण बालकांच्या संख्येचेकी निम्मे बालकांमगार आहेत. एवढे कायदेशीर उपाय असतानादेखील अस्तित्त्व मोठ्या प्रमाणात आहे हे विशेष आहे.
- कायदेशीर तरतुदींवरवीर लोक जागृतीसुध्दा महत्त्वाची आहे.

संदर्भ :

1. डॉ. सी.आर. जोशी, सामाजिक शास्त्रातील संज्ञा सिध्दांताचा कोश
2. डॉ. व.धो. काचोळे, लोकसंख्या आणि समाज
3. डॉ. व. लोटे, सामाजिक समस्या
4. सुभाष जयवंत/महेश शिरपुरकर, मानवी हक्क

ISSN 2349-638x
Impact Factor 5.707

**AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL**

PEER REVIEW & INDEXED JOURNAL

Email id : aiirjpramod@gmail.com

www.aiirjournal.com

SPECIAL ISSUE No. 51

Executive Editor

Dr. Jaisingrao Deshmukh

Principal

Ramkrishna Paramhansa Mahavidyalaya,

Osmanabad. (M. S.)

Co-Editor

Mr. D. M. Shinde

Asso. Prof. & Head, Dept. of Sociology

Mr. M. U. Ugile

Asst. Prof. Dept. of Sociology

Chief Editor

Prof. Pramod Tandale

Impact Factor 5.707

ISSN 2349-638x

Aayushi
International Interdisciplinary
Research Journal (AIIRJ)

PEER REVIEW & INDEXED JOURNAL

March 2019

Executive Editor

Dr. Jaisingrao Deshmukh

Principal

Ramkrishna Paramhansa Mahavidyalaya,
Osmanabad.

Co-Editor

Mr. D. M. Shinde

Asso. Prof. & Head, Dept. of Sociology

Mr. M. U. Ugile

Asst. Prof, Dept. of Sociology

Chief Editor

Pramod P. Tandale

Impact Factor

SJIF 5.707

For Details

www.aiirjournal.com

Sr.No.	Author Name	Title of Article / Research Paper
1	Dr. Ramesh S. Mangalekar	Child Labour: Some Issues and Concerns
2	Dr. Ratnakar Bajirao Mhaske	Types of child Labour : A Educational View
3	Shri. Chetan Mohan Gaikwad	Child Labour Causes and Effects
4	Devdatt Tryambak Khajurkar	Education Through Awareness Against Child Labour
5	Dr. Nishant Chandrakant Nirmale	Child Labour and Education
6	Dr. Pramod F. Halemani	Child Labour a Historical Perspective In India
7	Dr.V.B. Nayak	Child Labour And Remedies To Prevent
8	Dr. Shrimant F. Tangade	Effects Of Child Labour On Indian Economy
9	Dr.Shabana. H. Biradar	Child Labour Problem In India
10	Dr. Smt. Suvarna S. Walika	Child Labour In Unorganised Retail Business Sector
11	Dr. Piragouda A. Ghanti	A Study On Child Labour In India Related To Agriculture
12	Shri. G.V. Baviskar	Rehabilitation and Role of Government About Child Labour
13	Dr Nishant Chandrakant Nirmale	A Study of Status of Child Labour and its Adverse Effect on Child in India
14	Ayyubkhan Samsher Khan Pathan	Child Labour: Problem and Consequencies
15	Dr. Ratnakar Bajirao Mhaske	Child Labour: Related to Various Laws
16	Dr. V.G. Shinde	Judicial Contribution in Protection Children from Child Labour
17	Dr. Prakash A Kambale	Child Labour and Indian scenario
18.	प्राचार्य डॉ. सौ. सुलभा देशमुख	बालकामगार निर्मुलनासाठी काम करण्याच्या खासगी संस्था
19	डॉ. सुनंदा एकनाथराव आहरे	बालकामगार समस्या, कारणे आणि परिणाम-एक सवांगीण दृष्टीक्षेप
20	डॉ. सत्यभामा विलास जाधव	भारतातील बालकामगार समस्या निर्मुलनासाठी कायदेशीर उपाय योजना
21	डॉ. ए. के. सपाटे	भारतातील बालकामगार समस्या निर्मुलनासाठी कायदेशीर उपाययोजना

22	डॉ. चिहुल मारुती कांबळे	बालकामगार समस्येची कारणे आणि परिणाम	58
23	प्रा.डॉ.पांडुरंग मुठ्ठे	भारतातील बालकामगाराची स्थिती : कारणे व उपाय यांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	60
24	प्रा. डॉ. भगवान भानुदास आरुहाड	भारतातील बालकामगार समस्येची कारणे आणि परिणाम	62
25	प्रा. डॉ. विजय दिनकर पोकळे	भारतातील आधुनिक बालकामगार समस्येचे स्वरूप	65
26	श्री. डॉ. एम. शिंदे	भारतातील बालकामगार समस्येची कारणे व परिणाम	67
27	प्रा. रमेश शंकरराव सोनटक्के	बालकामगार समस्येची कारणे आणि परिणाम	70
28	प्रा. सौ. संगिता यशवंत पाटील	भारतातील बालकामगार समस्या निर्मूलनासाठी कायदेशीर उपाय योजना	73
29	प्रा. विरभद्रेश्वर सामलिंग स्वामी	भारतातील बालकामगार समस्येची कारणे व परिणाम	76
30	प्रा. बालाजी पीडगे	बालकामगारांचे पुनर्वसन व शासनाची भूमिका	79
31	प्रा. बी.जे. कुकडे	बालकामगार समस्येची कारणे व परिणाम	82
32	श्री. देवदत्त त्र्यंबक खजूरकर	बालकामगार भारतीय समाजास लागलेला एक कलंक	85
33	प्रा. टी. आर. बोराडे	बालकामगार एक सामाजिक समस्या	88
34	प्रा.सौ.माधुरी गोविंद गिरी	भारतातील बालकामगार समस्या निर्मूलनासाठी कायदेशीर उपाय योजना	90
35	श्री. देवदत्त त्र्यंबक खजूरकर	बालकामगार- समस्येचे परिणाम व शिक्षण	92
36	चेतन मोहन गायकवाड	भारतातील बालकामगार समस्या निर्मूलनासाठी कायदेशीर उपाययोजना	94
37	श्री. बापू तुकाराम बाराते	बालकामगार समस्येची कारणे व परिणाम	96
38	प्रा. जे. एन. शितोळे	भारतातील बालकामगार समस्या निर्मूलनासाठी कायदेशीर उपाययोजना	99
39	प्रा.सुलभा बब्रुवान सोळंके	भारतातील बालकामगार समस्या निर्मूलनासाठी कायदेशीर उपाययोजना	102
40	भिमराव दत्तु मोटे	बालकामगार: एक गंभीर सामाजिक समस्या	105
41	प्रा. माधव उत्तमराव उगीले	भारतातील बालकामगार समस्या निर्मूलनासाठी कायदेशीर उपाययोजना	108
42	डॉ. राजेंद्र बगाटे	बालकामगार – एक सामाजिक समस्या	111

भारतातील बालकामगार समस्या निर्मूलनासाठी कायदेशीर उपाय योजना

प्रा. सो. मंगिता पञ्चवत पाटील

अर्टस् अँड कॉमर्स कॉलेज, कडेपूर ता. कडेगाव जि. सांगली

1) प्रस्तावना :

समाजशास्त्रात सामाजिक समस्यांच्या अन्वयनाचा प्रारंभ सामाजिक समस्यांचा अर्थ समजून घेण्यापासून होतो. सामाजिक समस्या ही समाजसापेक्ष संज्ञा आहे. समाजातील अनेक व्यक्तींचा प्रत्यक्ष किंवा अदृश्यरूपाने संबंध ज्या समस्यांशी असतो अशा समस्यांना सामाजिक समस्या असे म्हटले जाते. सामाजिक समस्यांचा अर्थ स्पष्ट होण्यासाठी पुढील घटक उपयोगी पडतात.

1. बहुसंख्य व्यक्तींच्या वर्तन प्रतिमानाशी संबंधित असणारी विशिष्ट परिस्थिती.
2. समाजातील असमाधान सामाजिक परिस्थिती याची अनेकांना जाणीव होणे.
3. असमाधान परिस्थितीपे निरमूलन करण्यासाठी सामूहिक फातळीवरील उपाययोजना.
4. सामाजिक परिवर्तनातून निर्माण होणारे द्वंद.

हेच सामाजिक समस्या ही व्यापक स्वरूपाचा अर्थ व्यक्ता करणारी संकल्पना आहे. सामाजिक समस्यांचे स्वस्थ सार्वजनिक प्रत्येक समाजात अनेक प्रश्न असतात, समाजातील तफावत आणि सामाजिक समस्या निर्माण झाल्यावर उपाय योजना, सामाजिक समस्यांचे कारणे सामाजिक परिस्थितीत असतात असे असते.

2) सामाजिक समस्या म्हणजे काय ?

रिचर्ड सी फुल्लर व मेयर्स यांच्या मते, "जेव्हा बहुसंख्य व्यक्तींना सामाजिक प्रमाणकांच्या संदर्भात एखादी विशिष्ट परिस्थिती ही आक्षेपार्ह व असमाधानकारक आहे. अशी जाणीव होते आणि ही असमाधानकारकता कमी करण्यासाठी नवीन कार्यक्रमांची व योजनांची गरज आहे असे वाटू लागते. तेव्हा ह्या विशिष्ट परिस्थितीला सामाजिक समस्या असे म्हणतात."

आजच्या आधुनिक समाजात अशा बहुविध समस्या आहेत की, त्या कमी करण्यासाठी उपाययोजना, विविध कार्यक्रम राबविण्यात येतात. त्या समस्या म्हणजे, भ्रष्टाचार, अनेकिकता, वैश्यावृत्ती, गुन्हेगारी, काळा बाजार, पांढरपेशीय गुन्हेगारी अशा अनेक समस्या पैकी बालकामगार ही एक देशाला ही एक आकान्तात्मक समस्या बनली आहे.

बालकामगाराचा उगम औद्योगिक क्रांती, नागरीकरण, छाजणीकरण, जागतिकीकरण यज्ञून होत आलेला आहे. बालकामगार हा वयाने लहान असून काम करण्यासाठी अशा मुलांना प्रवृत्त केले जाते. ज्यामध्ये बालकामगार समस्यांची तीव्रता कमी अधिक प्रमाणात आहे. विकसनशील व अग्रगत समाजापेक्षा प्रगत समाजात याची तीव्रता कमी आहे. मात्र बालकामगार समस्या आहे. भारताची 2011 च्या जनगणनेनुसार 5 ते 18 या वयोगटातील प्रत्येक 11 वे बालक कामगार आहे. याचा अर्थ कामगार लोकसंख्यातील 6 टक्के लोकसंख्या 5 ते 18 वयोगटातील आहे. देशातील उत्तरप्रदेश, बिहार, महाराष्ट्र, राजस्थान आणि मध्यप्रदेश या पाच राज्यांमध्ये बाल कामगारांच्या एकूण संख्येपैकी निम्मं बालकामगार आहेत. 2009-10 साली एनएसएसओ ने 5 ते 14 वयोगटातील बालकामगारांची राज्य निश्चाय नमूद केल्यानुसार जास्त संख्या उत्तराखंडमध्ये 35.62 टक्के एवढी बालकामगारांची संख्या आहे.

3) बालकामगार म्हणजे काय ?

"मुलांचे रोजगारामुळे जे त्यांच्या लहानपणाला बाधित ठेवते. नियमित शब्दात जाण्यासाठी त्यांची क्षमता हस्तगत करते आणि शारीरिक, शारीरिक, सामाजिक किंवा नैतिकदृष्ट्या घातक ठरते. अशी परिस्थिती ज्या बालकांची असते त्याला बालकामगार म्हणतात."

तेव्हा बालकामगार हा वयाने लहान असतो. सर्वसाधारण 3 ते 9, 10 ते 14, 15 ते 19 या वयोगटातील मुले बालकामगार म्हणून गणली जातात. सर्वसाधारण असे म्हणता येईल की, "काम करण्याचे योग्य वय नसताना एखाद्या देशातील कायद्याला मान्य ठेवून श्रम करणारे बालकामगार होय."

4) बालकामगारांची कार्यक्षेत्रे :

- जेती व कारखाना क्षेत्र
- उफारणूहे, छोटे लघुउद्योग
- घरगुती स्वरूपाचे काम
- खाणकाम व्यवसाय
- असंप्रदीत क्षेत्र
- पर्यटन क्षेत्रात गाईड म्हणून काम करणे.

बाल कामगारांचे मुळ दरिद्र, गरीबी, शिक्षणाचा अभाव, शेतीचे मागासलेपण, कौटुंबिक विघटन, समाजातील वाढत जाणारी अनेकिकता, लोकसंख्येचे वाढ, जागतिकीकरणाची प्रक्रिया, देशाच्या विकासात पायाभूत सुविधांचा अभाव, शाश्वत विकासाबाबत सरकार व जनतेची उदासिन्ता इ. कारणामुळे बालकामगारांची समस्या तीव्रता वाढत आहे.

स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने समाज सुधारण्यासाठी विविध कायदे काढून, विकासाचे कार्यक्रम राबविले. जुनाट प्रथा, परंपरा वगैरे कारणे कायदे, समाजात समानता याची म्हणून घटनेच्या आधारे वेगवेगळ्या कायद्यांची निर्मिती करून भारतीय समाज प्रगत व्हावा म्हणून प्रयत्न केले. त्यापैकीच बालकामगारांची समस्या निर्मूलनासाठी कायदेशीर उपाय योजनेत पुढील प्रमाणे.

1. **गुरुपाद स्वामी समिती :** भारत सरकारने 1979 मध्ये गुरुपादस्वामी यांच्या अध्यक्षतेखाली पहिल्या प्रथम देशभरातील बालकांमगार प्रश्नांचा संवस्तर अभ्यास करून शिफारशी सुचविण्यासाठी समिती गठित केली. या समितीने फार दुरगामी स्विकारण्यात आलेल्या.

1) दारिद्र्याची समस्या अस्तित्वात असेपर्यंत बाल कामगार प्रश्नाचे निराकरण होणे अशक्य आहे.
2) प्रांत परिस्थितीमध्ये बाल कामगारांना थोकादायक क्षेत्रांमध्ये काम करण्यास प्रतिबंध करणे आणि अन्य क्षेत्रातील कामगारांना कामे मिळवून देणे हा एकमेव पर्याय उपलब्ध आहे.

3) बालकामगारांचा प्रश्न हाताळण्यासाठी बहु धोरणात्मक दृष्टीकोन आवश्यक आहे.

2. **बालकामगार (प्रतिबंध आणि नियमन) अधिनियम 1986 :** गुरुपादस्वामी समितीच्या शिफारशींना मूर्त स्वरूप देण्यासाठी 1986 साली संसदेने उपरोक्त अधिनियम पारित केला. 1986 च्या अधिनियमानुसार बालकांना थोकादायक 18 प्रकारच्या कार्यांमध्ये 65 प्रकियामध्ये काम करण्यास प्रतिबंध करण्यात आला. 1986 सालच्या बालकामगार कायद्यामध्ये दुरुस्त्या प्रकियेच्या अंतर्गत विधेयक 2012 मध्ये संसदेत मांडण्यात आले. 2012 च्या विधेयकामध्ये दुरुस्त्या करण्यास 13 मे 2015 रोजी मंत्रिमंडळाने मान्यता दिली. या विधेयकामध्ये पुढील दुरुस्त्या केल्या.

1) 14 वर्षांखालील मुलांना थोकादायक घरगुती उद्योग किंवा मत्तोरंजन उद्योगाचा अपवाद करता अन्यत्र कोठेही कामावर उतरवण्यात येऊ नये.

2) बालकांनी आपल्या बालकांन कामावर चारचार ठेवण्याचा प्रयत्न केल्यास हा अपराध समजून 10 हजारच्या रकमेची दंडाची शिक्षा देण्यात येऊन कामावर ठेवून घेणाऱ्या मालकांना देखील अपराधात्मक रकमेची शिक्षाची तरतूद आहे.

3) नव्या दुरुस्त्यानुसार 14 ते 18 हा वयोगट म्हणजे किशोरवयीन होय. त्यांना देखील थोकादायक व्यवसाय आणि उद्योगांमध्ये काम करण्यास प्रतिबंध केला आहे.

3. **बालकामगाराबाबतचे राष्ट्रीय धोरण 1987 :** बालकामगार समस्येचे निराकरण करण्याकरिता पुढीलप्रमाणे 'कृते' कायदा करण्यात आली आहे.

1) बाल कामगारांच्या हिताकरिता सर्वसाधारण विकास कार्यक्रमावर भर

2) राष्ट्रीय बाल कामगार प्रकल्प योजना.

1988 साली देशभरात मोठ्या प्रमाणात बाल कामगारांची संख्या असलेल्या व जिल्ह्यामध्ये राष्ट्रीय बाल कामगार प्रकल्प प्रारंभ करून सुरू करण्यात आली. या योजनेनुसार कामातून मुक्त करण्यात आलेल्या बाल कामगारांसाठी विशेष शाळा चालविण्यात आल्या.

4. **आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनांच्या सहकार्याने प्रयत्न : (ILO)**

आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेने 1991 साली झाली. जगभरातून बालकामगार समस्येचे निराकरण करण्यासाठी कामगार समस्येच्या निर्मूलनाकरिता आंतरराष्ट्रीय कार्यक्रम सुरू केला. या सामान्यस्य करारावर 1992 साली स्वाक्षरी करण्यात आली. पहिला देश आहे. 11 व्या पंचवर्षीक योजने दरम्यान आयएलओआयपीड अंतर्गत देशात इंडस, ऑध्रप्रदेश फेज 2 आणि उत्तर प्रदेश प्रकल्प राबविण्यात आले.

5. **सर्वांचे न्यायालय आणि बाल कामगार :** सर्वांचे न्यायालयाने विविध खटल्यांच्या निवाड्यामधून बाल हक्कांना अर्थीकरण आणि आपण बाल हक्कांचे पाठोराखे असल्याचे ही स्पष्ट केले. उदा. उम्री कृष्णन खटल्यामध्ये (1993) कलम 21 चे अर्थीकरण विस्तार न्यायालयाने बालकांच्या संक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा हक्क प्रतिपादित केला.

सर्वांचे न्यायालयाने बाल कामगार समस्येबाबत 10 डिसेंबर 1996 रोजी दिलेला निवाडा अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

सर्वांचे न्यायालयाने एस.सी. मेहता विरुध्द तामिळनाडू राज्य या वाचिकेवर निर्णय देताना बालकामगार समस्येच्या निराकरणाला काही निर्देशक तत्वे नमूद केली. ती पुढीलप्रमाणे.

1) बाल कामगारांना अधोरेखित करण्यासाठी सर्वेक्षण करणे.

2) बाल कामगारांना थोकादायक उद्योगांपासून मुक्त करणे आणि योग्य संस्थांमध्ये त्यांच्या शिक्षणाची हमी देणे.

3) दोनो मालकांनी बाल कल्याणाकरिता स्थापन करण्यात आलेल्या विधेमध्ये प्रति बाल कामगारास रु 20,000/- कल्याण निधीची स्थापना करणे. या निधीतून बाल कामगारांचे काय शक्य नसेल तर निर्माण करण्यात आलेल्या कल्याण निधीला 5000 रुपयांचे योगदान देण्यात यावे.

4) कामातून मुक्त करण्यात आलेल्या प्रत्येक बालकाच्या कुटुंबातील एका प्रौढ व्यक्तीला राज्य सरकारने रोजगार कल्याण निधीतून कामातून मुक्त करण्यात आलेल्या एकत्रित रु. 20,000/- 25000 वरील व्याजातून अशा बालकाच्या कुटुंबाला वित्तीय सहाय्य देण्यात यावी.

5) कामातून मुक्त करण्यात आलेल्या बालकांच्या कुटुंबातील व्यक्ती, बालकामगार समिती आणि सल्लागार मंडळे, केंद्रीय पर्यवेक्षण समिती, राज्य सरकार, नव्या 12 व्या योजनेतील व्युहनीती, बालकामगार समिती आणि सल्लागार मंडळे, केंद्रीय पर्यवेक्षण समिती, राज्य सरकार, नव्या 12 व्या योजनेतील व्युहनीती व कायदातून बालकामगारांची समस्या नाहीशी व्हावी म्हणून प्रयत्न सुरूच आहेत.

5) निष्कर्ष :

- बालकामगार ही समस्या दारिद्र्य गरीबी यामधून निर्माण झालेली वास्तव्यता आहे.
- बालकामगार समस्या हे मागासलेल्या समाजाचे लक्षण दर्शविते.
- वेगवेगळ्या कायदेशीर, तरतूदीतून ही बालकामगाराचे अस्तित्त्व टिकून आहे हे विशेष.

- 2011 च्या जनगणनेनुसार आंध्रप्रदेश, बिहार, महाराष्ट्र, राज्यस्थान आणि मध्यप्रदेश या पाच राज्यांमध्ये एकूण बालकांच्या संख्येपैकी निम्मं बालकामगार आहेत. एपदे कायदेशीर उपाय असतानादेखील अस्तित्त्व मोठ्या प्रमाणात आहे हे विशेष आहे.
- कायदेशीर तरतुदीवरवीर लोक जागृतीमुध्दा महत्त्वाची आहेत.

संदर्भ :

1. डॉ. वी. व्जर, नोशी, सामाजिक शास्त्रातील संश्ल सिध्दांताया कांश
2. डॉ. व.धो. कापोळे, लोकसंख्या आणि समाज
3. व. ज. लोटे, सामाजिक समस्या
4. तुकाराम नाथव/महेश शिरपुरकर, मानवी हक्क

**Arts and Commerce College, Kadepur
Metric No. 3.3.1.**

**Research papers in the Journals notified on UGC Care list
2017-2018**

काळामुर्य आणि हॅट घालणारी बाई ,प्राचीन मिथकांना नवे स्त्रीवादी अर्थ देणारी कलाकृती	Shri B.B.Pawar	Marathi	Hi-Teah research journal Analysis	Aug- Jan.2018	2231- 6671
Income and Consumption of Farmers in Drought Prone Region	Dr.Satish Vyavahare	Economics	Interdisciplinary International Conference Contemporary Issues and challenges in social sciences and Languages	Sep-18	2349- 638x
Farmers Asset -holding pattern in drought prone region in western Maharashtra	Dr.Satish Vyavahare	Economics	Indian Journal of Economics and Development	Oct-18	2320- 9836
An Analysis of Consumption Expenditure in India	Dr.Satish Vyavahare	Economics	European Academic Research	Jan-18	2286- 4822
शिरवळ्या किल्ले शुभानमंगल इतिहास व सध्या स्थिती	Smt.S.B.Ingavale	History	Printing Area international multilingual research journal	Sep.-2017	2394- 5303
१९४२ ची चळवळ एक जन आंदोलन	Smt.S.B.Ingavale	History	Sanshodhan research booklet	Oct.- 2017	2278- 5914
श्री विश्वनाथ काशिनाथ वाघ यांचे जीवन व कार्य	Shri R.P.Mahanwar	History	Sanshodhan research booklet	Oct.- 2017	2278- 5914
लक्ष्मिकांत देशमुख यांचे सामाजिक कार्य	shri kumar ingale	Marathi	Research journey	Oct.- 2017	2348- 7143
शिक्षणाचा मुलभूत हक्क धोरणे व सद्यस्थिती	Shri.D.A.Honmane	Economics	EIJR	18-Feb	2277- 8721
जागतिकी करणाचे भारतीय शेतीवरील परिणाम व उपाय योजना	Shri.D.A.Honmane	Economics	विद्यावार्ता	17-Sep	2319- 9318
A study of Measure crop productivity in Maharashtra	Prof. I. B. Ahire	Economics	विद्यावार्ता	17-Sep	2319- 9318

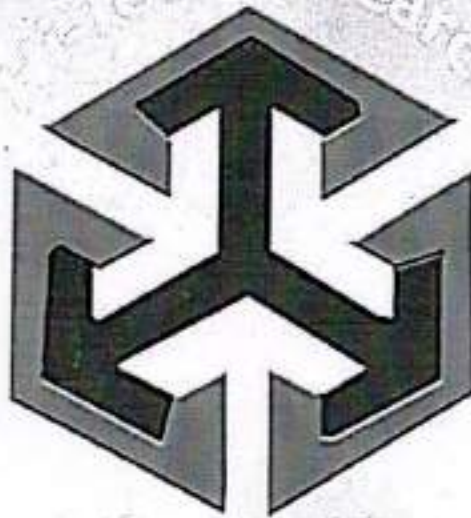

PRINCIPAL
 Arts & Commerce College,
 Kadepur, Tal. Kadegaon, Dist. Sangli

ISSN 2231-6671

International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

 Hi-TECH
RESEARCH ANALYSIS

EDITOR IN CHIEF
DR. BALAJI KAMBLE

IMPACT FACTOR
3.22

ISSN 2231- 6671

International Registered & Recognized

Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

HI-TECH RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XIV, Vol. - IV Year - VII, (Half Yearly) Aug. 2017 To Jan. 2018	CHIEF EDITOR	
<u>Editorial Office :</u> 'Gyandev-Parvali', R-9/139/6-A-1, Near Vishal School, LIC Colony, Pragati Nagar, Latur Dist. Latur - 413531, (Maharashtra), India.	Dr. Balaji G. Kamble Research Guide & Head, Dept. of Economics, Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Latur, Dist. Latur.(M.S.) (Mob. 09423346913)	
<u>Contact :</u> 02382 - 241913 09423346913/09503814000 07276305000/09837935252	EXECUTIVE EDITORS	
Website www.irasg.com	Scott. A. Venezia Director, School of Business, Encenada Campus, California, (U.S.A.) Dr. Balaji K. Shinde Member of Academic Council, S.R.T.M.U, Nanded. (M.S.) Dr. Omshiva V. Ligade Head, Dept. of History Shivajiruti College, Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.) Bhujang R. Bobade Director Manuscript Dept., D. A. & C. Research Institute, Malakpet, Hyderabad. (A.P.)	Dr. K. K. Patil Professor & Head, Dept. of Economics Kamabai Jamkar Mahila College, Parbhani, Dist. Parbhani (M.S.) Dr. U. Takataka Mine Tokyo (Japan) Dr. Babasaheb M. Gore Dean- Faculty of Education & M.C. Member, S.R.T.M.U, Nanded.(M.S.) Dr. R. M. Salunke Head, Dept. of History Mahila Mahavidyalaya Nandurbar, Dist. Nandurbar (M.S.)
	DEPUTY-EDITOR	
<u>E-mail :</u> interlinkresearch@rediffmail.com visiongroup1994@gmail.com mbkamble2010@gmail.com	Dr. G. V. Menkudale Dept. of Dairy Science, Mahatma Basaweshwar College, Latur, Dist. Latur.(M.S.) Dr. C.J. Kadam Head, Dept. of Physics, Maharashtra Mahavidyalaya, Ningola, Dist. Latur.(M.S.) Dr. Balaji S. Bhure Dept. of Hindi, Shivajiruti College, Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)	Dr. Bharat S. Handibag Dean, Faculty of Arts, Dr. B.A.M.U. Aurangabad(M.S.) Dr. S.B. Wadekar Dept. of Dairy Science, Adarsh College, Hingoli, Dist. Hingoli.(M.S.) Dr. Shivaji Vaidya Dept. of Hindi, B. Raghunath College, Parbhani, Dist. Parbhani.(M.S.)
<u>Published by :</u> JYOTICHANDRA PUBLICATION Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.) India	CO-EDITORS	
<u>Price :</u> ₹ 200/-	Dr. R.N. Salve Head, Dept. of Sociology, Shivaji University, Kolhapur, Dist. Kolhapur.(M.S.) Ghansham S. Baviskar Dept. of English, RNC & NSC College, Nasik, Dist. Nasik.(M.S.)	Dr. Kailash Tombare Head, Dept. of Economics, Devgiri Mahavidyalaya, Aurangabad.(M.S.) Dr. Kailash R. Nagulkar Head, Dept. of History, Gulab Nabi Azad College, Barshi Tahsil, Dist. Akola.(M.S.)

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Need of Women Empowerment in Informal Sector Dr. Baljit Kaur R. Oberoi	1
2	Effectiveness of Specific Training Programme for Athletes of 100 M. Sprint Event Dr. Umesh J. Rathi	6
3	पारंपारिक हातमाग विणकाम करणाऱ्या कामगारांची स्थिती कैलाश लक्ष्मण शामकुवर	11
4	महिला सबलीकरणाच्या विविध शासकीय योजना प्रा. दिनेश बी. खेरडे	19
5	महाराष्ट्रातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्र व त्यामधील आदिवासी लोकसंख्येचा चिकित्सक अभ्यास (जनगणना - २०११) डॉ. गजानन एस. कुबडे	23
6	'काळासूर्य' आणि 'हॅट घालणारी बाई': प्राचीन मिथकांना नवे स्त्रीवादी अर्थ कलाकृती बापूराव भगवानराव पवार	34
7	चित्रपट संगीत आणि उपशास्त्रीय संगीत डॉ. राम बोरगांवकर	39
8	३५ ते ४५ वयोगटातील निवडलेल्या पुरुषांच्या आरोग्याधिष्ठीत घटकावर योग प्रशिक्षणाचा होणारा परिणाम डॉ. दिवाकर रुईकर	42
9	स्त्रियांच्या विकासात सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान प्रा. आर. टी. कुलसिंगे	47
10	खाजकीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण आणि सेझ यांची सामाजिक परिवर्तनातील भूमिका डॉ. वळीराम अवचार	52

6

'काळासूर्य' आणि 'हॅट घालणारी बाई': प्राचीन मिथकांना नवे स्त्रीवादी अर्थ देणारी कलाकृती

बापूराव भगवानराव पवार
मराठी विभाग प्रमुख,
आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज,
कडेपूर, जि. सांगली

Research Paper - Marathi

प्रस्तावना

मराठी साहित्यात सर्वसाधारण १९६०नंतर जे विविध वाङ्मय प्रवाह निर्माण झाले, त्यामध्ये प्रामुख्याने ग्रामीण, दलित, आदिवासी, स्त्रीवादी या साहित्य प्रवाहाचा समावेश होतो. या साहित्य प्रवाहापैकी स्त्रीवादी साहित्य प्रवाह हा एक महत्त्वाचा साहित्य प्रवाह म्हणून ओळखला जातो. स्त्रियांच्या स्वतःच्या वेगळेपणाची जाणीव प्रकर्षाने व्यक्त करणारे व स्वत्वाचा शोध घेऊ पाहणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य होय. १९६० नंतरच्या काळामध्ये स्त्रीवादी साहित्य प्रवाहामध्ये कथा, कादंबरी, कविता हे वाङ्मय प्रकार विपुल प्रमाणात निर्माण झाले. स्त्रीवादी साहित्यात प्रामुख्याने गौरी देशपांडे, शांता गोखले, कविता महाजन, प्रिया तेंडुलकर, सानिया, मेघना पेठे, नीरजा, कमल देसाई यांचे महत्त्वाचे योगदान आहे. सामान्य स्त्रियांच्या अस्तित्वाचे अर्थ लावणारे आणि चिंतन करण्यास लावणारे स्त्रीवादी लेखन कमल देसाई यांनी न केले. त्यांच्या या लेखनातून विद्रोही आणि स्त्रीवादी सूर प्रगट होतो. देव, धर्म, विश्व, लैंगिकता आणि पुरुषी दृष्टिकोनाचे वर्चस्व अशा विषयावर त्यांनी स्वतंत्र विचार मांडले आहेत.

कमल देसाई यांच्या साहित्याचा परिचय

स्त्रीवादी साहित्यामध्ये प्रामुख्याने कमल देसाई यांचे 'रंग-१' आणि 'रंग- २' हे कथासंग्रह, 'रात्रदिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग' ही कादंबरी १९५९ मध्ये प्रकाशित झाली.

त्यानंतर त्यांच्या 'काळासूर्य' आणि 'हॅट घालणारी बाई' या दोन लघु कादंबरी यांचा संग्रह १९७५ला मौज प्रकाशनाने प्रकाशित केला. त्याची दुसरी आवृत्ती २ ऑक्टोबर २०११ मध्ये प्रकाशित झाली. असे असले तरी 'काळासूर्य' ही लघु कादंबरी 'सत्यकथा' नियतकालिकातून नोव्हेंबर १९६८ मध्ये तर 'हॅट घालणारी बाई' ही लघु कादंबरी १९७० च्या 'मौज' दिवाळी अंकांमध्ये प्रकाशित झाली. या कादंबऱ्यांमधून त्यांनी प्राचीन मिथकांना नवे स्त्रीवादी अर्थ देण्याचा प्रयत्न केला. या दोन्ही कादंबऱ्या आकाराने जरी लहान असल्या तरी, परंतु कमल देसाई यांना साहित्यिकांच्या श्रेष्ठ श्रेणीमध्ये नेऊन बसवले.

'काळा सूर्य'

'काळा सूर्य' ही लघु कादंबरी 'सत्यकथा' नियत कालिकातून नोव्हेंबर १९६८ मध्ये प्रसिद्ध झाली. पुढे ती घनरुद्ध मध्येकादंबरी रूपाने प्रकाशित झाली. या कादंबऱ्यांमध्ये मुख्य पात्र स्त्रीच आहे.

'काळा सूर्य' या कादंबरीचा आरंभ हा 'विरंची हे एक तालुक्याचे ठिकाण आहे. मला हे नाव एकदम आवडलं मी प्रथम विरंचीत आले तेव्हा बरीच रात्र झाली होती अशा प्रकारे होतो आणि मग कादंबरी भर सर्वत्र मीच बोलत राहते. त्यांच्या निवेदनात विरंचीत ती जे पाहते, अनुभवते त्याचे वस्तुनिष्ठ वर्णन करते. विरंचीचे वर्णन करताना तिची भयाणता दाखवणारे चित्रण करताना त्या लिहतात की,

काळे काळे कुळकुळीत
काळी काळी शार, काळे काळे भोर,
तिकडं तिकडं, अस्ता व्यस्त, इतस्तत, सर्वत्र
लहान दगड, मोठे दगड
शूद्र दगड, उमटे दगड
धिल्लर दगड, गंभीर दगड
दगडच दगड, दगडच दगड

'काळा सूर्य' मधील नायिका संबंधित गावात नाशाला कारणीभूत झालेल्या, सुंदर शिल्पाकृती असलेल्या काळ्या सूर्याचे मंदिर नष्ट करून, त्यात आपला बळी देते. 'काळा सूर्य' मधील विरंची या ओसाड नगरीत राहणाऱ्या नाईकेला उथळ, लिबलिबीत प्रेम तिरस्करणीय, नको नकोसे वाटते. तिला प्रस्थापित मूल्यव्यवस्थेचे दडपण झुगारून देणाऱ्या अश्व रथासारखे स्वच्छ व करकचून जगायचे आहे. अंतःकरण यात नांती पिळवटून निघाल्या विना अस्तित्वाची खून कशी जाणवेल. त्यामुळे पापाच्या खाईत ती

रसरसून उडी घेते. ईश्वराशी भांडण मांडतेनीच, अधमवेद्रेचे तिला आकर्षण वाटते, पण अखेरीस उरते ती एकटेपणाची जाणीव.

कमल देसाई याचे लेखन अनेक पारंपरिक चौकटी मोडून टाकणारे आहे. तसेच त्यात अनेक ठिकाणी बंडखोरी व नवता जाणवते. 'काळा सूर्य' या त्यांच्या कथेमध्ये नोकरीच्या निमित्ताने नव्या गावाला एकट्या राहिला आलेल्या नायिकेला शेजार लागतो तो, एका विशीतल्या तरुणीचा जिचे आपल्या बाबाबरोबर शारीरिक संबंध असतात. आणि म्हणून गावा नेत्यांना वाळीत टाकलेले असते. पण नायिकेला मात्र त्या दोघांबद्दल माया वाटते आणि ती त्यांना अत्यंत ममतेने वागवी ते.

विविध प्रकारचे साहित्यिक व सांस्कृतिक संदर्भ या कादंबरीतून दिसून येतात. 'मला असं वाटत होतं की, धृतराष्ट्राने भिमाच्या पुतळ्याचा पार भुगा केला कवटाळून. तसा या देवाचा भुगा करावा'. ही वणने पाहिली तर त्याचे संदर्भ महाभारताशी जोडता येतात तसेच काही संदर्भ हे मराठी संस्कृतीशी जोडलेले आहे असे दिसते.

अवधी भूत मात्र दुःखीच

दुबळे भेकड

सर्वत्र तर अमंगल

वरील काव्य पंक्ती या संतकाव्याची आठवण करून देणार्या आहेत. असा विविध प्रकारचा सांस्कृतिक संदर्भ आणि साहित्यिक संदर्भात यांच्या या कादंबरीतून आलेले आहेत. ही कादंबरी अस्तित्ववादी आणि अतिवास्तववादी जाणवांचा अनुभव देताना मानवी जीवनातील अनाकलनीय तैचा शोध घेते. 'काळा सूर्य' मधील मी ही व्यक्तिरेखा केंद्रवर्ती आहे. एका अद्भुत मनःपटलावर वावरणारी ही यातील पात्रे विलक्षण स्वभावधर्माची रेखाटलेली आहेत. मीचे व्यक्त होणे ही अवोध गुड असेच आहे. यातील मी ही मेंदल हॉस्पिटलमध्ये राहिलेली आहे. ती काय बोलते, काय करते याचा नाळमेळ लागत नाही. त्याचबरोबर कादंबरी भरती आपला प्रभाव ठेवते. परंतु तरीही स्पष्टपणे कुठेच समोर येत नाही. यातील व्यक्तीची व्यक्तिरेखा ही दुबळी आणि नपुसक असलेली दिसते. त्याचबरोबर यातील आत्याही वेडपट आहे. त्याच बरोबर आवाविषयी सुद्धा एक गुढच अनुभव येतो. यातील अविनाश नावाचे पात्र सर्वसामान्य मध्यमवर्गीय तरुणाची आठवण करून देणारे आहे. यातील सर्वच व्यक्तिरेखा जवळपास गुड स्वरूपाच्या आहेत. संबंध कादंबरी भर गुढता असलेली दिसून येत.

'हॅट घालणारी बाई'

'हॅट घालणारी बाई' ही लघुकादंबरी १९७० च्या 'मौज' टिवाळीअंकांमध्ये

प्रकाशित झाली. 'हॅट घालणारी बाई' या कादंबरीत कमल देसाईयांनी उभ्या आयुष्यात कधी डोक्यावर हॅट घातली नसेल, पण तशा स्वरूपात आपल्या समाजात वावरणाऱ्या नायिकेची कल्पना करणे आणि तिच्या तोंडून तिच्या खास शैलीत एक विलक्षण कहाणी समजून घेणे, हासु जान वाचकासाठी अविस्मरणीय अनुभव दिला. हॅट घालून मुक्तपणे वावरणारी आणि आपल्या पद्धतीने जीवनाचा अनुभव देणारी स्त्रीया कादंबरीतून रेखाटलेली आहे. या कादंबरीतील नायिका सुद्धा स्टुडिओला आग लावते.

'हॅट घालणारी बाई' मधील नायिकेचा स्मृति भ्रंश झाल्याने आपोआपच काळ व अवकाश या दोन तत्वांशी मुक्तपणे खेळणे लेखिकेला शक्य झाले आहे. भूतकाळाचा सांभाळ येथे निखळलेला असल्याने, वरतीवर आधारलेली अनुभवाची सबलतही प्रत्ययास येत नाही. 'मी आता, या क्षणी तुमच्याशी का बोलत असावं? दुसरीकडे कान सावं? हा प्रश्न इथे तिला व तिच्यापेक्षा अधिक भोवतालच्या लोकांना सतावतो. अस्तित्वादी व अती अस्तित्वादी जाणिवेची इतकी कलात्मक व परिणामकारक अभिव्यक्ती या एकाच लेखिकेला साधलेली आहे यामुळे कमल देसाई यांची मराठी साहित्यातील कामगिरी इतरपेक्षा उठावदार दिसते. कमल देसाई त्यांच्या या कादंबरी लेखनातून बरेच दा स्वप्नांचा अनुभव येतो. त्यांच्या स्वप्नांचा सहजासहजी अर्थ लागत नाही. सुरुवातीलाच एक भीतीची छाया पसरलेली दिसते. 'एखाद्या प्राचीन अजस्र अष्टपादभ्वापदा सारखा तो दिवाणखाना आहे' यातील नायिका सुमती सुलाखेचे नाव शेवटपर्यंत गुढ ठेवून निवेदनातील गूढता जपलेली आहे.

'हॅट घालणारी बाई' मधील सुमती सुलाखे एक स्मृतिभ्रंश झालेले पात्र आहे. मेंटल हॉस्पिटलमधून पळालेली हि स्त्री डोक्यावर हॅट घालणारी, हॅटवर फुल गुफलेली व काखेत भलीमोठी फाईल घेऊन रजनी मेहताच्या घरी येते, व हवा तो गोंधळ घालते. डीस्नेलॅंड उभारण्याची दिवा स्वप्न उराशी बाळगून ती कर्जाऊ रक्कममागते. कैलास शेटच्या आयुष्यात येते. तसेच कर्जापोटी त्यांच्याकडे एक वर्ष रखेली म्हणून राहायचे मान्य करते. अशी ही अजब विचारांची व वर्तनाची बाई कादंबरीभर दिसते. त्याच बरोबर कैलास शेट, देवकी, प्रभाकर अशी पात्रे कथानकामध्ये महत्त्वाची भर घालतात. अशाप्रकारे कमला देसाई यांनी आपल्या कथानकात पात्रांची वैशिष्ट्यपूर्ण मांडणी केलेली असून पात्रांचे स्वभाव दर्शन आणि कृती मुक्ती यातील कार्यकारण भाव सहज साधल्याने कोणतेही पात्र चित्रण अवास्तव झालेले आढळत नाही.

'हॅट घालणारी बाई' चे निवेदन तृतीय पुरुषी आहे. निवेदकाच्या मनात एक अस्थपणा असलेला दिसून येतो. सुमती सुलाखेच्या आयुष्यातील घटनांची एकसूत्रबद्ध

मांडणी या कादंबरीतून व्यक्त झालेली आहे. या ठिकाणी लेखिकेने स्वतःला अलिप्त ठेवले आहे. कुठेही स्वतःचा उल्लेख येऊ दिलेला नाही.

अशा प्रकारे कमल देसाई यांच्या 'काळा सूर्य' आणि 'हॅट घालणारी बाई' या कादंबरीमधून अनुभव वातावरण व्यामिश्रता, सनातन स्वरूपाच्या प्रश्नांचे भान, माणसाला होणाऱ्या दुःखाचा शोध आणि या सर्वांच्या केंद्रस्थानी स्त्रीया कारणामुळे या दोन्ही कादंबऱ्या अतिशय महत्त्वाच्या आहेत. या कादंबऱ्यात गूढता असली तरी या कादंबऱ्या ज्या काळात लिहल्या गेल्या त्या काळाचा विचार केल्यास प्राचीन मिथकांना नवे स्त्रीवादी अर्थ देण्याचा प्रयत्न कमल देसाई यांनी केला तो अत्यंत महत्त्वाचा आहे. त्यामुळे या दोन्ही कादंबऱ्या स्त्रीवादाच्या दृष्टीने व आशयाच्या दृष्टीने आजही महत्त्वाच्या आहेत.

संदर्भ सूची :-

१. 'काळा सूर्य' आणि 'हॅट घालणारी बाई'— कमल देसाई
२. स्त्री प्रतिमेचा शोध दृ मंगला वरखेडे
३. मराठी कादंबरी दृ प्र. वा. बापट, ना. वा. गोडबोले
४. भारतीय साहित्यातील स्त्री साहित्याचा मागोवा
५. महर्षी ते गौरी दृ मंगला आठलेकर

**Interdisciplinary International Conference
contemporary Issues & Challenges in Social
Sciences & Languages
22nd Sept.2018**

Organizer

**Department of Political Science,
Shri Sahaji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur**

Special Issue published By

**Aayushi International Interdisciplinary
Research Journal (AIIRJ)
ISSN 2349-638x
Peer Review and Indexed Journal
Impact Factor 4.574
Website www.aiirjournal.com
Email :- aiirjpramod@gmail.com**

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
60	Dr.Ramjan Fattukhan Mujawar	Impact of Demonetization on Indian Economy	204 To 206
61	Dr. Raosabeb Piraji Ingle	Devaluation of Indian Rupee: Reasons & History Since 1947	207 To 208
62	Dr. Ravikumar Sadashiv Naik	Soil Salinity Problem in Globe	209 To 211
63	Prof. Rohini Girish Deshpande	Sectrol Impact Of Demonetisation	212 To 214
64	Dr. S. S. Vyavahare Dr. M. S. Deshmukh	Income and Consumption Inequality of Farmers in Drought Prone Region in Western Maharashtra	215 To 220
65	Prof. Dr. S.F.Bothikar	Health Situation Analysis of India	221 To 222
66	Dr. Sagar R. Powar	Recent Trends in Commerce & Management Education in India	223 To 226
67	Dr. Sainath Shivaji Lokhande	The Impact of Digital Collection Development on Academic Libraries: Challenges and Problems	227 To 229
68	*Mr. Sandeep Sampat Tadakhe	Occurrence of the Earthquake in and Around of Patan Tehsil of Satara District: A Geographical Analysis	230 To 233
69	Mr. Satyawan Pundlik Bansode	Gandhian Relevance to Environmental Sustainability	234 To 236
70	Mr. Satish Pandurang Kudale	Cost Of Sugarcane Cultivation: A Case Study Of Retrebudruk Village (Karadtahsil)	237 To 239
71	Dr. Sarjerao Pandurang Chavan	Implementation of Action Research in B.Ed. Colleges and Development of self Instructional material for student Teacher's - A study	240 To 241
72	Prof. Rameshwar Vikram Sapkal	A Critical Study of Contemporary issues and Satyashodhaksamaj Movement	242 To 243
73	Mr. Santosh Prakash Patil, Prof. C. U. Mane	The Study of Typhoid And Malaria Diseases in Satara District (Ms): A Geographical Analysis	244 To 248
74	Dr. Sanjay Arun Giri	A study in Higher Education System in India: Challenges and Suggestions	249 To 251
75	Sangramsinh S. Pawar	Inflibnet' Sources And Services Promoting Scholarly Communication	252 To 254
76	Dr. Sangmeshwar Jagadevappa Neela	Changing Nature Of Political Elites In Western Maharashtra	255 To 258
77	Dr. Zunjarrao S. Kadam	Psychological Research : Challenges Faced by Researchers in India	259 To 261
78	Smt. Sheela B. Mohite Dr. Savita Vitthalrao Bhosale	Scenario of Indian Sports: A Study	262 To 263
79	Dr. Shakuantala Patil	Renewable Energy for Sustainable Development	264 To 267
80	Manik Panditrao Shinde	Effect of Education and Age on HIV awareness, Personality Characteristics and Mood states of Female Prostitution	268 To 272

Income and Consumption Inequality of Farmers in Drought Prone Region in Western Maharashtra

Dr. S. S. Vyavahare

¹Research Scholar,

Department of Economics, Shivaji University, Kolhapur

Dr. M. S. Deshmukh

²Professor,

Department of Economics, Shivaji University, Kolhapur

Abstract:

This paper has attempted to analyse the income and consumption pattern of farmers in drought prone region of Western Maharashtra. Drought is a natural or manmade calamity which adversely affects farmer's income and consumption pattern. The monthly per capita income of large farmers is 3.06 times as compared to small farmers. There is high difference in distribution of income of sample households. The 180 households (50 percent) account for only 24.75 percent of total monthly per capita income. The Gini co-efficient index of monthly per capita income is 0.39. There is high inequality in distribution of income of sample households in drought prone area of Western Maharashtra. The APC of large farmers (0.33 %) is lower as compare to small farmers (0.75 %) and medium farmers (0.53 %), it means gap between income and consumption expenditure is higher. It means that saving pattern of large farmers is high as compare to small and medium farmers. The share of monthly per capita consumption expenditure on food items is highest of total consumption expenditure for the all categories of farmers. Saving pattern of small farmers (Rs. 372) and medium farmers (Rs. 1136) is low as compare to large farmers (Rs. 3126), it means size of land holding increases saving also increases. This paper analyses the socio-economic characteristics, monthly per capita income and monthly per capita consumption pattern, saving and average propensity to consume of the sample farmers of Western Maharashtra.

Keywords: Food and Non - food consumption, Monthly Per Capita Income, Gini Co-efficient Index, Lorenz curve.

I. Introduction:

This paper focuses on the income and consumption pattern of farmers in drought prone region of western Maharashtra. Income inequality in India had reached historically high levels. In 2014, the share of national income accruing to India's top one per cent of earners was 22 per cent, while the share of the top 10 per cent was around 56 per cent (Thomas Piketty-2017). Income inequality varies greatly across world regions. It is lowest in Europe and highest in the Middle East. Income inequality has increased in nearly all countries, but at different speeds, suggesting that institutions and policies matter in shaping inequality (Facundo Alvaredo, Lucas Chancel & others 2018). India's faster economic growth since 1990s has raised per capita income (expenditure) and has significantly impacted its food consumption patterns by causing a change in the structure of food consumption patterns. This raises the relevance of looking at the composition of India's food consumption basket. The economic reforms were expected to influence the national income and the standard of living of the people. There by the consumption expenditure was expected to change after the reform. Generally economic reforms refer to the special efforts aimed at the removal of economic imperfection in an economy. The consumer goods market has undergone a sea transform over the last 25 years with large numbers of competing international brands and Indian manufactures offering a wide choice of goods like air conditioner, refrigerators, TV, car, clothing, two wheelers, four wheelers, food and cosmetics. Competition, however, also means attractive prices and bigger value to the consumer. Income and consumption pattern of the farmers depend on many factors like assets, level of education, occupation and demographic characteristics. Saving in any community depends on these factors. The farmers have various sources of income. Most of the farmer's cultivation is not a major source of income, more than 60 percent of the farmer's incomes derive from other sources like livestock, agriculture labour and non-agricultural activities. Livestock is the main source of income of the farmers in Western Maharashtra.

II. Research Methodology And Data Base:

> Objectives:

1. To study the income and consumption inequality of farmers in drought prone region in Western Maharashtra.
2. To find out the gini co-efficient index and lorenz curve for the distribution of monthly per capita income of sample households in Western Maharashtra.

> **Statistical Tools:** The collected data is scrutinized, classified and tabulated in the light of the objectives and tools of data analysis. The tabulated data is analysed by using the suitable statistical tools like:

1. Gini Co-efficient Index

Gini co-efficient or gini index of concentration gives numerical expression of the results achieved from the Lorenz curve (Lorenz M. O.-1905). This co-efficient can be obtained by using trapezoidal rule. The formula for estimating gini co-efficient under trapezoidal rule is given below:

$$\text{Gini co-efficient} = 1 - \frac{\sum_{k=1}^{n-1} (P_k - P_{k-1}) (q_k + q_{k-1})}{n}$$

Where, p = Cumulative percentage of number of households

q = Cumulative percentage of household income

n = Number of classes used

2. Lorenz curve

The distribution of consumption expenditure among the households of farmers is analysed through frequency distribution and decile group analysis. Lorenz curve and gini co-efficient are used to analyse the level of inequality in the distribution of consumption expenditure among the households of farmers.

3. Average Propensity to Consume (APC)

$$APC = \frac{\text{Monthly Per Capita Consumption Expenditure}}{\text{Monthly Per Capita Income}}$$

4. Saving

It is simplified with the following equations:

$$S = Y - C$$

Where,

S = saving Y = income C = consumption

➤ Database and Sample Size:

This paper is purely based on primary data collected from the drought prone region of Western Maharashtra. Agriculture is the main occupation of the people in Western Maharashtra. Researcher has selected randomly five percent villages from each sample taluka of the respective district and 20 farmers from each sample village has been interviewed. Researcher has used stratified sampling method as per Paisewari/Aanewari and lowest Paisewari villages were selected.

Table No: 1
 Sample Size of Selected Farmers in Western Maharashtra

Sr. No	Blocks	Total Villages	Selected Villages	Name of the selected villages	Selected Farmers
Sangli District					
1.	Jath	125	6	(Tipehali, Gulvanchi, Dhavadwadi, Prutappur, Kosari, Bimal)	6*20 = 120
2.	Atpadi	060	3	(Zare, Vibhutwadi, Pimpari)	3*20 = 060
Solapur District					
3.	Sangola	102	5	(Bamani, Akola, Vasud, Sangewadi, Kadlas)	5*20 = 100
4.	Mangalwedha	081	4	(Marawade, Hivargao, Khotmal, Sharadnagar)	4*20 = 080
Total		368	18		360

Source: Census Report, 2011, Field Survey 2015-16

III. Result And Discussion:

I. MPI, MPCE, Saving and APC on the Basis of Size of Land Holdings of Sample Farmers in Western Maharashtra:

The small, medium and large farmer's average monthly per capita income, average monthly per capita consumption expenditure and consumption income ratio changes. The table no. 2 shows the average monthly per capita income for all farmers is Rs.2853. The average monthly consumption expenditure on food for all farmers is Rs.743.33 and for non-food items the average monthly expenditure is Rs.565. The average monthly per capita expenditure (food and non food) is Rs.1308. The consumption income ratio is 0.46 for all farmers. The large farmers with an average monthly per capita income is Rs.4645 are well off compared to small farmers and medium farmers. These households spend an average monthly per capita expenditure of Rs.852 on food and Rs.667 on non-food items, leading to a total expenditure of Rs.1519 and average propensity to consume of 0.33. The

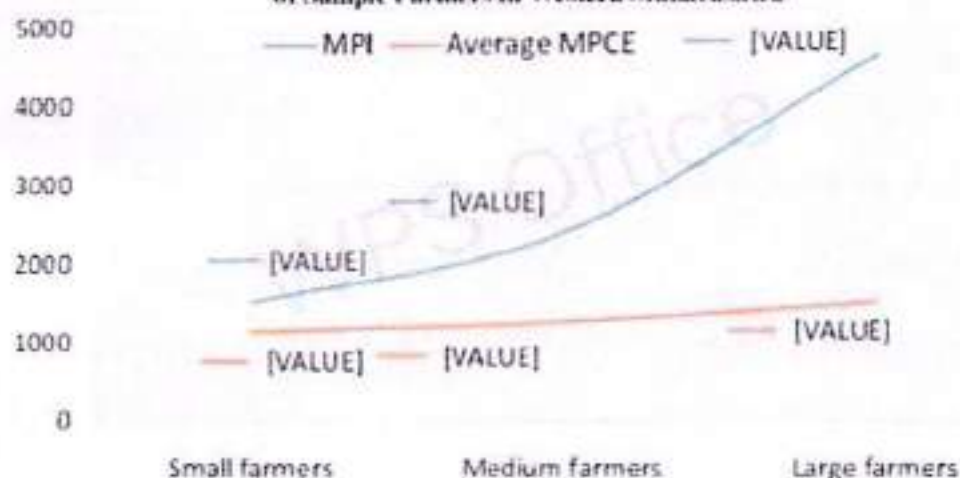
APC of large farmers is lower as compare to small and medium farmers, it means gap between income and consumption expenditure is higher. It is conclude that saving pattern of large farmers is high as compare to small and medium farmers. The average monthly per capita income of medium farmers are Rs.2398, their monthly per capita expenditure on food and non-food items are Rs.713 and Rs. 549 respectively and the total MPCE for this group are Rs. 1262 resulting in a consumption income ratio of 0.53.

Table No. 2
MPI, MPCE, Saving and APC on the Basis of Size of Land Holdings of
Sample Farmers in Western Maharashtra (In Rs.)

Sr. no	Indicators	Small Farmers	Medium Farmers	Large Farmers	Average
1	MPI	1516	2398	4645	2853
2	MPCE (Food items)	665	713	852	743
3	MPCE (Non Food items)	479	549	667	565
4	MPCE (Food & Non Food items)	1144	1262	1519	1308
5	Saving	372	1136	3126	1545
6	APC (%)	0.75	0.53	0.33	0.46

Source: Field Survey, 2015-16 (Note: MPI= monthly per capita income, MPCE= monthly per capita consumption expenditure, APC= average propensity to consume)

Figure No: 1
MPI and MPCE (Food and Non Food Items) on The Basis of Size of Land Holding
of Sample Farmers in Western Maharashtra

The average monthly per capita income of small farmers are Rs. 1516, monthly per capita expenditure on food and non-food items are Rs.665 and Rs.479 respectively and total monthly per capita consumption expenditure for this group are Rs.1144 resulting in a consumption income ratio of 0.75. Saving pattern of small farmers (Rs. 372) is very low and saving of large farmers (Rs. 3126) is high it means size of land holding increases saving also increases.

2 MPI, MPCE, Saving and APC on the Basis of Social Groups of Sample Households in Western Maharashtra:

The different category wise average average monthly per capita income, average monthly per capita consumption expenditure, saving and consumption income ratio changes. The all farmers spend an average monthly per capita consumption expenditure of Rs. 704 on food items and Rs. 511 on non-food items, leading to a total expenditure of Rs. 1215 and an average propensity to consume of 0.55. The monthly per capita income of general category farmers is Rs.3253 is well off compared OBC and SC category farmers; their monthly per capita expenditure on food and non-food items is Rs. 762 and Rs.608 respectively, and total monthly per capita consumption expenditure for this group is Rs. 1370 resulting in a consumption income ratio of 0.42. The average monthly per capita income of OBC farmers is Rs.2042, these households spend an average monthly per capita expenditure of Rs.703 on food and Rs.510 on non-food items, leading to a total expenditure of Rs.1213 and an average propensity to consume is 0.59.

Table No. 3
Average Assets Value, MPI, MPCE, Saving and APC on the Basis of Social Groups of Selected Farmers in Western Maharashtra (In Rs)

Sr. No	Indicators	General	OBC	SC	Average
1	MPI	3253	2042	1341	2212
2	MPCE Food	762	703	647	704
3	MPCE Non Food	608	510	416	511
4	Food & Non Food	1370	1213	1063	1215
5	Saving	1883	829	278	997
6	APC	0.42	0.59	0.79	0.55

Source: Field Survey, 2015-16

Figure No: 2
MPI and MPCE (Food and Non Food Items) on the Basis of Social groups of Sample Households in Western Maharashtra

The average monthly per capita income of SC farmers is Rs.1341, these households spend an average monthly per capita consumption expenditure of Rs.647 on food and Rs.416 on non-food items, leading to a total expenditure of Rs.1063 and an average propensity to consume is 0.79. The general category farmers as a group derive more income than other category farmers, the average monthly per capita income of these households is Rs. 3253 and the total consumption expenditure is Rs.1370. The APC of general category farmers is the lowest at 0.42; it means the saving pattern of these households is high. The share of monthly per capita consumption expenditure on food items is the highest of total consumption expenditure for the all social groups.

3. Variation in Average Monthly per Capita Income of Sample Farmers in Western Maharashtra:

The table no. 4 shows the variation of average monthly per capita income (in terms of number of times) among the households of various types of farmers. The variation of monthly per capita income (in terms of number of times) among the different types of households of farmers is presented in the above table matrix. It is observed from the table no. 4 matrixes that the average monthly per capita income of medium farmers is 1.58 times compare to the monthly per capita income of the small farmers.

Table No. 4
Variation in Monthly per Capita Income of Sample Farmers in Western Maharashtra

Sr. No.	Types of farmers	Small (1516)	Medium (2398)	Large (4645)
1	Small (1516)	0	1.58	3.06
2	Medium (2398)	1.58	0	1.94
3	Large (4645)	3.06	1.94	0

Source: Field Survey, 2015-16

Note: Figures in parentheses denote the respective average monthly per capita income of households of different types of farmers

Matrix of the monthly per capita income of large farmers is 3.06 times comparing to the monthly per capita consumption expenditure of the small farmers. Matrix of the monthly per capita income of large farmers is 1.94 times the monthly per capita income of the medium farmers. Variation/inequality of monthly per capita income of small farmers to large farmers is higher of study area.

4 Estimation of Gini Co-Efficient Index and Lorenz Curve in the Study Region:

The following table no. 5 shows that 36 households (10 percent) have just 2.95 percent monthly per capita income of total income. The 72 households (20 percent) account for 7.08 percent of total monthly per capita income. The 180 households (50 percent) account for only 24.75 percent of total monthly per capita income. The 60 percent households accounted for only 32.41 percent income. The 80 percent households accounted only 52.56 percent income. This shows that there is inequality in distribution of average monthly per capita income of the sample households.

The cumulative percentage of households and cumulative percentage of households monthly per capita income are same, it could be inferred that there is equality in distribution of income. In other words, had 10 percent of households have 10 percent of monthly per capita income there would have been equality. If there is perfect equality in the distribution of income, the gini co-efficient will be zero and it will be one there is perfect inequality. So the value of gini co-efficient ranges from zero to one with a lower Gini ratio implying a reduction in inequality. In this study the gini co-efficient index is 0.39.

Table No. 5
Estimation of Gini Co-Efficient Index and Lorenz Curve in Western Maharashtra

MPI Range	No. of Households	Cumulative No. of Households	MPI	Cumulative MPI	Cumulative % of Households	Cumulative % of MPI
Up to 960	36	36	27856	27856	10	2.95
960 to 1250	36	72	38944	66800	20	7.08
1250 to 1400	36	108	47287	114087	30	12.1
1400 to 1667	36	144	55421	169508	40	17.98
1667 to 1875	36	180	63888	233396	50	24.75
1875 to 2083	36	216	72167	305563	60	32.41
2083 to 2604	36	252	85153	390716	70	41.44
2604 to 3333	36	288	104863	495579	80	52.56
3333 to 4800	36	324	145559	641138	90	67.99
Above 4800	36	360	301795	942933	100	100
Individual	Percentage of Households		Cumulative % of Income		Area Under Lorenz	
0	0		0		-	
1	0.1		0.03		0.001	
2	0.2		0.07		0.005	
3	0.3		0.12		0.010	
4	0.4		0.18		0.015	
5	0.5		0.25		0.021	
6	0.6		0.32		0.028	
7	0.7		0.41		0.037	
8	0.8		0.53		0.047	
9	0.9		0.68		0.060	
10	1		1		0.084	
Total	-		-		0.304	
Area A=			0.196			
Gini=			0.392			

Source: Field Survey, 2015-16

Figure No: 3
 Estimation of Lorenz Curve of Sample Households in Western Maharashtra

The level of inequality can be measured by the distance of the curve from egalitarian line. The greater the distance, the wider is the degree of inequality. In the above table no. 5 Gini co-efficient index is 0.39 and the curve is an away from the egalitarian line. So it is concluded that the level of inequality in the distribution monthly per capita income among the households of farmers in western Maharashtra is not much higher but it is accountable.

IV. Conclusion And Policy Implications:

The monthly per capita income of large farmers was 3.06 times compared to monthly per capita income of small farmers. There is high difference in distribution of consumption pattern and income of sample households in Western Maharashtra. The gini co-efficient index of monthly per capita income was 0.39; this states that there is inequality in distribution of average monthly per capita income in respondent families in Western Maharashtra. The purchasing power of people is highly influenced by the changing life styles, standard of living, modernization and growing employment opportunities etc. The following measure will result in reduction in concentration of income there by reduction in inequality.

- The average size of the land holding in India has shrunk over time, meaning that income-per-household-member from agriculture has declined faster than income-per-household of non-agricultural sector. Hence the universal basic income measure will assist to bridge the gap between rich and poor.
- Governments should initiate the schemes for protecting the right to a living wage. The basic needs of all workers should earn enough to support themselves and their families.
- There is a need of new economics that works to improve the lives of everyone, not just those already well off.
- There is a need to strengthen the financial support to agriculture sector.
- Inadequate resourcing for health and education investment in the poorest citizens drives extreme inequality. Therefor improvement in social sector investments under the public spending may reduce inequality to the greatest extent.

References:

1. Lorenz M O (1905). *Methods of Measuring the Concentration of Wealth*, American Statistical Association, New Series No. 70, June, 1905.
2. Uma Datta Roy Choudhury (1977). *Changes in Distribution of Household Income, Consumption and Wealth in Rural Areas*, *Economic & Political Weekly*, October 1, 1977.
3. Pendakar K. (1988). *Changes in Canadian Family Income and Family Consumption Inequality Between 1978 and 1992*, *Review of Income and Wealth*, Series 44, Number 2.
4. Subramanian S and Jayaraj D (2015). *Growth and Inequality in the Distribution of India's Consumption Expenditure: 1983 to 2009-10*, *Economic & Political Weekly*, August 8, 2015 vol no 32.
5. Aguiar, M. and Bils, M. (2010). *Has Consumption Inequality Mirrored Income Inequality*. "NBER Working Paper, 2010.
6. Sinha R.R (1996). "An analysis of food expenditure in India", *Journal of Farm Economics*, Vol. 48, No. 1 pp 113-123.
7. www.mospi.nic.in
8. www.mahades.com
9. <http://cei.usindia.gov.in/>

Farmer's asset- holding pattern in drought prone region in Western Maharashtra

¹Dr. M.S. Deshmukh, ²Dr. S.S. Vyavahare

¹Professor, Department of Economics, Shivaji University, Kolhapur, Maharashtra, India

²Research Scholar, Department of Economics, Shivaji University, Kolhapur

msd_eco@unishivaji.ac.in, satishraj.1415@gmail.com

Abstract

Present paper focuses on the asset pattern of sample farmers in drought prone region in western Maharashtra. To analyze the Gini Co-efficient Index and Lorenz curve for the distribution of asset pattern among the sample households in western Maharashtra.

Objectives: The major objective of this paper is to study and find out (i) the asset pattern of sample farmers in drought prone region in western Maharashtra (ii) analyze the Gini Co-efficient Index and Lorenz curve for the distribution of asset pattern among the sample households in western Maharashtra.

Methods/Statistical analysis: This paper is purely based on primary data collected from the drought prone region of western Maharashtra. Researcher has selected randomly five percent villages from each sample taluka of the respective district of Solapur and Sangli district and 20 farmers from each sample village. Total 360 households have been interviewed. Column title figures in parentheses are number of farmers interviewed as per their group/categories. The tabulated data is analyzed by using the suitable statistical tools. The formula for estimating Gini co-efficient under trapezoidal rule is given below:

$$\text{Gini Co-efficient} = 1 - \frac{\sum_{k=1}^N (P_k - P_{k-1}) (q_k + q_{k-1})}{N}$$

The distribution of asset among the households of farmers is analysed through frequency distribution and docile group analysis. Lorenz curves and Gini Co-efficient are used to find out the level of inequality in the distribution of asset among the sample households.

Findings: Present paper reveals that, on the basis of size of holding, of the total asset in sample area of western Maharashtra, 63.95% asset were owned by large farmers, 25.52% by medium farmers and 10.53% by small farmers during 2015-16. Average asset value of land of small farmers was 56.3%, medium farmers 70% and large farmers 77% in the sample households of western Maharashtra. The proportion of asset pattern on the basis of social categories states that 54.58% asset were owned by general category, 29.24% by OBC and 16.18% owned by scheduled caste in sample area of western Maharashtra during 2015-16. Occupation wise proportion of asset pattern of sample households in western Maharashtra reveals that 36.76 % of total asset is owned by cultivators only. The average asset values of large farmers were (₹38.62 lakh) i.e. 6.07 times of the small farmers (₹6.36). There is high difference in distribution of asset pattern of sample households during 2015-16. There was substantial difference in land value has resulted in the asset values of small, medium and large farmers. Improvement in social sector investments under the public spending may reduce inequality to the greatest extent. Governments should initiate the schemes for protecting the right to a living wage. The universal basic income measure will assist to bridge the gap between rich and poor. There is a need to strengthen the financial support to agriculture sector.

Application/Improvement: The present paper is useful to measure the inequality in assets holding pattern and can be applied to measure the consumption distribution pattern also. It can be applied to design the specific schemes or programmes for the different groups of farmers to improve their livelihoods.

Keywords: Asset Pattern, Gini Co-efficient Index, Lorenz curve.

1. Introduction

This paper focuses on the asset pattern and average asset value of farmers in selected blocks of drought prone region in western Maharashtra. Income inequality in India had reached historically high levels. In 2014, the share of national income accruing to India's top 1% of earners was 22%, while the share of the top 10% was around 56% [1]. Income inequality varies greatly across world regions. It is lowest in Europe and highest in the Middle East. Income inequality has increased in nearly all countries, but at different speeds, suggesting that institutions and policies matter in shaping inequality. It's revealed that both Canadian family income inequality and Canadian family consumption inequality moved counter cyclically. In addition, both Canadian family income inequality and Canadian family consumption inequality trended upward over the period; however, the change in family consumption inequality was much smaller than the change in family income inequality [2]. The measurement of inequality, going beyond a wholly relativistic conceptualization of the phenomenon, decomposability is a particularly useful property when one wishes to assess the inter-group inclusiveness or otherwise of the distribution of income or wealth over time. The absolute Gini-coefficient and the intermediate Gini-coefficient are examples of mean-dependent inequality measures which are not subgroup decomposable. India, in recent years, has indeed been a country of widening economic inequality, with little evidence of either interpersonal or inter-caste inclusiveness in growth.

The households possess both physical asset and financial asset. In the rural areas a good portion of the asset are held in the form of physical asset and very little in the form of financial asset. These assets are land, buildings, livestock, agricultural tools and pump sets, deposits, jewellery, transport/vehicles, goods for recreation/TV, ICT (Laptop, mobile) and other household durable goods. Valuation of most of this asset involves a lot of problems. For the valuation of land, consultation with local people and the prices at which transactions have taken place in the immediate past have been considered. Since land values change with changes in locations, an average value of the area for each type of land has been worked out. For estimating the value of buildings, the year of construction, type of construction, materials used are all considered and proper discounting has been made.

1.1. Database and Sample Size

This paper is purely based on primary data collected from the drought prone region of western Maharashtra. Agriculture is the main occupation of the people in western Maharashtra. The information is collected from the farmer respondents of drought prone area of Jat and Atpadi block of Sangli district [3] and Sangola and Mangalwedha block of Solapur district [4] in western Maharashtra (Table 1). The primary data is collected through questionnaire, observations, field visits and focus group discussion with stake holders. Five percent villages from each sample blocks of the respective district and 20 farmers from each sample village have been interviewed. Researcher has used stratified sampling method as per Paisewari/Aanewari and lowest Paisewari villages were selected from the study area.

Table 1. Sample size of selected farmers in Western Maharashtra

S. No	Blocks	Total Villages	Selected Villages	Name of the selected villages	Selected Farmers
Sangli District [3]					
1.	Jath	125	6	(Tipehali, Gulvanchi, Dhavadwadi, Pratappur, Kosari, Birnal)	6*20 = 120
2.	Atpadi	060	3	(Zare,Vibhutvadi, Pimpri)	3*20 = 060
Solapur District [4]					
3.	Sangola	102	5	(Bamani, Akola, Vasud, Sangewadi, Kadlas)	5*20 = 100
4.	Mangalwedha	081	4	(Marawade, Hivargao, Khomnal, Sharadnagar)	4*20 = 080
Total		368	18		360

Source: Census Report [5], 2011, Field Survey 2015-16

2. Result and Discussion

1. Average asset value of sample households on the basis of size of land holding

Livestock is valued at the prevailing rates in the market whereas adequate discounting is made in the valuation of agricultural equipment's, consumer durables and other asset. Financial assets include deposits, post office savings, insurance and jewellery. However, currency has been left out since the households are reluctant to disclose the same. The Table 2 reveals that the average asset value of farmers was ₹2013321 out of which 73% asset was land and the rest in the other asset. Average asset value of land of small farmers was 56.3% medium farmers 70% and large farmers were 77% in the sample households of western Maharashtra. This difference in land value has resulted in substantial differences in the asset values in small, medium and large farmers. On the basis of size of holding, of the total asset in sample area of western Maharashtra, 63.95% owned by large farmers, 25.52% by medium farmers and 10.53% by small farmers during 2015-16. Per capita asset value of small farmers was ₹5483, medium farmer's ₹9458 and large farmer's ₹47683 during reference period.

Table 2. Size of land holding and average asset value of sample households in study area (In ₹)

Asset	Small Farmers (116)	Medium Farmers (163)	Large Farmers (81)
1. Land	358190 (56.3)	1078466 (70)	2974074 (77)
2. Live Stock	63836 (10)	83460 (5.4)	125358 (3.2)
3. Agriculture Tools & Pump sets	18043 (2.8)	19184 (1.2)	54494 (1.4)
4. Building	126086 (19.8)	231380 (15.0)	455062 (11.8)
5. Deposits/Financial	4440 (0.7)	18988 (1.2)	72963 (1.9)
6. Jewellery	36164 (5.7)	44939 (2.9)	61111 (1.6)
7. Transports	11353 (1.8)	36991 (2.4)	79593 (2.1)
8. Goods for recreation/TV	6203 (1.0)	6804 (0.4)	8901 (0.2)
9. ICT	4789 (0.8)	7650 (0.5)	12790 (0.3)
10. Cooking & Other households appliances	6932 (1.1)	13733 (0.9)	17988 (0.5)
Total of Average Asset Value (1to10)	636035 (100)	1541595 (100)	3862333 (100)
% of Total Asset	10.53	25.52	63.95

Source: Field Survey 2015-16, Note: Figures in parentheses are in percentage except column title

Land and livestock together account for 77.5% of the average asset value. Cooking and other households' appliance has accounted for 0.6% of the average asset. Among the total asset, jewellery has accounted for 2.4% of the average asset value. Average asset value of building was 13.5% in total average asset value. The average asset value of building of small farmers was 19.8%, medium farmers were 15% and large farmers were 11.8%. There is a marginal reduction in disparity in the form of increase in the share of bottom 10% and 50% of the population in total house-hold consumer expenditure with a corresponding fall in the share of the top. The asset holdings are much more unequally distributed than household incomes or consumption expenditure is an accepted fact [6].

2. Classification of famers on the basis of occupation and asset pattern in study area

The details regarding the occupation wise average asset value and asset pattern is presented in Table 3. In the farmers a good portion of the assets are held in the form of physical asset and very little in the form of financial asset. Occupation wise proportion of asset pattern of sample households in western Maharashtra. The study state that 36.76% of total asset was owned by cultivators only, 15.88% by cultivator and agricultural labour, 25.93% cultivator and non-agricultural labour and 21.43% cultivator agricultural labour and non-agricultural. The average value of all assets for cultivation and agricultural Labour group was low (₹1318294) as compare to other occupation groups. Asset value of building was high (₹329932) in the cultivation and non-agriculture group.

Asset value of cooking and other household appliances was high (₹15974) in the cultivation and non-agricultural group. Value of financial assets like jewellery, deposits, insurance etc. and building, transport was high in the cultivation and non-agricultural group.

The percentage of the land on total asset value was higher 72.6 % in all occupation groups, share of livestock was 4.4%, share of building was 13.6%, percentage share of jewellery was 2.5% and share of transport was 2.3% in the total asset value. Percentage share of livestock in the cultivation and agricultural labour group was high (6.2%) compare to other occupation groups. There are increases in consumption inequality mirror that of income inequality to a much greater extent than implied by reported total expenditure. The basis of this reinterpretation is the reported shift of high-income households' consumption toward luxuries and away from necessities relative to the consumption baskets of low-income households [7].

Table 3. Occupation wise asset pattern and average asset value of sample households (In Rs)

Asset	Cultivation (54)	Cultivation, Agri. Labour (214)	Cultivation, Non Agriculture (73)	Cultivation, Agri. Labour, Non Agriculture (19)
1. Land	2423519 (79.4)	915888 (69.5)	1487260 (69.1)	1200024 (67.4)
2. Live Stock	102852 (3.4)	81724 (6.2)	85959 (4.0)	97105 (5.5)
3. Agriculture Tools & Pump sets	51574 (1.7)	22061 (1.7)	19986 (0.9)	35211 (2.0)
4. Building	278889 (9.1)	206336 (15.7)	329932 (15.3)	310526 (17.5)
5. Deposits/Financial	51667 (1.7)	11612 (0.9)	53973 (2.5)	16053 (0.9)
6. Jewellery	53704 (1.8)	39299 (3.0)	56438 (2.6)	54737 (3.1)
7. Transports	55398 (1.8)	17890 (1.4)	87411 (4.1)	31184 (1.8)
8. Goods for recreation/TV	8185 (0.3)	6871 (0.5)	6822 (0.3)	7316 (0.4)
9. ICT	12741 (0.4)	5958 (0.5)	9000 (0.4)	11500 (0.6)
10. Cooking & Other households appliances	13972 (0.5)	10654 (0.8)	15974 (0.7)	15737 (0.9)
Total of Average Asset Value (1 to 10)	3052500 (100)	1318294 (100)	2152755 (100)	1779368 (100)
% of Total Asset	36.76	15.88	25.93	21.43

Source: Field Survey 2015-16, Note: Figures in parentheses are in percentage except column title

3. Classification of famers on the basis of social groups and asset pattern in study area

The details regarding the social group wise average asset value and asset pattern is presented in Table 4. The difference is to be explained in terms of the greater value of land possessed by the general categories. The average value of land in the general categories farmers was ₹1712347 and percentage share was 73.5.

Table 4. Social group wise asset pattern and average asset value of sample households (In Rs)

Asset	General (196)	OBC (122)	SC (42)
1. Land	1712347 (73.5)	853033 (68.3)	441667 (63.9)
2. Live Stock	92592 (4.0)	85574 (6.9)	61310 (8.9)
3. Agriculture Tools & Pump sets	33347 (1.4)	18975 (1.5)	18643 (2.7)
4. Building	317168 (13.6)	185082 (14.8)	106095 (15.4)
5. Deposits/Financial	38418 (1.6)	15574 (1.2)	2143 (0.3)
6. Jewellery	48750 (2.1)	44180 (3.5)	36310 (5.3)
7. Transports	55138 (2.4)	21730 (1.7)	7988 (1.2)
8. Goods for recreation/TV	7599 (0.3)	6779 (0.5)	5548 (0.8)
9. ICT	9199 (0.4)	6992 (0.6)	4345 (0.6)
10. Cooking & Other households appliances	15156 (0.7)	10180 (0.8)	6836 (1.0)
Total of Average Asset Value (1 to 10)	2329714 (100)	1248098 (100)	690883 (100)
% of Total Asset	54.58	29.24	16.18

Source: Field Survey 2015-16, Note: Figures in parentheses are in percentage except column title

The average value of land in the OBC categories farmers was ₹853033 and percentage share was 68.3 and the average value of land in the SC categories farmers was ₹441667 and percentage share was 63.9. It is concluded that land value of general categories is very high as compare to OBC and SC categories farmers. Thus, in all farmers land alone accounts for a major share in total asset. Land being a productive asset, an income will be expected for the higher assets classes.

The asset value of transports is high in general categories farmers as compare to other category farmers. The proportion of asset pattern on the basis of social categories states that 54.58 % asset were owned by general category, 29.24 % by OBC and 16.18 % owned by SC in sample area of western Maharashtra during 2015-16.

4. Educational levels and asset pattern in study area

On the basis of educational level, the asset holding pattern is shown in Table 5, it states that, of the total asset in sample area of western Maharashtra, 26.39% owned by post graduate farmers, 16.32% by graduate farmers, 11.75% owned by higher secondary educated farmers, 12.94 % owned by secondary educated farmers, 10.30% owned by primary educated farmers and 8.01 % owned by illiterate farmers during 2015-16. Among all assets the larger proportion of value of asset in the form of land were possessed by the post graduated farmers.

The average value of land in the Illiterate educated categories was ₹858750 (66.4%). The average value of land in the secondary educated category farmers was ₹1584872 and percentage share was 68.3. The average value of land in the higher secondary educated categories was ₹441667 (76%). The land value of post graduate farmers was very high as compare to illiterate educated categories and secondary educated category farmers. Thus, in all educational level of the farmers, land alone accounts for a major share in total asset.

Table 5. Educational level and average asset value of sample households (In Rs)

Asset	Illiterate (120)	Primary (89)	Secondary (78)	Higher Secondary (47)	Graduation (17)	Post- Graduation (9)
1. Land	858750 (66.4)	1207528 (72.7)	1584872 (75.9)	1306383 (68.9)	1952941 (74.2)	3277778 (77)
2. Live Stock	79658 (6.2)	92191 (5.5)	90577 (4.5)	84894 (4.5)	79412 (3.0)	110444 (2.6)
3. Agriculture Tools & Pump sets	20892 (1.6)	22708 (1.4)	29833 (1.4)	32468 (1.7)	21941 (0.8)	97778 (2.3)
4. Building	208875 (16.2)	226629 (13.6)	259436 (12.4)	284043 (15.0)	351765 (13.4)	488889 (11.5)
5. Deposits/Financial	16625 (1.3)	19888 (1.2)	25064 (1.2)	50000 (2.6)	48235 (1.8)	70000 (1.6)
6. Jewellery	48042 (3.7)	41573 (2.5)	43462 (2.1)	49255 (2.6)	52941 (2.0)	44444 (1.0)
7. Transports	34792 (2.7)	23320 (1.4)	25051 (1.2)	60234 (3.2)	92500 (3.5)	131722 (3.1)
8. Goods for recreation/TV	7163 (0.6)	6494 (0.4)	6449 (0.3)	7702 (0.4)	10294 (0.4)	8000 (0.2)
9. ICT	7125 (0.6)	9433 (0.6)	7615 (0.4)	7021 (0.4)	8118 (0.3)	9111 (0.2)
10. Cooking & Other households appliances	10492 (0.8)	11427 (0.7)	15532 (0.7)	12809 (0.7)	14529 (0.6)	18111 (0.4)
Total of Average Asset Value (1 to 10)	1292413 (100)	1661191 (100)	2087891 (100)	1894809 (100)	2632676 (100)	4256278 (100)
% of Total Asset	8.01	10.30	12.94	11.75	16.32	26.39

Source: Field Survey 2015-16, Note: Figures in parentheses are in percentage

5. Block wise classification of asset in sample area

The details regarding the block wise average asset value and asset pattern is presented in Table 6. The average value of Sangola block was low (69%) as compare to other blocks of Sangli and Solapur districts. Asset value of land was high (75%) in the Mangalwedha block as compare to other blocks.

The asset value of building was high (₹270200) in the Sangola block as compare to other blocks. Value of asset like land, agriculture tools & pump sets, building, deposits, building and transport was high in the Solapur district as compare to Sangli district. Asset value of jewellery was high (₹47375) in the Sangli district as compare to Solapur districts (₹40806).

Table 6. Block wise asset pattern and average asset value of sample households (In Rs)

Asset	Jat (120)	Atpadi (60)	Sangli (180)	Sangola (100)	Mangalwedha (80)	Solapur (180)
1. Land	1385833 (71)	1062333 (74)	1224083 (72)	1140000 (69)	1427500 (75)	1283750 (72)
2. Live Stock	113875 (6)	66650 (5)	90263 (5)	69350 (4)	82050 (4)	75700 (4)
3. Agriculture Tools & Pump sets	28683 (1)	22417 (2)	25550 (2)	19610 (1)	36075 (2)	27843 (2)
4. Building	268967 (14)	186667 (13)	227817 (13)	270200 (16)	233813 (12)	252006 (14)
5. Deposits/Financial	30000 (2)	17000 (1)	23500 (1)	29800 (2)	24000 (1)	26900 (2)
6. Jewellery	57250 (3)	37500 (3)	47375 (3)	41050 (3)	40563 (2)	40806 (2)
7. Transports	41158 (2)	25600 (2)	33379 (2)	43210 (3)	37469 (2)	40339 (2)
8. Goods for recreation/TV	6875 (0.1)	7967 (1)	7421 (0.1)	7375 (0.1)	6363 (0.1)	6869 (0.1)
9. ICT	8042 (0.1)	6833 (0.1)	7438 (0.1)	8895 (1)	7175 (0.1)	8035 (0.1)
10. Cooking & Other households appliances	13546 (1)	10402 (1)	11974 (1)	11585 (1)	13644 (1)	12614 (1)
Total of Average Asset Value (1 to 10)	1954229 (100)	1443368 (100)	1698799 (100)	1641075 (100)	1908650 (100)	1774863 (100)
% of Total Asset	(57.52)	(42.48)	(100)	(46.23)	(53.77)	(100)

Source: Field Survey 2015-16, Note: Figures in parentheses are in percentage

6. Classification of farmers on the basis of variation of average asset value

The variation of average asset value (in terms of number of times) among the different types of households of farmers is presented in the Table 7 matrix. The average asset value of medium farmers was (₹1541595) i.e. 2.42 times the asset value of the small farmers (₹636035) in study area.

Table 7. Variation of average asset value (In Terms of Number of Times) among the households of various types of farmers

S. No	Types of Farmers	Small (636035)	Medium (1541595)	Large (3862333)
1	Small (636035)	0	2.42	6.07
2	Medium (1541595)	2.42	0	2.51
3	Large (3862333)	6.07	2.51	0

Source: Field Survey, 2015-16 Notes: Figures in parentheses denote the respective average Assets value of households of different types of farmer

The average asset value of large farmers were (₹3862333) i.e. 6.07 times the asset value of the households of small farmers (₹636035) and the matrix that the average asset value of large farmers were (₹3862333) i.e. 2.51 times the average asset value of the medium farmers (₹1541595).

7. Gini co-efficient index and Lorenz curve analysis of sample households on the basis of asset

In order to measure graphically the level of inequality in distribution of asset among the households, Lorenz curve is drawn. Table 8 shows that 36 households (10%) have just 2.47% asset value of total asset. The 72 households (20%) account for 5.70% of total asset. Again, 180 households (50%) account for only 21.84% of total asset.

Table 8. Gini co-efficient index in sample households on the basis of asset in study area

Asset (Value) Range (Rs.)	No. of Households	Cumulative No. of Households	Asset Value (Rs.)	Cumulative Asset Value (Rs.)	Cumulative % of Households	Cumulative % of Asset Value
up to 519000	36	36	15738500	15738500	10	2.47
519000 to 625000	36	72	20604000	36342500	20	5.7
625000 to 779000	36	108	25426600	61769100	30	9.68
779000 to 1073000	36	144	34030000	95799100	40	15.02
1073000 to 1370000	36	180	43516500	139315600	50	21.84
1370000 to 1658000	36	216	54317000	193632600	60	30.35
1658000 to 1994000	36	252	65920000	259552600	70	40.69
1994000 to 2570000	36	288	83197500	342750100	80	53.73
2570000 to 3303000	36	324	105602000	448352100	90	70.28
above 3303000	36	360	189557000	637909100	100	100
Individual	Percentage of Households		Cumulative % of Asset Value		Area Under Lorenz	
0	0		0		-	
1	0.1		0.02		0.001	
2	0.2		0.06		0.004	
3	0.3		0.10		0.007	
4	0.4		0.15		0.012	
5	0.5		0.22		0.018	
6	0.6		0.30		0.026	
7	0.7		0.41		0.035	
8	0.8		0.54		0.047	
9	0.9		0.70		0.062	
10	1		1		0.085	
Total	-		-		0.295	
area A =	0.205					
Gini =	0.41					

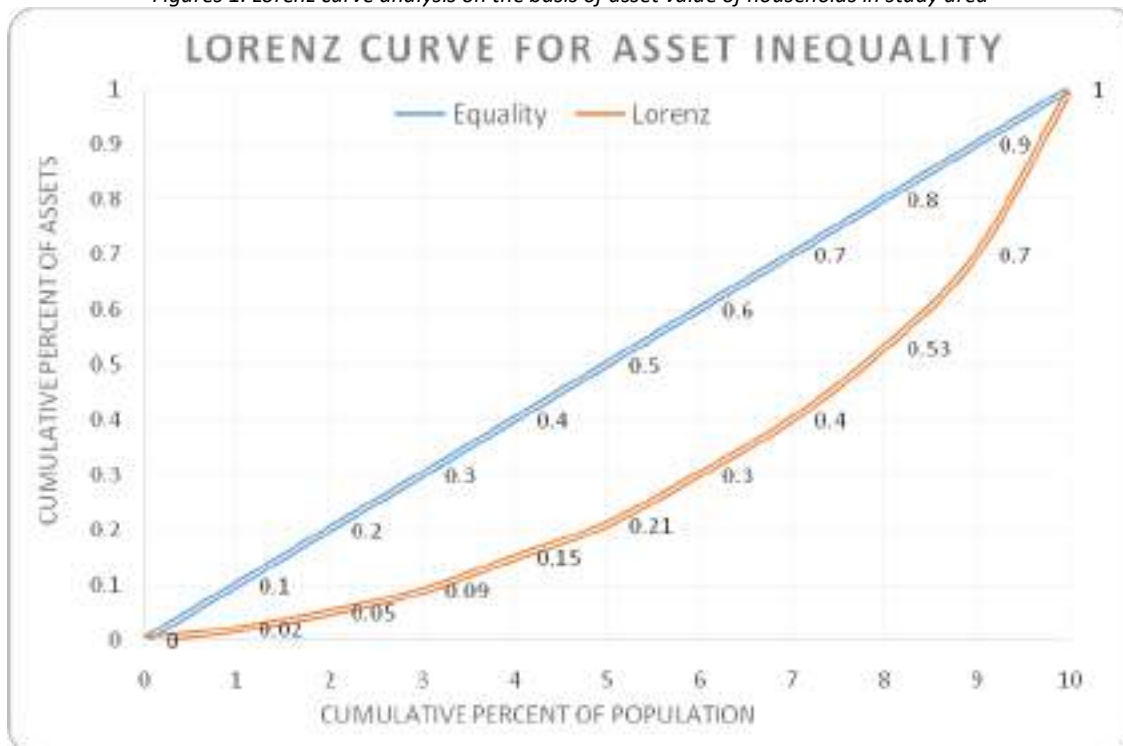
Source: Field Survey, 2015-16

It is clear from the table that 80% of households own 53.73% of total asset. Therefore it reveals that there is high inequality in distribution of asset among sample households. If the cumulative percentage of households and cumulative percentage of household asset are not same, it could be inferred that there is inequality in distribution of asset. Gini co-efficient or Gini Index of concentration gives numerical expression of the results achieved from the Lorenz curve. The Lorenz curve is prepared on the basis of data given in Table 8.

If there is perfect equality in the distribution of asset value, the Gini co-efficient will be zero and it will be one if there is perfect inequality. So the value of Gini co-efficient ranges from zero to one with a lower Gini ratio implying a reduction in inequality.

In this study the Gini co-efficient is 0.41. Lorenz Curve [8] [9] is constructed by plotting the cumulative percentage of total asset against the cumulative percentage of households receiving the asset. The cumulative percentage of households is shown on X-axis and cumulative percentage of asset along y-axis.

Figures 1. Lorenz curve analysis on the basis of asset value of households in study area

The level of inequality can be measured by the distance of the curve from equality line. The greater the distance, the wider is the degree of inequality. In the Figure 1 the Lorenz curve is a far away from the equality line. So the level of inequality in distribution of asset value among the households of farmers was high (0.41). So it may be concluded that there is high inequality in the distribution asset among the farmers.

3. Conclusion and Policy implications

The average asset value of large farmers was 6.07 times more than that of the small farmers. There is high difference in distribution of asset pattern in sample households of western Maharashtra. The Gini Co-efficient index of asset pattern was 0.41; this states that there is more inequality in distribution of asset in sample households in western Maharashtra. The proportion of asset pattern on the basis of social categories states that 54.58% asset were owned by general category, 29.24% by OBC and 16.18% owned by SC in sample area of western Maharashtra during 2015-16. The substantial difference in land value has resulted in the asset values of small, medium and large farmers. The following measure will result in reduction in concentration of income and inequality. Inadequate resources on health and education in the poorest citizens drive extreme inequality. Therefore improvement in social sector investments under the public spending may reduce inequality to the greatest extent. Governments should initiate the schemes for protecting the right to a living wage. The basic needs of all workers should earn enough to support themselves and their families. There is a need of new economics that works to improve the lives of everyone, not just those already well off.

The rampant tax concessions to corporate not to mention tax evasion and non-repayment of loans to public sector banks, which withdraw the state support to peasant agriculture thereby promotes inequality. Hence there is a need to strengthen the financial support to agriculture sector. The average size of the land holding in India has shrunk over time, meaning that income-per-household-member from agriculture has declined faster than income-per-household of non-agricultural sector. Hence the universal basic income measure will assist to bridge the gap between rich and poor. Marginalisation and fragmentation of land results in uneconomical cultivation. Therefore the concept of group and contract farming need more attention.

4. References

1. Office of the Registrar General & Census Commissioner, India. <http://censusindia.gov.in>. Date accessed: 06/09/2018.
2. Maharashtra Government. https://en.wikipedia.org/wiki/Government_of_Maharashtra. Date accessed: 04/08/2018.
3. M.O. Lorenz. Methods of measuring the concentration of wealth. *American Statistical Association*. 1905; 9(70), 1-11.
4. Facundo Alvaredo, Lucas Chancel, Thomas Piketty, Emmanuel Saez, Gabriel Zucman. World Inequality Report, Paris School of Economics, World Inequality Lab, Grand Krü, Berlin. 2018.
5. Thomas Piketty. Capital in the twenty-first century. Harvard University Press, USA. 2017.
6. Uma Datta Roy Choudhury. Changes in distribution of household income, consumption and wealth in rural areas. *Economic & Political Weekly*. 1977.
7. K. Pendakur. Changes in Canadian family income and family consumption inequality between 1978 and 1992. *Review of Income and Wealth*. 1988; 44(2), 259-282.
8. S. Subramanian, D. Jayaraj. Growth and inequality in the distribution of India's consumption expenditure: 1983 to 2009–10. *Economic & Political Weekly*. 2015.
9. Mark Aguiar, Mark Bilal. Has consumption inequality mirrored income inequality? *American Economic Review*. 2015; 105(9), 2725–2756.

The Publication fee is defrayed by Indian Society for Education and Environment (www.iseeadyar.org)

Cite this article as:

Dr. M.S. Deshmukh, Dr. S.S. Vyavahare. Farmer's asset- holding pattern in drought prone region in Western Maharashtra. *Indian Journal of Economics and Development*. Vol 6 (10), October 2018.

An Analysis of Consumption Expenditure in India

Dr. M. S. DESHMUKH

Professor, Department of Economics
Shivaji University, Kolhapur, India

S. S. VYAVAHARE

Research Scholar, Department of Economics
Shivaji University, Kolhapur, India

Abstract:

Consumption is an important activity performed by the household sector. Post Globalisation has raised India's per capita income (expenditure) and that has significantly impacted its food consumption patterns by causing a change in the structure of food consumption baskets. The monthly per capita consumption expenditure (MPCE) on food items has declined from 72.83% to 52.76% and on non food items has increased from 27.15% to 47.24% in the rural India during 1972-73 to 2011-12. While in the urban India the expenditure on food items has decline from 64.45% to 42.46% whereas expenditure on non-food items has shown a steady increase from 35.55% to 57.54% during 1972-73 to 2011-12. Monthly per capita consumption of major cereals (in quantity k.g) has decreased in both rural and urban area in Maharashtra and India during 1972-73 to 2011-12. The volume of change in pre reform to post reform period in food items has declined from -13.76% in rural India and -22.34% in urban India, while in the non-food items has increased from 27.52% in rural India and 33.17% in urban India. The above discussion on consumption expenditure indicated that there is a significant difference in the pre and post reform period.

Key words: Food and Non-food consumption expenditure, Pre and Post Reform

I. INTRODUCTION:

India is the second most populous country in the world with an estimated population of more than 1.2 billion. India's market potential is greater than that of many countries in Western Europe with more middleclass consumers and increasing local purchasing power. Since the liberalization bandwagon began to roll during the early nineties, India made a remarkable transition from being a supply controlled to a demand driven economy. With a large middle class population and their rising level of affluence, the country has one of the largest consumer markets across the world and is reckoned to be at par with the other Asian countries like China. India today offers tremendous market potential with a rapid growth rate in a wide range of products. It is one of the largest economies in the world in terms of purchasing power. India's faster economic growth since 1990s has raised per capita income (expenditure) and has significantly impacted its food consumption patterns by causing a change in the structure of food consumption patterns observed earlier during pre-reforms period. This raises the relevance of looking at the composition of India's food consumption basket.

Consumption is an important activity performed by the household sector. Whatever personal income we obtain, from one source or the other, is spent either on consumption or is saved. Presently, consumption is exacerbating inequalities. The consumption pattern in India is defined with the reference to the consumer expenditure survey by the NSSO. These surveys divide rural and urban population into different expenditure groups. The distribution of household/person and the per capita monthly expenditure on food and non food items is given for each group.

The Government of India introduced economic reforms in various sectors of the economy in July, 1991. The economic reforms were expected to influence the national income and the

standard of living of the people. There by the consumption expenditure was expected to change after the reform. Generally economic reforms refer to the special efforts aimed at the removal of economic imperfection in an economy. The consumer goods market has undergone a sea transform over the last 20 years with large numbers of competing international brands and Indian manufactures offering a wide choice of goods like air conditioners, refrigerators, TV, car, clothing, two wheelers, four wheelers, food and cosmetics. Competition, however, also means attractive prices and bigger value to the consumer. In Indian automobile industry, one of India's largest and fastest growing consumer sectors, the depth of penetration of global brands and the level of competition in the market is very high.

This paper deals with the analysis of consumption expenditure pattern (in amount and quantity/physical term), both in the level and type of commodities of consumption that happened in India during the recent years. It examines whether there is change in the pattern of consumption expenditure over a period of time. Large differences in the pattern of food and non-food consumption over the regions of the country is also analyzed.

II. RESEARCH METHODOLOGY AND DATA BASE:

This paper is based on the secondary data collected from various sources, such as National Accounts Statistics, Central Statistical Organization (CSO), Government of Indi, Reports of National Sample Survey organization (NSSO), Government of India, various websites, published and unpublished reports and journals etc.

➤ Objectives:

1. To analyze the commodity wise trends in monthly per capita consumption expenditure (MPCE) pattern in rural and urban area of Maharashtra and India.

2. To study the pre and post reform food and non-food consumption pattern.

➤ **Statistical Tools:**

1. Compound Annual Growth Rate (CAGR)

$$= \left(\left(\frac{F}{P} \right)^{\left(\frac{1}{n} \right)} - 1 \right)$$

Where,

F = the ending value,

P = beginning value,

n = the number of years.

2. Correlation of Coefficient

$$r = \frac{n(\sum XY) - (\sum X)(\sum Y)}{[n\sum X^2 - (\sum X)^2][n\sum Y^2 - (\sum Y)^2]}$$

3. Average Propensity to Consume (APC)

$$APC = \frac{\text{Monthly Per Capita Consumption Expenditure}}{\text{Monthly Per Capita Income}}$$

III. RESULT AND DISCUSSION:

1. State Wise Monthly per Capita Expenditure of Cereals in India during 1993-94 to 2011-12:

The table-1 (and figure-1) shows that the changes in average monthly per capita cereal consumption in physical terms since 1993-94 in the major states of India. The Compound Annual Growth Rate (CAGR) of Monthly per Capita Expenditure of Cereals in rural and urban Maharashtra was -2.70 and -2.18 respectively during 1993-93 to 2011-12. Moreover the CAGR of Monthly per Capita expenditure of Cereals of rural and urban India was -3.47 and -2.54 respectively during the same period. It indicates that reduction in Monthly per Capita Expenditure of Cereals was more in rural area as compared to urban area. Moreover expenditure on cereals has declined in India as well as Maharashtra but reduction rate of India is higher than Maharashtra during the same period. It is clear that there is

negative growth of Monthly per Capita Expenditure of Cereals all the states of India during 1993-94 to 2011-12.

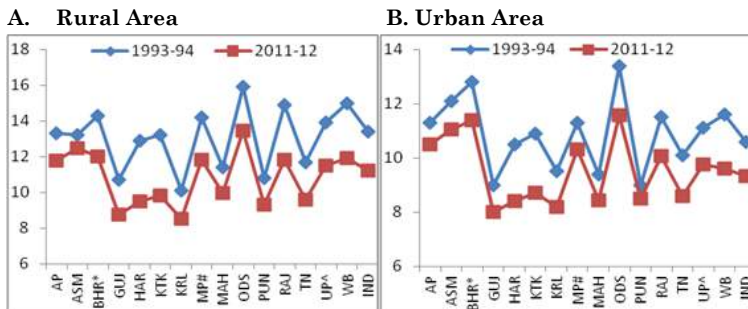
Table No: 1 State Wise Monthly per Capita Expenditure of Cereals in India (Quantity in Kg)

Sr	State	50 th round (Jul.1993-Jun.1994)		68 th round (Jul.2011-Jun.2012)		CAGR (%)	
		Rural	Urban	Rural	Urban	Rural	Urban
1	Andhra Pradesh	13.3	11.3	11.79	10.49	-2.38	-1.48
2	Assam	13.2	12.1	12.46	11.04	-1.15	-1.82
3	Bihar	14.3	12.8	12.02	11.38	-3.41	-2.32
4	Gujarat	10.7	9	8.74	7.99	-3.97	-2.35
5	Haryana	12.9	10.5	9.49	8.39	-5.96	-4.39
6	Karnataka	13.2	10.9	9.84	8.7	-5.71	-4.41
7	Kerala	10.1	9.5	8.53	8.19	-3.32	-2.92
8	Madhya Pradesh	14.2	11.3	11.8	10.31	-3.64	-1.82
9	Maharashtra	11.4	9.4	9.94	8.42	-2.7	-2.18
11	Orissa	15.9	13.4	13.47	11.58	-3.26	-2.88
12	Punjab	10.8	9	9.29	8.5	-2.97	-1.14
13	Rajasthan	14.9	11.5	11.84	10.08	-4.49	-2.6
14	Tamil Nadu	11.7	10.1	9.59	8.6	-3.9	-3.16
15	Uttar Pradesh	13.9	11.1	11.5	9.77	-3.72	-2.52
16	West Bengal	15	11.6	11.93	9.6	-4.48	-3.71
17	India	13.4	10.6	11.23	9.32	-3.47	-2.54

Source: NSSO different rounds

Note: *includes Jharkhand #includes Chhattisgarh ^includes Uttaranchal

Figure No: 1 Changes in MPCE (Cereal) of Major States in India during 1993-94 to 2011-12

The MPCE of cereals in rural Maharashtra have declined from 11.4 kg to 9.94 kg and urban Maharashtra was 9.4 kg to 8.42 kg respectively during 1993-94 to 2011-12.

The MPCE of cereals in rural India have declined from 13.4 kg to 11.23 kg and urban India was 10.6 kg to 9.32 kg respectively during 1993-94 to 2011-12.

. There is negative CAGR in rural area of almost all the states in India i.e. Haryana-5.96%, Karnataka-5.71%, Rajasthan-4.49%, West Bengal-4.48%, similarly there is negative CAGR of urban area of all the states i.e. Haryana -4.39%, Karnataka -4.41%, Rajasthan -2.60%, Tamil Nadu -3.16%, West Bengal -3.71% during 1993-94 to 2011-12.

The main conclusion from NSSO data reveals that, it is by richer people diversifying their diets, not by eating more cereals, that richer people eat better (non-food items) both in terms of quantity (e.g., calorie intake) and in terms of quality (e.g., intake of animal protein, vitamins, minerals and so on).

2. Growth of Major commodity wise Monthly Per Capita Cereal Consumption Expenditure in Maharashtra and India during 1993-94 to 2011-12:

The table-2 shows the monthly per capita consumption expenditure of different commodities in Maharashtra and India during 1993-94 to 2011-12. The consumption of rice in rural India has declined from 6.79 kg to 6.13 kg per month where as urban India from 5.13 kg to 4.66 kg per month during 1993-94 to 2011-12. There is slight rise in monthly per capita consumption of wheat in rural India from 4.32 kg to 4.43 kg during same period. However the consumption of wheat in urban India has reduced from 4.44 kg per month to 4.32 kg per month during reference period.

There is fall in major proportion in consumption of other cereals both rural (2.29 kg to 0.66 kg) and urban (1.03 kg to 0.3 kg) per month in India during 1993-94 to 2011-12. Monthly Per capita consumption of Rice, Wheat and other cereals has shown a negative CAGR of both rural and urban area of India (except wheat in rural India) during 50th round to 68th round of NSSO.

The Monthly per capita consumption of rice in rural area of Maharashtra has declined from 3.03 kg to 2.92 kg and urban area from 3.25 kg to 3.03 kg during 50th round to 68th round of NSSO. However the Monthly per capita consumption of wheat

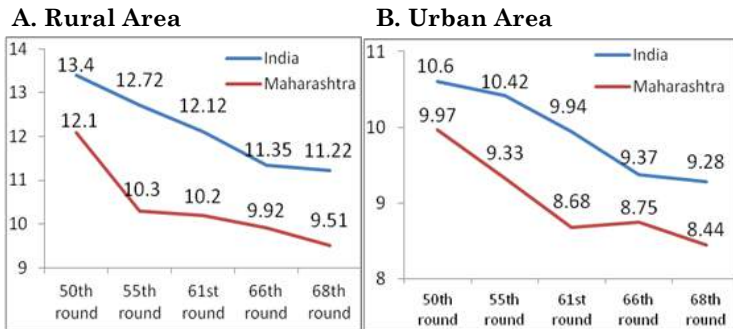
in rural and urban area of Maharashtra has shown an increased trend from 2.81 kg to 4.77 kg and 4.69 kg and 4.73 kg respectively 50th round to 68th round of NSSO. Monthly Per capita consumption of Rice, Wheat and other cereals has shown a negative CAGR of both rural and urban area of Maharashtra (except rice and rural wheat) during 50th round to 68th round of NSSO.

Table No: 2 - Per Capita Cereal Consumption in Maharashtra and India during 1993-94 to 2011-12 (Quantity in Kg)

Sr.	NSS Round	State	Rice and Its Products		Wheat Atta and Its Products		Other cereals		All cereals	
			rural	Urban	Rural	urban	Rural	urban	rural	urban
1	50 th round	Maharashtra	3.03	3.25	2.81	4.69	6.07	2.03	12.1	9.97
		India	6.79	5.13	4.32	4.44	2.29	1.03	13.4	10.6
2	55 th round	Maharashtra	2.84	3.09	3.63	5.07	3.79	1.17	10.3	9.33
		India	6.59	5.1	4.45	4.45	1.68	0.87	12.72	10.42
3	61 st round	Maharashtra	3.01	2.97	3.62	4.57	3.49	1.14	10.2	8.68
		India	6.38	4.71	4.19	4.36	1.55	0.87	12.12	9.94
4	66 th round	Maharashtra	3.13	3.14	4.32	4.69	2.4	0.9	9.92	8.75
		India	6.14	4.66	4.36	4.34	0.85	0.38	11.35	9.37
5	68 th round	Maharashtra	2.92	3.03	4.77	4.73	1.77	0.65	9.51	8.44
		India	6.13	4.66	4.43	4.32	0.66	0.3	11.22	9.28
6	CAGR	Maharashtra	2.94	6.99	6.01	-3.62	-19.73	-22.26	-3.66	-2.50
		India	-2.02	-1.90	0.50	-0.55	-22.03	-21.86	-3.49	-2.62

Source: NSSO Different Rounds

Figure No: 2 Monthly Per Capita Consumption of Cereals in India and Maharashtra during 1993-94 to 2011-12 (in Kg)

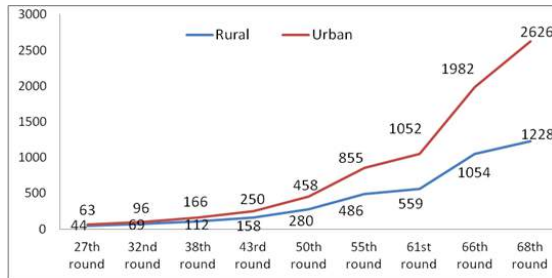
The CAGR of monthly per capita quantity consumption of total cereals of both rural and urban area in Maharashtra and India

has shown a declining trend during 50th round to 68th round of NSSO (see fig-2).

3. Growth of MPCE of Food and Non-Food Items (in Rupees) in Rural and Urban India for a period of 1972-73 and 2011-12:

The monthly per capita consumption expenditure of food and Non-food items in urban and rural areas for nine different rounds of NSSO are shown in fig-3.

Figure No: 3 - Trends in Rural and Urban food and Non-food consumption (MPCE) in India during 1972-73 to 2011-12 (In Rs)

It reveals that the gap between rural and urban MPCE of food and non food items is widening. However the rural consumption expenditure is lower than urban consumption expenditure during reference period

Table No: 3 - MPCE on Broad Groups of Food and Non-Food Items of Rural and Urban Area in India (Rs)

Items	27 th round (Sept.1972 Oct.1973)		68 th round (Jul.2011-Jun.2012)		CAGR (27 th to 68 th)	
	Rural	Urban	Rural	Urban	Rural	Urban
A. Food items						
1.Cereals	18.3(41.47)	14.8(23.38)	153.82(10.75)	173.82(6.61)	0.27	0.31
2.Pulses & pulse products	1.9(4.43)	2.2(3.48)	39.51(2.76)	50.76(1.93)	0.4	0.42
3.Milk & Milk Products	3.2(7.3)	5.9(9.32)	114.9(8.04)	184.31(7.01)	0.49	0.47
4.Edible Oil	1.6(3.5)	3.1(4.9)	53.44(3.74)	70.03(2.66)	0.48	0.41
5.Meat, Eggs & Fish	1.1(2.5)	2.1(3.32)	68.46(4.79)	95.99(3.65)	0.58	0.53
6.Vegetables	1.6(3.6)	2.8(4.42)	94.62(6.62)	121.7(4.63)	0.57	0.52
7.Fruits and Nuts	0.5(1)	1.3(2.05)	40.52(2.83)	90.12(3.42)	0.63	0.6
8.Sugar	1.7(3.8)	2.3(3.63)	23.69(1.66)	27.35(1.04)	0.34	0.32
9.Salt and Spices	1.2(2.8)	1.5(2.37)	52.52(3.67)	66.49(2.52)	0.52	0.52

M. S. Deshmukh S. S. Vyavahare- **An Analysis of Consumption Expenditure in India**

10. Beverages etc.	1.1(2.4)	4.8(7.58)	112.94(7.9)	236.18(8.98)	0.67	0.54
11. Food Sub Total	32.2(72.85)	40.8(64.45)	754.42(52.76)	1116.75(42.46)	0.42	0.44
B. Non-food items						
12. Pan, Tobacco & Intoxicants	1.4(3.1)	1.8(2.84)	45.93(3.21)	42.3(1.61)	0.47	0.42
13. Fuel & Light	2.5(5.6)	3.6(5.69)	114.11(7.98)	175.86(6.69)	0.53	0.54
14. Clothing and Foot wear	3.3(7.5)	3.6(5.69)	100.29(7.01)	167.43(6.37)	0.46	0.53
15. Miscellaneous and Services	3.9(8.8)	12.17(19.23)	348.51(24.36)	983.84(37.42)	0.65	0.63
16. Durable Goods	0.9(2.2)	1.33(2.1)	64.64(4.52)	139.36(5.3)	0.61	0.68
17. Non-Food Sub Total	12(27.15)	22.5(35.55)	473.48(47.24)	1508.8(57.54)	0.5	0.6
18. Food and Non-Food Consumption	44.2(100)	63.3(100)	1227.9(100)	2625.55(100)	0.45	0.51

Source: NSSO Different Rounds, Note: Figures in parentheses denoted the percentage

During 68th round (July 2011- June 2012) of NSSO, All India MPCE of food and non-food items was Rs 2625.55 and Rs 1227.9 in urban and rural area respectively. On the contrary, MPCE of food and non-food items was Rs.63.3 and Rs.44.2 in urban and rural areas respectively during 27th round (*October 1972 to September 1973*). It is found that expenditures have increased over the years on all the items for both in the urban and rural areas as may be expected due to the price rise in general. However MPCE in urban area of India has increased from Rs.63 in the 27th round to Rs.2625.55 in the 68th round whereas rural area has risen from Rs.44 in the 27th round to Rs.1227.9 in the 68th round. Food items have shown a remarkable change in MPCE of food and non-food items, both in rural and urban area of India.

Monthly per capita consumption expenditure (MPCE) of urban area in India on food items has increased from Rs.41 to Rs.1116.75, while non-food items from Rs.22.5 to Rs.1508.8 during 27th round to 68th round of NSSO. The corresponding estimates for rural area in all India, the monthly per capita consumption expenditure on food items have increased from Rs.32 to Rs.754.42, while on non-food items from Rs.12 to Rs.473.48. Moreover the share of food items in total all India monthly per capita consumer expenditure has fallen from 73 percent to 52.76 percent in rural areas and from 64.45 percent

to 42.46 percent in urban areas during 27th round to 68th round of NSSO. Similarly the share of cereals has fallen from 41.47 percent to 10.75 percent in rural India and from 23 percent to 6.61 percent in urban India during the same period. The shares of better off food items have not changed much. Fall in the shares of milk and milk products, vegetables, beverages and sugar is a noticeable change in the urban sector. In the rural sector share of certain better off food items showed a marginal change. In the rural sector share of milk and milk products increased from 7.3 percent to 8.04 percent, edible oil from 3.5 percent to 3.74 percent, vegetables 3.6 percent to 6.62 percent during reference period. However, for the entire period the relative importance of some items especially beverages among the group of food items have shown a remarkable change. There have been significant shift in consumption pattern in the urban and rural areas. Non-food expenditure steadily increased over time. Share of non-food expenditure to total expenditure increased from 35.55 percent in the 27th round to 57.54 percent in 68th round recorded a change of 22 percent points and 20 percent points in urban and rural areas respectively. Miscellaneous goods command the largest share of expenditure in both rural and urban areas in total non-food consumption expenditure. In the urban sector, the share of this category has increased from 19.23 percent to 37.42 percent and in the rural sector the share has increased from 8.8 percent to 24.36 percent. It has more than doubled over the period. The share of fuel and light in total consumer expenditure has risen from 6 percent to 8 percent in both rural and urban areas between 1972-73 and 2011-12. The share of clothing in total consumer expenditure over the last four decades has fallen from 7.50 percent to 7.1 percent in rural India and from 5.69 percent to 6.37 percent in urban India. More than half of the expenditure on non-food items was on education, medical care, transport and the like both in urban and rural areas. In NSSO data separate figures are not available for education, health and

conveyance even though these items are assuming increasing importance.

Figure No: 4 - Trends in MPCE of Food and Non-Food items in Rural and Urban area in India during 1972-73 to 2011-12:

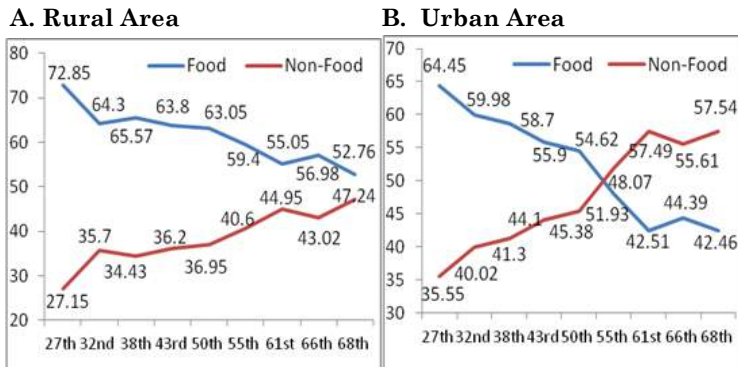

Fig-4 reveals that MPCE of food items has shown declining trend where as non-food items expenditure is rising in rural India, however expenditure on food items is still higher than non-food items during 1972-73 to 2011-12. On the contrary MPCE of food items has shown more declining trend where as non-food items expenditure is rising in urban India, however expenditure on non- food items has increased faster after 55th round of NSSO and it has overtook food items and presently continued to do so since 55th round to 2011-12.

4. Change in MPCE on Broad Groups of Food and Non-Food Items in Pre and Post Reforms Period in India:

The total monthly per capita consumption expenditure was classified as expenditure on food items and non-food items.

Table No: 4 - Changes in MPCE of Food and Non-Food Items in Pre and Post Reforms Period in India: (Rs)

Items	Pre Reforms*		Post Reforms**		Volume of Change	
	Rural	Urban	Rural	Urban	Rural	Urban
Food Items						
1.Cereals	30.08(33.65)	26.12(19.65)	115.96(17.99)	123.79(10.50)	285.56(-46.55)	373.93(-46.55)
2.Pulses & pulse products	3.70(3.93)	4.91(3.45)	23.90(3.33)	31.06(2.46)	545.89(-15.26)	532.18(-28.71)
3.Milk & Milk Products	7.63(7.77)	13.54(9.40)	62.40(8.43)	101.10(8.06)	718.41(9.10)	646.52(-14.26)
4.Edible Oil	4.38(4.18)	7.20(4.92)	29.73(4.03)	39.69(3.26)	579.50(-3.55)	451.66(-33.62)
5.Meat, Eggs & Fish	2.85(2.83)	5.06(3.47)	32.50(3.90)	46.52(3.30)	1040.28(37.79)	819.90(-4.85)
6.Vegetables	4.43(4.32)	7.07(4.74)	52.60(6.64)	68.38(5.08)	1088.70(53.70)	867.47(7.09)
7.Fruits and Nuts	1.38(1.29)	3.25(2.16)	17.77(2.05)	40.44(2.69)	1192.65(58.60)	1146.29(24.49)
8.Sugar	2.80(3.05)	3.56(2.68)	15.94(2.31)	18.60(1.59)	469.43(-24.26)	422.05(-40.65)
9.Salt and Spices	2.85(3.07)	3.47(2.44)	25.13(3.07)	31.37(2.15)	781.75(0.29)	805.28(-11.62)
10.Beverages etc.	3.18(3.02)	9.74(6.86)	49.66(5.65)	105.37(7.35)	1464.16(87.11)	981.81(7.24)
11.Food Sub Total	62.75(66.63)	83.91(59.76)	425.60(57.45)	606.31(46.41)	578.24(-13.78)	622.60(-22.34)
Non-food items						
12.Pan, Tobacco & Intoxicants	2.95(3.05)	3.66(2.57)	23.01(2.99)	23.34(1.80)	679.86(-2.10)	537.32(-29.81)
13.Fuel & Light	6.58(6.49)	9.48(6.42)	62.56(8.22)	102.93(7.58)	851.51(26.71)	986.35(18.10)
14.Clothing and Foot wear	8.33(8.78)	10.84(7.32)	50.32(6.55)	83.87(5.94)	504.42(-25.31)	674.08(-18.93)
15.Miscellaneous and Services	12.08(11.63)	30.64(20.43)	163.96(19.62)	485.71(32.05)	1257.85(68.81)	1485.21(56.86)
16.Durable Goods	3.23(3.45)	5.06(3.49)	28.22(3.38)	64.03(4.69)	774.91(-1.96)	1165.38(34.44)
17.Non-Food Sub Total	33.15(33.37)	59.92(40.24)	295.78(42.55)	773.83(53.59)	792.26(27.52)	1191.39(33.17)
18.Food and Non-Food Sub Total	95.90(100)	143.81(100)	721.38(100)	1394.65(100)	652.22(00)	869.82(00)

Source: NSSO different rounds Note: Figures in parentheses denoted the percentage

Pre Reforms* average value of 4 rounds of NSSO i.e. 27th round – October 1972 to September 1973, 32nd round – July 1977 to June 1978, 38th round – January 1983 to Dec. 1983, 43rd round – July 1987 to June 1988

post Reforms** average value of 5 rounds of NSSO i.e 50th round – July 1993 to June 1994, 55th round- July 1999 to June 2000, 61st round – July 2004 to June 2005, 66th round- July 2009 to June 2010, 68th round- July 2011 to June 2012.

The changes in the economic indicators due to new economic reforms have changed the consumption pattern of households. Hence, the expenditure pattern of the households was classified as pre and post reform period. The expenditure on non-food items comprises of expenses of beverages, pan, intoxicants, tobacco and its products, hotel and restaurants, clothing and footwear, gross rent and fuel and power, furniture, furnishing appliances and services, medical care and health services, transport and communication, recreation and education and cultural services. Table-4 states that the volume of change in cereals consumption has shown -46.55% negative change in both rural and urban consumption of India during pre reform to post reform period. Similarly pulses have shown -15.26% negative change in rural area and -28.71 negative change in urban area respectively during pre reform to post reform period. The volume of change in pre reform to post reform period in food items of urban consumption expenditure has declined in higher percentage as compared to rural consumption expenditure in India, where as the consumption expenditure on non-food items has increased more proportionately in urban area as compared to rural area in India.

The volume of change in consumption expenditure of food items had declined to -13.76% in rural area and -22.34% in urban area where as the consumption expenditure on non-food items has increased to 27.52% in rural area and 33.17% in urban area during pre reform to post reform period in India. The above discussion on consumption expenditure reveals that there was a significant difference in the monthly per capita consumption expenditure of pre and post reform period.

5. Estimation of Average Propensity to Consume (APC) on the Basis of MPCE and MPI (NNP_{FC}) in India during 1972-73 to 2011-12:

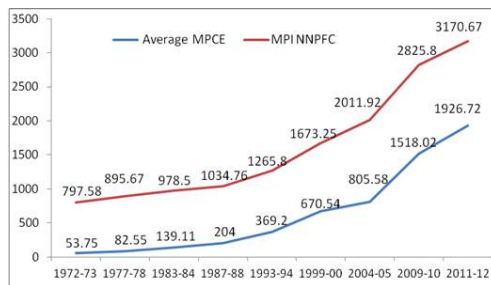
The table-5 shows the changes in monthly per capita consumption expenditure and monthly per capita income in India during 1972-73 to 2011-12. Average MPCE and monthly per capita income of net national product at factor cost has been increased over the period of time. In the year 1972-73 the average MPCE was Rs. 53.75 and MPI was Rs.797.58 and APC was 0.067.

Table No: 5 - Estimation of APC on the Basis of Average MPCE and MPI (NNP_{FC}) in India during 1972-73 to 2011-12 (Rs)

Sr.	Year	Average MPCE	MPI NNP _{FC}	APC
1	1972-73	53.75	797.58	0.067
2	1977-78	82.55	895.67	0.092
3	1983-84	139.11	978.50	0.14
4	1987-88	204.00	1034.76	0.19
5	1993-94	369.20	1265.8	0.29
6	1999-00	670.54	1673.25	0.40
7	2004-05	805.58	2011.92	0.40
8	2009-10	1518.02	2825.8	0.53
9	2011-12	1926.72	3170.67	0.60
	Correlation	0.99		

Source: NSSO Different Rounds and CSO

Figure No: 5: Trends in Average MPCE and MPI (NNP_{FC}) in India during 1972-73 to 2011-12 (Rs)

In the year 1999-2000 average MPCE was Rs.670.54 and MPI was Rs. 1673.25 and APC was 0.40. Moreover in the year 2011-12 average MPCE was become Rs.1926.72 and MPI was Rs.

3170.67 and APC was 0.60. It is clear that there is rising trend in APC during the year 1972-73 to 2011-12. There is a positive correlation between average MPCE and MPI i.e. 0.99. It means the average MPCE and MPI was highly correlated.

IV.CONCLUSION AND POLICY IMPLICATIONS:

In India monthly per capita consumption expenditure has increased in both rural and urban areas over the years. It is seen that increase in expenditure has been greater in urban areas compared to rural areas. This shows a wide rural-urban disparity in the monthly per capita expenditure. The share of expenditure on food items in total expenditure has shown a declining trend in both rural and urban areas on the contrary monthly per capita expenditure on non-food items has increased. Moreover the amount and quantity (monthly per capita consumption in physical terms) consumed on cereals has shown a declining trend where as fuel, light, durable goods, miscellaneous goods and services, etc. have an increasing trend in both rural and urban Maharashtra and India. The average monthly per capita consumption expenditure between pre and post economic reform period indicates that there was significant difference in them. The consumption of cereals which still form the largest components of household consumption budget has significantly declined since 1972-73 to 2011-12. The purchasing power of people is highly influenced by the changing life styles, standard of living, modernization and growing employment opportunities etc,

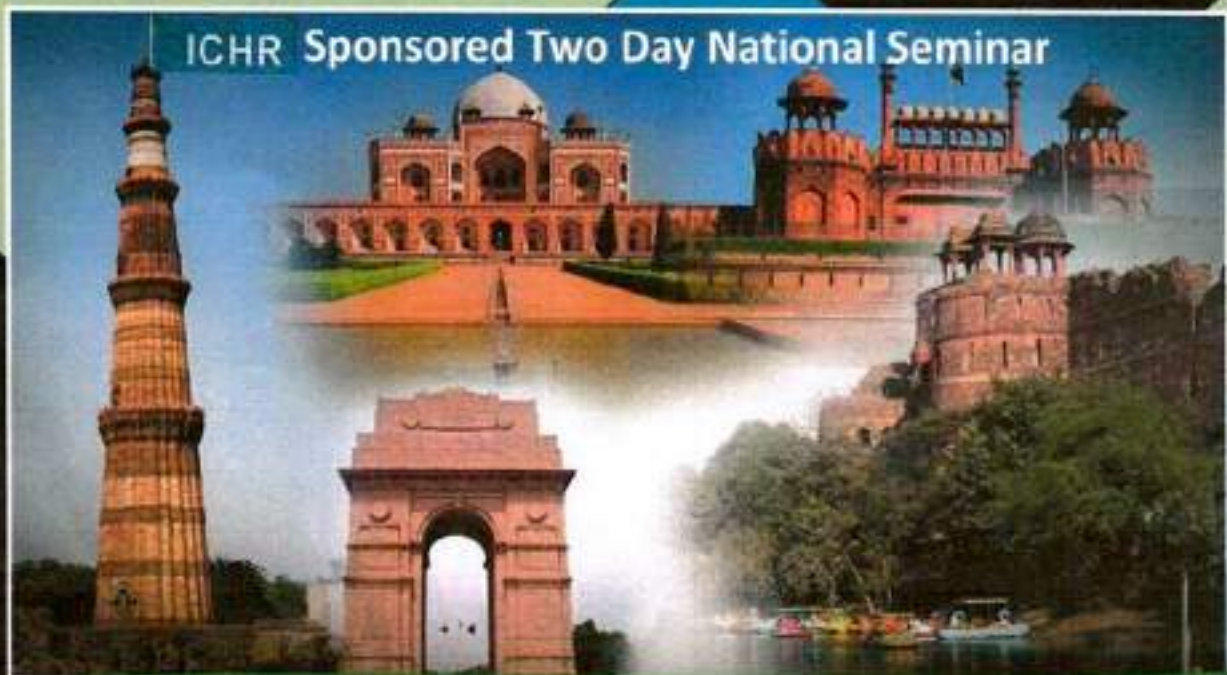
REFERENCES:

1. Joshi, P.D. (1998), "Changing Pattern of Consumption Expenditure in India and Some Selected States", Sarvekshana, Analytical Report, No. 2, National Sample Survey Organisation, New Delhi. Handbook of Statistics on the Indian Economy, RBI
2. Acharya S (2004), "India's Growth Prospects Revisited", economic and political weekly October 9, 2004.
3. Sinha R.R (1996), "An analysis of food expenditure in India", Journal of Farm Economics, Vol. 48, No. 1, pp 113-123.
4. Kumar, T Krishna, Sushanta Mallick and Jayarama Holla (2009), "Estimating Consumption Deprivation in India Using Survey Data: A State-Level Rural-Urban Analysis Before and During Reform Period", Journal of Development Studies, 45: 4, 441-70.
5. Mittal, Surabhi (2007): "What Affects Changes in Cereal Consumption?" Economic & Political Weekly, 3 February.
6. NSSO (2011-12), "Household Consumption of Various Goods and Services in India, 2011-12", Report 558, National Sample Survey Organization, Government of India, New Delhi.
7. Rao, C H Hanumantha (2000), 'Declining Demand for Food grains in Rural India: Causes and Implications', Economic and Political Weekly, January 22, pp 201-06.
8. <http://indiabudget.nic.in>
9. www.mospi.nic.in

Printing Area[®]

International Multilingual Research Journal

**Conservation and Importance
of Historically Important Monuments,
Places and Documents**

Editor in Chief Co-Editor
Dr. Arjun Wagh Dr. Ms. S. S. Kale

Editorial Board
Dr. C. G. Patil, Mr. G. K. Patil

Organized By
Department of History
P.D.V.P. Mahavidyalaya, Tasgaon, Dist. Sangli

Shikshan Maharshi **Dr. Bapuji Salunkhe**
Founder
Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur

Hon. Chandrakant (Dada) Patil
President, Shri Swami
Vivekanand Shikshan
Sanstha, Kolhapur

Ptn. Abhaykumar Salunkhe
Chairman, Shri Swami
Vivekanand Shikshan
Sanstha, Kolhapur

Ptn. Mrs. Shubhangi Gavade
Secretary, Shri Swami
Vivekanand Shikshan
Sanstha, Kolhapur

05

शिरवळचा किल्ले सुभानमंगल : इतिहास व सदयस्थिती

प्रा. इंगवले शीला बाळासाहेब

आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, कडेपूर ता. कडेगाव,
जि. सांगली शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना :

मध्ययुगीन महाराष्ट्राच्या इतिहासामध्ये किल्ल्यांचे स्थान अबाधित आहे. डोंगरी किल्ला, मुद्दकोट किल्ला; जलदुर्ग हे किल्ल्यांचे प्रमुख तीन प्रकार मानले जातात. त्यापैकी मुद्दकोट या प्रकारामध्ये महाराष्ट्रात चाकण, अहमदनगर, सोलापूर, पारंडा, सुभानमंगल हे महाराष्ट्रातील काही प्रसिद्ध मुद्दकोट किल्ले आहेत. मुद्दकोट किल्ले हे जमिनीवर बांधलेले असून ते भक्कम तटबंदीने परिवेष्टित असतात. तसेच या तटबंदीबाहेर रुद व खोल खंदक खोदलेला असे. या खंदकात पाणी सोडले जाई व या पाण्यात विपारी साप तसेच मगरी सोडल्या जात. मुद्दकोट किल्ल्यांत नेहमी भरपूर रसद ठेवलेली असे. संरक्षणाच्या दृष्टीने हे किल्ले फारसे मजबूत मानले जात नसत. जमिनीवर असल्याकारणाने शत्रूच्या अक्रमणाची नेहमीच भीती असायची. शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य उभारणी करत असताना आपल्या आयुष्यातील पहिली लढाई जिंकली ती सुभानमंगल या मुद्दकोट किल्ल्यावरच. स्वराज्याची पहिली लढाई असे या लढाईचे वर्णन केले जाते.

छ. शिवरायांनी स्वराज्यस्थापना करून येथिल जनतेला गुलामगिरीतून मुक्त केले. आपल्या कारकिर्दीच्या सुरुवातीला तोरणा, गुरुंबदेव, कुचरीगड यासारखे आदिलशाहीचे किल्ले फंदफितुरीने मिळवले. स्वराज्याची पहिली समोरासमोरी लढाई झाली ती शिरवळ येथिल सुभानमंगल या मुद्दकोट किल्ल्यासाठी. सुभानमंगलची लढाई छत्रराज्याची पहिली लढाई झिणून इतिहासात प्रसिद्ध आहे.

उद्दिष्टे :

१) सुभानमंगल या दुर्लक्षित किल्ल्याचा इतिहास समोर

आणणे.

२) शिरवळ व सुभानमंगलचे ऐतिहासिक महत्व अधोरेखित करणे.

३) सुभानमंगलच्या सदयस्थितीवर प्रकाश टाकणे.

४) सुभानमंगलकिल्ल्याची स्थिती सुधारण्यासाठी उपाय सुचविणे.

शिरवळ : इतिहास

खंडाळा तालुक्यातील नीरानदीच्या दक्षिण तीरावर वसलेले शिरवळ हे गाव फार पूर्वीपासून आहे. इतिहासाध्ये श्रीमान, श्रीवल, शिरीवलथ, शिरवानगड अशा वेगवेगळ्या नावांनी शिरवळला संबोधले गेले आहे. सातारा व पुण्याच्या मध्यावर वसलेल्या या गावाचे भौगोलिक स्थान उत्तर अक्षांश १८° ६' तर पूर्व रेखांश ७४° ८' इतके आहे. कानदी, गुंजवणी, वेळवंडी, निरा, शिवगंगा या पाच नद्या शिरवळच्या प्रदेशात वाहत असल्यामुळे वेळवंड खोऱ्यातील हा प्रदेश पाण्याच्या व धनधान्याच्या दृष्टीने संपन्न होता.

शिरवळमध्ये ग्रामदैवत अंबिकामाता, भैरवनाथ, दत्त, मंडादेवी, केदारेश्वर ही प्रसिद्ध मंदिरे आहेत. तर सुभेदाराची विहीर, रामदास स्वामीचा मठ, नारायणस्वामीची समाधी, बाजीतुआ तांबेची समाधी, केदारबाव या प्रसिद्ध वास्तू आहेत. अशा या शिरवळ गावाला सुभानमंगल यामुद्दकोटामुळे ऐतिहासिक महत्व प्राप्त झाले आहे.

सुभानमंगल वांधणी :

शावचरित्रसाहित्य खंड १नुसार शके १३९२ (इ.स. १४७०)ला नीरानदीकाठी विजयवेट नावाच्या टेकाडावर सुभानमंगल या नावाने किल्ला बांधण्यास सुरुवात झाली सुमारे ४५ वर्षे बांधकाम चालून ते शके १४३७ (इ.स. १५१५)ला पूर्ण झाले. हैद्राबादच्या निजामशहाने आपल्या अदिलखान नावाच्या सरदाराला हुकूम देवून हा कोट बांधून घेतला. व येथे सुभेदार/ठाणेदार नियुक्त केला. सुभानमंगलचे बांधकाम चिचट, मळलेल्या पांढऱ्या मातीत मोठ्या दगडाच्या तोडी चिणून करण्यात आले. विजयवेट व मुलेश्वर नावांनीही हा किल्ला ओळखला जातो.

सुभानमंगल स्थान व विस्तार :

सुभानमंगलचे एकूण क्षेत्रफळ ८ एकर २ गुंठे आहे. किल्ल्याच्या दक्षिणेला शिरवळ गावचे गावठाण, उत्तरेला निरानदी, पूर्वेला मंडादेवी आणि मांड ओढा तसेच पश्चिमेला रामेश्वराचे मंदिर अशा चतुःसिमेत या कोटाची जागा आहे.

वुरूज व दुर्गादेवीचे छोटे मंदिर एवढ्याच गडाच्या अस्तित्वाच्या खुणा आहेत. या वुरूजाच्या खालच्या वाजूला असणारे भुयारही तेथे उगवलेल्या झाडीझुडूपात गडप झाले आहे. सुभानमंगल कोटात तसेच शिरवळ गावातही वाड्यांमध्ये व मंदिरांत अशी भुयारे होती व ती परस्परांना जेडली गेली होती. मात्र आज ती नष्ट झाली आहेत. सुभानमंगल ते राजगड भुयारी मार्ग अमल्याची बंदताही येथे आहे. या कोटाचा पंचंड आकार वषता कोटात पागा, अंबरखाना व इतर इमारती असणारच मात्र उल्टेनन करून त्याचा शोध लावणे गरजेचे आहे. उल्टेननामुळे ब्रिचश्या बावी उजेडात येतील त्यासाठी चिकाटीने पाठपुरावा करण्याची गरज आहे. शिरवळच्या ग्रामस्थांतर्फे किल्याच्या संवर्धनासाठी व किल्यावर शिवम्यारक उभारण्यासाठी प्रयत्न सुरू आहेत. शिवजयंतीचा उत्सवही किल्यावर मोठ्या प्रमाणावर सजरा होतो.

निष्कर्षः

१) ऐतिहासिकदृष्ट्या सुभानमंगल महत्वाचा असला तरी त्याच्या संवर्धनाकडे झालेल्या दुर्लक्षामुळे तो नष्ट होण्याची भिती निर्माण झाली आहे.

२) संवर्धनाकडे केलेल्या दुर्लक्षामुळे तटबंदी व खंदक नामशेष झाले आहेत. किल्याचे संवर्धन नितांत गरजेचे असून यासाठी केवळ सरकारची वाट न घेता इतरांनाही आपापल्या परीने प्रयत्न करावेत. सर्वप्रथम याठिकाणी संरक्षक भिंत उभारली पाहिजे.

३) या किल्यावरती आकर्षक शिवम्यारक उभारून हे ठिकाण पर्यटन स्थळ म्हणून विकसित करण्यात यावे. या किल्याचे ऐतिहासिक महत्त्व सर्वासमोर अणावे. या ठिकाणी शालेय विद्यार्थ्यांसाठी क्षेत्रभेटीचे आयोजन करण्यात यावे. येथे उल्टेननासाठी व जिर्णोद्धारसाठी त्वरित पावले उचलावित.

४) सुभानमंगलच्या संरक्षणासाठी गावकरी, सरकार, सामाजिक संस्था, इतिहास अभ्यासक या सर्वांनी आपापल्या परीने प्रयत्न केले पाहिजेत. आणि किल्याचे गतवैभव जपले पाहिजे.

संदर्भसूची :

- १) श्री. देवधर, शिरवळचा इतिहास,
- २) शिरवळचा फोटो सुभानमंगलवरील ५० पश्नावली.
- ३) कविंद्र परमानंद, श्री शिवभारत, संपा. स. न. दिवेकर, भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे. सन १९२७
- ४) मेहेंदळे ग. भा. राजाशिवछत्रपती खंड १ भाग १, रावत वर्ड्स पुणे, प्रथम आवृत्ती १९९६.

महाराष्ट्रातील किल्ले एक ऐतिहासिक ठेवा !

प्रा. सचिन शंकर ओवाळ
इतिहास विभाग,
स.ग.म. कॉलेज, कराड

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्राच्या इतिहासात भौगोलिक, राजकीय आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या सहयाद्री पर्वताचे स्थान अभेद्य आहे. लाखो वर्षांपूर्वी लाव्हारसापासून निर्माण झालेल्या सहयाद्री पर्वतातील काळयापाषाणाचा कठीणपणा ध्यानात घेऊन अडीच, तीन हजार वर्षांपूर्वी आपल्या कलासंपन्न पूर्वजांनी सहयाद्रीच्या अंगाखांडावर त्रिभुवन सुंदर लेणी निर्मिली, मंदिर, शिल्पे उभी केली. बेलाग दूर्ग बांधले. हे सर्व एका रात्रीत झाले नाही. गौतमी पुत्र सातकर्णी, भोज, शिलाघर, वाकाटक आणि यादवकालीन राजवटीपर्यंत हजार एक वर्षे अनेक कलावंत पिढ्यांचे हात या निर्मितीला लागले. हजारो वर्षांपूर्वीची आपल्या पूर्वजांची सृजनशील तरल बुद्धिमत्ता आणि कलासक्त राजे यांची सुमारे बाराशे वर्षांची स्थिर राजवट या दोहाच्या संगमातून उच्च कोटीची कला निर्मिती झाली.

१. किल्ला या शब्दाची उत्पत्ती -

किल्ला हा शब्द मूळ अरबी आहे. 'पर्वता दिभी : दुर्गम पूरम कोट्टम इत्यमर ! असे अमर कोषात आहे. सहज पोचता न येणारे अवघड ठिकाण असा याचा अर्थ होतो.

baz h Hklsiy Xort) हा शब्द मूळ फेंच भाषेतील आहे. 'शत्रूपासून संरक्षण करण्यास व सभोवतालच्या प्रदेशावर नियंत्रण ठेवता येण्याकरिता, बांधलेली वास्तू म्हणजे किल्ला होय'.

प्राचीन पाश्चात्य व पौरात्य साहित्यामध्ये किल्ल्यांचे विविध प्रकारांचे वर्णन आले आहे.

ISSN 2278-5914

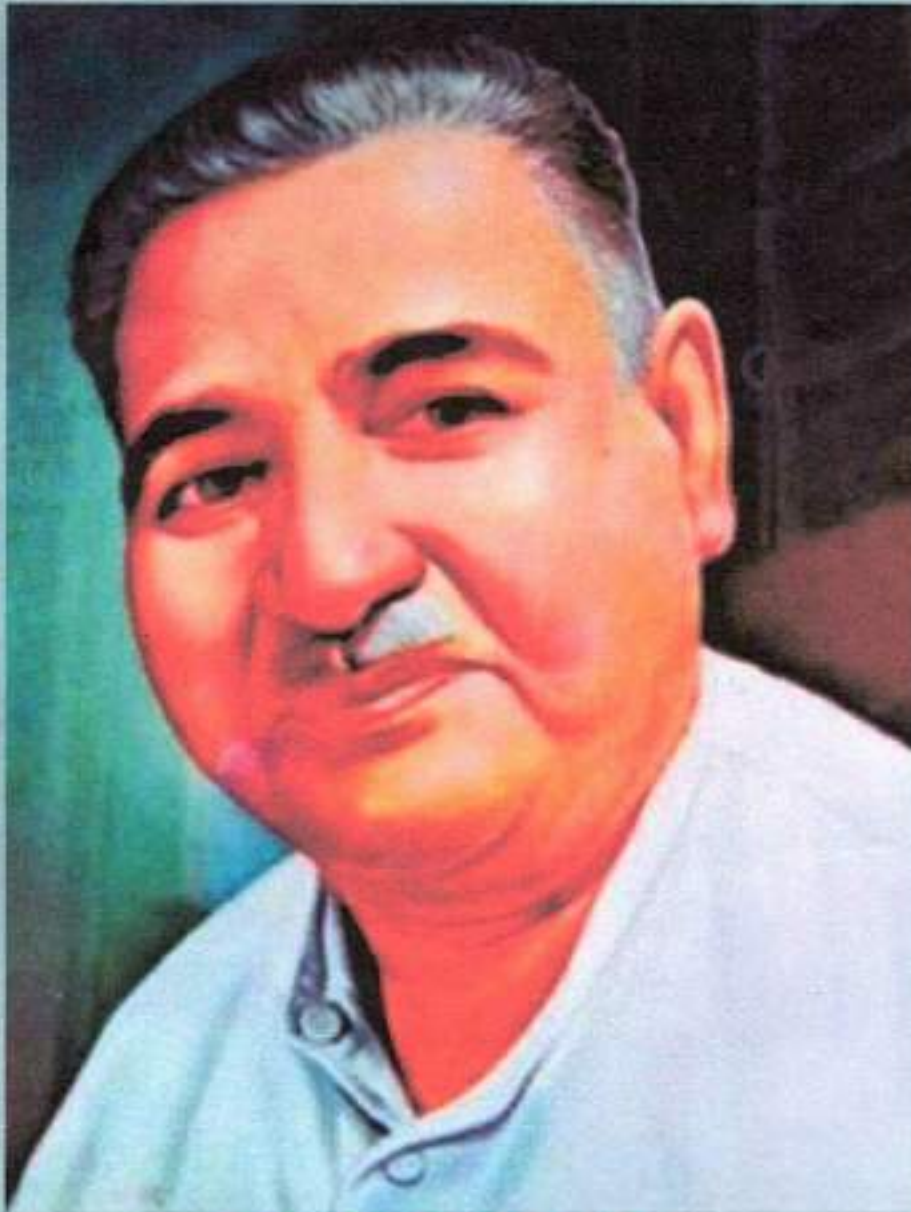
Satara Itihas Sanshodhan Mandal, Satara

(Inst. Reg. No. Maharashtra/13482/Satara/2010)

Research Booklet

SANSHODHAN

संशोधन

प्रतिसरकार्त्वे अर्धयू-कांतिसिंह नाना पाटील

१९४२ चे चलेजाव आंदोलन : अमृत महोत्सवी वर्ष

Satara Itihas Sanshodhan Mandal, Satara

(Inst. Reg. No.Maharashtra/13482/satara/2010)

E-mail ID : sisms2010@gmail.com

Research Booklet

SANSHODHAN

संशोधन

*** Chief Editor ***

Dr. Vishvanath Pawar .

*** Co-Editorial Board ***

Dr. Ajitkumar Jadhav

Dr. Jaypal Sawant

Dr. Sumit Yadav

Prof. Mahadev Chinde

2017

SANSHODHAN*** Peer Review Committee ***

1. **Principal Dr. Vijayrao Nalawade**
Ex. President, Satara Itihas Sanshodhan Mandal, Satara.
2. **Dr. V.S. Jadhav**
President, Satara Itihas Sanshodhan Mandal, Satara.
3. **Dr. Deepak Deshpande**
Principal, Babasaheb Chitale Mahavidyalay, Bhilawadi
4. **Dr. Shirishkumar Pawar**
Principa., Balasaheb Desai College, Patan
5. **Dr. Rajendra More**
Principal, Shri Raosaheb Ramrao Patil Mahavidyalay, Savalaj
6. **Shri. A.G. Thorat**
Arts and Commerce College, Nagthane
7. **Dr. Vishvanath Pawar**
Chhatrapati Shivaji College, Satara.
8. **Dr. C.G. Patil**
Padmabhushan Dr. Vasantdada Patil Mahavidyalay, Tasgaon.
9. **Prof. Dilipkumar Mohite**
Shikashanmaharshi Bapuji Salunkhe Mahavidyalay, Karad.
10. **Dr. Nalini Waghmare**
Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune.
11. **Dr. Kalpna Mohite**
Yashwantrao Chavan Arts & Commerce College, Islampur.
12. **Shri. Goutam Dhumal**
Raja Bhagwantrao Pantpratinidhi College, Aundh.
13. **Dr. Ajitkumar Jadhav**
Arts & Commerce College, Nagthane

सातारा इतिहास संशोधन मंडळ, सातारा

(संस्था नोंदणी क्र. महाराष्ट्र/१३४८२/सातारा/२०१०)

आश्रयदाते सभासद

१. प्राचार्य डॉ.विजयराव नानासाहेब नलावडे
प्लॉट नं.९, गुरुदत्त कॉलनी, संगमनगर, सातारा.
२. प्रा.डॉ.विश्वनाथ पांडुरंग पवार
मु.पो.बेलवडे खुर्द, ता.पाटण, जि.सातारा.
३. प्रा.डॉ.सुखदेव पांडुरंग शिंदे
मु.वरकुटे, पो.औंढी, ता. मोहोळ, जि.सोलापूर.
४. प्रा.राजेंद्र कृष्णा देशमुख
मु.पो. नेर, ता.खटाव, जि.सातारा.
५. प्रा.सुरेश तुकाराम साळुंखे
मु.पो.वडोली भिकेश्वर, ता.कराड, जि.सातारा.
६. प्रा.डॉ.विनायकराव शंकरराव जाधव
साईविहार, सदरबझार, सातारा.
७. प्रा.डॉ.सुमित संभाजी यादव
मु.पो.शिरगांव ता.कराड, जि.सातारा.
८. प्रा.डॉ.शिवाजी वाघमोडे,
मु.पो.रेहकुरी, ता.कर्जत, जि.अहमदनगर
९. प्रा.डॉ.बी.डी.शिंदे
मु.पो.भोळी, ता.खंडाळा, जि.सातारा.
१०. प्रा.ए.जी.थोरात
मु.पो.सवादे, ता.कराड, जि.सातारा.
११. प्रा.दिलीपकुमार मोहिते
मु.पो.वडगाव, ता.कराड, जि.सातारा.
१२. प्राचार्य डॉ.शिरीषकुमार पवार
मु.पो.चाफळ ता.पाटण, जि.सातारा.

अनुक्रमणिका

१९४२ चे 'चलेजाव' आंदोलन

१. १९४२ चे 'चलेजाव' आंदोलन व ऐतिहासिक मोर्चे : एक अभ्यास
प्रा.उर्मिला क्षीरसागर १
२. १९४२ च्या चलेजाव आंदोलनात शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे यांचे योगदान
प्रा.दिलीपकुमार गणपती मोहिते ४
३. सातारच्या प्रतिसरकारची न्यायदान व्यवस्था
प्रा.डॉ.सी.आरती प्रविण चौगले ७
४. सांगली संस्थानातील १९४२ च्या चळवळीमधील घातपातीच्या घटना
प्रा.डॉ.सी.एम.डी.उदगांवकर १०
५. १० सप्टेंबर १९४२ इस्लामपूर मोर्चा हुतात्म्यांची अमर गाथा
प्रा.डॉ.चंपाताई श्रीरंग बोधले १३
६. पश्चिम महाराष्ट्रातील भारत छोडो चळवळीतील स्वातंत्र्यवीर कै.रत्नाप्या कुंभारांचे योगदान
प्रा.सी.शीला आ.जगताप १५
७. १९४२ च्या आंदोलन व शाहीर शंकरराव निकम
डॉ.संगिता संपत पाटील १९
८. १९४२ चे चले जाव आंदोलन(अमृत महोत्सवी वर्ष)
श्री.राजेंद्र हिरामण सूर्यवंशी २२
९. 'चले जाव' चळवळीचे ऐतिहासिक अध्ययन
प्रा.पुंडलिक जवपाल चौधरी २५
१०. १९४२ चे चलेजाव आंदोलन
श्री.जगदीश भाऊसाहेब शेलके २९
११. भारताच्या स्वातंत्र्यामध्ये १९४२ च्या 'चले जाव' चळवळीचे योगदान
प्रा.डॉ.सज्जन उध्दव पवार ३१
१२. १९४२ ची चळवळ - एक जनआंदोलन
प्रा.शीला बाळासाहेब इंगवले ३३
१३. १९४२ च्या क्रांतीलढ्यातील शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे यांचे योगदान
डॉ. महेश गायकवाड ३५
१४. १९४२ ची छोडो भारत चळवळ व अहमदनगर जिल्ह्यातील कम्युनिस्ट पक्ष
प्रा.गणेश शंकर विधाटे ३९
१५. १९४२ च्या 'चले जाव' लढ्यातील स्वातंत्र्यसैनिक रघुनाथ रामचंद्र माने(गुरुजी) यांचे कार्य
प्रा.डॉ.दत्तात्रय गोरख मगर ४२
१६. १९४२ च्या प्रतिसरकार मधील क्रांतीकारी स्त्री - इंदुताई दत्ताजीराव पाटील
प्रा.दमयंती नलवडे ४५

३२. धावडशीचे ब्रह्मोद्वस्वामी

प्रा.डॉ. कोरडे दत्तात्रय ज्ञानदेव

८८

३३. किल्ले अजिंक्यतारा : एक भौगोलिक व ऐतिहासिक अवलोकन

प्रा.डॉ. अशोक श्रीरंग खाडे

९१

आधुनिक विभाग

३४. रमाबाई आंबेडकरांनी गृहिणींना दिलेली 'स्वत्वाची जाणीव' -अब्राह्मणी स्त्रीवादाच्या चर्चाविश्वाच्या कंगोऱ्यातून एक चिंतन

डॉ. गीतांजली भी. बोराडे

९३

३५. राजर्षि शाहू आणि भारतीय प्रश्न

प्रा.डॉ. मंजुश्री जयसिंगराव पवार

९७

३६. १८५७ सातारा परिसरातील हत्यारे, शस्त्रास्त्रे सरकार जमा करण्यासंबंधीची अप्रकाशित कागदपत्रे

डॉ. चंद्रकांत जगन्नाथ अभंग

९९

३७. ना. गोपाळ कृष्ण गोखले : व्यक्ति व संस्थापन भारत सेवक समाज

प्रा. श्रुती राजेंद्र भातखंडे

१०५

३८. कोल्हापूरच्या चित्रपटसृष्टीस 'प्रभात फिल्म कंपनी'चे योगदान

प्रा.डॉ. कविता अशोक गगराणी

११०

३९. धरण आणि भुकंप यांचा परस्पर संबंध आहे काय? विशेष अभ्यास कोयना जलविद्युत प्रकल्प

प्रा.डॉ. विश्वनाथ पांडुरंग पवार

सौ. सुषमा देवानंद पवार

११०

४०. क्रांतिसिंह नाना पाटील आणि १९६२ चे भारत चीन युद्ध

प्रा.डॉ. सुमित संभाजी यादव

११७

४१. गुरव खियांचे गावगाड्यातील स्थान

डॉ. संघमित्रा विठ्ठलराव सरवदे पाचपिंडे

११९

४२. कोहिनूर हिऱ्याचा इतिहास

डॉ. मधुकर विठोबा जाधव

१२१

४३. प्रा.डॉ. एन. डी. पाटील रयतचे आधारवड

श्री. चंद्रकांत बाबूराव कुंभार

१२५

४४. महात्मा फुले यांचा शेतकरी विषयक दृष्टिकोन

श्री. राजू जगन्नाथ लोखंडे

१२७

४५. पुण्यातील शिवस्मारक आणि तत्कालीन वैचारिक संघर्ष

डॉ. सोपान शेंडे

१२९

४६. घिसाडी जमात-स्थानिक इतिहासाच्या दृष्टिकोनातून

प्रा. रमेश सोनू झरेकर

१३३

४७. भारतीय चित्रपटसृष्टीतील महाराष्ट्र फिल्म कंपनीचे योगदान.

प्रा. हमीद उमर अली काझी

१३६

६५.	भगतसिंह - एक क्रांतिपर्व	प्रा. अक्षय प्रकाश नेवे	१८४
६६.	मानवी हक्क व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. डॉ. जयपाल सावंत	१८६
६७.	श्री. विश्वनाथ काशिनाथ वाघ यांचे जीवन व कार्य -	प्रा. राजेंद्र पांडुरंग महानवर	१८९
६८.	डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान	प्रा. महेशकुमार पांडुरंग सोनावणे	१९१
६९.	सत्यशोधक ज्योत्बाजीराव फाळके	प्रा. कमलसिंग विक्रमसिंग क्षत्रिय	१९४
७०.	शिक्षण महर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे आणि डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे आंतरिक संबंध	प्रा. गीतांजली साळुंखे	१९७
७१.	संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ व अण्णा भाऊ साठे	श्री. आकश राजाराम चव्हाण	१९९
७२.	भारत इतिहास संशोधक मंडळातील नाण्यांचा परिचय	प्रीतम कन्हैया महामुनी	२०२
७३.	किसनराव गंगाराम मोरे यांचे राजकीय व सामाजिक क्षेत्रातील योगदान	प्रा. डॉ. व्ही. व्ही. पाडळकर	२०४

१२. १९४२ ची चळवळ - एक जनआंदोलन

प्रा.शीला बाळासाहेब इंगळे
आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, कोडेपूर,
ता.कोडेगांव, जि. सांगली.

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीमधील एक महत्वाचे आंदोलन म्हणून १९४२ च्या छोडो भारत अथवा चलेजाव चळवळीकडे पाहिले जाते. आझाद हिंद सेमेने दिलेला लढा वागळता ते शोबटचे जन आंदोलन होते. इतर कोणत्याही आंदोलनापेक्षा अत्यंत उग्र स्वरूपाचा लढा होता. आधीच्या सर्व जनआंदोलनांना पुढ्यांचे मार्गदर्शन लाभले. १९४२ लढा मात्र सर्व नेत्यांची धरपकड झाल्यानंतर जनतेने उत्स्फूर्तपणे लढविला. अर्थात अगोदरच्या दीर्घकालीन लढ्यांच्या मानाने हे आंदोलन फारच थोडा काळ टिकून राहिले, याला अपवाद फक्त महाराष्ट्रातील प्रतिसरकार होते. हे प्रतिसरकार मात्र १९४५ पर्यंत व्यवस्थित कार्य करीत होते. व ज्या भागात ते स्थापन झाले, त्या भागात सरकारी राज्ययंत्रणा खडबडत कार्य करीत होती.^१

दुसऱ्या महायुद्धात भारत सहभागी होत असल्याची घोषणा ब्रिटीश सरकारने १९४२ साली लंडनवरून केली. मात्र त्यापूर्वी भारतीय नेत्यांबरोबर चर्चा करून त्यांचे मत विचारात घेतले नव्हते. त्याविरोधी निर्माण झालेला व्यापक असंतोख संपवण्यासाठी क्रिप्स मिशन भारतात आले. मात्र क्रिप्स यांची शिफ्टई यशस्वी झाली नाही. यामुळे गांधीजींची घोर निराशा झाली. आग्नेय आशियातील घडामोडींनी ही ते अस्वस्थ होते. दुसऱ्या महायुद्धात मलाया, सिंगापूर, ब्रम्हदेश या देशांमधून ब्रिटीशांनी माघार घेतल्यामुळे तेथील लोकना दीनवाणी शरणागती पत्करावी लागली. फिलीपिन्स व इंडोनेशिया यांच्याकडील अशीच आपत्ती कोसळली. भूमी जाळपोळ करून उध्वस्त करण्याच्या तंत्राने व तथाकथित सखोल संरक्षणामुळे देशामगून देश पूर्णपणे उध्वस्त होत होते. पूर्व सह्रददीवरून जर भारतात आक्रमण झाले तर, शत्रुच्या हातात पडूनयेत म्हणून बंगालातील नद्यांमध्ये चालणाऱ्या हजारो होळ्या नष्ट करण्यात आल्या होत्या. त्यामुळे तेथे गहबब माजला होता. त्यामुळे भविष्यात भारतात कस होईल याचा पूर्वानुभव आला होता. मलाया व ब्रम्हदेशात जे घडले त्याची पुनरावृत्ती भारतात होवू नये याची काळजी गांधीजी व इतर नेत्यांना लागली होती. म्हणून सत्ता भारतीयांच्या हाती सोपवून भारत सोडून जा असे ब्रिटीशांना बजावण्यासाठी एक मोहिम सुरू करण्याचे गांधीजींनी ठरवले.^२ गांधींनी १० मे १९४२ च्या हरिजनमध्ये लिहिले की, "इंग्रजांची भारतातील उपस्थिती म्हणजे जपानला भारतावर आक्रमण करण्याचे आमंत्रण होय. इंग्रजांच्या जाण्याने हा धोका टळेल."^३

एप्रिल-मे १९४२ मध्ये अहमदाबाद येथे वर्किंग कमिटीच्या सभेत काँग्रेसने एक महत्वपूर्ण ठराव पास केला. "हिंदुस्थानच्या हिताच्या दृष्टीने नव्वे तर ब्रिटीशांच्या सुरक्षिततेसाठी व जागतिक शांतीसाठी ब्रिटीशांनी हिंदुस्थान सोडलाच पाहिजे" अशा आशयाची मागणी ठरावाद्वारे करण्यात आली.^४ १४ जुलै १९४२ च्या वर्ध्यामधील काँग्रेसच्या बैठकीत 'छोडो भारत' चा ठराव मांडण्यात आला. मुस्लीम लीग, हिंदु महासभा, साम्यवादी व उदार पक्ष या पक्षांनी छोडो भारत ठरावाला पाठिंबा दिला नाही. मुंबईमध्ये तर ७ व ८ ऑगस्ट रोजी झालेल्या काँग्रेसच्या आखिल भारतीय बैठकीत हा प्रस्ताव बहुमताने पास करण्यात आला. प्रस्तावाचे वाचन करताना नेहरू म्हणाले, "हा प्रस्ताव म्हणजे सहयोगासाठी आमंत्रण आहे. मात्र हे स्पष्ट आहे की, स्वतंत्र भारतच हा सहयोग देवू शकतो. गुलामगिरीत राहून आपण ब्रिटीशांना सहयोग नाही देवू शकत. त्यामुळे आपला मार्ग संघर्षाचा असेल. येणाऱ्या दिवसात आपणाला मोठ्या समस्यांचा सामना करावा लागेल."^५ गवालिया टँकर प्रचंड बहुमताने छोडो भारतचा ठराव मंजूर केल्यानंतर सत्याग्रहींना विनंती करण्यात आली की,

१) ही चळवळ अहिंसेच्या मार्गाने घडवून आणली जाईल. २) प्रत्येक सत्याग्रहीने कितीही अडचणी आल्या, लाठीमार झाला तरी धैर्यमि तोंड देणे आवश्यक आहे. ३) शिस्तबद्धता व नैतिक मूल्यांचे पालन या लढ्यामध्ये आवश्यक आहे. मध्येच पुढ्यांना अटक करण्यात आली तरी धीर न सोडता चळवळ पुढे चालवावी. ५) स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी अंतिम त्यागाचीसुद्धा तयारी असावी.^६

८ ऑगस्टच्या या ऐतिहासिक ठरावातील महत्त्वाचे मुद्दे असे....

१) ब्रिटीश राजवट चालू राहणे भारताला अपमानास्पद आहे व भारताला ती दुर्बल करीत आहे.

२) हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यावरून ब्रिटन व संयुक्त राष्ट्रांची परीक्षा होणार आहे. त्यामुळे आशिया व आफ्रिकेमधील जनतेत आंशा व उत्साह निर्माण होणार आहे.

३) स्वतंत्र हिंदुस्थान आपली सारी शक्ती स्वातंत्र्याकरीता खर्च करील. नाझी व फॅसिस्ट व साम्राज्यशाही आक्रमणाविरुद्ध लढेल.

४) आखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीची ही सभा अत्यंत जोरदारपणे हिंदुस्थानातून ब्रिटीश सत्ता काढून घेण्याची मागणी पुनः करीत आहे. भारत स्वातंत्र्य झाल्यावर हंगामी सरकार ती स्थापन करील. ते सरकार दोस्त राष्ट्रांचे दोस्त होईल.

५) गेल्या २२ वर्षात राष्ट्राने जी शांततेच्या लढ्यासाठी शक्ती एकत्रित केली आहे. ती सारी देवाने आता उपयोगात आणायची. हा लढा अर्थातच गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली होईल. ही कमिटी गांधीजींना नेतृत्व घेण्याचा व राष्ट्राला मार्ग दाखविण्याची विनंती करत आहे.

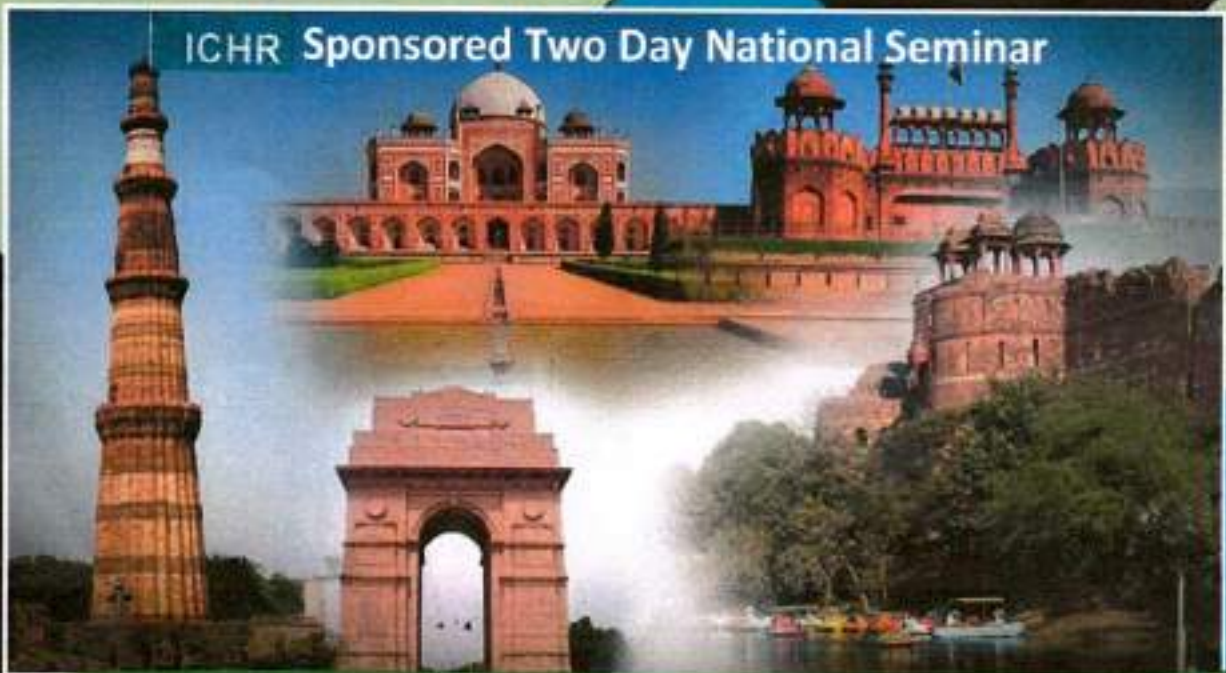
हा ठराव म्हणजे हिंदुस्थानातील ब्रिटीश सत्तेला अन्धानच होते. तडजोडीचा मार्ग बंद झालेलाच होता. या ठरावानंतर महात्मा गांधीजींनी देशाला अवाहन केले की, या क्षणापासून प्रत्येक भारतीय स्वातंत्र्य आहे. तो कोणतेही कृत्य करण्यास स्वतंत्र आहे. आम्हाला पूर्ण स्वातंत्र्य हवे आहे ते आपण मिळवू आण त्यासाठी मरून जावू.^७ त्याच रात्री म. गांधी व राष्ट्रसभेचे सर्व नेते यांना अटक केली आणि ही स्वातंत्र्याची चळवळ आपल्या सर्व सामाज्याने दडपून टाकण्यास वाटेल ती साधने उपयोगात आणण्यास सुरुवात केली.^८ वरील ठराव केल्यानंतर म. गांधी व्हाइसरॉयकडे जावून लढ्यावाचून स्वातंत्र्याची मागणी मान्य करण्यास ब्रिटीश सरकार तयार आहे किंवा नाही यासंबंधी चर्चा करणा

Printing Area[®]

International Multilingual Research Journal

ICHR Sponsored Two Day National Seminar

**Conservation and Importance
of Historically Important Monuments,
Places and Documents**

Editor in Chief
Dr. Arjun Wagh

Co-Editor
Dr. Ms. S. S. Kale

Editorial Board
Dr. C. G. Patil, Mr. G. K. Patil

Organized By
Department of History
P.D.V.P. Mahavidyalaya, Tasgaon, Dist.Sangli

Shikshan Maharsi **Dr. Bapuji Salunkhe**
Founder
Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur

Hon. Chandrakant (Dada) Patil
President, Shri Swami
Vivekanand Shikshan
Sanstha, Kolhapur

Prin. Abhaykumar Salunkhe
Chairman, Shri Swami
Vivekanand Shikshan
Sanstha, Kolhapur

Prin. Mrs. Shubhangi Gavade
Secretary, Shri Swami
Vivekanand Shikshan
Sanstha, Kolhapur

|| Index ||

http://www.yidyawarta.blogspot.com

http://www.yidyawartajournal.com

http://sites.google.com/site/yidyawarta

http://

1) THE CHALUKYAN ART AND ARCHITECTURE A CRITICAL APPRAISAL OF INTRICACIES OF A FEW CHALU... C. B. KAMATI, Dist. Belgaum, Karnataka State	25
2) SCIENTIFIC METHODOLOGY OF HERITAGE CONSERVATION Dr. Pramodkumar A. Olekar, Dist.- Sangli	31
3) Jain Temple Kamal Basti Shweta B. Agasimani, Belgaum (Karnataka State)	34
4) गड-कोट संवर्धन काळाची गरज डॉ. नंदिनी रविंद्र रणखांबे, कराड	39
5) शिरवळचा किल्ले सुभानमंगल : इतिहास व सद्यस्थिती प्रा.इंगवले शीला बाळासाहेब, कोल्हापूर	42
6) महागष्टातील किल्ले एक ऐतिहासिक ठेवा ! प्रा. सचिन शंकर ओवाळ, कराड	44
7) निपाणीची ऐतिहासिक गढी व भित्तीचित्रे यांचा संवर्धन दृष्टीने अभ्यास सचिन हिंदुराव कोडेकर, कोल्हापूर	47
8) गड किल्ल्यांचे संवर्धन काळाची गरज डॉ.सौ.संगीता संपत पाटील, जि.सांगली	51
9) मिरज विद्यार्थी संघ वाचनालय खरे मंदिर, मिरज प्रा.डॉ.सौ. मंजिरी म. कुलकर्णी, मिरज	55
10) मध्ययुगीन मिरज येथील पाणीपुरवठ्याची व्यवस्था डॉ. निरंजन कुलकर्णी, जि.कोल्हापूर	57
11) आटपाडी तालुक्यातील माणदेशी साहित्यिक ग. दि. माडगुळकर एक अभ्यास सौ.देशमुख सुजाता सचिन, जि.सांगली	62
12) Adilshahis Monuments in Belgaum Prof. M. Maheen, Belgaum	65
13) Historical Monuments in Satara District Dr. Arjun Wagh, Dist.-Sangli	70

05

शिरवळचा किल्ले सुभानमंगल : इतिहास व सदयस्थिती

प्रा. इंगवसे शीला बाळासाहेब
आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, कोडेपूर ता. कोडेगाव,
जि. सांगली शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना :

मध्ययुगीन महाराष्ट्राच्या इतिहासात किल्ल्यांचे स्थान अवाधित आहे. डोंगरी किल्ला, भुईकोट किल्ला, जलदुर्ग हे किल्ल्यांचे प्रमुख तीन प्रकार मानले जातात. त्यांपैकी भुईकोट या प्रकारामध्ये महाराष्ट्रात चाकण, अहमदनगर, सोलापूर, पारंझ, सुभानमंगल हे महाराष्ट्रातील काही प्रसिद्ध भुईकोट किल्ले आहेत. भुईकोट किल्ले हे जमिनीवर बांधलेले असून ते भक्कम तटबंदीने परिवेष्टित असतात. तसेच या तटबंदीबाहेर रुंद व खोल खंदक खोदलेला असे. या खंदकात पाणी सोडले जाई व या पाण्यात विषारी साप तसेच मगरी सोडल्या जात. भुईकोट किल्ल्यांत नेहमी भापुर रसद ठेवलेली असे. संरक्षणाच्या दृष्टीने हे किल्ले फारसे मजबूत मानले जात नसत. जमिनीवर असल्याकारणाने शत्रूच्या अक्रमणाची नेहमीच भीती असावची. शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य उभारणी करत असताना अपल्या आयुष्यातील पहिली लढाई जिंकली ती सुभानमंगल या भुईकोट किल्ल्यावरच. स्वराज्याची पहिली लढाई असे या लढाईचे वर्णन केले जाते.

छ. शिवरायांनी स्वराज्यस्थापना करून घेविलेले जनतेला गुलामगिरीतून मुक्त केले. आपल्या कारकिर्दीच्या सुरुवातीला तोरणा, मुरुंबदेव, कुवरीगड यासारखे आदिलशाहीचे किल्ले फंदफितुरीने मिळवले. स्वराज्याची पहिली समोरासमोरची लढाई झाली ती शिरवळ येथिल सुभानमंगल किल्ल्यासाठी. सुभानमंगलची लढाई छत्रराज्याची पहिली लढाई जिणून इतिहासात प्रसिद्ध आहे.

उद्दिष्टे :

१) सुभानमंगल या दुर्लक्षित किल्ल्याचा इतिहास समोर

आणणे.

२) शिरवळ व सुभानमंगलचे ऐतिहासिक महत्व आधोरेखित करणे.

३) सुभानमंगलच्या सदयस्थितीवर प्रकाश टाकणे.

४) सुभानमंगलकिल्ल्याची स्थिती सुधारण्यासाठी उपाय सुचविणे.

शिरवळ : इतिहास

खंडाळा तालुक्यातील नीरानदीच्या दक्षिण तीरावर वसलेले शिरवळ हे गाव फार पूर्वीपासून आहे. इतिहासाध्ये श्रीमाल, श्रीवल, सिरीवल, शिरवानगड अशा वेगवेगळ्या नावांनी शिरवळला संबोधले गेले आहे. सातारा व पुण्याच्या मध्यावर वसलेल्या या गावाचे भौगोलिक स्थान उत्तर अक्षांश १८° ६' तर पूर्व रेखांश ७४° ८' इतके आहे. कानदी, गुंजवणी, वेळवंडी, निरा, शिवगंगा या पाच नद्या शिरवळच्या प्रदेशात वाहत असल्यामुळे वेळवंड खो-यातील हा प्रदेश पाण्याच्या व धनधान्याच्या दृष्टीने संपन्न होता.

शिरवळमध्ये ग्रामदैवत अविक्कामाता, भैरवनाथ, दत्त, मंडादेवी, केदारेश्वर ही प्रसिद्ध मंदिरे आहेत. तर सुभेदाराची विहोर, रामदास स्वामीचा मठ, नारायणस्वामींची समर्थी, बाजीबुआ तांबेची समर्थी, केदारबाव या प्रसिद्ध वास्तू आहेत. अशा या शिरवळ गावाला सुभानमंगल याभुई कोटामुळे ऐतिहासिक महत्व प्राप्त झाले आहे.

सुभानमंगल वांधणी :

शावचरित्रसाहित्य खंड १नुसार शके १३९२ (इ.स. १४७०)ला नीरानदीकाठी छत्रबेट नावाच्या टेकाडावर सुभानमंगल या नावाने किल्ला बांधण्यास सुरुवात झाली सुमारे ४५ वर्षे बांधकाम चालून ते शके १४३७ (इ.स. १५१५)ला पूर्ण झाले. हैद्राबादच्या निजामशाहाने आपल्या अदिलखान नावाच्या सरदाराला हुकूम देवून हा कोट बांधून घेतला. व येथे सुभेदार/ठाणेदार नियुक्त केला. सुभानमंगलचे बांधकाम धिवट, पळलेल्या पांढऱ्या मातीत मोट छिटाच्या दगडाच्या तोंडी चिणून करण्यात आले. छिटाचे छिटे मुलेश्वर नावांनीही हा किल्ला ओळखला जातो.

सुभानमंगल स्थान व विस्तार :

सुभानमंगलचे एकूण क्षेत्रफळ ८ एकर २ गुंठे आहे. किल्ल्याच्या दक्षिणेला शिरवळ गावचे गावठाण, उत्तरेला निरानदी, पूर्वेला मंडादेवी आणि मांड ओढा तसेच पश्चिमेला रामेश्वराचे मंदिर अशा चतुःसिमेत या कोटाची जागा आहे.

बुरूज व दुर्गादेवीचे छोटे मंदिर एवढ्याच गडाच्या अस्तित्वाच्या खुणा आहेत. या बुरूजाच्या खालच्या बाजूला असणारे भुयारही तेथे उगवलेल्या झाडीझुडूपात गडप झाले आहे. सुभानमंगल कोटात तसेच शिखळ गावातही वाड्यांमध्ये व मंदिरांत अशी भुयारे होती व ती परस्परांना जेडली गेली होती. मात्र आज ती नष्ट झाली आहेत. सुभानमंगल ते राजगड भुयारी मार्ग असल्याची वंदताही येथे आहे. या कोटाचा प्रचंड आकार बघता कोटात पागा, अंबखाना व इतर इमारती असणारच मात्र उल्लेखन करून त्याचा शोध लावणे गरजेचे आहे. उल्लेखनापुढे वज्रिचश्या वावी उजेडात येतील त्यासाठी चिकाटीने पाठपुरावा करण्याची गरज आहे. शिखळच्या ग्रामस्थांतर्फे किल्याच्या संवर्धनासाठी व किल्यावर शिवस्मारक उभारण्यासाठी प्रयत्न सुरू आहेत. शिवजयंतीचा उत्सवही किल्यावर मोठ्या प्रमाणावर सजरा होतो.

निष्कर्षः

१) ऐतिहासिकदृष्ट्या सुभानमंगल महत्वाचा असला तरी त्याच्या संवर्धनाकडे झालेल्या दुर्लक्षानुळे तो नष्ट होण्याची भिती निर्माण झाली आहे.

२) संवर्धनाकडे केलेल्या दुर्लक्षानुळे तटबंदी व खंदक नामशेष झाले आहेत. किल्याचे संवर्धन नितांत गरजेचे असून यासाठी केवळ सरकारची वाट न बघता इतरांनीही आपापल्या परिने प्रयत्न करावेत. सर्वप्रथम याठिकाणी संरक्षक भिंत उभारली पाहिजे.

३) या किल्यावरती आकर्षक शिवस्मारक उभारून हे ठिकाण पर्यटन स्थळ म्हणून विकसित करण्यात यावे. या किल्याचे ऐतिहासिक महत्त्व सर्वासमोर आणावे. या ठिकाणी शालेय विद्यार्थ्यांसाठी क्षेत्रभेटीचे आयोजन करण्यात यावे. येथे उल्लेखनासाठी व जिर्णोद्धारसाठी त्वरित पावले उचलावेत.

४) सुभानमंगलच्या संरक्षणासाठी गावकरी, सरकार, सामाजिक संस्था, इतिहास अभ्यासक या सर्वांनी आपापल्या परिने प्रयत्न केले पाहिजेत. आणि किल्याचे गतवेभव जपले पाहिजे.

संदर्भसूची :

- १) श्री. देवधर, शिखळचा इतिहास,
- २) शिखळचा कोट सुभानमंगलवरील ५० प्रश्नावली.
- ३) कविंद्र परमानंद, श्री शिवभारत, संपा. स. म. दिवेकर, भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे. सन १९२७
- ४) मेहेंदळे ग. भा, राजाशिवछत्रपती खंड १ भाग १, रावत वदर्स पुणे, प्रथम आवृत्ती १९९६.

महाराष्ट्रातील किल्ले एक ऐतिहासिक ठेवा !

प्रा. सचिन शंकर ओवाळ
इतिहास विभाग,
स. गा. म. कॉलेज, कराड

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्राच्या इतिहासात भौगोलिक, राजकीय आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या सहयाद्री पर्वताचे स्थान अभेद्य आहे. लाखो वर्षांपूर्वी लाव्हारसापासून निर्माण झालेल्या सहयाद्री पर्वतातील काळ्यापाषाणाचा कठीणपणा ध्यानात घेऊन अडीच, तीन हजार वर्षांपूर्वी आपल्या कलासंपन्न पूर्वजांनी सहयाद्रीच्या अंगाखांडावर त्रिभुवन सुंदर लेणी निर्मिली, मंदिरे, शिल्पे उभी केली. बेलग दूर्ग बांधले. हे सर्व एक रात्रीत झाले नाही. गौतमी पुत्र सातकर्णी, भोज, शिलाघर, वाक्यटक आणि यादवकालीन राजवटीपर्यंत हजार एक वर्षे अनेक कलावंत पिढ्यांचे हात या निर्मितीला लागले. हजारो वर्षांपूर्वीची आपल्या पूर्वजांची सृजनशील तरल बुद्धिमत्ता आणि कलासक्त राजे यांची सुमारे चारशे वर्षांची स्थिर राजवट या दोह्यांच्या संगमातून उच्च कोटीची कला निर्मिती झाली.

१. किल्ला या शब्दाची उत्पत्ती -

किल्ला हा शब्द मूळ अरबी आहे. पर्वता दिभी : दुर्गम पूरम कोटम इत्यमर ! असे अमर कोषात आहे. सहज पोचता न येणारे अवघड ठिकाण असा याचा अर्थ होतो.

बक ह हकस्य क्त) हा शब्द मूळ फेंव भाषेतील आहे. "शत्रूपासून संरक्षण करण्यास व सभोवतालच्या प्रदेशावर नियंत्रण ठेवता येण्याकरिता, बांधलेली वास्तू म्हणजे किल्ला होय".

प्राचीन पाश्चात्य व पौरात्य साहित्यामध्ये किल्ल्यांचे विविध प्रकारांचे वर्णन आले आहे.

“ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार”

शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanshta, Kolhapur's

Padmabhushan Dr. Vasantodada Patil Mahavidyalaya, Tasgaon

Tal. Tasgaon Dist. Sangli

Reaccredited with B⁺⁺ grade by NAAC

Indian Council of Historical Research (ICHR) Sponsored

TWO-DAY NATIONAL SEMINAR

Organized by

Department of History

On

**CONSERVATION & IMPORTANCE OF HISTORICALLY IMPORTANT
MONUMENTS, PLACES & DOCUMENTS**

28th & 29th September, 2017

Certificate

This Certificate is proudly presented to Mr./Mrs./Ms./Dr. Prof. Inagavale Shila Balasahab

of Art's & commerce college, Kadepur for

his/her active participation in the present seminar as a Resource Person/Chair Person/Paper
Presenter/Member of the organizing Committee. He/She has presented the research paper entitled

शिवरुचा किल्ले शुभानमंगल इतिहास व सद्यस्थिती

Dr. C. G. Patil
Convener

Mr. G. K. Patil
Co-Ordinator

Dr. R. R. Kumbhar
Principal

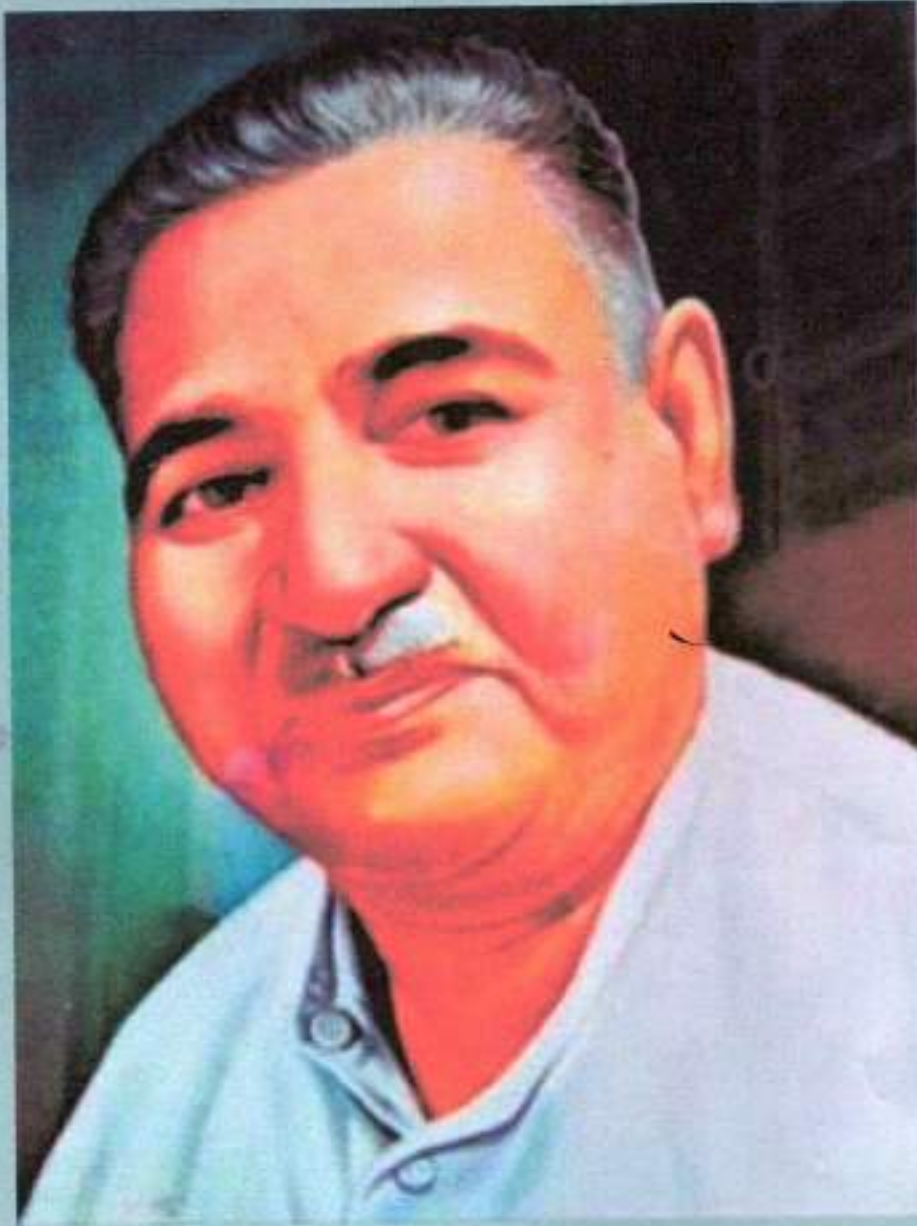
Satara Itihas Sanshodhan Mandal, Satara

(Inst. Reg. No. Maharashtra/13482/Satara/2010)

Research Booklet

SANSHODHAN

संशोधन

प्रतिसरकारचे अर्धवृ-क्रांतिसिंह नाना पाटील

१९४२ चे चलेजाव आंदोलन : अमृत महोत्सवी वर्ष

Satara Itihas Sanshodhan Mandal, Satara

(Inst. Reg. No. Maharashtra/13482/satara/2010)

E-mail ID : sisms2010@gmail.com

Research Booklet

SANSHODHAN

संशोधन

*** Chief Editor ***

Dr. Vishvanath Pawar

*** Co-Editorial Board ***

Dr. Ajitkumar Jadhav

Dr. Jaypal Sawant

Dr. Sumit Yadav

Prof. Mahadev Chinde

2017

**Seventh Annual Conference and National Conference
Lal Bahadar Shastri College, Satara**

Research Booklet

SANSHODHAN

Publisher :

Dr. Vinayakrao Jadhav

President, Satara Itihas Sanshodhan Mandal, Satara.

Flat No.2, 'Saivihar', Sadar Bazar, Satara.

Mob.: 9850279506

Editor :

Dr. Vishvanath Pawar

The Chief Executive, Satara Itihas Sanshodhan Mandal, Satara.

Mob.: 7798122026, 8698909707.

Printer :

Sidhivinayak Enterprises

322, Yadogopal Peth Satara

Mob.: 9420771326

First edition : 8 October 2017

Donated Value : Rs.250/-

(All rights reserved under the Satara Itihas Sanshodhan Mandal, satara)

(The views expressed by the authors in 'Sanshodhan' Reaserch Booklet in this issue are there own. The editor and publisher are not responsible for them)

अनुक्रमणिका

१९४२ चे 'चलेजाव' आंदोलन

१. १९४२ चे 'चलेजाव' आंदोलन व ऐतिहासिक मोर्चे : एक अभ्यास
प्रा. उर्मिला क्षीरसागर १
२. १९४२ च्या चलेजाव आंदोलनात शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे यांचे योगदान
प्रा. दिलीपकुमार गणपती मोहिते ४
३. सातारच्या प्रतिसरकारची न्यायदान व्यवस्था
प्रा. डॉ. सी. आरती प्रविण चौगले ७
४. सांगली संस्थानातील १९४२ च्या चळवळीमधील घातपातीच्या घटना
प्रा. डॉ. सी. एम. डी. उदगांवकर १०
५. १० सप्टेंबर १९४२ इस्लामपूर मोर्चा हुतात्म्यांची अमर गाथा
प्रा. डॉ. चंपाताई श्रीरंग बोधले १३
६. पश्चिम महाराष्ट्रातील भारत छोडो चळवळीतील स्वातंत्र्यवीर कै. रत्नाप्पा कुंभारांचे योगदान
प्रा. सी. शीला आ. जगताप १५
७. १९४२ च्या आंदोलन व शाहीर शंकरराव निकम
डॉ. संगिता संपत पाटील १९
८. १९४२ चे चले जाव आंदोलन (अमृत महोत्सवी वर्ष)
श्री. राजेंद्र हिरामण सूर्यवंशी २२
९. 'चले जाव' चळवळीचे ऐतिहासिक अध्ययन
प्रा. पुंडलिक जयपाल चौधरी २५
१०. १९४२ चे चलेजाव आंदोलन
श्री. जगदीश भाऊसाहेब शेळके २९
११. भारताच्या स्वातंत्र्यामध्ये १९४२ च्या 'चले जाव' चळवळीचे योगदान
प्रा. डॉ. सज्जन उध्दव पवार ३१
१२. १९४२ ची चळवळ - एक जनआंदोलन
प्रा. शीला बाळासाहेब इंगवले ३३
१३. १९४२ च्या क्रांतीलढ्यातील शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे यांचे योगदान
डॉ. महेश गायकवाड ३५
१४. १९४२ ची छोडो भारत चळवळ व अहमदनगर जिल्हातील कम्युनिस्ट पक्ष
प्रा. गणेश शंकर विधाटे ३९
१५. १९४२ च्या 'चले जाव' लढ्यातील स्वातंत्र्यसैनिक रघुनाथ रामचंद्र माने (गुरुजी) यांचे कार्य
प्रा. डॉ. दत्तात्रय गोरख मगर ४२
१६. १९४२ च्या प्रतिसरकार मधील क्रांतीकारी स्त्री - इंदुताई दत्ताजीराव पाटील
प्रा. दमयंती नलवडे ४५

प्राचिन विभाग

१७. कोंढणे/कोंडाणे बौध्द लेणीचा ऐतिहासीक अभ्यास
डॉ. भानुदास धोंडिबा शिंदे ४७
१८. कोकणचा प्राचीन इतिहास आणि राजवटी
डॉ. मंजुश्री शिवाजीराव घोरपडे ४९
१९. सातवाहन व पल्लव राजघराणे - दक्षिण भारतातील वैभवशाली साम्राज्ये
प्रा. के. एस. शिंदे ५३
२०. प्राचीनकालीन दक्षिण भारतातील राजघराणी
प्रा. लक्ष्मी भिमराव करजगे ५५

मध्ययुगीन विभाग

२१. मोहोळ तालुक्यातील ऐतिहासिक स्मारके
डॉ. स्वराली चंद्रकांत कुलकर्णी ५८
२२. A Brief History of Bidri Art
Dr. Nalini Avinash Waghmare ६१
२३. छत्रपती संभाजी महाराजांच्या कारकिर्दीतील नाशिक, बप्पलान, खानदेश भागातील मोगल - मराठा संघर्ष
प्रा. डॉ. शिवाजी वाघमोडे ६४
२४. मोगल मराठा संघर्षात सेनापती जुल्फिकारखान याची भूमिका
प्रा. सुप्रिया संग्राम पवार
प्रा. किरण गणपत कुंभार ६७
२५. माधवराव पेशवे व निजाम मैत्री संबंधाचे महत्त्व
प्रा. आर. बी. सातपुते ७०
२६. ब्रह्मद्वैतस्वामीची मराठ्यांच्या राजकारणातील भूमिका
प्रा. सौ. वंदना रामचंद्र लोंढे ७३
२७. चंद्रगड तालुक्यातील गड किल्ले : एक ऐतिहासिक अभ्यास
डॉ. मनोहर सुबराव कोळसेकर ७५
२८. लिंब गावातील मध्ययुगीन कालखंडातील कला व स्थापत्य
अनिता आगाशे ७८
२९. तारीखे इस्कंदरी या ऐतिहासिक ग्रंथाचे सिंहावलोकन
अमृत सालुंखे ८१
३०. मध्ययुगीन किल्ले धारूरचे संरक्षण स्थापत्य
संतोष बाबुराव शिंदे ८४
३१. खंडाळा येथील पेशवेकालीन बारव व त्यावरील अप्रकाशित शिलालेख
प्रा. गौतम गणपती काटकर ८६

३२.	धावडशीचे ब्रह्मद्रस्वामी	प्रा.डॉ. कोरडे दत्तात्रय ज्ञानदेव	८८
३३.	किल्ले अजिंक्यतारा : एक भौगोलिक व ऐतिहासिक अवलोकन	प्रा.डॉ. अशोक श्रीरंग खाडे	९१

आधुनिक विभाग

३४.	रमाबाई आंबेडकरांनी गृहिणींना दिलेली 'स्वत्वाची जाणीव' - अब्राह्मणी स्त्रीवादाच्या चर्चाविश्वाच्या कंगोऱ्यातून एक चिंतन	डॉ. गीतांजली भी. बोराडे	९३
३५.	राजर्षि शाहू आणि भारतीय प्रश्न	प्रा.डॉ. मंजुश्री जयसिंगराव पवार	९७
३६.	१८५७ सातारा परिसरातील हत्यारे, शस्त्रास्त्रे सरकार जमा करण्यासंबंधीची अप्रकाशित कागदपत्रे	डॉ. चंद्रकांत जगन्नाथ अभंग	९९
३७.	ना. गोपाल कृष्ण गोखले : व्यक्ति व संस्थापन भारत सेवक समाज	प्रा. श्रुती राजेंद्र भातखंडे	१०५
३८.	कोल्हापूरच्या चित्रपटसृष्टीस 'प्रभात फिल्म कंपनी'चे योगदान	प्रा.डॉ. कविता अशोक नगराणी	११०
३९.	धरण आणि भुकंप यांचा परस्पर संबंध आहे काय? विशेष अभ्यास कोयना जलविद्युत प्रकल्प	प्रा.डॉ. विश्वनाथ पांडुरंग पवार सौ. सुषमा देवानंद पवार	११०
४०.	क्रांतिसिंह नाना पाटील आणि १९६२ चे भारत चीन युद्ध	प्रा.डॉ. सुमित संभाजी यादव	११७
४१.	गुरु खियांचे गावगाड्यातील स्थान	डॉ. संधमित्रा विठ्ठलराव सरवदे पाचपिंडे	११९
४२.	कोहिनूर हिऱ्याचा इतिहास	डॉ. मधुकर विठोबा जाधव	१२१
४३.	प्रा.डॉ. एन. डी. पाटील रयतचे आधारवड	श्री. चंद्रकांत बाबूराव कुंभार	१२५
४४.	महात्मा फुले यांचा शेतकरी विषयक दृष्टिकोन	श्री. राजू जगन्नाथ लोखंडे	१२७
४५.	पुण्यातील शिवस्मारक आणि तत्कालीन वैचारिक संघर्ष	डॉ. सोपान शेंडे	१२९
४६.	धिसाडी जमात - स्थानिक इतिहासाच्या दृष्टिकोनातून	प्रा. रमेश सोनू झरेकर	१३३
४७.	भारतीय चित्रपटसृष्टीतील महाराष्ट्र फिल्म कंपनीचे योगदान.	प्रा. हमीद उमरअली काझी	१३६

४८.	श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांचे रयत शिक्षण संस्थेमधील योगदान प्रा.डॉ.ए.एस.टिके	१४०
४९.	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ आणि पुणे सार्वजनिक सभा प्रा.डॉ.संतोष तुकाराम कदम	१४२
५०.	आटपाडीतील स्वतंत्रपूर मुक्त कैदी वसाहत सौ.सुजाता सचिन देशमुख	१४५
५१.	Important Incident Occurred in Miraj Area during Indian Freedom Movement Period Dr.(Mrs.) Suvarna Prakash Patil	१४७
५२.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार प्रा.डॉ.नंदिनी रवींद्र रणखांबे प्रा.सचिन शंकर ओवाळे	१५०
५३.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची लोकपत्रकारिता श्री.करुण सदाशिव कटकोळे	१५२
५४.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री-उद्धारक कार्य प्रा.डॉ.दत्तात्रय जयसिंग ओवाळे	१५४
५५.	शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे समतावादी विचार प्रा.जी.के.पाटील	१५६
५६.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि खोती पध्दती निर्मूलन प्रा.शशिकांत महादेव मोहिते	१५८
५७.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाहीविषयक विचार प्रा.डॉ.विक्रमराव नारायणराव पाटील	१६१
५८.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे स्त्रीमुक्तिचे महामेरू प्रा.डॉ.लता दिगंबर आंदे	१६३
५९.	डॉ.बी.आर.आंबेडकर आणि धर्म प्रा.सौ.अनुराधा गोरे (पवार)	१६७
६०.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य प्रा. श्रीधर भाऊसाहेब शिंदे	१७१
६१.	ग्रंथप्रेमी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर प्रा.डी.के.रसाळ	१७५
६२.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय शेतीविषयक विचार प्रा.एच.पी.पाटील	१७७
६३.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार प्रा.विपीन नारायण वैराट	१८०
६४.	पं.बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर यांचे शास्त्रीय संगीतातील योगदान प्रा.डॉ.माधुरी राजाराम खोत	१८२

६५.	भगतसिंह - एक क्रांतिपर्व	प्रा.अक्षय प्रकाश नेवे	१८४
६६.	मानवी हक्क व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा.डॉ.जयपाल सांवत	१८६
६७.	श्री.विश्वनाथ काशिनाथ वाघ यांचे जीवन व कार्य -	प्रा.राजेंद्र पांडुरंग महानवर	१८९
६८.	डॉ.कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान	प्रा.महेशकुमार पांडुरंग सोनावणे	१९१
६९.	सत्यशोधक ज्योत्याजीराव फाळके	प्रा.कमलसिंग विक्रमसिंग क्षत्रिय	१९४
७०.	शिक्षण महर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे आणि डॉ.कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे आंतरिक संबंध	प्रा.गीतांजली साळुंखे	१९७
७१.	संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ व अण्णा भाऊ साठे	श्री.आकश राजाराम चव्हाण	१९९
७२.	भारत इतिहास संशोधक मंडळातील नाण्यांचा परिचय	प्रीतम कन्हैया महामुनी	२०२
७३.	किसनराव गंगाराम मोरे यांचे राजकीय व सामाजिक क्षेत्रातील योगदान	प्रा.डॉ.व्ही.व्ही.पाडळकर	२०४

६७. श्री. विश्वनाथ काशिनाथ वाघ यांचे जीवन व कार्य

प्रा.राजेंद्र पादूरंग महानवर

आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, कडेपूर जि. सांगली.

श्री. संत गाडगेमहाराज हे महाराष्ट्रातील कृतीशील संत होते. त्यांनी समाज सेवेचे कार्य करण्यासाठी अनेक धर्मदाय व सेवाभावी संस्था स्थापन केल्या या सर्व संस्थाना संघटित रूप देण्यासाठी त्यांनी दि. ८ फेब्रुवारी १९५२ रोजी मुंबई येथे श्री. गाडगे महाराज मिशन या सेवाभावी संस्थेची स्थापना केली. समाजातील दुर्बल घटकांची सेवा करणे हे गाडगे महाराज मिशनचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. या उद्दिष्ट पूर्तीसाठी गाडगेबाबांनी स्वतःच्या वार्यकर्तृत्वाने 'मिशन' सेवकांची एक पिढी निर्माण केली. या पिढीतील एक कर्तुत्ववान सेवक म्हणून श्री. विश्वनाथ काशिनाथ वाघ यांचा विशेष उल्लेख केला जातो. प्रस्तुत शोध निबंधात श्री. विश्वनाथ काशिनाथ वाघ यांच्या जीवन व कार्याचा थोडक्यात आढावा घेतला आहे.

अल्पपरिचय: विश्वनाथ काशिनाथ वाघ हे संत गाडगेबाबांचे अनुयायी व थोर स्वातंत्र्य सैनिक होते. त्यांचा जन्म ५ जानेवारी १९१६ मध्ये झाला. ते मूळचे अहमदनगरचे होते. त्यांनी वयाच्या १४ व्या वर्षी अहमदनगरला ह.भ.प.पोंगडे बुवांच्या सप्ताहात गाडगेबाबांचे कीर्तन ऐकले आणि मनाचा निश्चय करून गृहत्यागाचा निर्णय घेतला. ते शाळा सोडून आई-वडिलांचा विरोध डावलून गाडगेबाबांच्या बरोबर पंढरपूरला दाखल झाले. गाडगेबाबांच्या बरोबर कीर्तन करत फिरू लागले. श्री. गाडगेबाबांच्या ध्येयधोरणानुसार दारूबंदी, अस्पृश्यता, शिक्षणप्रसार, हिंसाबंदी, अंधश्रद्धा या विषयांवर गुजरात, सिंध, कर्नाटक मध्यभारत असे दूरवर कीर्तन करत फिरले. त्यांची कीर्तने खूप रसाळ व प्रबोधनकारी होती. एकदा बडोद्याचे राजे श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड वाघ बाबांच्या कीर्तनाची छयाती ऐकून त्यांचे कीर्तन राजवाड्यात आयोजित केले होते. स्वातंत्र्य पूर्वकाळात श्री. वाघबाबांनी आपल्या यथाशक्तीने १९४२ च्या 'छोटोभारत' आंदोलनात हिरीरीने भाग घेऊन ब्रिटिश सरकारविरुद्ध महाराष्ट्रात तुफान प्रचार केला होता.^४

श्री. गाडगे महाराज मिशन मधील कार्य : श्री. संत गाडगे महाराज मिशनच्या स्थापनेत वाघबाबांचे मोलाचे योगदान होते. श्री. गाडगेबाबांनी त्यांची संस्थापक सदस्य म्हणून निवड केली होती.^५ गाडगेबाबांनी इ.स. १९५४ मध्ये महाराष्ट्रातील पहिली आश्रम शाळा राहुरी येथे स्थापन केली होती. या शाळेचे व्यवस्थापक वाघ बाबा होते. व्यवस्थापक असताना त्यांनी शाळेच्या इमारतीचे बांधकाम केले. वाघ बाबांनी श्री. गाडगे महाराज मिशन मध्ये व्यवस्थापक, विश्वस्त, खजिनदार, सचिव, चेअरमन, उपाध्यक्ष, अध्यक्ष इत्यादी विविध पदे भुषविली. त्यांनी जे.जे. धर्मशाळा मुंबई आणि पंढरपूर धर्मशाळेचे व्यवस्थापक म्हणून अत्यंत कुशलतेने कार्यभार सांभाळला होता. विविध संस्था सांभाळताना त्यांचे स्वच्छतेकडे बारकाईने लक्ष असे. तसेच आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीसाठी ते सतत प्रयत्नशील होते. त्यांनी कोणत्याही फळाची अथवा पुरस्काराची अपेक्षा न ठेवता नि.स्वार्थीपणे सेवा करण्याचे व्रत अंगिकारले होते.^६

'हिंसाबंदी' हे गाडगे महाराज मिशनच्या अनेक उद्दिष्टांपैकी एक उद्दिष्ट होते. हे उद्दिष्ट साध्य करण्याच्या दिशेने वाघ बाबांनी स्वतः प्रयत्न केले होते. वाघ बाबांनी हिंसाबंदीसाठी केलेले कार्य खालीलप्रमाणे.

अ.नं.	यात्रा ठिकाण	देवाचेनाव	तालुका	जिल्हा	हिंसाबंदी संख्या
१	उकडागांव	म्हसोबा	श्रीगोंदा	अहमदनगर	५०० बकरी
२	बोरकळ	बहिरोबा	सातारा	सातारा	५०० बकरी
३	पाटकळ	चडजाई	सातारा	सातारा	२५० बकरी
४	सेलवडी	खंडोबा	शाहपूर	ठाणे	२५० बकरी
५	उदीरखेड	मरीआई	वरोळा	प.खानदेश	२ रेडे, १ मेंडी, १ डुक्कर

वरील ठिकाणी वाघ बाबांनी हिंसाबंदी केली. त्यांच्या हिंसाबंदी कार्यातून प्राणीमित्रा विषयी दया हा गुण दिसून येतो.^७

श्री. गाडगे महाराज मिशनचे अध्यक्ष म्हणून केलेले कार्य : विश्वनाथ काशिनाथ वाघ बाबांची सन २००० मध्ये गाडगे महाराज मिशन मुंबईच्या अध्यक्षपदी एकमताने निवड झाली. त्यांनी अध्यक्षपदाच्या कालखंडात संस्थेला ऊर्जितावस्था आणण्यासाठी प्रयत्न केले. वाघ बाबांनी मिशनमधील सेवकांनी गाडगे बाबांच्या तत्वप्रणाली प्रमाणे आचरण करण्यासाठी दहा नियम ठरवून दिले. ते नियम प्रत्येकाने आचरणात आणण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले आणि यातच प्रत्येकाच्या जीवनाचे सार्थक व मिशनचे हित आहे असे सांगितले. वाघबाबांनी सांगितलेले दहा नियम पुढीलप्रमाणे

१. जुगारू, दारू व्यभिचार आदि दुर्व्यसनांपासून दूर राहून.
२. घरीदारी अस्पृश्यता व जातपात पाळणार नाही.
३. लग्नाच्यावेळी हुंडा देणार किंवा घेणार नाही.

४. क्रूरपणे होणाऱ्या मुक्या प्राण्यांच्या हत्येस हातभार लावणार नाही.
५. माझ्या शक्ती प्रमाणेविद्यार्थ्यांना व अडल्या नडलेल्यांना मदत करीन.
६. माझे घर, शरीर, मन, अंगण, आणि मिशन शाखा नेहमी स्वच्छ ठेवीन.
७. दैन, दुखी, दलिताने तसेच रंजल्या-गंजलेल्यांची सेवा करीन.
८. देवाधर्माच्या नावावर मुक्या प्राण्यांच्या हत्या करणार नाही.
९. कीणत्याही अंपश्रध्देली वळी न पडता सेवाभाव सतत जागृत ठेवीन.
१०. सर्वधर्मसमभावाने वागेन व देशाशी एकनिष्ठ राहीन.

श्री.विश्वनाथ वाघ बाबांनी अध्यक्षपदाच्या कालखंडात 'श्री.संत गाडगे महाराज' या नावाने ढाकरमल(जि.अमरावती), मुलवड(जि.नाशिक), दाभोळ(जि.ठाणे), बिजवडी(जि.सातारा), येळेवाडी(जि.सातारा), सावेडी(जि.अहमदनगर), गोंदवले बु.।(जि.सातारा) इत्यादी ठिकाणी मिशनचा शाखा विस्तार पडवून आणला.^९

निष्कर्ष : श्री.विश्वनाथ वाघ बाबांनी आयुष्यभर श्री.गाडगेबाबांच्या तत्व व ध्येयधोरणाप्रमाणे कार्य केले. त्यांनी कधीही प्रापंचिक मोहजालात स्वतःला अडकवून घेतले नाही. स्वतःच्या पत्नीच्या मृत्यू दिवशीही आपल्या कीर्तन कार्यात खंड पडू दिला नाही. विश्वनाथ वाघ बाबांनी जीवनाच्या अखेरपर्यंत मिशन सेवक व सद्गुणार म्हणून योग्य भूमिका बजावली. त्यांच्या कार्यामुळे गाडगेबाबांच्या मृत्यूनंतर मिशनच्या कार्यास उर्जितावस्था प्राप्त झाली. अशा या मिशनच्या सेवाभावी व्यक्तिमत्त्वाचा मृत्यू दि. ३१ जानेवारी २००६ रोजी झाला^{१०}.

संदर्भ:

१. पाटील प.ह. तोचि साधू ओळखावा, चमुंडा प्रकाशन सिंधुदुर्ग, २००२ पृ. क्र. १०.
२. श्री. गाडगे महाराज मिशन मुंबई घटना दुरूस्ती पुस्तिका, (ध्येय व धोरण आणि नियम व कामून) १९८७, पृ. क्र. १,२.
३. चन्हाटे गुणवंतराव, गाडगेबाबांच्या सानिध्यात, २००४ पृ १०२, १०३.
४. वंडेकर गो. नी., श्री. गाडगेमहाराज पृ. क्र. १४६, १४७.
५. पाटील प. ह. उपरोक्त, पृ. क्र. १०.
६. श्री. गाडगे महाराज मिशन सुवर्ण महोत्सव विशेषांक सन १९५२-२००२, पृ.क्र. १४३.
७. कित्ता, पृ.क्र. ५१-५७.
८. खांडवे तु. धो. (संपा),श्री गाडगेबाबा त्रैमासिक, (आक्टों, नोव्हें, डिसें) १९९७ पृ.क्र. १५.
९. श्री. गाडगे महाराज मिशन सुवर्ण महोत्सव विशेषांक, सन १९५२, २००२, पृ.क्र. १८.
१०. पाटील व. ह.(संपा), मराठी वेश, विशेषांक २००६, पृ.क्र. १२.

प्रस्ताव

अनीपचारिक महत्त्व असते शिक्षणातूनही प्रकाराचा सम शिक्षणतज्ज्ञ।

कर्मवी

जन्म २२ सप्टे कनार्टक राज पाटीलकी मि घरातून भा फक्त सहावी आले. पदम ७२ वर्षांचे उ थक्क करणा बहुजनंच्या

कर्मवी

विशिष्ट आर् शैक्षणिक पा सिध्दांत सांग मांडण्यासाठी सभोवतालच् भाऊरावांच्य झालेले आर् शिक्षणक्षेत्रां नव्हे. दिम जिजामू वृत्त तत्त्वज्ञान लो विचारांशी व जगातील त

भाऊरा

आपले स्वतः कळवळ्यात् शास्त्रीय शो लोकराही र प्राप्त झाली.

सं३

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEYMultidisciplinary International E-research Journal**PEER REFREED & INDEXED JOURNAL****October-2018 Special Issue – LXV**

Chief Editor : **Dr. Dhanraj Dhangar**
Assistant Professor,
Dept. of Marathi,
MGV's Arts and Commerce College, Yeola
Dist. Nashik (M.S.) India.

Executive Editors :

- Mr. Ananta Kasture, Head, Dept. of Marathi, Smt. Meenalben Mehata College, Pachgani
- Mr. Manik Wangikar, Asst. Professor, Smt. Meenalben Mehata College, Pachgani
- Mr. Vaman Sargar, Asst. Professor, Smt. Meenalben Mehata College, Pachgani
- Mr. Santosh Bandgar, Asst. Professor, Smt. Meenalben Mehata College, Pachgani

This journal is indexed in :

- University Grants Commission (UGC) List No. 40705
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- Indian Citation Index (ICI)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

October- 2018

SPECIAL ISSUE-LXV

लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे समग्र साहित्य

Chief Editor : **Dr. Dhanraj Dhangar**

Assist. Professor,

Dept. of Marathi,

MGV's Arts and Commerce College, Yeola

Dist. Nashik (M.S.) India.

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 450/-

INDEX

Sr. No	Title of the paper	Authors' Name	Page No.
लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे समग्र साहित्य			
1	वर्तमानाचे भान जपनारा सर्जनशील लेखक	- प्रा. डॉ. राजशेखर दुडुकनाळे	09
2	लक्ष्मीकांत देशमुख : एक सवेदनशील लेखक	- प्रा. ज्ञानेश्वर म्हात्रे	12
3	लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे व्यक्तित्व व वाङ्मयीन कार्य	- प्रा. डॉ. विशाल लिंगायत	15
4	लक्ष्मीकांत देशमुख यांची मराठीच्या भविष्यकाळाविषयीची भूमिका	- प्रा. माणिक वांगीकर	18
5	लक्ष्मीकांत देशमुख : व्यक्ती व वाङ्मय	- प्रा. सुरेखा व्हसमने	22
6	लक्ष्मीकांत देशमुख : व्यक्ती व वाङ्मय	- प्रा. राजाराम पाटील	25
7	लक्ष्मीकांत देशमुख : व्यक्ती व वाङ्मय	- प्रा. डी. एस. पाटील	28
8	लक्ष्मीकांत देशमुख : व्यक्ती व वाङ्मय	- प्रा. निता कदम	30
9	लक्ष्मीकांत देशमुख : व्यक्ती व वाङ्मय	- प्रा. लक्ष्मी पवार	33
10	लक्ष्मीकांत देशमुख : व्यक्ती व वाङ्मय	- प्रा. नागेश झांबरे व प्रा. डॉ. बबन गायकवाड	36
11	लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या साहित्यातील राजकीय व सामाजिक चिंतन- व डॉ. सलीम पठाण	प्राचार्य डॉ. अरुण गाडे	39
12	लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या साहित्यातील स्त्री जाणीवा	- प्रा. वार्ता फाटक	44
13	लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या साहित्यातील स्त्री जाणीवा	- प्रा. डॉ. सुनिता गिले	47
14	लक्ष्मीकांत देशमुख यांची लेखन शैली	- प्रा. डी. एस. आवाळे	49
15	लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या साहित्यातील विचारविश्व-	डॉ. अशोक तवर व डॉ. संभाजी शिंदे	51
16	प्रेरणादायी आत्मपर लेखन	- प्रा. डॉ. कमल दगाणे	56
17	लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे कादंबरी लेखन	- प्रा. डॉ. प्रवीण लोंढे	59
18	लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे कादंबरी लेखन	- प्रा. डॉ. शिकला रणदिवे	62
19	लक्ष्मीकांत देशमुखांची मुस्लीम स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा प्रकटणारी कादंबरी- पत्रे	प्रा. डॉ. शिवाजी	67
20	लक्ष्मीकांत देशमुखांच्या 'अधेरतगरी' चे पाटील	राजकीय मूल्यमापन - प्रा. रवींद्र	72
21	'यंग इंडियाना ग्रुप सेल्फी' मधील सामाजिक अनुबंध	- प्रा. डॉ. देवमन कामठी	77
22	बालकामगायचे अनुभवविश्व: इश्वरलेले बालपण	- प्रा. डॉ. प्रियांका कुंभार	85
23	'इन्किलाब किरूद्ध जिहाद': संस्कृति संघर्षाची कहाणी	- प्रा. संतोषा बंडगर	89

24	अधेरनगरी : एक आकलन	- प्रा. दत्ता जाधव	91
25	ध्रष्टाचारी व्यवस्थेचे प्रतिक 'ऑक्टोपस'	- प्रा. रघुनाथ गवळी	94
26	लक्ष्मीकांत देशमुखांच्या 'हरवलेले बालपण'	- निलम पाटील	98
27	लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या 'इन्किलाब विरुद्ध जिहाद' कादंबरीतील सामाजिक जीवन शिंदे	- रविंद्र	107
28	लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे कथासाहित्य	- प्रा. अमर तांबे	109
29	लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे कथासाहित्य	- प्रा.डॉ. गणेश मोहिते व प्रा. संदीप परदेशी	114
30	लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे कथासाहित्य	- प्रा. गौतम जाधव	117
31	लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या कादंबऱ्यातील राजकीय प्रशासकीय चित्रण	- डॉ. वैभवी	121
32	लक्ष्मीकांत देशमुखांच्या कथांची चिकित्सा	- प्रा.डॉ. उल्हास मांगलेवार	124
33	लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे कथासाहित्य	- प्रा. संतोषा बोंगाळे	129
34	लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या कथांमधील स्त्री	- प्रा. विजय शिंदे	132
35	लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या पाणी! पाणी!! कथासंग्रहातील स्त्री चित्रण	- प्रा अनुसया इमडे	136
36	'उदक' मधील पाणी समस्या - वास्तवाची सत्यता	- प्रा. डॉ. अनुसया मुळे	141
37	लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या 'सावित्रीच्या गर्भात मारलेल्या लेकी' कथासंग्रहातील स्त्री पुरुा प्रमाण: वास्तवता-	प्रा. राजाराम कांबळे	144
38	'गाव विकणे आहे'-संवेदनशिलतेचा प्रत्यय देणार मर्मग्राही कथासंग्रह	- प्रा.डॉ. भरत जाधव	149
39	'पाणी! पाणी!!' कथासंग्रहातून अभिव्यक्त झालेली दु काळाची धग	- प्रा. भीमराव वानोळे	156
40	'आकाश जिंकणार मी' मधील खेळाडूंच्या जीवनसंघांचे चित्रण	- प्रा. वामन सरगर	163
41	लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या कथेतील दु काळ	- डॉ. दिनकर कुटे	166
42	'माणुस नावाच एकाकी बेट' मधील स्त्रीवादाचे स्वरूप	- प्रा.डॉ. सविता कटकर	170
43	'माणुस नावाच एकाकी बेट' -आधुनिक जगण्याचे प्रतिबिंब	- प्रा. गुभांगी आसोलकर	177
44	रोजगार हमी योजनांचा फोलपना- 'पाणी! पाणी!!'	- प्रा. तुकाराम भवर	181
45	लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या कथेतील जलभान	- प्रा. डॉ. किसन माने	186
46	'कथांजली' कथासंग्रहातील निवडक कथांचे मानसशास्त्रीय विश्लेषण	- प्रा. शिवराम मेस्त्री	192
47	'गाव विकणे आहे - असंख्य वर्तमानाची स्पंदने	- डॉ. गवराज पोटे	196
48	आजच्या ग्रामीण वर्तमानाची कथा- 'पाणी! पाणी!!'	- प्रा.डॉ. संतोष लावड	203
49	नाटककार लक्ष्मीकांत देशमुख: 'अखंड राज' च्या अनुगाने	- साजिदा आरखडे	207
50	नाटककार लक्ष्मीकांत देशमुख	- प्रा. डॉ सनेज दणाणे	209

51	लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या 'स्त्री मुक्त' मधील आधुनिक स्त्रीवादाचे पैलू - प्रा.डॉ. चंद्रकांत कदम	212
52	लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या साहित्यनिर्मितीची पार्श्वभूमी: प्रस्तावनेच्या अनुरागाने साठे - प्रा.लक्ष्मण साठे	219
53	बडोदे येथील अध्यक्षीय भाषण: एक चिंतन - प्रा.डॉ. लक्ष्मण धिडे	226
54	अंतर्मनातील सवादाचा समाजसेवी हुंकार: प्रशासननामा - प्रा. अनंता कस्तुरे	228
55	लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे प्रशासकीय कार्य - प्रा. संजय धुतांबरे	232
56	लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे प्रशासनविवेक विवेचन - प्रा. राजेंद्र खंडाईत	236
57	प्रशासकीय अनुभवांचा संवेदनशील ठेवा - प्रा. बाळासौ सुतार	239
58	लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे सामाजिक कार्य - प्रा. कुमार इंगळे	251
59	लक्ष्मीकांत देशमुख व स्त्री भ्रूणहत्या विरोधी चळवळ - प्रा. प्रदीप चोपडे	256
60	लक्ष्मीकांत देशमुख व स्त्री भ्रूणहत्या विरोधी चळवळ - प्रा. रम्य गायकवाड	262
61	'सावित्रीच्या गर्भात मारलेल्या लेकी' : सामाजिक प्रश्न - प्रा. डॉ. मिल्हा घाटगे	265
62	पाणी! पाणी!!: ग्रामीण वास्तवाचे जिवंत चित्रण - प्रा. अशोक मोरमारे	269
63	लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या कथा लेखनातील सामाजिक जाणिवा: पाणी! पाणी!! कथासंग्रह संदर्भात - प्रा.डॉ. शिवाजीराव देशमुख	276
64	लक्ष्मीकांत देशमुख यांनी 'सलामी' कादंबरीतून चित्रित केलेली मुस्लिम मानसिकता - प्रा. यज्ञा जगताप	280
65	लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे कथात्मक साहित्य - प्रा. डॉ. सागर लटकें	284
66	'अखेरची रात्र' एक सरस शोकांतिका - प्रा. स्मिता कालभूषण	287
67	लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या पाणी! पाणी!! या कथासंग्रहातील पाण्याचे 'दुर्मिष्ट' निर्मळ - प्रा. सदिप	290
68	'ऑक्टोपस' मधील भ्रू टाचारचे चित्रण - प्रा. भारती कोळेकर	293
69	स्त्री तू पोचा अनुबंध मांडणारा कथासंग्रह-मृगतू शा - डॉ. रमेश शिंदे	298

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor-

लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे सामाजिक कार्य

प्रा.कुमार इंगळे

साहित्य आणि समाज यांचा जसा संबंध आहे तसाच संबंध प्रशासकीय अधिकारी आणि समाज यांचा आहे. भारतीय प्रशासकीय सेवेत काम करीत असताना हासनाच्या वेगवेगळ्या योजना जनसामान्यांपर्यंत घेऊन जाण्या लागतात. प्रत्यक्ष काम करीत असताना समाजातील अनेक प्रकारच्या व्यक्तींचे दर्शन घडत असते. लक्ष्मीकांत देशमुख यांनी प्रशासकीय अधिकारी म्हणून वेगवेगळ्या पदांवर काम केले आहे. प्रशासकीय अधिकारी म्हणून काम करीत असताना समाजाच्या, लोकांच्या समस्या जाणून घेऊन काम करीत असताना अनेक अनुभव आले. त्या अनुभवातूनच अनेक कलाकृती जन्मला आल्या. भारतीय प्रशासकीय सेवेमुळे सर्व सामान्यांचे, वचितांचे, दुःखितांचे प्रश्न वाचता आले. अशा लोकांचे दुःख दूर करण्यासाठी भारतीय प्रशासन सेवेचा कार्यकाल महत्वाचा ठरला. प्रशासकीय अधिकारी म्हणून काम करताना लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या सामाजिक कार्यांचा चालनाच मिळाली. परभणी येथे जिल्हा साक्षरता अभियानाची स्थापना, कथाकार, बी. रघुनाथ यांचे स्मारक, कोल्हापूर येथील कलादालनाचे नूतनीकरण, कोंडा संकूलाची निर्मिती, बेटो बचाओ यासारखे उपक्रम राबवून त्यांनी अनेक समाजाभिमुख कामे केली. यावरून साहित्य क्षेत्राबरोबरच लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या सामाजिक कार्यांचे मोठेपण लक्षात येते.

प्रस्तावना :-

लक्ष्मीकांत देशमुख यांनी प्रशासकीय अधिकारी म्हणून काम करीत असताना अर्धा महाराष्ट्र पालथ घातला. विविध पदांवरती प्रशासकीय अधिकारी म्हणून काम करीत असताना महाराष्ट्राच्या सोळा जिल्ह्यांमध्ये फिरले. लोकांच्या समस्या समजावून घेऊन त्या समस्या सोडविणे हे प्रशासकीय अधिकार्यांचे काम असते. लक्ष्मीकांत देशमुख यांना समाजसेवेची आवड असल्यामुळे त्यांनी थॅकेतील नोकरी सोडून दिली. लोकांची कामे करून समाजसेवा करण्यासाठी त्यांनी प्रशासकीय सेवेची निवड केली. प्रशासकीय अधिकार्यांमुळे मी लोकांचे थेट प्रश्न सोडवू शकतो हा माझा सामाजिक बांधलकीचाच एक भाग आहे. देशमुख नेहमी म्हणत की, एखादा माणूस माझ्याकडे प्रश्न घेऊन आला तर कागद वाचण्याआधी मी माणूस वाचतो. त्याच दुःख वाचतो. एखादया अधिकार्याने माणसाच दुःख संवेदनशीलपणे जाणून घेण ही एक प्रकारची समाज सेवाच आहे. लक्ष्मीकांत देशमुख हे आपल्या उच्च पदाचा उपयोग जनकल्याणासाठी करणारे उच्चपदस्थ अधिकारी होते. म्हणून इतर उच्चपदस्थ अधिकार्यांपेक्षा डॉ. लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे व्यक्तिमत्त्व वेगळे होते. प्रस्तुतोधनिबद्धात लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या सामाजिक कार्यांचा आढावा घेणेत आला आहे.

अल्पपरिचय :-

लक्ष्मीकांत देशमुख यांचा जन्म ५ सप्टेंबर १९५४ रोजी उस्मानाबाद जिल्ह्यातील गुरुम या गावी झाला. स्वातंत्र्यानंतर कट करून शिकलेल्या एक पिढीचे प्रतिनिधित्व लक्ष्मीकांत देशमुख करतात. त्यांनी प्रतिकूल परिस्थितीत आपले शिक्षण पूर्ण केले. मराठवाडा विद्यापीठातून त्यांनी रसायनशास्त्र या विषयामध्ये एम.एस्सी. ची पदवी संपादन केली. कोल्हापूर येथील शिवाजी विद्यापीठातून साहित्य हा विषय घेऊन एम. ए. ची पदवी घेतली. त्यानंतर त्यांनी बंगलोरमधून एम.बी.ए. केले. अमेरिकेतून त्यांनी इंटरनॅशनल पॉलिसी या विषयावर एक अभ्यासक्रमही पूर्ण केला. सुरुवातीस त्यांनी काही काळ बँकेत नोकरी केली. पुढे स्पर्धा परीक्षांचा

अभ्यास करून भारतीय प्रशासन सेवेत प्रशासकीय अधिकारी म्हणून नोकरी मिळविली.या प्रशासकीय नोकरीतही इतर सर्वसाधारण अधिकाऱ्यांसारखे न वागता आपल्या समाज सेवेतून एक वेगळी ओळख निर्माण केली.

सामाजिक कार्य :

बेटी बचाव अभियान:

गेल्या २० वर्षांत देशात सव्वा कोटींच्यावर स्त्री भ्रूणहत्या झाल्या. कुठल्याही महायुद्धात झाल्या नाहीत, तेवढ्या हत्या गर्भतच करून या देशाने मोठे पाप केले. धवि यात जर जग वाचवायचे असेल तर मुलगी वाचविली पाहिजे. कोल्हापूर येथे जिल्हाधिकारी म्हणून काम करीत असताना 'बेटी बचाव' हा सामाजिक उपक्रम राबवून आपल्या कार्याचा वेगळ्या ठसा उमटविला.

लक्ष्मीकांत देशमुख यांनी जिल्हाधिकारी म्हणून काम करीत असताना स्त्री भ्रूण हत्येबाबत जनजागृती करण्याचे मोठे काम त्यांनी हाती घेतले. पालकांना मुली का नको असतात, त्याच सामाजिक मागासलेपण दूर झाले पाहिजे. मुलगा आणि मुलगी याकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टीकोन बदलला पाहिजे. याविषयी त्यांनी प्रबोधन केले. डॉक्टर अस का वागतात, ते अस वर्तन का करतात याचा अभ्यास करून त्यांचेही प्रबोधन केले.

स्त्री भ्रूण हत्या रोखण्यासाठी वेगवेगळ्या मोहिमा सुरु केल्या. त्यावर उपाय म्हणून एंकिटव्ह टूकर पोचून काढला आणि तो सोनोग्राफी केंद्रावर लावले. अस आर्ट ऑफ बॉक्स सोल्यूशन पोथल आणि प्रत्यक्ष काम केले. कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर केला गेला. लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या 'बेटी बचाव' या उपक्रमाची दखल देशपातळीवर घेतली गेली. या उपक्रमांनी देशमुखांची एक वेगळीच सामाजिक ओळख निर्माण झाली. स्त्री भ्रूण हत्येसंदर्भात काम करीत असताना अनेक स्तरांवर अनेक समस्यांशी सामना करावा लागला. पालक डॉक्टर, समाज, सामाजिक मागासलेपण, मुलगा ह्या ही प्रवृत्ती या सर्वांच्या विचार मंथनातून डॉ. लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे एक सुंदर पुस्तक जन्माला आले. त्याच नाव... "सावित्रीच्या गर्भात मारलेल्या लेकी" व्यापक सामाजिक प्रश्न, त्या प्रश्नाचे दिशा दिग्दर्शन व्हावे म्हणून मी हे पुस्तक लिहिले आहे असे देशमुख सांगतात. 'बेटी बचाव' या उपक्रमाने लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या सामाजिक विचारांची आणि जाणिवेच्या कार्याची दखल देशभरातून घेतली गेली. या सामाजिक उपक्रमाने देशमुखांना एक वेगळीच ओळख मिळाली. त्यांच्या या कार्याचा समाजाला अभिमान आहे.

सांस्कृतिक सामाजिक कार्य :-

लक्ष्मीकांत देशमुख यांनी प्रशासकीय सेवेत काम करताना सांस्कृतिक बाबींना प्राधान्य देऊन काम करणारे अधिकारी होते. प्रशासकीय अधिकारी म्हणून काम करीत असताना संवेदनशीलते बरोबरच सामाजिक बाधिलकीचे भान असावे लागते. देशमुख यांनी आपल्या प्रशासकीय कारकीर्दीमध्ये या दोन्हीचे दर्शन घडविले आहे.

राजर्षी गडू महाराज हे कोल्हापूरच्या अस्मितेचा प्रश्न. कोल्हापूरच्या नसानसात राजर्षी गडू महाराज वसलेले आहेत. कोल्हापूरच्या जिल्हाधिकारी म्हणून काम करीत असताना देशमुख यांनी गडू स्मारक भवन

आणि कलादालनाचे नूतनीकरण केले. प्रशासकीय कामकाज करीत असताना लोकांच्या भवना ज्यामध्ये आहेत त्याचे संवर्धन व जतन केले पाहिजे. म्हणून त्यांनी केलेले 'आहू' स्मारक भवन आणि कलादालनाचे नूतनीकरण करून त्यांनी कोल्हापूरच्या सांस्कृतिक जीवनात मोलाची भर घातली. कोल्हापूरत चित्रपट आणि ग्रंथ महोत्सवाचे आयोजन करून कोल्हापूरच्या सांस्कृतिक उर्वेचा भर घातली. त्यांचे हे सांस्कृतिक सामाजिक कार्य अतिशय मोठे आहे.

वंचित - 'नाही रे' वर्गासाठी सेवा-

प्रशासकीय अधिकारी म्हणून काम करीत असताना लक्ष्मीकांत देशमुख यांचा वेगवेगळ्या समूहाशी संपर्क आला. वेगवेगळ्या समूहाची दुःखे जाणून घेता आली. अशा वंचित वर्गासाठी लक्ष्मीकांत देशमुख यांनी आपल्या पदाचा वापर करून त्यांचे दुःख दूर करण्याचा प्रयत्न केला आहे. गरीब श्रीमंत वर्गाचे प्रश्न, भारतातल्या सामान्य माणसांचे प्रश्न, त्यांचे दुःख, त्यांचे त्राण, वेदना या व्यवस्थेमुळे निर्माण झाले आहेत. त्या दूर करणं आपलं काम आहे असे समजून देशमुख यांनी प्रशासकीय सेवा केली. गोर-गरिब, दलित, वंचित, पिचलेली माणसं, स्त्रीयांच्या मूक वेदना, अशा 'नाही रे' वर्गासाठी काम करणे महत्त्वाचे आहे. म्हणून त्यांच्या दुःखाला वाचा फोडून त्यांची दुःखे दूर करण्याचं काम देशमुख यांनी वेगवेगळ्या स्तरावर केले आहे. सामाजिक समस्यांचा वेध घेवून लक्ष्मीकांत देशमुख यांनी नेहमी 'नाही रे' वर्गासाठी काम करून त्यांच्या जीवनात प्रकाश आणण्याचे काम केले आहे. म्हणून लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे 'नाही रे' वर्गासाठी केलेले काम ही फार मोठी समाजसेवाच आहे.

पाणी प्रश्नावरील योगदान

मराठवाडा आणि माणदेश प्रदेशात उच्चपदस्थ शासकीय अधिकारी म्हणून काम करताना त्यांना पाणी प्रश्नाची तीव्रता जाणवली होती. दिवसेंदिवस पाणी समस्या तीव्र होत होती. शासकीय अधिकारी म्हणून या प्रश्नाकडे पाहणे गरजेचे होते.वाळू माफिया माजले होते. नदिपात्रातून वाळू काढून नेल्यामुळे पात्र कोरडे पडत होते. अशावेळी काळाची पावले ओळखून त्यांनी शासकीय पातळीवर काम केले. गावकऱ्यांमध्ये पाणी प्रश्नां विषयी प्रबोधन केले. पाण्याची वचत, पाण्याचा काटकसरीने वापर यासारख्या प्रश्नावर काम करून भविष्यात भेडसावणाऱ्या पाणी प्रश्नावर प्रबोधन करून भरीव काम केले. त्याला तोंड नाही. पाणी समस्येवर काम करताना जे अनुभव आले. जे दर्शन घडले त्यावर त्यांनी "पाणी! पाणी!!" हा कथासंग्रह लिहिला म्हणून देशमुख यांनी पाणी प्रश्नावर जे काम केले त्या सामाजिक योगदानाला पर्याय नाही.

वाड्.मयीन चळवळीतील योगदान

परभणी येथे निवासी उपजिल्हाधिकारी म्हणून काम करीत असताना १९९५ साली ६७ वे अ.भा. मराठी साहित्य संमेलन परभणी येथे जे ठा कवी नारायण सुर्वे यांच्या अध्यक्षतेखाली पार पडले. त्यावेळी लक्ष्मीकांत देशमुख यांनी वाड्.मयीन चळवळीत आपले पद प्रति ठा बाजूला ठेऊन सामान्य कार्यकर्त्यांसारखे झोकून दिले. त्यांचे निवासस्थान म्हणजे साहित्य संस्थेचे कार्यालयच बनले होते. ६७ व्या अखिल भारतीय साहित्य संमेलनाचे आयोजन करताना एक शासकीय अधिकारी म्हणून नव्हे तर एक वाड्.मयीन चळवळीचा कार्यकर्ता म्हणून आयोजन केले. निवासी उपजिल्हाधिकारी म्हणून आपल्या हाताखालील लोकांना सूचना देऊन

काम करून घेता आले असते परंतु देशमुखांनी असे न करता आपण वाड्.मयाचे सेवक आहोत, वाड्.मयाची याची सेवा करणे आपले कर्तव्य आहे. या भावनेतून त्यांनी काम केले. ही वाड्.मयाची चळवळीची सामाजिक भावना महत्वाची आहे. वाड्.मयाची चळवळीतील त्यांचे हे सामाजिक योगदान महत्वाचे आहे.

कथाकार: बी रघुनाथ यांच्या स्मारकाची उभारणी

ज्या ज्या व्यक्तींनी आपल्या क्षेत्रामध्ये अलौकिक कार्याचा ठसा उमटविला त्या त्या व्यक्ती त्या त्या प्रदेशात दीपस्तंभाचे काम करित असतात. अशा व्यक्तीमत्वाचा तोष घेणे हे प्रशासकीय उच्च पदस्थ अधिका-यांचे काम असते. त्यातीलच एक व्यक्तीमत्त्व म्हणजे कथाकार बी रघुनाथ होय.

भगवान रघुनाथ कुलकर्णी उर्फ फुलारी उर्फ बी. रघुनाथ हे कथाकार मराठवाड्यातील परभणी या जिल्ह्यातील सातोना या गावचे. मधु मंगेश कर्णिक यांनी केशवसुतांचे स्मारक मालगुंडला उभारून दाखविले, त्याच धर्तीवर लक्ष्मीकांत देशमुख यांनी बी. रघुनाथ यांचे देखणे सुंदर स्मारक परभणीला उभारून दाखविले. त्यासाठी शासकीय पातळीवरचे अडथळे दूर करणे, लोक वर्गीतून व शासन स्तरवर निधी मिळविणे ही सगळी कामे मनापासून केली म्हणून परभणी येथे बी.रघुनाथ यांचे देखणे भव्य स्मारक लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या प्रयत्नातून उभे राहिले. त्यांचे हे सामाजिक कार्य नवोदिताना प्रेरणा देणारे आहे.

जिल्हा साक्षरता अभियानाची स्थापना:-

समाजामध्ये परिवर्तन घडविण्यासाठी नवनवे उपक्रम सूचवून ते अंमलात आणणे हे प्रशासकीय अधिकार्यांचे काम असते. सामाजिक तळमळ असेल तर कोणताही शासकीय अधिकारी डोळसपणे काम करतो. त्यांचे उत्तम उदाहरण म्हणजे लक्ष्मीकांत देशमुख होय.

परभणी येथे उपजिल्हाधिकारी म्हणून काम करित असताना त्यांनी "परभणी जिल्हा साक्षरता अभियानाची" स्थापना करून शिक्षणापासून वंचित असणारे लोक शिक्षणाच्या प्रवाहात कसे येतील यासाठी प्रयत्न केले. या साक्षरता समितीमध्ये फक्त शासकीय माणसेच न घेता समाजातील प्रति ठीत व्यक्ती, लेखक, कवी, कलावंत यांचा यामध्ये समावेश करून पंतप्रधान शिक्षणापासून वंचित असलेल्या घटकाला प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न केला. त्यांचे हे सामाजिक कार्य कौतुकास्पद आहे.

समारोप :-

थोडक्यात लक्ष्मीकांत देशमुख हे प्रशासकीय उच्च अधिकारी होते. पण काम करताना सामाजिक व सांस्कृतिक बाबींना प्राधान्य देऊन काम करणारे एक श्रेष्ठ अधिकारी होते. लेखक व प्रशासकीय अधिकारी म्हणून काम करित असताना संवेदन शिल्लतेबरोबरच सामाजिक बांधीलकीचे भान ठेवले पाहिजे. लक्ष्मीकांत देशमुख यांनी वेगवेगळ्या ठिकाणी प्रशासकीय अधिकारी म्हणून काम करताना सामाजिक बांधिलकी जोपासली. सामान्य माणूस आपल्या डोळ्यासमोर ठेवून काम करणे ही फार मोठे सामाजिक योगदान आहे. बाल मजुरी संदर्भात काम करित असताना त्यातून आलेल्या अनुभवातूनच "हरवलेले बालपण" ही कादंबरी आकारत आली. कोल्हापूर येथे जिल्हाधिकारी म्हणून स्वीभूण हत्या संदर्भात काम करित असताना त्यातील आलेल्या अनुभवातून व विचारमंथनातून "सावित्रीच्या गर्भात मारलेल्या लेकी" ही कलाकृती आकारला आली.

त्याचबरोबर प्रशासन चालवत असताना जे काय चांगले वाईट अनुभव आले त्या अनुभवातून "प्रशासननामा" आणि "बखर प्रशासनाची" या कलाकृती जन्माला आल्या. एकंदरीत प्रशासकीय अधिकारी म्हणून काम करित असताना हे पद समाजासाठी आणि समाजातील प्रत्येक घटकसाठी आहे अशी भावना ठेवल्यामुळे लक्ष्मीकांत देशमुखा यांच्या हातून सहा कादंबऱ्या, सात कथा संग्रह, दोन नाटके, आणि इतर सहा ते सात पुस्तके अशा कलाकृतींचा जन्म त्यांच्यात असणाऱ्या सामाजिक प्रेरणेमुळे झाला असे म्हणावे लागेल.

संदर्भ स्रोत

१. अन्वयार्थ: लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या साहित्याची समग्र समीक्षा. संपादक डॉ. रणधिर शिंदे ,
दिलीपराज प्रकाशन पुणे-प्रथम आवृत्ती २०१५
२. दै. भास्कर - ११ डिसेंबर २०१७
३. दै. लोकसत्ता - १२ डिसेंबर २०१७
४. सा. विवके - १६ फेब्रुवारी २०१८
५. दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स - ११ डिसेंबर २०१७, १ ऑगस्ट २०१४

प्रा.कुमार इंगळे

“ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार”
-शिक्षणमहर्षी डॉ. वासुदेव साळुंसे

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

महाराष्ट्र राज्य बहामुखिक शोध पत्रिका
विद्यावाहीनी
विशेषांक, सप्टें. २०१७

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur's
Padmabhushan Dr. Vasantodada Patil Mahavidyalaya

Tasgaon, Tal: Tasgaon, Dist: Sangli 416312 (MS), India
Reaccredited with B⁺ Grade by NAAC (Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

**INDIAN COUNCIL OF SOCIAL SCIENCE RESEARCH
(ICSSR)**

Sponsored One Day National Seminar
On

**Challenges before Indian
Economy in the Globalization Era**

Thursday, 28th September 2017

Executive Editor

Mr. K. N. Patil

Co-Editor

Dr. B. J. Kadam

Organized by

Department of Economics (U.G. & P.G.)
Padmabhushan Dr. Vasantodada Patil Mahavidyalaya,
Tasgaon, Tal: Tasgaon, Dist: Sangli

“ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार”
-शिक्षणमहर्षी डॉ.दायूजी साखुर्वे

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

आंतरराष्ट्रीय बहुमूल्य वीट पत्रिका
विद्यावाही
विशेषांक, सप्टेंबर २०१७

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur's
Padmabhushan Dr.Vasatraodada Patil Mahavidyalaya,
Tasgaon, Tal: Tasgaon, Dist: Sangli 416312 (MS), India
Reaccredited with B**Grade by NAAC (Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

**INDIAN COUNCIL OF SOCIAL SCIENCE RESEARCH
(ICSSR)**

Sponsored One Day National Seminar
On

**Challenges before Indian
Economy in the Globalization Era**

Thursday, 28th September 2017

Executive Editor

Mr.K.N.Patil

Co-Editor

Dr.B.J.Kadam

Organizaed by

Department of Economics (U.G. & P.G.)
Padmabhushan Dr.Vasatraodada Patil Mahavidyalaya,
Tasgaon, Tal: Tasgaon, Dist:Sangli

|| Index ||

http://www.vidyavarta.blogspot.com
http://www.vidyavarta.com/site/vidyavartajournal
https://sites.google.com/site/vidyavartajournal

01) जागतिकीकरण व भारतीय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या प्रा. बोगुलवार अशोक हगमल्लू, जि. सांगली	19
02) जागतिकीकरणानंतर भारतीय सहकारी चळवळी यमोरील आव्हाने कु. सिमा दादासो पोळ, सांगली	22
03) Causes and Effects of Poverty in India Dr. Arjun Wagh, Dr. Kanase B.T., Dist. Sangli	25
04) Rural Development through Agro based Industries Dr. Arjun Wagh, Sangli, Ms. Rani Shinde, Satara	28
05) Goods And Services Tax (GST) Smt. Salunkhe Ushadevi Eknath, Satara	31
06) CHALLENGES BEFORE CO-OPERATIVE MOVEMENT AFTER GLOBALIZATION ERA Shri. Kuldip Narayan Patil, Kolhapur	36
07) जागतिकीकरण : भारतीय शेतीपुढील प्रश्न आणि उपाययोजना डॉ. ए. एस. नलवडे, अकलुज	38
08) CASHLESS ECONOMY: SWOT ANALYSIS FROM INDIAN ECONOMY Prof. BhaskarJ.Raskar, Shirwal	42
09) जीएसटी : भारतीय कर रचनेतील महत्वाचा बदल प्रा. नालबंद शब्बीर चाँद, महाबळेश्वर	46
10) Financial Inclusive Development and Village Panchayats: A Micro Study Dr. Bandu Jayshing Kadam, Sangali	48
11) New Tax Reform: Goods and Services Tax Prof. D. G. Patil, Kolhapur	51
12) शेतकरी आत्महत्या एक गंभीर समस्या असि. प्रो.सौ कल्पना सं. गुंजवटे, जि.सांगली	55

13) वस्तु व सेवा कराचे फायदे डॉ. शशिकांत रामचंद्र गाडगीळ, जि. सातारा	59
14) भारतीय शेती क्षेत्रापुढील आव्हाने प्रा. डॉ. एस. बी. गोलाहित, जि. पुणे, प्रा. एम. व्ही. हिरे, नाशिक	63
15) काळ्या पैसा आणि विमुद्रिकरण प्रा. डॉ. जयश्री सदाशिव चव्हाण, सातारा	66
16) दारिद्र्य : भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील एक समस्या. प्रा. श्रीमती अंजना शितल मगदूम, सांगली	70
17) 'ग्रामीण आर्थिक विकासात कृषी महिला श्रमिकांचे योगदान' प्रा. डॉ. मंगल भास्कर माळगे, सांगली	72
18) वस्तु आणि सेवा कर प्रा. शाहुराज व्यंकटराव गायकवाड, सांगली	77
19) भारतीय सेंट्रिय शेती आणि शाश्वत विकास प्रा. व्ही. बी. वाघमारे, सोलापूर	82
20) 'वाढती लोकसंख्या: भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हान' प्रा. राजाराम कांबळे, कोल्हापूर	84
21) भारतीय शेती आणि शेतमजूर समस्या प्रा. सदै रजेसाहेब नबी, विटा	89
22) Need of Sustainable Planning & Development of Agriculture Sector through... Dr. Sunil Subhash Patil, Solapur	92
23) जागतिकीकरणाचे भारतीय शेतीवरील परिणाम व उपाययोजना प्रा. दत्तात्रय आण्णा होनमाने, जि. सांगली.	97
24) Challenges of price fluctuation of Strawberry in Mahabaleshwar Taluka Dr. TukaramMaruti Rabade, Satara	101
25) Performance of Indian Agriculture Sector in New Economic Era Dr. Ashok Vilas Jadhav, Kolhapur	103

23

जागतिकीकरणाचे भारतीय परिणाम व उपाययोजना

दत्तात्रय आण्णा होनमाने
व्यवसायिक अर्थशास्त्र विभागप्रमुख,
ॲंड कॉमर्स कॉलेज, कडेपूर,
१. कडेगांव, जि. सांगली.

व अर्थव्यवस्था शोतीप्रधान अर्थव्यवस्था
अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली
अर्थव्यवस्था जनतेचे प्रमुख्याने शेतकऱ्यांचे
अर्थव्यवस्था उंचविण्याच्या दृष्टीने त्यांना
अर्थव्यवस्था प्रक्रियेमध्ये सहभागी करून घेणे
अर्थव्यवस्था व कृषी क्षेत्राकडे आजवर झालेल्या
अर्थव्यवस्था भारतीय कृषी क्षेत्राची अवस्था बिकट
अर्थव्यवस्था १ जुलै १९९१ पासून नवीन
अर्थव्यवस्था आमलात आणले. त्यानुसार भारतीय
अर्थव्यवस्था खाजगीकरण, उदारीकरण व
अर्थव्यवस्था प्रवाहात आणली गेली. या
अर्थव्यवस्था परिणाम भारतीय उद्योग व
अर्थव्यवस्था क्षेत्रावरही झाले. या परिणामामध्ये
अर्थव्यवस्था प्रतिकूल परिणाम मोठ्या प्रमाणात
अर्थव्यवस्था येतात. जागतिकीकरणामुळे उद्योगपतींची
अर्थव्यवस्था पण देशातील सुजलामु सुफलाम शोती
अर्थव्यवस्था पत्नी परिणामी शेतकरी उद्वस्त होवू
अर्थव्यवस्था नंतर शोती करणे अडचणित आल्याने
अर्थव्यवस्था शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या. त्यात
अर्थव्यवस्था महाराष्ट्रात झाल्या. जागतिकीकरणाचे
अर्थव्यवस्था परिणाम मोठ्याप्रमाणात झाले.
अर्थव्यवस्था याने संख्येने जास्त असलेल्या शेतकरी
अर्थव्यवस्था झाल्याने देशातील आर्थिक विषमतेत
अर्थव्यवस्था आर्थिक आणि शारीरिक श्रमाची विभागणी
अर्थव्यवस्था याने भेदभाव निर्माण झाला आहे.

जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेली व्यापार व उद्योग
क्षेत्रातील स्पर्धा विषम पातळीवर व एकंगी स्वरूपाची
बनलेली आहे. मोठमोठ्या व बलाढ्य अशा विदेशी
कंपन्यांच्या आगमनामुळे भारतीय शोतीवर प्रतिकूल
परिणाम झालेले आहेत. जागतिकीकरणाच्या रेट्यात
भारतीय शोतीला नवीन संधी निर्माण होण्याऐवजी ती
बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या ताब्यात गेली आहे. मुख्यतः
भारतीय अर्थव्यवस्थेत वाढत्या लोकसंख्येमुळे बेकारीचा
प्रश्न निर्माण झालेला आहे. ही समस्या सोडविण्यासाठी
औद्योगिकक्षेत्राचा विकास करणे गरजेचे असले तरी
ग्रामीण भारतीय अर्थव्यवस्था ही शोतीप्रधान आहे हे
विसरून चालणार नाही. त्यामुळे शोतीचा विकास
झाल्याशिवाय भारताची आर्थिक व सामाजिक भरभराट
होणार नाही. पण या जागतिकीकरणामुळे शोती क्षेत्रावर
अनेक गंभीर समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. यात
जीवनावश्यक शेत मालाचे भाव वाढले नाहीत. या
उलट चंगळवादी वस्तूंचे भाव जागतिकीकरण व
उदारीकरणाच्या धोरणात मोठ्या प्रमाणात वाढलेले आहेत.
विचित्र स्थितीत भारतीय बाजारवर परकीय बहुराष्ट्रीय
कंपन्या हुकूमत गाजवत आहेत. भारतीय ग्रहकांची
फसवणूक केली जात आहे. त्यामुळे भारतात आर्थिक
विषमतेची दरी वाढतच आहे.

२) अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये -

- १) जागतिकीकरणाचे भारतीय शोतीवर झालेल्या
परिणामांचा अभ्यास करणे.
- २) भारतीय शोतीच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
- ३) भारतीय शोतीच्या विकासासाठी उपाय
सुचविणे.
- ४) भारतीय शेतकऱ्यांच्या आर्थिक परिस्थितीचा
अभ्यास करणे.

३) अभ्यासाची गृहितके -

- १) जागतिकीकरणामुळे भारतीय शोतीवर
प्रतिकूल परिणाम झाले.
- २) शोतीमध्ये माहिती तंत्रज्ञानाचा व शोतीच्या
यांत्रिकीकरणाचा वापर केल्यास शोतीचा विकास चडून
येतो.
- ३) शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होईल अशी
कृषी निगडित धोरणे सरकारी पातळीवर गृहवित्त्यास
शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचे प्रमाण कमी होईल.

४) शोध निबंधाची अभ्यास पध्दती —

प्रस्तुत शोधनिबंध हा दुय्यम सामग्रीवर आधारित आहे. दुय्यम सामग्रीमध्ये विविध मासिके, संदर्भ पुस्तके, इंटरनेट इत्यादींचा आधार घेतलेला आहे. भारतीय शेतीवर जागतिकीकरणाचा झालेला अभ्यास करण्यासाठी शेती विषयक माहिती असलेले विविध ग्रंथ, शेती संशोधन निबंध, शेतीवर आधारित वर्तमानपत्रातील लेख, दृकश्राव्य माध्यम, पुस्तपत्रातील बातम्या, शेतीची माहिती असणा-या विविध वेबसाईट्स इत्यादी मधून माहिती स्वतः जमा केलेला आहे.

५) अभ्यास विषय — “जागतिकीकरणाचे शेतीवरील परिणाम व उपाययोजना”

देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या ६० ते ६५ टक्के लोकसंख्या अद्यापही शेतीवर अवलंबून आहे. त्यामुळे शेती हे भारतीय शेतकऱ्यांचे जीवन जगण्याचे साधन आहे. प्राचिन काळापासून मानव शेती करून उपजीवीका करित असल्याने शेती कसण्याच्या कार्यात व पध्दतीत अनेक बदल घडून आणले जात असल्याने शेतीचे कार्य सामान्य न रहाता ते एक शेती शास्त्र बनलेले आहे. या शेतीवर अनुकूल व प्रतिकूल प्रभाव व परिणाम करणाऱ्या घटकांमध्ये पर्जन्यमान, नैसर्गिक आपत्ती, पिक नियोजन, शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती, शासकीय धोरणे, जागतिक धोरणे यांचा परिणाम होत आहे. वरील सर्वबाबींचा विचार करता शेतीचा खर्च व शेती उत्पन्न यांचा मेळ बसत नसल्याने आज शेती करणे प्रतिकूल होवून बसले आहे. जगाच्या बदलत्या धोरणामुळे शेतीच्या उत्पादन खर्चात वाढ झालेली आहे. पण शेतीपासून मिळणारे आधिक्य घटलेले असल्याने शेतकऱ्यांचे आर्थिक जीवन संकटात येत आहे. आणि यामुळेच कौटूंबिक जबाबदाऱ्या, शेतीउपयुक्त पशुंचे पालनपोषण करताना येणाऱ्या अडचणि, शेतीसाठी काढलेले कर्ज न फिटल्याने वाढलेला कर्जबाजारीपणा अशा अनेक कारणामुळे अडचणिंच्या दाहकतेत जगणारा शेतकरी आत्महत्येसारख्या परकोटीच्या मार्गाचा अवलंब करित आहे. शेतकरी प्रामाणिकपणे शेती पिकवून उत्पादन घेतो पण त्याच्या हाती काहीच लागत नाही. याचे कारण म्हणजे शेतकऱ्याला त्याच्या उत्पन्नाचा योग्य दाम मिळत नाही. शेतकरी व ग्राहक यांच्या मधील

दलाल, मध्यस्थ, अडते मात्र धनदांडगे होत आहेत. ही परिस्थिती सुधारण्यासाठी शासन स्तरावर पाठपुरावा करून शेतकऱ्यांना थेट ग्राहकांची बाजारपेठ उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीने शासनाने प्रयत्न केले पाहिजे. हे प्रयत्न करण्यात शेतकरी स्वताः कमजोर आहे कारण तो असंघटित आहे. देशाच्या कानाकोपऱ्यातून ग्रामिण भागातून रहाणारा शेतकरी एकमूठीने एकत्रित होण्यात अनेक अडचणि आहेत. इतर कर्मचाऱ्यांच्या संघटनांप्रमाणे शेतकऱ्यांच्या संघटना नाहित. अल्प उत्पन्न व अल्प शिक्षित असणारा शेतकरी संघटनेची फी भरून संघटनेचा सभासद होत नाही. त्यामुळे ज्यांनी शोडवाफार प्रमाणात या शेतकऱ्यांच्या संघटना तयार करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ते लोक शेतकऱ्यांचीच मुलेच आहेत पण पक्की राजकारणी आहेत. असे राजकारणी शेतकऱ्यांचा वापर आपल्या राजकारणासाठी करून घेतात पण शेतकऱ्यांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी प्रामाणिक प्रयत्न करण्यात कसूर करतात. अन्यथा पुर्वीच्या प्राचिन काळापासून प्राथमिक व्यवसाय मानलेल्या शेतीची अवस्था आज पिछाडीला गेली नसती. शोडक्यात भारतीय शेतीचा व शेतकऱ्यांचा विकास होण्यासाठी शेतकऱ्यांना आपला शेतमालाला थेट ग्राहकांना विकता आला पाहिजे, शेतमालावर प्रक्रिया करणारे प्रक्रिया उद्योग देशाच्या ग्रामिण भागातून उपलब्ध करून दिले पाहिजेत, त्यासाठी शेतकऱ्यांना तंत्रज्ञानाची व वित्त सहाय्याच्या सोयी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. कृषी पर्यटन, कृषी निवास, हुडर्या पाटर्या, नवनवीन पिके, उत्पादने, त्यापासून पूरक उत्पादने तयार करण्याच्या सोयी, फुले, फळे, भाजीपाला थेट शहरात विकता आला पाहिजे, बांधावर उत्पादन देणारी सागाची, आंब्याची, नारळाची यासारखी फळझाले लावली पाहिजेत, याबरोबरच शेती उपयुक्त दुग्धुपत्त्याची गायी, म्हैसी, शेळ्या, मेंढ्या इत्यादी सारखी जनावरे सहज उपलब्ध करून दिली पाहिजेत, त्यांच्या खरेदीसाठी अर्धसहाय्य उपलब्ध करून दिले पाहिजे, याबरोबरच कृषीनिगडीत अधिकऱ्यांची सोय उपलब्ध करून दिली पाहिजे. अशा सुविधा शासनाने उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. त्याचबरोबर प्रत्येकानी एक सामाजिक जाणिव म्हणून शेतकऱ्यांस बळ देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे तरच भारतीय शेतकऱ्या अर्थिक स्थिती सुधारून त्याला मानसिक व भावनिक पातळीवर

तो सक्षम होऊन आत्महृत्य पासून वच्छित होईल.

जागतिकी करणाचे शेतीवरील अनुकूल परिणाम:- जागतिकीकरणामुळे भारतीय शेती उत्पादनात विविधता आली.व्यापारी पिकांचे प्रमाण वाढले. शेतीक्षेत्राचे उत्पादन व व्यापार या दोन्ही बाजूनी विकासासाठी संधी निर्माण केल्या. शेतीउत्पादनाच्या आयात निर्यातीवरील बंधने काढून टाकण्यात आली. अन्नधान्याच्या व्यापाराचा विस्तार वाढला.शेतमाल निर्यातीचे आकारमान वाढले.देश शेती निर्यातीसाठी अनुकूल बनला.निर्यातीने शेती क्षेत्राचा विस्तार वाढला. शेती व्यवसायात नवे तंत्रज्ञान आले.सिंचन व्यवस्था,उच्च प्रतिची बी-बियाणे, खते, किटकनाशके याचा वापर वाढून अन्नधान्याच्या उत्पादनात भारताने स्वयंपूर्णता प्राप्त केली.ठिंबकसिंचन व तुषारसिंचनासारख्या पाणी देण्याच्या पध्दतीत वाढ झाली.नाशवंत शेतमाल व फळांवर प्रक्रिया करून ती वर्षभर टिकतील अशी यंत्रणा आली.शेतमाल निर्यातीवरील नियंत्रणे घटविली. इत्यादी सारखे अनेक अनुकूल परिणाम जागतिकीकरणामुळे भारतीय शेतीवर झाले. असे असले तरी या बदलाचा फायदा फक्त मूठभर भांडवलदार शेतकऱ्यांना झाला. पण ८० टक्के गरीब अल्पभूधारक शेतकरी देशोधडीला लागले. यासाठी जागतिकीकरणाने भारतीय शेतीवर झालेले अनिष्ट परिणाम पुढी प्रमाणे मांडण्यात आलेले आहेत.

जागतिकीकरणाने शेतीवरील अनिष्ट परिणाम:- जागतिकीकरणाची प्रक्रिया,जगातील व्यापार संघटनेची नियंत्रणे याचा परिणाम म्हणून ग्रामीण क्षेत्रातील दरडोई उत्पनात घट निर्माण होत आहे.त्याचे विपरित परिणाम कृषी क्षेत्रावरही होत आहेत. ते पुढील प्रमाणे.

- १) शेतकरी निराधार होत आहेत -
- २) भांडवलदारांचाच फायदा होत आहे -
- ३) शेत मजुरांवर प्रतिकूल परिणाम -
- ४) पर्यावरणाचा ऱ्हास झाल्यामुळे शेतीवरील प्रतिकूल परिणाम -
- ५) पेटंट पध्दती मुळे बी-बीयाणांच्या किंमतीत वाढ-
- ६)स्पर्धा विषम घातळीवर व एकांगी स्वरूपाची बनलेली -
- ७)बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे वर्चस्व -

- ८) बेकारीचा प्रश्न निर्माण झालेला आहे-
- ९) शेती करणे प्रतिकूल होवून बसले आहे-
- १०) बदलत्या घोरणामुळे शेतीच्या उत्पादन खर्चात वाढ -

- ११) आर्थिक विषमतेत वाढ झाली -
- १२) शेतकऱ्यांच्या आत्महृत्येचे प्रमाण वाढले-

१) भारतीय शेतीची विकट परिस्थिती सुधारण्यासाठी उपाययोजना -

भारतीय शेतीची परिस्थिती सुधारण्यासाठी निरनिराळ्या प्रसारमाध्यमांमार्फत राबविण्यात येणारे उपक्रम ग्रामीण भागाला चालना देतील अशा स्वरूपाचे करून शेती विकासाला चालना देता येईल.हे उपक्रम शेतीची उत्पादकता वाढविणारे असावेत. तसेच शेतीच्या उत्पादनाचा दर्जा वाढविणारे असावेत.शेतउत्पादनाची विक्रीतून अधिक नफा प्राप्त होवून शेतीच्या क्षेत्रामध्ये जास्तीतजास्त रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतील असे प्रयत्न केल्यास शेतीच्या विकासाला व पर्यायाने ग्रामीण भागाच्या विकासाला चालना मिळेल. शेतक-याची व शेतीची विकट परिस्थिती सुधारून शेती पुनरुज्जीवीत करण्यासाठी व शेतीच्या शाश्वत विकासासाठी पुढील उपाय योजना करता येतील.

- १) जमीनीचा कस किंवा पोत सुधारणे -
- २) जलसिंचन व जल व्यवस्थापन -
- ३) कृषी वित्तपुरवठा व सुधारणा-
- ४) कृषी जोखीम निधी -
- ५) पीक विमा योजना-
- ६) पीक खर्चानुसार कृषी मालाला हमी भाव-
- ७) शेतीविषयक कायद्यामध्ये सुधारणा करणे-
- ८) नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर -
- ९) कृषी विकासात माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग करावा -

- १०) शेतीमध्ये यांत्रिकीकरणाचा वापर -
- ११) गटशेती किंवा समूह शेती-

जगातील विकसित देशातील शेतीचा विकास व उत्पादकता लक्षात घेतली तर त्याच पध्दतीने भारतीय शेतीचासुध्द विकास होण्यासाठी व शेतीची उत्पादकता वाढण्यासाठी भारतीय शेती ही नव्या विज्ञानावर आधारित असावी,पर्यावरणाचे संरक्षण करणारी असावी,उत्पादनक्षमता वाढणारी असावी,स्थानिक

साधनावर आधारित असावी, शारवत उत्पादन देणारी असावी, रोजगारात वाढ करणारी असावी, बुध्दीवताना आकर्षित करणारी असावी, शेतकऱ्यांना भ्रष्टाचारपासून दूर ठेवणारी असावी, ग्राहकांना विषमुक्त अन्नउत्पादन करणारी असावी, वाढत्या लोकसंख्येला पोसण्यास समर्थ असणारी असावी, शेतकऱ्यांना आत्मनिर्भर आणि ऋणमुक्त करणारी असावी.

निष्कर्ष —

१) शेतकरी, लहान शेतकरी तसेच शेतमजूर यांच्या समस्या तातडीने व निर्धारपूर्वक सोडविल्या नाहीत तर भारतातील दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होणार नाही त्यातून सामाजिक असंतोष आणि आर्थिक विषमता मोठ्या प्रमाणात वाढेल.

२) शेतीच्या व शेतकऱ्यांच्या समस्या दूर करण्यासाठी शेतीच्या उत्पादकात वाढ केली पाहिजे यासाठी केंद्रसरकार, राज्यसरकार, पंचायत राज्यसंस्था, कृषी आणि पशुवैद्यक विद्यापीठे, भारतीय तंत्रज्ञान संस्था, खाजगी आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग आणि प्रसार माध्यमामार्फत राबविण्यात येणारे उपक्रम हे शेतीची उत्पादकता वाढविणारे, दर्जा वाढविणारे, किफायतशीर व अधिक नफा देणारे तसेच शेतीक्षेत्रात रोजगाराच्या संधी निर्माण करणारे असायला पाहिजेत.

३) शेतकऱ्यांना शेतीविषयक माहिती सल्ला, तंत्रज्ञान, पत आणि विपन्न सेवा पुरवून कृषी विकासास चालना देणारे धोरण शासकीय पातळीवरून सुरू करून शेतीचा विकास साधला पाहिजे.

४) शेतीचे सरासरी घटणारे आकरमान थांबवून शेतीचे आधिक्य, उत्पादन खर्च, शेतीची जोखीम, व मिळकत यांचा योग्य ताळमेळ बसेल अशी धोरणे राबविली पाहिजेत.

५) नाला, बंडींग, जमीनीची सुधारणा इत्यादींसारखी भूसुधारणांची कामे वारंवार करून शेतीचा कस वाढविला पाहिजे.

६) सर्वच पिकांसाठी आधारभूत किंमतीची सोय करणे गरजेचे आहे. हमी भाव देताना पिकांच्या उत्पादन खर्च आणि बाजारतील धोक्यांचा विचार करून चडा हमीभाद देण्यात यावा.

७) जर बी-बीयाणे पेटंट मुक्त केले तर भारतीय शेतकऱ्यांना कमी किंमतीत बी-बीयाणे उपलब्ध होऊन

शेती करणे फायद्याचे होईल.

८) देशाची आर्थिक धोरणे अल्पभूधारक, मध्यम आणि लहान शेतकरी वर्गांच्या विरोधात गेलेले आहेत या धोरणांमध्ये बदल करून शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी योग्य ती धोरणे निश्चित करण्याच्या राजकीय इच्छाशक्तीची गरज आहे.

समारोप—दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना स्वस्थान धान्य अवश्य दिले पाहिजे परंतु धान्य उत्पादक शेतकरी सुध्दा जगला पाहिजे यासाठी विकसीत देशाप्रमाणे भारतात शेतकऱ्यांना सुध्दा मोठ्या प्रमाणावर सबसिडी दिल्या पाहिजेत. त्याबरोबरच लहान शेतकऱ्यांना बिनव्याज कर्ज दिले पाहिजे. कोरडवाहू व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना पेंशन योजना लागू केली पाहिजे. शेतमालाचा हक्काचा हमीभाव उपलब्ध करून दिला पाहिजे. नियमित विजपुरवठा व सीमांत शेतकऱ्यांच्या कुटूंबासाठी मोफत आरोग्याच्या सोयी दिल्या पाहिजेत. याबरोबरच अशा शेतकऱ्यांच्या मुलांना मोफत शिक्षणाची हमी दिली पाहिजेत तरच भारतीय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबतील.

संदर्भ —

१. Indian Economy-R Datt & P.M, Sundharam

२. Trade Liberalization and Indian Agriculture-Gulati A and T Kelley,

३. Indian Economy-Misra & Puri.

४) राष्ट्रीय शेती आयोग—एम.एस.स्वामीनाथन

५) उद्योजक होण्यासाठी शेतकऱ्यांना बळ द्या — उद्योजक मासिक—एमसीईडीचाचा : किसान विकास कार्यक्रम मधील लेख—महाराष्ट्र उद्योजकता विकास केंद्र याचे प्रकाशन

६) सेशा: भारतीय शेतक—यांसाठी संधी की संकट—प्रा.डॉ.आर.बी.भांडवलकर—योजना मासिक—केंद्र सरकारच्या माहिती व प्रसारण विभागाचे प्रकाशन

७) जागतिकीकरण व शेती समस्यांवरील उपाययोजना—प्रा.डॉ.एस.के. पगार—योजना मासिक—केंद्र सरकारच्या माहिती व प्रसारण विभागाचे प्रकाशन.

८) जागतिकीकरणामुळे शेती उद्ध्वस्त—डॉ. कोल्तापल्ले—दैनिक सकाळ

□□□

“ज्ञान, विज्ञान आणि नुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार”
-शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साठुंबी

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

श्री स्वामीजी वसुदेवजी शिवाजी पत्रिका
विद्योवाणी
विशेषांक, सप्टें. २०१७

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur's
Padmabhushan Dr.Vasandraodada Patil Mahavidyalaya

Tasgaon, Tal: Tasgaon, Dist: Sangli 416312 (MS), India
Reaccredited with B**Grade by NAAC (Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

**INDIAN COUNCIL OF SOCIAL SCIENCE RESEARCH
(ICSSR)**

Sponsored One Day National Seminar
On

**Challenges before Indian
Economy in the Globalization Era**

Thursday, 28th September 2017

Executive Editor

Mr.K.N.Patil

Co-Editor

Dr.B.J.Kadan

Organizaed by

Department of Economics (U.G. & P.G.)
Padmabhushan Dr.Vasandraodada Patil Mahavidyalaya,
Tasgaon, Tal: Tasgaon, Dist:Sangli

40) Gender Discrimination in Higher Education: Challenges before Indian Economy Dr. Shivaji R. Pawar, Kasegaon	155
41) SKILL DEVELOPMENT IN UNORGANISED SECTOR : An area to be considered Mrs. Pournima Deepak Chavan (Udupi), Sangli	159
42) PRODUCTION AND PRODUCTIVITY OF SUGARCANE CROP IN INDIA WITH SPECIAL ... Mr. Rohit Dinkar Barsing, Kolhapur, Mr. Ajay Dagdu Kate, Vita	161
43) A STUDY OF MEASURE CROPS PRODUCTIVITY IN MAHARASHTRA Prof. Ahire I. B., Sangli, Miss. Shinde Varsha Tanaji, Kolhapur.	166
44) आर्थिक सुधारणा — परराष्ट्रीय व्यापार घोरण व, भारताचे आयात निर्यात बदल प्रा.डॉ. हासिम वलांडकर, वाळवा	171
45) शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या — स्वरूप व उपाययोजना सौ. पाटील एन. एस., कोल्हापूर	174
46) वस्तु व सेवा कर (GST) : भारत प्रा. जालींदर आनंदराव यादव, तासगाव.	178
47) TRENDS OF AGRICULTURE PRODUCTION AND PRODUCTIVITY IN INDIA Aalam Gafur Shaikh, Raigad	182
48) AGRICULTURAL DISTRESS AND FARMERS SUICIDE Dr. Patil Bhagwan Shankar, Sangli	184
49) AGRICULTURAL MARKETING IN INDIA Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil, Kolhapur	188
50) Revenue and Expenditure Pattern in Services Provided by the Municipal councils Mrs. Vrushali Vishwasrao Patil, Islampur	194
51) Challenges before Indian Economy – SWOT Analysis Mrs. Shruti Shripad Parchure, Miraj	197
52) EVALUATION OF SHIKSHAN SEVAK SCHEME IN THE ERA OF GLOBALIZATION Mr. Vinodkumar Dhondiram Kumbhar, Sangli	200
53) Economic Reforms and Indian Economy Dr. A. A. Kulkarni, Kolhapur	202

A STUDY OF MEASURE CROPS PRODUCTIVITY IN MAHARASHTRA

Prof. Ahire I. B.,

Head, Dept. of Economics,
Arts and commerce Collage,
Kadepur, Sangli.

Miss. Shinde Varsha Tanaji,

Research Student,
Department of Economics,
Shivaji University, Kolhapur.

I) Introduction:

India is an agricultural country where major proportion direct and indirect population is dependent on agriculture. Agriculture is the main source of income. Agricultural technology refers to new inputs, methods, new process or new innovation to increase the production and productivity in agriculture. When we use agricultural inputs like land, labour, and capital to produce agricultural products like vegetable crop the transformation process is lead by technology. The single most important element in crop production strategy in the post-green revolution period is improved agricultural technology. This technology is in the form of high yielding plant varieties, intensive cultivation, and greater use of fertilizers, increased irrigation and better techniques for ploughing, harvesting and plant protection. High yielding varieties have been developed for a number of crops but their impact on production, productivity and costs varies across crops and regions.

• Objectives of Study

1. To Study the Changing Cropping Pattern in Maharashtra.
2. To identify Area, Production and

Productivity in Maharashtra.

3. To give suggestion for solving the problems identified.

II) Research Methodology and Database:

For accomplishing the objectives of the study secondary data were collected. The necessary secondary data for completing the investigation will be collected mainly from published sources in academic libraries, records, books and journals, articles, government reports, websites, newspapers, daily archives, economy survey government of Maharashtra, secondary data will be collected to obtain the background material from the persons knowledgeable in different aspect of the topics as also the academicians. Researcher has been used the important statistical techniques to analyze and interpret the data. The various tools such as Mean, Standard Deviation, Compound Growth Rate, Volume of Change and Coefficient of Variance have been used.

III) Results and Discussion:

1) Changing in General Cropping Pattern in Maharashtra for the Period 2000-01, 2010-11 & 2015-16:

Table No. 1
Changes in General Cropping Pattern in Maharashtra for the period 2000-01, 2010-11 & 2015-16

Sl. No.	Year	Area in Thousand Hectares			Percentage to Gross Cropped Area			Value of Change	
		2000-01	2010-11	2015-16 (p)	2000-01	2010-11	2015-16 (p)	2010-11 to 2000-01	2015-16 to 2010-11
1.	Rice	1512	1516	1509	6.99	6.54	6.79	-0.45	0.25
2.	Wheat	754	1107	1103	3.48	5.64	5.00	2.15	-0.64
3.	Sugarcane	2024	4060	3708	23.36	17.52	14.14	-6.00	-3.38
4.	Bare	1906	1335	963	8.53	4.47	3.72	-4.86	-0.75
5.	Total Cereals	9824	8983	8189	45.44	38.97	24.87	-6.07	-13.90
6.	Total Pulses	3557	4034	3922	16.43	17.42	15.42	0.99	-1.81
7.	Total Feed Crops	13002	17015	13078	61.90	26.99	47.64	-5.71	-4.56
8.	Sugarcane	993	963	999	2.73	4.96	4.43	1.61	-0.26
9.	Cotton	3073	3942	4293	14.23	17.84	18.42	3.78	1.41
10.	Oilseeds	2519	2026	4991	11.84	11.34	21.46	-0.50	10.12
11.	Net Sown Area	17444	17600	17269	82.34	73.11	74.38	-7.42	-0.32
12.	Double Cropped Area	3775	5269	5202	17.44	21.89	29.42	7.44	6.51
13.	Gross Cropped Area	21419	22815	22568	100.00	100.00	100.00	-15.81	-7.88

Source: - Economic Survey of Maharashtra 2015-16 (p) = Provisional Value

Table 1 shows the Changes in general cropping pattern in Maharashtra Table shows

that changes in general cropping pattern in Maharashtra state. Area under rice cultivation 1512 thousand hectares in 2000-01 negative volume of change is -0.45 percent and from 2010-11 to 2015-11 positive volume of change is 0.15 percent in Maharashtra. Wheat is Rabbi Crop which requires the irrigation in growth stage. In Maharashtra state 754 thousand hectares area was under cultivation crop in 2000-01 which is increase by 2.15 percent in 2010-11 and from 2010-11 to 2015-16 negative volume of change -0.64 percent.

Jawar crop is cultivated in both season namely Kharif and Rabbi 23.56 percent area was under cultivation in 2001 and from 2010-11 to 2015-16 negative volume of change -6.04 and -3.38 percent. In India as whole in 2000-01, 1800 thousand Hectares 8.33 percent area was under Bajra cultivation as compared to 2010-11 the negative growth -3.86 percent and from 2010-11 to 2015-16 negative volume of change -0.75 percent. In India area under total cereals Cultivation was 9824 thousand hectares 45.44 percent in 2000-01, 8985 thousand hectares 38.77 percent in 2010-11 and 8109 thousand hectares 34.87 percent in 2015-16. Overall total cereals area under cultivation crop is negative change. When area of cultivation is compared with 2000-01 to 201-11 positive change 0.97 percent is seen and comparison of year 2010-11 to 2015-16 negative change -1.81 percent. It shows that total area of food Grains negative volume of change in overall cultivation. There is overall positive change in cultivation of Cotton and sugarcane area and positive volume of change in this crops. In India the area of oilseeds cultivation was 2559 thousand hectares 11.84 percent in 2000-01, 2628 thousand hectares 21.16 percent in 2010-11 and 4991 thousand hectares 21.46 percent in 2015-16. In 2000-01 the India having a net sown area 82.54 percent and volume of change is negative. Area under double cropped area under volume of change is positive in overall period.

2) Growth of Measure Crops Area, Production and Yield in Maharashtra:

2.1 Growth of Area, Production and Yield of Rice and Wheat in Maharashtra during 2000-01 to 2015-16:

Table No. 2

Growth of Area, Production and Yield of Rice and Wheat in Maharashtra during 2000-01 to 2015-16

Area= Thousand Hectares
Production= Thousand Tonnes
Productivity= Kg. / per Hectare

Sr. No	Year	Rice			Wheat		
		Area	Production	Productivity	Area	Production	Productivity
1.	2000-01	1511	1929	1276	754	848	1257
2.	2001-02	1514	2651	1751	776	1633	1288
3.	2002-03	1523	1831	1217	760	984	1295
4.	2003-04	1538	2835	1853	665	378	1170
5.	2004-05	1519	2184	1435	736	1016	1344
6.	2005-06	1513	2685	1779	925	1388	1393
7.	2006-07	1529	2189	1430	1231	1631	1329
8.	2007-08	1574	2996	1903	1233	2079	1699
9.	2008-09	1523	2284	1501	1032	1516	1483
10.	2009-10	1470	2185	1483	1081	1746	1610
11.	2010-11	1518	2696	1776	1307	2201	1761
12.	2011-12	1545	2841	1841	843	1513	1558
13.	2012-13	1543	3057	1983	719	1181	1528
14.	2013-14	1413	2128	1504	1697	1602	1468
15.	2014-15	1396	3010	1995	1610	1543	1518
16.	2015-16	1399	3078	1993	1419	1563	1518
17.	Mean	1534	2622	1666	971.83	1451	1472.8
18.	SD	31.82	416.5	172.4	118.9	447.3	172.1
19.	CVR	0.22	0.34	3.44	3.79	8.87	1.03
20.	CV	2.08	15.94	16.45	21.83	26.83	11.69

Source : Economic survey of Maharashtra 2015-16.

Table 2 reveals the area, production and yield of Rice and Wheat in Maharashtra during period 2000-01 to 2015-16. There is variation in area under crop over period of time from 2000-01 to 2015-16. Year 2000-01 shows lowest area under crops whereas year 20123-14 shows highest area under crop i.e. 1613 thousand hectare. In year 2003-04 shows great fall in area in respect of previous year and also year 2013-14 shows large fall in area under crop. Year 2000-01 shows lowest production go Rice i.e. 1929 thousand tones. The years shows higher production are 2003-04, 2007-08, 2011-12 to 2045-16 having production 2835, 2996, 2841, 3057, 3120, 3010 and 3070 thousand tonnes

respectively. Year 2001-02 shows large increase in production in respect of previous year. Year 2001-02 and 2010-11 shows greater productivity i.e. 1276 and 1953 kg. / Hectare. The shows lower productivity is 2002-03, 2005-06, having productivity of 1217 and 1179 kg / hectare.

It shows the area, production and productivity for wheat. During 2000-01 the area cultivated under wheat was 754 thousand hectares and the production was 948 thousand tonnes and productivity is 1257 kg / per hectare. Table shows the area, production and productivity is continuously increasing trend year by year i.e. 2015-16 in this year area is increasing 1019 thousand hectare and production is 1563 thousand tonnes and productivity is 1518 kg/ per hectare.

Year 2003-04 shows area under crop 665 thousand hectares with 778 thousand tones which is lowest in the period from 2000-01 to 2015-2016. In same year productivity is 1170 kg / hectare. Area under crop had been increased in large extent in year 2010-11 to 1307 thousand hectare from previous year of 1081 thousand hectares also shows large increase in production 2010-11 year i.e. 2301 thousand tones and productivity is 1771 kg/ hectare. Year 2007-08 shows highest productivity of 1659 kg / hectare year and lowest productivity shows in year 2003-04 i.e. 1170 kg / hectare. Table shows the productivity is continuously increasing trend.

Compound growth rate in area under cropping is 0.22 which shows small increase in area, CGR of production is 0.04 and productivity have 2.44 from year 2000-01 to 2015-16. Coefficient of variation of area under crop is 2.08 of production it is 15.96 which shows greater variation coefficient of variation of productivity is 16.65. Compound growth rate in area is 2.76 and of production is 0.07 and in productivity 1.93 coefficient of variation of area under wheat is 21.93 and C.V of production is 30.81 shows greater variation. Coefficient of variation of productivity is 11.69.

2.2 Growth of Area, Production and Yield of Oilseeds and Pulses in Maharashtra during 2000-01 to 2015-16:

Table No. 3

Growth of Area, Production and Yield of Oilseeds and Pulses in Maharashtra during 2000-01 to 2015-16

Area= Thousand Hectares

Production= Thousand Tonnes

Productivity= Kg. / per Hectare

Sr.No	Year	Oilseeds			Pulses		
		Area	Production	Productivity	Area	Production	Productivity
1	2000-01	2559	2027	819	1557	1677	109
2	2001-02	2359	2226	944	1388	1981	155
3	2002-03	2488	2356	947	1570	2008	127
4	2003-04	2363	2021	857	1446	1920	134
5	2004-05	2359	2344	917	1384	1664	102
6	2005-06	2648	2273	825	2432	2005	184
7	2006-07	2863	3721	953	2828	2164	167
8	2007-08	3075	4874	1274	4056	3024	246
9	2008-09	3200	3410	897	3086	1626	117
10	2009-10	3884	2614	725	3276	2370	192
11	2010-11	6115	5080	1294	4038	3180	265
12	2011-12	3507	4485	1279	3275	2248	169
13	2012-13	3006	5087	1337	3270	2386	194
14	2013-14	4168	3294	1270	3953	2369	192
15	2014-15	4828	5394	1283	2762	1901	149
16	2015-16	4991	5633	1315	3791	2989	248
17	Mean	2748	2843	892	3557	2424	147
18	SD	988	1263	222	285	538	115
19	C.V	4.48	8.03	3	8.35	9.84	3.35
20	CV	26.11	32.63	16.77	8.01	25.14	17.11

Source : Economic survey of Maharashtra 2015-16.

Table 3 reveals the area production and productivity of total pulses and oilseeds in Maharashtra from year 2000-01 to 2015-16. The lowest area under oilseeds crop is occurred in 2002-03 i.e. 2488 thousand hectares with 2356 thousand tones production and 947 kg/ha productivity. Year 2010-11 shows highest area under crop i.e. 6115 thousand tones with 5040 thousand tones production and 1394 kg/ha productivity. In same year area under oilseeds has increased at maximum rate than area under oilseeds and previous years. Year 2014-15 shows lowest production of oilseeds in 5394 thousand tonnes on 2848 thousand hectares with productivity 1283 kg/ha. In year 2004-05 production of oilseeds has increased at maximum rate that production of previous year. Highest productivity occurs in 2013-14 i.e. 817 kg/ha on an area 3359 thousand hectares with production 2744 thousand tones. In years 2005-

kg/ha productivity occurs which is lowest production is 3373 thousand tonnes on an 548 thousand hectares area.

Area under total pulses was highest in 2011 i.e. 1056 thousand hectares with production 3024 thousand tonnes and productivity 746 kg/hectare. Lowest area under pulses is in 2011-12 i.e. 3273 thousand hectares with production 2268 thousand tonnes and productivity 693 kg per hectare. Year 2013-14 shows highest production of total pulses i.e. 3024 thousand tonnes with productivity 802 kg/ha on area 3953 thousand hectare. Year 2015 shows decrease in production with minimum amount i.e. 436 thousand tonnes. Year 2011-12 year shows increase in large amount in production to 1656 thousand tonnes from previous year productivity 746 kg per hectare and lowest productivity in 2000-01 i.e. 460 kg/hectare with 3953 thousand on area 3557 thousand hectare. Year 2014 shows increase in productivity to 704 kg/hectares from previous year i.e. 704 kg/ha.

These crops are grown in both rabbi and kharif seasons. Pulses and grams are important crops for working community, since they have high nutritional values. It is also used for green is rich fodder. Pulses and grams improve soil fertility by fixing nitrogen in the soil. The cultivation operations of these crops need not require more care and capital. Its cultivation is possible even in poor and dry areas and are more attractive to farmers in the district. Each of the principal pulse-crops has been analyzed separately.

Compound Growth Rate of area and production shows negative result i.e. 0.26 and 0.03 respectively and CGR of productivity is 3.35. It shows slightly increase in productivity over the period of time. Coefficient of variation of area under total pulses is 8.02 and of production is 17.71. It shows variation and Coefficient of

variation of productivity is 17.71. Compound Growth Rate shows negative result in area, production and productivity i.e.4.68, 0.03 and 3.0 respectively. Coefficient of variation of area is 26.21 and production 32.63 and of productivity is 20.77.

2.3 Growth of Area, Production and Yield of Coarse Cereals and Total Food Grain in Maharashtra during 2000-01 to 2015-16:

Table No. 4

Growth of Area, Production and Yield of Coarse Cereals and Total Food Grain in Maharashtra during 2000-01 to 2015-16

Area= Thousand Hectares

Production= Thousand Tonnes

Productivity= Kg. / per Hectare

Sr. No.	Year	Coarse Cereals			Total Food Grain		
		Area	Production	Productivity	Area	Production	Productivity
1	2000-01	7560	5620	743	13183	10125	757
2	2001-02	7122	5578	783	12600	11188	874
3	2002-03	6991	4928	704	12809	10824	840
4	2003-04	6367	4750	746	12908	10272	880
5	2004-05	6948	4687	675	12405	10541	849
6	2005-06	6888	4687	681	12746	12077	948
7	2006-07	6884	6141	892	13452	12645	940
8	2007-08	6224	7062	1135	13207	14161	1070
9	2008-09	5791	5972	1031	11413	11428	1000
10	2009-10	6186	6291	1017	12112	12586	1039
11	2010-11	6186	7324	1184	13829	13430	1194
12	2011-12	5198	6122	1178	10857	12544	1155
13	2012-13	4971	4429	891	10923	10978	1008
14	2013-14	4808	4945	1029	11471	12846	1207
15	2014-15	4902	6175	1259	12885	13019	984
16	2015-16	4717	6208	1317	12281	13027	984
17	Mean	6511	5961	990	13173	12343	1019
18	SD	927.9	708.7	184	968	871	100
19	C.V.	14.26	11.71	18.59	7.36	7.06	9.81
20	CV	15.34	11.92	18.58	7.85	7.09	10.08

Source: Economic survey of Maharashtra 2015-16.

Table 4 indicates the area production and productivity of total cereals and total food grain in Maharashtra from 2000-01 to 2015-16. The highest production of total cereals 13029 thousand hectares in period 2014-15 year with 7324 kg/hectares on 4750 thousand hectares. Lowest production of total cereals occurs in 2003-04 year with 6367 thousand tonnes over 4750 thousand hectares with 746 kg/hectare productivity. Lowest area under total cereal was occurred in 2003-04 i.e. 7560 area with production 5620 thousand tonnes with productivity 746kg/hectares. Highest area under total cereal was occurred in 2000-01 i.e.

4554 thousand hectares with production 5620 thousand tones and productivity 743 kg/ hectares. In year 2004-05 production of total cereal is increased at maximum rate i.e. it becomes 5697 than the previous year 4750 thousand tones. In year 2010-11, highest productivity occurred i.e. 7324 kg/ hectare lowest productivity occurs in 2000-01 with 743 kg/ hectares productivity with production 5620 thousand tone on 7093 thousand hectares area. Year 2004-05 show increase in productivity to 820 from previous year 746 kg per hectare. The year 2000-01 shows highest area under total food grain i.e. 13383 thousand hectares with production 10135 thousand tones and productivity is 757 kg per hectare. The year 2008-09 show lowest area under total food grain is 3142 thousand hectares with production 3000 hundred tones and 879 kg per hectare productivity. Year 2004-05 shows increase in area under total food grain to 1208 thousand hectares from 1023 thousand hectares of previous year. Year 2010-11 shows highest production i.e. 15420 thousand tone on area 13029 thousand hectares and productivity 1184 kg/ hectare. Lowest production occurs in 2000-01 i.e. 10135 thousand tonnes on area 757 with lowest productivity.

Compound growth rate in area under total food grain is negative i.e. -0.21 it shows reduction in area and CGR of production and productivity are 0.01 and 8.14 respectively shows slightly increase in respective terms. Coefficient of variation of area is 7.85 and of production and productivity is 13.89 and 15.68 respectively. Compound growth rate of area under total cereal, production and productivity are -0.08, 0.02, and 3.49 respectively. Coefficient of variation of area under total cereal is 15.34 and of production is 11.92 shows variation and Coefficient of variation of productivity is 18.58.

IV) Conclusion:

In this present study region needs to adoption a forestation, irrigation facilities, rural

communication and development of farmers and labours. The main characteristic of modern agriculture is the widespread use of these productivity raising technologies. Among the improved seeds, fertilizers, pesticides and machinery are worth mentioning farm mechanization is a term used in a very wide sense. It not only includes the use of machines, wherever mobile or immobile, small or large, run by power and used for tillage, harvesting and thrashing but also includes power crushing sugarcane, spraying implements against pests and against pests and diseases. The diversified nature of land cropping pattern and area production and productivity of Maharashtra has increased. Rice, Wheat, Jawar and Bajra, Oilseeds, Sugarcane, Cotton have been found as major cultivated crops agriculture state which covered more than fifty percent area of the gross cropped area. The diversified nature of land use pattern and cropping pattern Maharashtra has increased productivity of the land. Results of the study reveal that cropping pattern is diverse with medium level Productivity in agriculture state.

References:

1. Choudhari (2009), 'A Critical Study of Agricultural Production and Productivity in Aurangabad District, Ph.D Thesis, Dr. Balashaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad, Pp. 59-108.
2. Chhetri (2011), 'Climate Sensitive Measure of Agricultural Intensity: Case of Nepal,' Applied Geography, Nepal, Pp. 808-819.
3. Erb, Haberel, Jepsen, Kuemmerle, Lintner, Muller, Verurg and Reenberg (2013), 'Conceptual Framework for Analyzing and Measuring Land-Use Intensity,' Current Opinion in Environmental Sustainability, Austria, Pp. 1-7.
4. Husain Majid (2010), 'Agricultural Geography,' Rawat Publication, New Delhi, Pp. 1-419.
5. Nayak Chittaranjan (2014), 'Rural Infrastructure and Cropping Study Intends to

Verify the Role of Rural Infrastructure in Raising Cropping Intensity,' Journal of Economics and Finance, Pp. 05-09.

6. Upper M. L. (2007),' Changing pattern of Agricultural Development in Haveri Taluka a Geographical Analysis, Ph.D Thesis Karnataka University, Dharwad, Pp 62-86.

7. Waghmare S. D. (2015), 'Pattern of Agricultural Development in Nanded District', Ph.D Thesis, Dr. Balashaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad, Pp. 116-141.

44

आर्थिक सुधारणा – परराष्ट्रीय व्यापार धोरण व, भारताचे आयात निर्यात बदल

प्रा.डॉ. हासिम वलाडकर
अर्थशास्त्र विभाग,
ब्रान्तीसिंह नाना पाटील कॉलेज वाळवा

भारतासारख्या विकसनशिल देशात आर्थिक विकासाची प्रक्रिया अधिक गतिमान करण्यासाठी व नियोजनाच्या यशस्वीतेसाठी आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला विशेष महत्त्व आले आहे. देशातील उपलब्ध साधन सामुग्री व मानवी संसाधनाचा पर्याप्त वापर करून देशांचा विकास साधला जातो. त्यामुळेच प्रत्येक देश निर्यात वाढवण्याचा आणि आयात कमी करण्याचा प्रयत्न करित आसते. स्वातंत्र्यपुर्व कालखंडात भारत शेशमालाची निर्यात व सर्व औद्योगिक वस्तुंची आर्यात करणारा देश होता. स्वातंत्र्यानंतर भारताला श्रम विभागणी व विशेषीकरणाचे लाभ मिळवण्यासाठी मोठया प्रमाणात उत्पादनाचे लाभ घेण्यासाठी, तांत्रिक व शास्त्रिय ज्ञानाची देवाण घेवाण करण्यासाठी, व्यापार धोरणावर भर दिला आहे. मात्र प्रत्येक पंच वार्षिक योजनेत विविध कारणांनी आयात वाढत गेली आहे. तर निर्यात कमी राहिली आहे. त्यामुळे भारताचा व्यापार सतत तोट्यात चालत होता. आर्थिक विकासांच्या प्रक्रियेत एकाच प्रकारचे परराष्ट्रीय व्यापारी धोरण चालू ठेवणे तोट्याचे असते. १९८० ते १९९० च्या दशकात जगात सर्वत्र खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण यांचा प्रभाव वाढला भारतालाही अपरिहार्यपणे या बदलाचा स्विकार करावा लागला. व जागतिक पातळीवरील संस्थांचा तसा आग्रह होता. त्यामुळे १९९१ ला भारताने आर्थिक सुधारणा सुरु केल्या. तसे पाहिले तर भारतात निर्माण झालेल्या आर्थिक संकटामुळेही दिर्घकालीन परराष्ट्रीय व्यापारी धोरणाची गरज भासत होती. आखाती देशांतील युद्ध, भारताकडे परकीय चलनाचा ओघ कमी होणे, पेट्रोल डिझेलच्या वाढत्या किमती, वस्तुच्या किमती